

57779

pivos

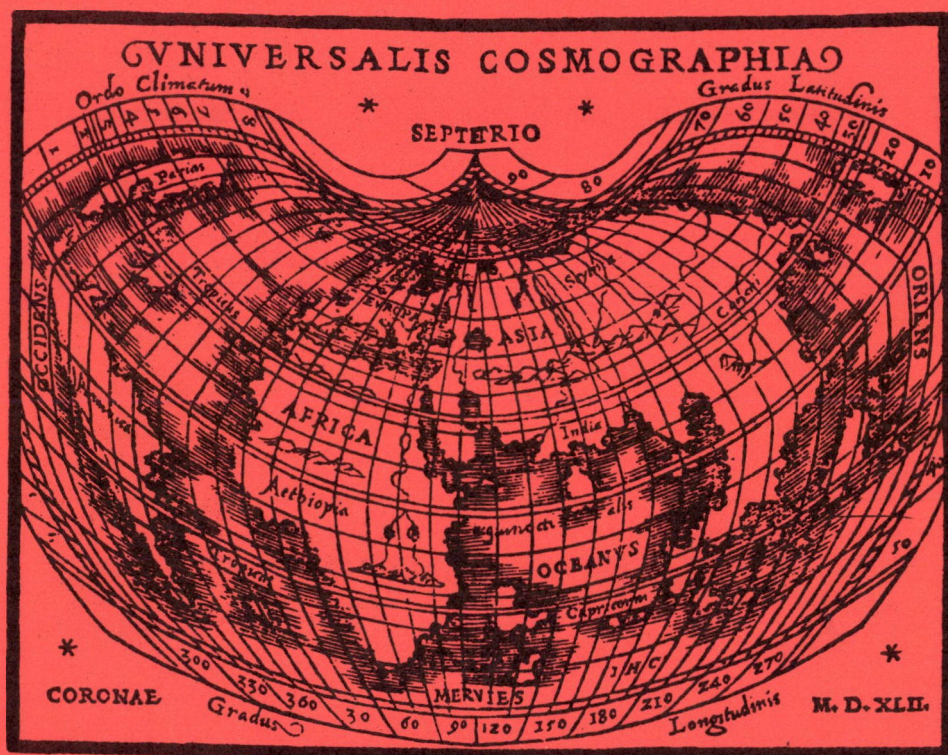

58889

DF 621

2005 JAN 3

VILÁGTÖRTÉNET

2004 tavasz-nyár

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Vajnági Márta: A Szent Római Birodalom jólétének záloga. A német-római császár megválasztása és megkoronázása egy 1746-os nyomtatvány tükrében	3
Sashalmi Endre: A politikai bűncselekmény fogalma az 1649-es orosz törvénykönyvben	31
V. Molnár László: Szomszédok – egymás között, egymásról. A 18. századi magyar–orosz kulturális érintkezések problémátörténeti vázlata	44
N. Szabó József: Magyar–török kulturális kapcsolatok a második világháborút követően	53
Czövek István: A francia konzervatív közvélemény és a kettős szövetség	62
Vicente Risco és a galego nacionalizmus elmélete (Bevezető, fordítás, jegyzetek: Szilágyi Ágnes Judit)	74
Xoán Vicente Viqueira és galego oktatáspolitikai reformterve (Bevezető, fordítás, jegyzetek: Hajdók Ildikó)	82

SZEMLE

Nyikolaj Rogozsin: Poszolszkij prikaz. Kolibel rosszijszkaj gyiplomatyii (Ism.: Szili Sándor)	87
Philip G. Dwyer: Talleyrand. Profiles in Power (Ism.: Ábrahám-Ködmén Zoltán)	88
Horst Möller: Europa zwischen den Weltkriegen (Ism.: Rab Virág)	90
Robert O. Paxton: Vichy France: Old Guard and New Order 1940–1944 (Ism.: Kovács Tamás)	91

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,—Ft, példányonkénti eladási ára: 200,—Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A SZENT RÓMAI BIRODALOM JÓLÉTÉNEK ZÁLOGA

A német-római császár megválasztása és megkoronázása egy 1746-os nyomtatvány tükrében

Amikor 1742. február 12-én VII. Károly császár visszatért lakosztályába, jóllehet – naplója tanúsága szerint – iszonyatos fájdalmak gyötörték, elégedett volt. Kínjait némileg csillapította, hogy aznap szerezte meg – szavaival élve – a „világ első méltóságát”, a német-római császári címet.¹ Valóban, Károly aznap a korabeli Európa első méltóságává emelkedett, egy közel nyolcszáz éves birodalom fejévé, ám a címet nem volt képes tartalommal megtölteni. Egyes kutatók a 18. század derekát és második felét a hajdan erős és tiszteletet követelő császári cím hanyatló korszakának tekintik, a töréspontot pedig az osztrák örökösödési háború kitörésére teszik, mondván, a háború során a császári titulus a nagyhatalmak közötti alkudozás tárgyává alacsonyodott.² Jelzik továbbá, hogy míg korábban egyetlen császár volt a számos király között, a 18. században riválisokkal is számolni kellett, akik királyként magasabb rangra vágytak. Itt elsősorban a magát 1721 óta cárnak nevező orosz uralkodóra gondolnak, de megemlíti II. Nagy Frigyes porosz király elképzeléseit egy észak-német, protestáns császárságról is.³ Ha el is fogadjuk ezeket a felvetéseket, akkor is el kell ismernünk, hogy a német-római császár fontos szerepet töltött be a korszakban, és a kortársak számára egyáltalán nem volt közömbös, ki kerül a Szent Római Birodalom trónjára. Ezt bizonyítják az osztrák örökösödési háború azon fejezetei is, amelyek a császári cím körüli küzdelmekhez kapcsolódnak. A német-római császár azonban nemcsak a nemzetközi hatalmi politikában bírt jelentőséggel, az állam fejeként fontos volt birodalma számára is. A VI. Károly halála utáni időszak is mutatja, hogy sok múlott a császár személyén, s egy olyan ambíciózus, ám kevésbé tehetséges utód, mint Károly Albert bajor választó akár belháborúba is sodorhatta az országot.

Azt, hogy a korban a birodalom számára a császár milyen alapvető jelentőséggel bírt, mutatja egy, az örökösödési háború alatt keletkezett nyomtatvány, a *„Die Wahl und Crönung Ihro Königlichen Hoheit Francisci I. Königs von Jerusalem u. Groß-Hertzogs von Toscana, auch Herztzogs zu Lothringen und Bar u. zum Römischen König und Kayser des Heiligen Römischen teutschen Reichs, so den 13. Sept. 1745. geschehen, wolten die ausführliche Nachricht, wie solche nach Inhalt der güldenen Bulle CAROLI IV. von den sämtlichen Churfürsten des Teutschen Reichs, vermöge ihrer obwaltenden Ertz- und Erb-Aemter, mit allen darbey eingeführten Ceremonien und Solennitäten, zu Franckfurt am Mayn, mit ausnehmender Pracht und Magnifienz vollzogen worden, in einem Gespräche, auf der Reise nach der Leipziger Messe, vorstellen Erasmus und George”* (továbbiakban: *Wahl und Crönung*) is. Az Erfurtban kiadott füzet félig „népszerűsítő”, félig tudományos formában igyekszik bemutatni a szélesebb közönség számára az 1740-es évek első felének sokakat foglalkoztató eseményét, a német-római császár megválasztását és megkoronázását.

A 18. század elejétől a nemzetközi kapcsolatokat tudományos szinten kezdték tanulmányozni, s ez a korabeli publicisztikában is nyomon követhető. A kor felfogása szoros összefüggést feltételezett az egyes államok berendezkedése és a nemzetközi politikában betöltött szerepe között, így az államok belső struktúrája a vizsgáldóságok

egyik kiemelt területévé vált. Érthető, ha a Szent Római Birodalom vonatkozásában különös figyelmet szenteltek az állam fejének, a császár személyének, akitől a külső és belső nyugalom megteremtését várták. Az érdeklődést tovább fokozhatta, hogy az 1740-es évek elején három év leforgása alatt két császárválasztásra is sor került. A Wahl und Crönung szövege illeszkedik ehhez a szemlélethez, hiszen az ismeretlen szerző több helyen is kiemeli, hogy a legfontosabb probléma, melyet az új császárnak orvosolnia kell, a háború befejezése. Többször hangot ad annak, hogy a császártól várhatják, hogy ismét béke honoljon a birodalomban, és elsősorban a császár személyén múlik az, nyugalom van-e a birodalomban, virágzik-e az ország. Így lesz a Német Nemzet Szent Római Birodalmának feje a birodalom jólétének záloga.

Az alábbi dolgozat alapját a Wahl und Crönung szövege képezi. Maga a forrás problémák sorát veti fel, melyekre alább visszatérünk. Ennek ellenére nem érdektelen közelebből megvizsgálni a nyomtatványt, hiszen igen részletes és pontos képet fest a német-római császár megválasztásáról és megkoronázásáról. Olyan adalékok sorát vonultatja fel, melyek a kiadott forrásokban és a szakirodalomban csupán elszórtan vagy egyáltalán nem találhatók meg. Segítségével betekintést nyerhetünk továbbá abba is, hogyan közvetítették a szélesebb olvasóközönség felé ezt az „állami fontosságú nagy eseményt”.⁴

A császár és birodalma

Mielőtt a forrás bemutatására rátérnénk, érdemes megvizsgálni a német-római császár fogalmát, illetve bepillantani azokba az eseményekbe, amelyek a fogalom vizsgálatát aktuálissá tették a 18. század derekán. 962 februárjában a pápa Rómában császárrá koronázta I. Ottó frank királyt (936-tól király, császár: 962–973), s ezzel létrejött a Német-római Császárság, mely 1806-ig állt fenn. A pápai közreműködést azért kell hangsúlyoznunk, mert a középkor folyamán a szentatya jóváhagyása, azaz a római koronázás elengedhetetlen kelléke lett a német-római császár legitimitásának. Azok, akik nem szerezték meg a pápai áldást, kénytelenek voltak beérni a római király kevésbé rangos címével. A 16. századra azonban a pápai közreműködés egyre terheesebbé vált a császári ambíciókkal rendelkezők számára: egyrészt Róma igen messze volt ahhoz, hogy a számos teendő közepette csak úgy elutazzanak oda (főleg, ha az illetőnek több állam vezetésében is részt kellett vennie), ami a korabeli közlekedési viszonyok mellett valóban megerőltető lehetett. Másrészt az a tény, hogy a pápai koronázás teszi császárrá a császárt, azt a látszatot kelthette, hogy az egyházi hatalom felsőbb rendű a világinál. Egyszerűbben: a császár alá van rendelve a pápának. Mivel a császár személyét illetően a döntő szót a választófejedelmi gyűlés mondta ki, a pápa tulajdonképpen pusztán megerősítette a választófejedelmek döntését, felvetődött a kérdés: mi adja a császár legitimitását, a fejedelmek választása vagy a pápai koronázás? Az éppen regnáló császár, I. Miksa (1493–1519) pedig határozottan a választás mellett foglalt állást, amikor 1508-as deklarációjában felvette a választott római császári címet.⁵ Ekkortól fogva a császári cím elnyerése nem a pápai, hanem a németországi koronázáshoz kötődött.

A császárválasztás részletes szabályozására 1356-ban, a IV. Károly (1347–1378) által kiadott Aranybullában került sor. Ebben pontosan megszabták a császárválasztás eljárásának rendjét. A választás joga a választófejedelmeké volt, akiknek számát hétben szabták meg: három egyházi – a mainzi, a trieri és a kölni érsek –, illetve négy világi fejedelem – a cseh király, a szász herceg, a rajna-pfalzi és a

brandenburgi gróf – alkotta a választófejedelemi kollégiumot. Ez a felállás idővel módosult, s a 18. századra a bajor és a hannoveri választó is csatlakozott az előkelő körhöz.⁶ Szintén ez a dokumentum tartalmazta azt a kitételt, hogy a választófejedelmek római királyt választanak, akiből majdan császár lesz. Ez azt jelentette, hogy a választógyűlés alkalmával római királlyá választott személyt meg kellett koronázni ahhoz, hogy császár lehessen. A választás és koronázás között tehát római királyról kell beszélnünk, aki azonban a választás során elfogadott kapitulációval minden császári jogkört megkapott.

Itt kell utalnunk a római király fogalmának másik jelentésére. Szintén a római király elnevezéssel illették ugyanis azt a személyt, akit még a császár életében annak utódjául választottak és koronáztak. Ez a római király semmilyen kormányzati jogkörrel nem rendelkezett,⁷ ám a császár halálakor automatikusan annak helyébe lépett, így elkerülhető volt a birodalmon belüli interregnum. A fogalom két eltérő jelentésére azért is kell felhívni a figyelmet, mert a Wahl und Crönung szövegében mindkét értelemben megjelenik, de a szerző nem határolja el egymástól a kettőt.⁸ A császár utódául választott és koronázott római király személye teremtett továbbá lehetőséget arra, hogy a hangsúlyozottan választott császári méltóság de facto örökletessé válhasson. Ezt a lehetőséget a Habsburg-család is felismerte, és – ha nem is minden esetben, de – többnyire kihasználta. A császár ugyanis „természetesen” beleszólhatott abba, ki legyen a római király, még akkor is, ha a választófejedelmek döntöttek. A császárok pedig igyekeztek a családon belül kiszemelni utódjukat. Ez a „kiskapu” nagyban – de nem kizárólagosan – hozzájárult ahhoz, hogy a Habsburgok közel háromszáz éven keresztül uralkodjanak a Német Nemzet Szent Római Birodalmában. A sort 1438-ban Albert (1437–1439) nyitotta meg, és 1740-ig minden különösebb zavartól mentesen követték egymást a Habsburgok a trónon (eltekinthetve egy rövid interregnumtól 1657–58-ban, I. Lipót [1658–1705] trónra lépte előtt).

Az, hogy a német-római császár a világ első méltósága, magától értetődő volt a kortársak számára, az azonban már nem, hogy a címet csak a Habsburg-dinasztia tagjai viselhetik. S a „trónfosztásra” kedvező alkalom nyílt a 18. század közepén. 1740-ben ugyanis elhunyt VI. Károly császár (1711–1740), s nem lévén fia, nem volt rá módja, hogy a család kvázi-öröklését kivívja. A század eleji spanyol örökösödési háború már felhívta a figyelmet a férfiág kihalásának problémájára, s Károly, aki fenyegetve érezte a Habsburgok osztrák ágát is, igyekezett a család nőágán továbbörökíteni országait. Károly törekvése, mely a gyakorlatban a Pragmatica Sanctióban öltött testet, a Habsburgok osztrák, cseh, magyar stb. birtokainak nőági örökösödését és egy kézen tartását tűzte ki célul. A császár politikáját annak szentelte, hogy ezen tervének a saját birtokaiikon belül és nemzetközi szinten is garanciákat szerezzen. A Pragmatica Sanctio köré épített szövetségi rendszer volt VI. Károly életének fő műve. Tökéletes azonban nem lehetett, hiszen nem vonatkozhatott a legbecsesebb titulusra, a német-római császári címre. Károly azt szerette volna, ha utódja legidősebb lányának, Mária Teréziának a férje, Lotharingiai Ferenc lenne a császári trónon, s haláláig úgy tűnt, sikerül elérnie. 1740 októberében, Károly halálakor azonban a hosszasan, kemény diplomáciai munkával építgetett szövetségi rendszer kártyavárként omlott össze, s alig két hónappal Károly halála után már porosz csapatok portyáztak a Habsburgok egyik legértékesebb tartományában, Sziléziában. Kiderült, hogy a nagyhatalmak garanciái nem sokat értek, és a porosz támadást követően újabb problémák tornyosultak az ifjú főhercegnő, Mária Terézia előtt. A Habsburgok régóta nem találták olyan élesen és fenyegetően szemben magukat azzal a

ténnyel, mint akkor, hogy a német-római császári cím választott méltóság, és mint ilyet nem csak a Habsburgok tölthetik be. Jelentkező pedig akadt bőven, s közülük egy veszélyesnek is bizonyult. A bajor uralkodócsalád tagjai, a Wittelsbachok a középkor óta szerették volna megkaparintani a császári trónt, s lévén, hogy a család néhány nagy elődjének ez már sikerült,⁹ makacsul napirenden tartották a kérdést. Az 1726 óta a bajor választófejedelmi székben ülő Károly Albert pedig komoly császári ambícióval rendelkezett, és 1740-ben elérkezettnek látta az időt álma megvalósítására.

Az 1740–1748 között zajló osztrák örökösödési háború eseményeire most nem térünk ki részletesen. Pusztán azt emeljük ki, hogy Károly Albertnek sikerült véghezvinnie tervét, és több mint egyéves huzavona után, 1742 januárjában Frankfurtban császárrá választották (és február elején meg is koronázták annak rendje és módja szerint). Ezért azonban nagy árat fizetett: bábjiává vált azoknak az európai hatalmaknak, amelyek a Habsburgok hatalmának csökkentésében érdekeltek voltak (elsősorban Franciaországnak), belháborúba sodorta a birodalmat, s szinte azzal egy időben, hogy megkoronázták, elveszett székvárosa, München. Császársága alatt csupán átmenetileg rendelkezett tényleges hatalommal saját országában. Valójában nem volt se országa, se pénze, se hadserege. Tragikus pályafutásának 1745-ös halála vetett véget, s fia, Miksa József belátta, hogy az apja által választott út nem járható.¹⁰ Ugyanebben az évben (1745) ismét új császára lett a birodalomnak I: Lotharingiai Ferenc (1745–1765) személyében, akivel gyakorlatilag ismét a Habsburgok kerültek a trónra, bár a dinasztia pontos megnevezése ettől kezdve Habsburg-Lotharingiai.

Ezt a rövid kitérőt azért kellett megtennünk, mert a forrás egyes részleteinek értelmezéséhez szükséges volt tisztáznunk bizonyos fogalmakat, melyek a Wahl und Crönungban nincsenek jól meghatározva, ismeretük azonban az elemzéshez nélkülözhetetlen. Fontos volt továbbá érzékeltetni azt, hogy az 1740-es évek közepén valóban sokakat foglalkoztatott a nyomtatványban is tárgyalt kérdés, vagyis hogyan lehetett valakiből Európa első méltósága, azaz német-római császár.

Röpiratba zárt tankönyv

Tartalom és forma

A Wahl und Crönung 1746-ban jelent meg Johann David Jungnicol erfurti nyomdájában. A megjelenés időpontjában már hónapokkal I. Ferenc császár megválasztása és megkoronázása után járunk, így nem számíthatott különösebb újdonságnak, hogy új császára van a Német-római Birodalomnak. A névtelen szerzőnek tehát nem lehetett célja, hogy a nagy eseményről tájékoztatást adjon – megtették ezt még frissiben a különböző sajtótermékek; újságok, rölapok, kalendáriumok. A nyomtatvány tartalma is ezt támasztja alá, hiszen a szövegnek vajmi kevés köze van I. Ferenc megválasztásához és megkoronázásához, s – bár a címben jelentős hangsúly van rajtuk – nem is ezek képezik a fő mondanivalót. Érdemesebb a cím második részére koncentrálnunk, amelyből a császárválasztás pontos, az Aranybullára támaszkodó bemutatására és a koronázási szertartás és lakoma részletes leírására kapunk ígéretet. A szöveg elolvasása után valóban láthatjuk, hogy a nyomtatvány nem konkrétan egy császár (I. Ferenc) megválasztásáról és megkoronázásáról szól, hanem „általában” ismerteti a választási eljárást és a koronázási ceremóniát. A szerző is csupán azt említi néha a fejtegetések után, hogy „mint ez I. Ferenc császár esetében is történt”.

A Wahl und Crönung műfajának meghatározása némi bizonytalanságot okoz. Úgy tűnik ugyanis, hogy a tartalom nincs teljes összhangban a formával. A nyomtatvány kézbe vételekor egyértelműnek látszik, hogy egy kicsit terjedelmesebb (68 oldalas) röpirattal van dolgunk, ezt a feltevést erősíti a számos érdekességet sejtető cím és a párbeszédes forma, mellyel a szöveg indul. A beszélgetés résztvevői Erasmus és George, két régi ismerős, akik véletlenül futnak össze hosszú idő után. Erasmusról, aki Lipcsén keresztül Drezdába tart, csak annyit tudunk meg, hogy gyakran volt „vezetője” magas rangú ifjakkal (Sie haben ja junge Herren von hohem Stande geführet...) ¹¹. A névválasztás és az előbbi félmondat alapján azonban nagy biztonsággal gondolhatjuk, hogy a szerző ezen a fiktív személyen keresztül Rotterdami Erasmust szóltatja meg. ¹² Útitársa, George egy idősebb, jól menő üzlettel rendelkező kereskedő, aki éppen a Szent Mihály-napi vásárra igyekszik Lipcsébe. A társalgás olyan szokásos fordulatokkal indul, mint például, „mi jót fogunk hallani a lipcsei vásárban?”, majd megbeszélik, hogy az utat együtt teszik meg Lipcséig. Ezek után említi meg Erasmus, hogy Franciaország egyik miniszterének közbenjárásával béketárgyalásokat kezdeményezett Hágában, ¹³ és őszintén reméli, hogy „az újonnan megválasztott római király alatt a békepálmát Németországban hamarosan viszontlátjuk”. ¹⁴ George ekkor értesül róla, hogy ismét van feje a Német-római Birodalomnak. Az is újdonság számára, hogy a választófejedelmek nem német-római császárt, hanem római királyt választottak, és ekkor kéri meg régi barátját – akinek igen tájékozottnak kell lennie a témában –, mesélje el neki, hogyan zajlik le egy ilyen választás és koronázás. Erasmus szívesen vállalkozik a feladatra, már csak azért is, hogy az előttük álló hosszú utazást megrövidítse. ¹⁵ A császárválasztás és -koronázás ismertetésének első fele tényleg párbeszédben zajlik le, George felteszi a megfelelő kérdéseket, melyekre Erasmus kimerítő választ ad.

Már ezen dialógus során is feltűnik a sok lábjegyzet, melyekben Erasmus vagy a német Aranybulla egyes fejezeteire hivatkozik, vagy egy fogalmat magyaráz meg, például mi a Birodalmi Udvari Tanács, az Aranybulla stb. Az első nagyjából húsz oldal után azonban a dialógus megszűnik. A továbbiakban Erasmus monologizál, mintegy tankönyvszerű rendezettséggel mutatva be a császárválasztást és -koronázást. Meg is kéri George-ot, ne nagyon kérdezzen közbe, ha lehet, mert az érthetőség kedvéért jobban szeretné megszakítás nélkül folytatni. ¹⁶ George ettől a perctől fogva gyakorlatilag csak asszisztál Erasmusnak, ritkán kérdez, inkább csak annak ad hangot néha, mennyire lenyűgözik őt a hallottak, és milyen hasznosnak érzi ezeket az információkat a jövőre nézve. Innentől kezdve számozott felsorolásokkal, terjedelmes lábjegyzetekkel és szöveggközi megjegyzésekkel (Notamen) találkozunk lépten-nyomon, és a szöveg is inkább egy jogi traktátushoz válik hasonlatossá.

Fontos, hogy a füzethez tartozik egy képi ábrázolás, mely a nyomtatvány 8. oldalán található. Ez a frankfurti városháza előtt lejátszódó ünnepségeket mutatja be (a kép részletesebb elemzésére a dolgozat második felében kerül sor). A képi mellékletre azért is kell felhívni a figyelmet, mert egyrészt hozzájárulhatott, hogy az olvasó könnyebben megérthesse a szöveg egyes részeit, másrészt pedig mert lehetővé tette, hogy esetleg olyanok is érdeklődéssel forduljanak a nyomtatvány felé, akik nem voltak mesterei az olvasásnak. Bár egyetlen kép még nem magyaráz meg mindent, de az olvasni tudók segítségével több emberhez juthat el néhány információ. Ugyanígy egy szélesebb olvasóközönség megcélzását segíthette elő, hogy a szöveg traktátus jellegének ellenére kevésbé bonyolult, mint amennyire egy komoly jogi munka megkívánná. Az Aranybulla nem túlságosan részletező definíciója például pont

legendő ahhoz, hogy olyasvalaki, aki életében először hall erről a dokumentumról, a szövegben elfoglalt jelentőségét megérthesse. Szintén többek számára válik befogadhatóvá a szöveg azáltal, hogy az egyébként latin nyelven elhangzó eskük, imák, áldások is német nyelven szerepelnek.

A közönség megnyerését célzó „fogásokra” szüksége is volt a szerzőnek, hiszen írásának meglehetősen bonyolult témát választott. Bár bizonyára sokakat érdekelt, hogyan választják és koronázzák a német-római császárt, az események körüli komplikált előírásokat azonban a szélesebb közönség számára is „emészthető” formába kellett önteni, ami nem volt könnyű feladat. A témaválasztás kockázatos voltával a szerző is tisztában lehetett, amikor a nyomtatvány végén Erasmus szájába a következő szavakat adta: „Nincs mit megköszönnie [ti. George-nak a részletes beszámolót], örömmre szolgált, hogy így töltöttük el ezt az utazást, és hogy szórakoztathattam Önt; ami azt illeti, hogy írásos beszámolót szeretne erről, majd meglátom, mikor talál egy kiadót, amely nyomtatna Önnek ilyet, főleg olyan részleteset, mint amilyen ez a diskurzus volt”.¹⁷

„Felhasznált irodalom”

„...azonnal lehet olvasni a római császár választásáról és koronázásáról azokban a kalendáriumokban és más nyomtatott híradásokban, melyek körbe szoktak járni, ezek azonban többnyire rövidek, alapjuk nincs, és semmi sincs bennük részletesen kifejtve...”¹⁸ – mondja Erasmus George-nak, amikor utóbbi elcsodálkozik, hogy a római király és császár nem szinonim fogalmak. Erasmus tehát megbízhatatlannak és hiteltelennek tartja azokat a sajtóorgánumokat, amelyek a korban a lehető leggyorsabban tájékoztatták az embereket az olyan fontos eseményekről, mint a német-római császár megválasztása. A gyorsaság, úgy tűnik, időnként a minőség és hitelesség rovására ment, jelen nyomtatvány azonban hangsúlyozottan törekszik arra, hogy megbízható információkkal szolgáljon az olvasó számára. A szándékról már a címből is értesülhettünk, melyben benne foglaltatik, hogy az eseményeket a IV. Károly által kiadott Aranybulla alapján fogják bemutatni a beszélgetés résztvevői. A sajtótermékek megbízhatatlansága feletti méltatlankodás után Erasmus is megígéri, hogy lehető legjobb tudása szerint fog felvilágosítást adni a császárválasztás körüli eseményekről és ceremóniákról. Megbízható forrásnak tekinthetjük, hiszen – mint már egyszer említettük – megfordult már igen előkelő körökben, így „nyilván” pontos értesülései lehetnek az eseményekről. Szintén a nyomtatvány hitelességét növeli, hogy a szerző lábjegyzetekkel jelöli meg, hol olvashatunk az Aranybullában az említett részekről, de az abban nem megtalálható forrásokat is megjelöli. Mivel a szövegben elsősorban az Aranybullára találunk utalásokat, a nyomtatvány egyfajta Aranybulla-értelmezésként is felfogható.

Itt kell röviden utalnunk a dokumentum egyik jellegzetességére. A nyomtatvány szerzőjét nem ismerjük ugyan, de biztonsággal állíthatjuk, hogy az illető elmélyült jogi ismeretekkel rendelkezett. Ezt támasztja alá, hogy az Aranybullát mint forrást nemcsak megemlíti, hanem annak fejezeteire és paragrafusaira is pontosan hivatkozik, illetve számos olyan definícióval szolgál, melyekkel egy átlagos műveltségű, ám a jogtudományban járatlan ember nem valószínű, hogy rendelkezne. Példa erre a *primarium precum* jus¹⁹ meghatározása, de ugyanide sorolhatók azok a (jog)történeti adatok és apróságok, amelyeket más császárok koronázásáról megtudhatunk. Van még valami, ami arra enged következtetni, hogy a szerző jártas

volt a jogtudományban. A szöveget kicsit alaposabb vizsgálat alá vetve feltűnik, hogy mind szóhasználatában, mind szemléletében szembetűnő hasonlóságot mutat Christian August Beck²⁰ „államjogi tankönyvével”.²¹ Becket, a Theresianum oktatóját 1755-ben kérte fel a bécsi császári udvar, hogy legyen az ifjú főherceg, a későbbi II. József császár tanára. Az oktatás 1755/6–1760 között zajlott,²² s a főherceg kimerítő jogi képzésben is részesült. A tananyagnak része volt a császárválasztás és több olyan téma, mely a Wahl und Crönung lapjain előkerül. Foglalkoztak Beck óráin a császárválasztással és -koronázással (ez utóbbival korántsem olyan részletességgel, mint a Wahl und Crönung), a birodalmi fő- és örökös tisztségekkel, a birodalmi vikáriusokkal – hogy csak néhányat említsünk azok közül, melyekről az elemzendő nyomtatványban is szó esik majd. A szóhasználat és a szemlélet hasonlósága mellett további egyezéseket is megfigyelhetünk. Érdekes, hogy mind a Beck-féle tankönyv, mind a Wahl und Crönung ugyanazokat a hivatkozásokat tartalmazza az Aranybullából az egyes kiemelt részekre vonatkozóan. A császárválasztásra kiküldendő meghívók mintájául például mindkettőben a 18. fejezet 1. § szerepel forrásként. Szintén figyelemre méltó, hogy a választófejedelmek főhivatalainak leírásakor mindketten ugyanolyan sorrendben vonultatják fel a választókat, és gyakran hasonló kérdéseket vetnek fel egy-egy probléma kapcsán. Ezek az egybeesések azonban korántsem igazolják teljes mértékben azt, hogy a nyomtatvány névtelen szerzőjének Becket kellene feltételeznünk. Azért sem, mert különbségek is mutatkoznak. Például a koronázáshoz szükséges ékszerek és ereklyék felsorolása nem egyezik a Wahl und Crönung szövegében és Beck munkájában.²³ A hasonlóság azonban utalhat arra, hogy valamilyen módon közös a forrásuk, hiszen ugyanabban a felfogásban, ugyanazokon a példákon keresztül szemléltetve tanulták a császárválasztás szabályait és lezajlását. Az egyezések révén Beck könyve alkalmassá válik arra, hogy referenciaként szolgáljon a Wahl und Crönunghoz, másrészt támaszkodhatunk rá, ha ismeretlen szerzőnk nyomtatványának szövegezése és szerkesztése helyenként zavarosnak vagy bonyolultnak mutatkozik.

Erasmus – és személyén keresztül a szerző – két dokumentumot használt fel a szöveg elkészítéséhez. Az egyik a IV. Károly német-római császár által 1356-ban kiadott Aranybulla, melynek alapján a jogi vonatkozású részek készültek. A másik egy 1619-ből származó kézirat. Ez szolgált a koronázási szertartás részletes (imákat, áldásokat stb. szó szerint idéző) leírásának alapjául.

Az Aranybullát a szerző a következőképpen definiálta a nyomtatványban: „Az Aranybulla a Szent Római Birodalom alaptörvénye, melyet IV. Károly 1356-ban a birodalom magas választófejedelmeinek összehívásával Nürnbergben a városházán készíttetett el, hogy általa a birodalmi rendek közötti egyetértést megteremtse, és a Szent Római Birodalom virágzását fenntartsa, és ezeket a törvényeket azért nevezik Aranybullának, mert aranyértékűnek tartott dolgokat erősít meg, és azért is, mert a császári birodalmi jelvény egy aranybullában vagy -kapszulában van ráfűggesztve.”²⁴ A megfogalmazás elég „nagyvonalú” és általános, nem derül ki belőle, hogy azért szolgálhat a diskurzus alapjául, mert a császárválasztás szabályozását tartalmazza. Amit a szerző fontosnak érzett hangsúlyozni róla, az az volt, hogy egyetértést – tehát nyugalmat – teremtsen, és a virágzást, a jólétet biztosítsa. Ez, továbbá az aranyértékűnek tartott dolgok emlegetése rímelt arra a gondolatra, hogy a dokumentum a német-római császárnak, azaz a birodalmi nyugalom és a jólét megteremtőjének trónra kerülését szabályozza. A szöveg Beck meghatározásával egybevetve ugyanakkor pontatlannak tűnik, és nem is egyezik teljesen a kettő tartalma. Becknél

ugyanis szerepel az az adalék is, hogy az Aranybullát két részben adták ki. Az első huszonhárom cikkelyt Nürnbergben, 1356 januárjában bocsátották ki, míg a szöveg második része, a 24–31. fejezet ugyanazon év decemberében, Meztben kelt.

A nyomtatvány hitelességének vizsgálatakor igyekeztünk összevetni a szövegben található lábjegyzeteket az Aranybulla szövegével. Magyarországon a teljes latin nyelvű szöveg egy 19. század végéről származó, a középkori német alkotmánytörténet forrásait tartalmazó kötetben található meg.²⁵ A lábjegyzetek visszakeresésekor azonban rá kellett jönnünk, hogy az összehasonlítás csak részben végezhető el. A szöveg beosztása ugyanis nem egyezik meg teljes mértékben azon példányéval, melyet a Wahl und Crönung szerzője használt a 18. században. A fejezetek (capitulusok) beosztásai fedik ugyan egymást, a paragrafusokéi azonban már nem. Így például a birodalmi helytartókról szóló 5. fejezet a 19. századból származó példányban nincs paragrafusokra tagolva, így a nyomtatvány cap. 5. § 2. jelzetét nem tudjuk megkeresni. A hivatkozott részek azonban a fejezetben megtalálhatók, de paragrafusszám nélkül. Az is megesik, hogy a régi szöveg több paragrafusba sorolta a szöveget, így a cap. 1. § 23. alatt hivatkozott információk megtalálhatóak a szövegben, de más paragrafusban, mivel 23-as nem létezik. Ezen eltérések ellenére azonban a hivatkozásokat pontosnak tekinthetjük.

A másik dokumentum, amelyre a szerző támaszkodik, s amelyből a koronázási szertartás bemutatásához merít igen sokat, egy „*Anmerkungen alles des, was bey einer Kayser-Wahl und Crönung genau inaclut genommen werden muß, aus denen Originalien heraus gezogen, welche ein Churfürst in Mayntz in lateinischer Sprache hat, aus derselben ins Deutsche übersetzt und collationiret*”²⁶ című kézirat. A Wahl und Crönung alapján ez a kézirat 1619-ből való, és egy előkelő férfiú készítette, aki az egyik, de közelebből meg nem nevezett választófejedelem követeként volt jelen II. Ferdinánd megkoronázásán, és így részesült abban a szerencsében, hogy szemtanúja lehetett ennek a pazar szertartásnak. Ő volt az, aki – a Wahl und Crönung szerzője szerint – igen gondos munkával a szertartás során elhangzottakat pontosan feljegyezte, majd német nyelvre ültette át. A kéziratról szóló megjegyzésben (Notamen) szerepel az is, hogy ez az előkelő úr pontosan megfigyelte, és annak megfelelően le is írta a birodalmi jelvényeket. Az már nem egyértelmű a szövegből, hogy ezeknek a birodalmi jelvényeknek a Wahl und Crönungban szereplő, valóban aprólékos leírása is ebből a kéziratból származik-e. Mivel a megjegyzés elején a szerző „speciális értesítéseket” emleget, amelyek ebből a kútfőből származnak, nem elképzelhetetlen, hogy a jelvények leírását is innen vette át.

További észrevételek

Végezetül következék nagyon röviden néhány észrevétel a szövegről, melyek a forrás bemutatásában nem kapnak szerepet, a nyomtatvány olvasása és feldolgozása során azonban számos problémát vetettek fel. Talán a szerzőnek a röpirat műfajban való járatlanságára utal, hogy a szövegben nincsen végigvezetve Erasmus és George története. A szöveg elején még egy együtt elköltött ebédről, majd közös utazásról esik szó. A két barát útra is kel, de a szöveg nem mondja, hová indulnak, s azt, hogy a nyomtatvány végére vélhetően Lipcsébe érnek, csak onnan sejtethetjük, hogy Erasmus a nyomtatvány végén azt mondja, örömeire szolgált, hogy az utazást ezzel a „beszélgetéssel” töltötték.²⁷ Bár tényleg nagyon részletes az elbeszélés, korántsem tart

olyan hosszan, mint eleinte Erasmus ígéri: az egész Lipcsébe vezető úton, majd még az estébe nyúlóan is.²⁸

A szöveg szerkesztésében is több hibára bukkanhatunk. Itt elsősorban olyan apróságokra gondolunk, mint például a főszöveg és a megjegyzés (Notamen) keveredése,²⁹ a felsorolások számozásának elrontása³⁰ vagy a – szöveg megértése szempontjából lényegtelen – nyomtatási hibák. Előfordul, hogy egy főszövegben feltett kérdésre csak a lábjegyzetben kapunk választ,³¹ a szöveg végén pedig, mikor a Rómer előtt zajló eseményekről van szó, a szerző az ünnepségbe közbeékeli a császári étkezéstről szóló részt.

A nyomtatvány elemzésekor sok fejtörést okozott az „u betű problémája”. A szövegben ugyanis különböző helyeken „u.” rövidítéssel találkozunk. Bizonyos kontextusban egyértelműnek tűnik, hogy az „und”, illetve az „und so weiter” rövidítésére szolgál.³² Más esetekben azonban a rövidítés után hiányzik a mondat befejezése: „...wollest du Ihn lassen würdig seyn zu der ewigen Freude zu gelangen, durch u.”³³ Ebben és a hasonló esetekben láthatóan hiányzik valami a mondat végéről, nem tudni, miért. Elképzelhető, hogy a szerző később még be akart volna toldani bizonyos részleteket, vagy szándékában állt befejezni a mondatot, erre azonban végül valamilyen okból nem került sor.

A Wahl und Crönung tartalmát tekintve három nagyobb egységre bontható (nem számítva a bevezető párbeszédet). Erasmus is három dologról szándékozik hosszabban beszélni: „azon fogok fáradozni, hogy amennyire lehetséges, minden fontos körülményt érintsek, melyet a megürült császári méltóság esetén; egy római király és császár választásánál; annak koronázásánál, majd azt követően szükséges figyelembe kell venni”.³⁴ A dolgozat nem teljesen mértékben követi a nyomtatvány tartalmát: a következő fejezetben lesz szó a császári méltóság megürüléséről (azaz az interregnum időszakáról), a császár megválasztásáról és megkoronázásáról, de a koronázás után, a Rómernél lezajló ünnepségeket külön fejezet tárgyalja majd.

Öfelsége megválasztása és megkoronázása

Interregnum és birodalmi helytartók

A szöveg első nagyobb egysége azzal az eshetőséggel foglalkozik, amikor a német-római császári méltóság megürül. Amennyiben ebben az időpontban van római király (a császár életében utódul választott személy értelemben) a birodalomban, a helyzet egyszerű: a római király automatikusan a császár örökébe lép, és a trón ismét be van töltve. Bonyolódik azonban a helyzet, ha a császár halálkor nincs római király. Ilyenkor jutnak szerephez a birodalmi helytartók, nevezetesen a szász herceg és a pfalzi gróf.³⁵ Mielőtt azonban megismerkednénk az ő szerepükkel, rövid kitérőt teszünk. A röpirat szerzőjének megfogalmazása szerint: „Amint egy római császár elhalálozik, és római király mint a *birodalom állandó vikáriusa* nem áll rendelkezésre (...) a birodalom magas vikáriusai azonnal birodalmi helytartói tisztükbe lépnek” (kiemelés V. M.).³⁶ A szerző rosszul fogalmaz, amikor a római királyt állandó vikáriusként jelöli meg. Kétségtelen, hogy a római király léte éppen az interregnum bekövetkeztét előzte meg, azt az időszakot, amikor a helytartók irányították a birodalmat. Ez azonban nem azért volt lehetséges, mert a római király birodalmi helytartó lett volna. A római király nem volt vikárius, a két fogalmat tévedés ilyen módon azonosítani egymással.

Térjünk vissza a birodalmi helytartókhoz, a pfalzi grófhhoz és a szász herceghez! Azt, hogy éppen ez a két személy tölti be ezeket a funkciókat, szintén az Aranybulla határozta meg. A választófejedelmek között is szereplő pfalzi gróf és szász herceg az interregnum idején együttesen gyakorolták a hatalmat, és szintén az Aranybullában megszabott jogkörrel rendelkeztek. A helytartóknak a birodalom egy-egy része felett volt kormányzati jogkörük, az alájuk tartozó terület meghatározása azonban már a 18. században is sok problémát okozott. A nézeteltérések egyik gyökere az volt, hogy a helytartók területeit homályosan írták körül. Így például a szász herceg fennhatósága alá tartoznak azok a területek, „ahol a szász jogokat megtartják”.

Az egyik helytartó tehát a pfalzi gróf volt, választófejedelem, a birodalom főkincstartója.³⁷ A szerző némileg bonyodalmas leírása alapján a következő területek tartoztak az ő fennhatósága alá: a sváb és frank részek; „a Duna mentén egészen a magyar határig, Tirol, Karintia, Krajna, Stájerország, Ausztria, Bajorország; a Rajna folyó Svájtól Hollandiáig, következésképpen a felső- és alsó-rajnai, a sváb, bajor, frank, osztrák, vesztzfáliei és burgundiai kerület”.³⁸ A szász herceg, aki szintén választófejedelem volt és a birodalom főmarsallja is, töltötte be a másik helytartó tiszttét, s akinek területéről már megtudtuk, hogy ott a szász jogot alkalmazták. A szöveg alapján némileg konkrétabban ő irányította interregnum idején a felső- és alsó-szász kerületeket, és azokat a részeket, ahol az Aranybulla idején még a szász jog volt érvényben, azóta már viszont nem ezek voltak a hatályos jogszabályok. Ez utóbbi kategóriába tartozott például Mecklenburg, Lüneburg vagy a Braunschweigi Hercegség. A szerző nem megy bele részletesebb felsorolásba, inkább utal azokra az ellentmondásokra, amelyek a területek hovatartozása kapcsán felmerültek.³⁹ A birodalmi helytartói méltóság aktivizálódása némi módosulást jelentett a két választófejedelem titulátúrájában is. A választófejedelmi méltóság és az ahhoz kapcsolódó főhivatali tisztség (a szász herceg esetében a birodalmi főmarsall, a pfalzi gróféban pedig birodalmi főkincstartó) mellett ideiglenes jelleggel feltűnt a „Vicarius” cím, bizonytalan területi körvonallakkal. A pfalzi gróféban: a frank jogú területek helytartója, a szász hercegeében: a szász jogú területek helytartója.

A birodalmi helytartók egyik első dolga volt, hogy a Wetzlarban székelő Birodalmi Kamarai Bíróságnak közös jelvényt küldtek, hogy az interregnum idején is működő hatóság el tudja látni feladatait. Azt is megtudjuk, hogy ez volt az egyetlen olyan bíróság, amelynek irányítását a két helytartó közösen látta el. Saját tartományaikban ugyanis önálló helytartói hatalommal (Vicariats-Regiment) rendelkeztek, ami a Titkos és Birodalmi Vikáriusi Kancelláriában (Geheimde und Reichs-Vicariats-Canzley) jelent meg.⁴⁰

A következő sorokból kiderül, milyen előjogaik vannak a helytartóknak hivatali idejük alatt. A jogkör igen széles volt, az egyházi és világi igazgatásra egyaránt kiterjedt. Közéjük tartozott az egyházi javak betöltéséről való intézkedés, amelynek alapjául a *ius primarium precum* és a *ius patronatus*⁴¹ szolgáltak, s amely alapvetően a német-római császárt illette meg. Beszedték továbbá a bérleti díjakat és egyéb jövedelmeket, amelyeket – bizonyos költségek levonása után – a megfelelő időben át kellett engedniük a császárnak, vagy a birodalom szükségleteire kellett fordítaniuk. Voltak bizonyos lehetőségeik a hűbérek adományozása területén, de intézkedéseik a jövőendő császár jóváhagyásával váltak csak végérvényessé.⁴² A birodalmi helytartói jogok közé tartozott a birodalmi pénz védelme, városi jogok adományozása, a kegyelmi jogkör gyakorlása, bizonyos lehetőség a nemesítésre.

Elrendelhettek moratóriumot, törvénytelen gyermekeket törvényesíthettek, nagykorúsíthattak, és „ha az ügy megkövetelte, más privilégiumokat is adományozhattak”.⁴³

A német-római császár halálakor tehát – ha nem volt római király – a szász és a pfalzi választófejedelem kezébe került az irányítás. Hivatalukba a császár halálakor léptek, és – mint fentebb láthattuk – igen széles és önálló jogkört gyakoroltak a nekik alárendelt, ám meglehetősen bizonytalan körvonalú területeken. Intézkedéseik véglegesítéshez azonban császári (római királyi) jóváhagyás volt szükséges, amelyet egyből meg lehetett szerezni, amikor a választófejedelemi testület az új római király személyében megállapodott, s az elfogadta a választási kapitulációt. Abban a percben, amikor a római király megesküdt a választási kapitulációra, a vikáriusok feladata véget ért, és innentől a római király gyakorolta a császári jogköröket.⁴⁴

Istennel a választófejedelmek által – a császárválasztási „eljárás”

Azt már tudjuk, hogy a császárválasztás feladata a választófejedelmekre hárult, az ő döntésük nyomán lehetett valakiből római király, majd császár. A császár személyéről határozni azonban nehéz feladat volt. A kortársak nem tekintették pusztán formalitásnak, ki kerül a császári trónra. Hogy a döntést felelősségteljesen kellett meghozni, mutatja az elemzett szöveg is, hiszen a szerző több esetben hangsúlyozza, hogy a választáson a Szent Római Birodalom jóléte múlik. Ugyanígy, a birodalmi érdeket szem előtt tartva a választófejedelmeknek félre kellett tenniük a választáskor egymással való konfliktusaikat.

A választófejedelmek összehívása a mainzi érsek kötelessége volt. Neki kellett a császár halálhírének megérkezésétől számított egy hónapon belül szétküldeni a választási ceremóniára szóló meghívókat. Ezek formáját szintén az Aranybulla útmutatása szabta meg, bár a 18. században már német nyelvű, a korabeli stílusnak megfelelő szövegezést használtak.⁴⁵ A meghívólevélnek három hónapon belüli időpontra kellett összehívnia a választófejedelmek gyűlését. Előfordulhatott, hogy a mainzi érsek ezen kötelességének mégsem tett eleget, ilyenkor „a magas választófejedelem urak nem kevesebb mint három hónapon belül saját indíttatásukból, hívatlanul, a Sz. R. Birodalom iránti elkötelezettségükből, a fent említett Frankfurt városában összejönnek, és római királyt, jövődö császárt választanak.”⁴⁶

Ezen a ponton szól a szöveg arról, hogy a választófejedelemség nem személyhez kötődött. George kérdésére, miszerint mi történik akkor, ha valamelyik választófejedelem elhalálozik, hogyan lehet így szavazni, Erasmus elmondja, hogy az elhalálozással nem szűnik meg a választójog, és az örökös nem lehet kizárni a választójogból. Akkor sem, ha még nem vette át hivatalosan a hűbért (Lehn-Folger). Ennek mikéntjét azonban nem fejti ki részletesebben. Említi továbbá azt a lehetőséget, hogy a választófejedelem örökébe lépő utód kiskorú, azaz nem töltötte be az Aranybulla által előírt tizennyolc esztendő. Ilyenkor a gyermek gyámja vagy gondnoka (Vormund) jogosult a választáson érvényes szavazatot leadni. Az, hogy a választófejedelemség dinasztian belül öröklődött, nem jelentette azonban, hogy nem lehetett elveszíteni a státust. Bár a szerző nem foglalkozik ezzel a témával, érdemes utalni rá, hogy – miként Becknél megtalálhatjuk – a birodalmi átokkal sújtott választófejedelem minden jogát, beleértve a választójogot is, elveszíti.⁴⁷ Arra már Beck sem tért ki részletesebben, és itt is csak jelezzük, hogy nem egy alkalommal előfordult, például a harmincéves háború idején, hogy elveszték és másnak adták a

választófejedelemséget, sőt 1692-ben Braunschweig-Hannover számára újat is kreáltak.⁴⁸

A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a választófejedelmek nem voltak kötelesek személyesen megjelenni Frankfurtban a választáson, hanem maguk helyett követséget küldhettek. Erre minden lehetőségük megvolt, amennyiben egy követségnek nyilvános, a választófejedelem nagypecséttjével megerősített levéllel a teljes, szabad és független szavazás jogát átruházták. Ez persze nem azt jelentette, hogy a küldöttség saját belátása szerint adhatta le szavazatát egyik vagy másik jelöltre, hanem azt, hogy a választáson a meghatalmazásban szereplő jelöltet kellett támogatnia. Erre az iratra azért is szükség volt, mert ha a választófejedelem a választás lebonyolítása előtt elhagyta Frankfurtot, de nem hagyott legitim meghatalmazottat, akkor szavazati jogát nem érvényesíthette, abban az esetben szavát nem vették figyelembe.

A császárválasztás színhelye hagyományosan Frankfurt volt. A tradíción túl így rendelkezett az Aranybulla is. Ettől csak olyan kivételes esetekben lehetett eltérni, ha például háború dúlt, vagy pestis dühöngött a városban és környékén. Máskülönben a választófejedelmeknek útra kellett kelniük, és Frankfurtba vonulniuk. Az út során védelmükről és ellátásukról azoknak a birodalmi rendeknek kellett gondoskodniuk, amelyeknek a területén átvonultak. Szintén az ő feladatuk volt, hogy a gyakran nagy létszámú kíséret élelmezését biztosítsák. Ezen kötelezettségek alól a választófejedelmek sem bújhattak ki, és mindenkinek, ellentétekre és feszültségekre való tekintet nélkül eleget kellett tennie a szabálynak. A választófejedelmek vagy küldötteik fegyveres kísérete az Aranybulla rendelkezése szerint nem haladhatta meg a 200 lovast, amelyek közül legfeljebb 50 fő lehetett a felfegyverzett lovas. Erasmus értelmezése szerint ezt az előírást azonban nem vették komolyan, és csak arra szolgált, hogy a választófejedelmek a lehető legkevesebb akadályoztatással, minél gyorsabban juthassanak el Frankfurtba.

Bár a városba érkezők létszáma korlátozott volt, a császárválasztásra így is tekintélyesre duzzadt a városban tartózkodók száma. Goethe leírásából⁴⁹ is emlékezhethetünk rá, hogy a nagy esemény idején az egész város megbolydult, és hatalmas tömegek sereglettek össze a nem mindennapi látványosságok megtekintésére. Az Aranybulla szerzője azonban előrelátó volt e tekintetben, és kötelezte a frankfurti városi vezetést és polgárságot, hogy a választófejedelmek megérkezésekor esküvel biztosítsák őket arról, hogy minden kellemetlenségtől megóvják őket. Ennek megoldása azért is volt különösen bonyodalmas, mert a fegyveres kíséret mellett számolni kellett egyéb személyekkel, akik Frankfurtban tartózkodhattak. Szolgák, kereskedők és még sokan mások. Szabályozás erre is létezett: az Aranybulla elrendelte, hogy a választás lezajlásának idejére minden olyan személyt, aki nem tartozik a választófejedelmekhez vagy azok küldötteihez, ki kell küldeni a városból (nem a városlakókra gondoltak). Ugyanígy kellett eljárni az éppen a város területén tartózkodó idegen (külföldi) személyekkel, még akkor is, ha rangjuk miatt egyébként megkülönböztetett figyelmet élveztek.

Ezt a szabályt sem mindig tartották be. Maga a nyomtatvány is számos példával támasztja alá, hogy nem lehetett kizavarni a városfalakon kívülre mindazon személyeket, akiknek nem lett volna joguk a városban tartózkodni. I. Lipót megválasztásának napján a választófejedelmi kollégium külön engedélyt adott arra, hogy külföldi hercegek és más személyek is a városban tartózkodhassanak, de nyomban kiadtak egy dekrétumot, miszerint ez nem tekintendő a jövőben általános

gyakorlatnak.⁵⁰ Ettől függetlenül 1690-ben, I. József megválasztásakor sem tiltották ki az idegeneket a városból, George pedig tudni véli – igaz, helytelenül –, hogy 1742-ben, VII. Károly megválasztásakor a francia diplomata, Belle-Isle herceg⁵¹ is a városban tartózkodott, bár még csak választófejedelmi küldött sem volt.⁵² Az idegenek kiküldése Beck szerint is már csak „puszta formalitás” volt, és a választófejedelmi kollégium sokak számára adott felmentést a város elhagyása alól.⁵³

Frankfurt városát a választás napjára valóban elzárták mindenki elől, aki a városon kívül tartózkodott. A választás előestéjén a városkaput bezárták, a kulcsot pedig egy börszerénybe helyezték. Az erszényt másnap a választófejedelmek a Szent Barnabás-templomba⁵⁴ vitték, oda, ahol a császárválasztás lezajlott. „Egy olyan fontos munka, melyen az egész Szent Római Birodalom jóléte múlik, megköveteli Isten segítségét és áldását, s hogyan is eshet ez leginkább ránk, mint az ima által”⁵⁵ – így hát a választási ceremónia imával kezdődött, s így rendelte ezt az Aranybulla is. Ezután a választófejedelmek esküt tettek arra, hogy a megfelelő módon fogják megválasztani a római királyt. Az eskütétel rangsorrendben történt, először az egyházi, majd a világi fejedelmek következtek. A sort a mainzi érsek nyitotta meg, aki az eskü szövegét János evangéliuma előtt, kezét a mellkasára helyezve mondta el, őt követte a trieri, majd a kölni érsek. A világi választófejedelmek ugyanazt formulát mondták, de úgy, hogy közben kezükkel megérintették az oltárnál lévő evangéliumot. A világi méltóságok a következő sorrendben tették le az esküt: először a cseh király, őt követte a bajor választó, majd a pfalzi, a szász, a brandenburgi, végül pedig a hannoveri fejedelem.⁵⁶

A nem túl hosszú esküformulából érdemes közelebbről megnézni néhány mozzanatot. Az egyik az a már többször hangoztatott dolog, hogy a választófejedelmek nem császárt, hanem római királyt választanak.⁵⁷ Azt is említettük már, hogy a választófejedelmi „munkát” igen felelősségteljes és fontos feladatnak tekintették, hiszen a döntésben a Szent Római Birodalom jólétének zálogát látták. S hogy maguk a résztvevők is tudatában legyenek választásuk súlyának, az esküben is megerősítették, hogy elővigyázatosan és legjobb tudásuknak megfelelően fognak eljárni. Ehhez kapcsolódik egy harmadik, az eskü szövegében is előforduló kitétel. A választófejedelmek ugyanis ígéretet tesznek arra, hogy szavazatukat „minden elkötelezettség, ajándék, adomány vagy ígéret, vagy bármi legyen is a neve [ti. a befolyásolás módjának]”⁵⁸ nélkül fogják leadni. Az eskü ezen részletét tekinthetjük pusztá formalitásnak, hiszen ha fontosnak is tartották saját feladatukat a választók, egyáltalán nem volt jellemző rájuk a pártatlanság, és a szemük előtt gyakran saját érdekeik lebegtek, nem annyira a birodalom jólétének nemes eszméje. Elég csak arra gondolnunk, hogy a korszak elején a későbbi V. Károly császár a Fuggerek komoly anyagi támogatásával tudta biztosítani a császárválasztás sikerét, és a későbbiekben is gyakran egyengették a választás rögzös útját több-kevesebb (de inkább több) pénzzel vagy adománnyal. Beck munkájából tudjuk továbbá, hogy amikor Braunschweig-Hannover választófejedelmi státust kapott I. Lipóttól, az újdonsült fejedelem kötelezte magát, hogy szavazatát mindig az elsőszülött osztrák főhercegre fogja adni.⁵⁹ A példákat még hosszán sorolhatnánk, de talán a fentiekkel sikerült érzékeltetni, hogy mennyire volt alkalmanként megfontolt, szabad és minden nyomástól mentes a választófejedelmek döntése. Mindenesetre az eskütétel megtörténtét jegyzők rögzítették.

Az eskütétel után a választófejedelmek kancellárjaik, tanácsosaik, valamint a jegyzők kíséretében a Szent Barnabás-templom kápolnájába mentek át, ahol a

választási aktusra sor került. Maga a Szent Római Birodalom jólétét meghatározó esemény azonban még mindig nem kezdődhetett el. Miután a fent említett személyek mind a kápolnába vonultak, a birodalmi marsall⁶⁰ a helyiség ajtaját kulcsra zárta, s így is hagyták egészen addig, amíg a jövődő császár személyében meg nem állapodtak. Szerzőnk egy megjegyzés erejéig kitér arra is, hogy IV. Károly a császár személyéről szóló, a végtelenségig elhúzódó procedúrák megelőzése érdekében az Aranybullába foglaltatta, hogy amennyiben a választófejedelmek a fent bemutatott eskü letételétől számított harminc napon belül nem nevezik meg az új római királyt, kenyéren és vízen kell, hogy éljenek, s a várost egészen addig nem hagyhatják el, míg a választást be nem fejezik.⁶¹

Az ajtó bezárása után a választófejedelmi kollégium feje, a mainzi érsek megkérdezte, tud-e valaki bármilyen okot arra, hogy a választást ne lehessen lebonyolítani.⁶² Majd elővette az addigra már megfogalmazott választási kapitulációt, és mindenki kézfogással megerősített esküt tesz (Händgelöbniß, de a szövegből nem világos, mire vonatkozik pontosan a kézfogás) arra, hogy a kapitulációt elfogadja, ha netán őt választanák meg római királlyá, akkor is megtartja, annak megfelelően viselkedik, végül megígéri, hogy a többségi szavazás elvén fognak eljárni.⁶³ Az újabb eskü: a jelen lévő nótáriusok jegyzőkönyvbe foglalták, majd mindenki kivonult a kápolnából, csak a választófejedelmek maradtak benn, és végre megkezdődhetett az érdemi munka.

Szerzőnk szükszavúan nyilatkozik arról, mi történik ilyenkor a kápolnában. Azt írja, ekkor rögtön megkezdődik a választás, s a mainzi érsek sorban szólítja a választókat, hogy adják le a szavazatukat. Elsőnek ezúttal a trieri érsek szavaz, őt követi a kölni érsek, majd a cseh, a bajor, a pfalzi, a szász, a brandenburgi, végül a hannoveri választó. Utolsónak a mainzi érsek adja le a voksát. A szerző még két dolgot tart fontosnak kiemelni a választási aktsussal kapcsolatban. Egyrészt azt, hogy a szavazás általában szóban történik, de semmiképpen sem teheti meg egy választófejedelem sem, hogy írásban küldi el, kit szeretne a császári székben látni. A másik pedig az, hogy a választófejedelmek vagy egyhangúan állapodnak meg a római király személyében, vagy ha nincs teljes összhang, a többség álláspontját fogadják el. A „többség dönt” elv azonban csak akkor működik, ha legfeljebb két lehetséges jelölt közül kell választani. Expressis verbis nem szerepel ugyan a szövegben ez a kitétel, az viszont igen, hogy „ha a választófejedelem urak három vagy több pártra szakadnak, és egy személyre több szavazat is esik, akkor ezt a választást érvénytelennek tekintik”.⁶⁴ Nem szól azonban arról a fáma, hogy ilyen esetben hogyan lehet a jelöltek közül dönteni, miként lehetne például a pályázók számát csökkenteni. Az Aranybulla lehetőséget nyújt arra, hogy az a választófejedelem, akire adott esetben több szavazat érkezik, megválasztását saját szavazatával is elősegítse.⁶⁵

Ha a választófejedelmek döntésre jutottak, a mainzi érsek ismét behívja a jegyzőket, és a tanácsosok és kancellárok tanúsága mellett közli, kire esett a választásuk. A választás lezajlását írásba foglalják, s a választófejedelmek vagy küldötteik az iratot jelvényeikkel megerősítik. Az örömteli eseményt – hogy újra van feje a Szent Római Birodalomnak – ekkor nyilvánosságra hozzák háromszoros vivát és harangszó mellett, miközben száz ágyú háromszor díszsortüzet ad le.⁶⁶

A legfelemelőbb pillanat – a koronázási szertartás

A választás elemzése után a Wahl und Crönung meglehetősen terjengősen, néha már-már bosszantó részletességgel mutatja be a koronázási szertartást. Ez talán érthető, ha arra gondolunk, hogy a ceremóniák ezen részéről keveseknek lehetett értesülése. Ugyanakkor a kor alapvetően vallásos embere bizonyára örömet lelt a részletes leírásban, a felemelő imák, áldások és látványos szertartások olvasásában. Mint már korábban említettük, a szerző egy 1619-es kézirat alapján írta meg a koronázási részt, az imákat és áldásokat – melyek a mainzi érsek szájából hangzottak el eredetileg latin nyelven – ebből átvéve, német nyelven illesztette a szövegbe. A leírás valóban nagyon hosszadalmas, bonyolult és részletes. A leginkább bemutatathatónak akkor tűnik, ha esetenként a szöveg szigorú folyamától eltérve néhány fő szempontból vizsgáljuk meg a forrás ezen részletét. Így lesz az egyik alfejezet tárgya a koronázáshoz szükséges kellékek, jelvények, ereklyék stb. bemutatása, a másodiké pedig a koronázási mise szerkezetének vázolója. Végül az imák, áldások és a birodalmi jelvények átadásakor elhangzó szövegek elemzésével megpróbáljuk felvázolni, milyen császárideált közvetít az olvasónak a Wahl und Crönung.

A császárkoronázás szertartása legalább olyan összetett folyamat volt, mint korábban a választás. A helyszínre nézve létezett ugyan előírás, ám mint az a Wahl und Crönung soraiból is hamarosan kiderül, ezt általában nem tartották be. Az Aranybulla rendelkezése szerint ugyanis Aachenben kellett volna a szertartást megejteni, kivéve ha valamilyen fontos ok miatt más helyszín bizonyul megfelelőbbnek.⁶⁷ Általában kellett is lennie valamilyen fontos oknak, hiszen a szabálytól igen régóta eltértek. Így I. Ferenc esetében is, akinek koronázására – a választáshoz hasonlóan – Frankfurtban került sor. Kevésbé hangsúlyos a szövegben, de mindenképp érdemes megemlíteni, hogy a koronázásra nem a választás napján került sor, hanem pár héttel később. Példánknál maradván I. Ferenc 1745. szeptember 13-i megválasztása után a koronázási ceremóniára majdnem egy hónappal később, 1745. október 4-én került sor.⁶⁸

A ceremóniához elengedhetetlen kellékek, koronák, kardok és különböző ruhadarabok három városból érkeztek a koronázás színhelyére – természetesen népes küldöttség és díszes külsőségek közepette. Közülük tizennégyet⁶⁹ Nürnberg városa, négyet pedig Aachen őrzött. A Wahl und Crönung szerint Nürnberg kitüntetett szerepét az indokolta, hogy ott tartották a koronázás utáni első birodalmi gyűlést, Aachenét pedig az, hogy az első koronázásra ott került sor.⁷⁰ A harmadik hely, ahonnan a relikviák érkeztek, Bécs volt, ahol a kifejezetten a Habsburg-házhoz kötődő ékszerek voltak. Lássuk, milyen tárgyak érkeztek hát a koronázó városba!⁷¹

Nürnberg listáján szerepel a legtöbb, összesen tizennégy tétel. Az első három Nagy Károly ereklyéje: koronája, gyűrűje és hosszú kardja. A hagyomány szerint a kardot Károlynak egy angyal hozta, és markolatán a „Krisztus győzedelmeskedik” (Christus triumphat) felirat található.⁷² Még egy kard érkezett Nürnbergből, Mauritius⁷³ kardja, melynek markolatára pedig az volt vésve: „Krisztus kormányoz”(Christus gubernat). Szintén innen hozták a koronázásra a birodalmi jogart és a birodalmi almát is. Itt találjuk továbbá a pluviálét,⁷⁴ a dalmatikát,⁷⁵ az albát⁷⁶ és a stólát. Érkezett még Nürnbergből egy régi harisnya, egy pár szandál, kesztyű és a ruhadarabok rögzítésére szolgáló öv (cingulum). Aachenből a fentiekhez képest jóval kevesebb, mindössze négy darab koronázási ékszert kellett a koronázó városba vinni. Értékük azonban legalább olyan becses volt, és régiségüket tekintve sem múlták alul

az eddig hallottakat. A listán elsőként szerepelt Nagy Károly császár újabb kardja, melyet a nyomtatvány inkább szablyának nevez. Hoztak hozzá megfelelő akasztókat is, melyek hasonlatosak voltak azokhoz, amelyeket a török szablyákhoz készítettek. Drágakövekkel kirakott aranydobozban vitték a ceremónia színhelyére Szent István⁷⁷ ereklyéit. Végül, de nem utolsósorban Aachen városa küldött egy igen régi evangéliumot is. Mint már említettük, Bécsből is érkeztek ékszerek és relikviák, amelyek kifejezetten Habsburg-ékszerek voltak, és valamilyen módon az ő koronázásaikhoz kapcsolódtak. Ez esetben összesen öt tétellel kell számolnunk: a „házi korona”, egy arany pluviálé, egy újabb stóla és az első Habsburg-császár, Rudolf⁷⁸ cipői és kesztyűi. A végelszámolásnál összesen (mindhárom városból) tehát huszonhárom ékszert, ruhadarabot, kardot stb. lehet megszámlálni. Ezeknek a koronázás napjára hiánytalanul meg kellett érkezniük a koronázó városba, hogy el lehessen kezdeni a szertartást. Nem mindegyiknek volt azonban egyforma jelentőségű funkciója a ceremónia során: a Wahl und Crönung leírása alapján, míg bizonyos ékszerek (kard, korona, birodalmi alma stb.) szorosan kapcsolódtak a szertartás egyes mozzanataihoz, másoknak, mint például Szent István ereklyéinek pusztán a jelenléte volt lényeges.

A koronázási előkészületek között kell megemlíteni, hogy a koronázás napjára a templomot is megfelelő módon elő kellett készíteni. Különböző székeket és állványokat kellett felállítani nemcsak a koronázandó császár számára, hanem külön a szertartáson részt vevő választófejedelmek, hölgyek, magas állású személyek, valamint a külföldi követek részére. Ezeket az állványokat és székeket a leendő császár saját kárpitosai vonták be különböző értékes drapériákkal. Új oltár is készült a nagy alkalomra, továbbá új pohárszék-asztal is, melyekről azon érseknek kellett gondoskodni, amelyik a koronázást és felszentelést végezte.⁷⁹

A következőkben a koronázási szertartás eseményeit tárgyaljuk. Már felhívtuk rá a figyelmet, hogy ez a ceremónia nem szükségszerűen Frankfurtban és a mainzi érsek vezényletével zajlott le, mivel azonban a Wahl und Crönung (bár említi a lehetséges eltéréseket) alapvetően ezt az esetet mutatja be, így az alábbiakban ezen eshetőséget vesszük alapul.

A templom előkészítése és a koronázási ékszerek megérkezése után a kitűzött napon megkezdődhetett a koronázási szertartás, melynek során a választófejedelmek által római királlyá emelt személy fejére felkerült a korona, s így a Szent Római Birodalom legitim uralkodója lett. A ceremóniára a Szent Barnabás-templomban került sor, ahová először az egyházi választófejedelmek, a püspökök és prelátusok érkeztek meg kora reggel. Aachen és Nürnberg követei a koronázási jelvényekkel nyolc órákor indultak meg a templom felé, népes kísérettel. Elöl nyolc lakáj vonult párokban, majd a küldöttek jegyzői és trombitásai. Utánuk a küldöttek, a koronaörök és a birodalmi ékszerek örei, majd a városi tanácsosok. Ezután jöttek azok a hatlovas kocsik, melyek a jelvényeket vitték. Oldalukon négy „koronalovag” (Cron Cavallier) haladt, továbbá hat császári darabont és még hat testőr is kísérte őket.⁸⁰ A menet végén számos konflis érkezett, s bár a Wahl und Crönung nem említi, mi volt a funkciójuk, bizonyára a szertartáson részt vevőket szállították.

A választófejedelmek és küldöttek harangszóra indultak a császári udvar táborába, ahol a római király csatlakozott hozzájuk. A menet a Szent Barnabás-templomba vonult, közben a leendő császár feje fölé a városi tanács tíz tisztviselője tartott baldachint. Miután a templomhoz értek, a mainzi érsek egy rövid imát mondott, majd a résztvevők bevonultak a templomba. A két „segédkező érsek”⁸¹ zeneszó

közben a római királyt a felszentelő oltárhoz vezette, a mainzi érsek elé, ahol egy térdeplőpárnára ereszkedett. Az oltár melletti asztalon már ott sorakoztak a birodalmi jelvények.

A mise úgy indult, mint a háromkirályok ünnepén, ugyanazzal az imával, s hasonlóan következtek a mise egyes részei. A litániát a résztvevők térdelve hallgatták végig, majd a mainzi érsek felemelkedett, és hat kérdést intézett a római királyhoz. Először azt kérdezte, megmarad-e a katolikus hitnél és megőrzi-e azt, másodszorra azt, hűséges „gyámja” (Vormund) és védelmezője lesz-e az egyháznak és szolgálóinak. A harmadik kérdés: akarja-e a birodalmat elődei igazságosságával kormányozni és erősen védelmezni; a negyedik: akarja-e a királyság igazságosságát és a császárság jóságát, melyeket jogtalan módon leromboltak, visszaállítani, megtartani, a királyság és császárság hasznára használni. Ötödszörré azt kérdezte, igazságos bírāja lesz-e szegénynek és gazdagnak, jámbor védelmezője az özvegyeknek és árváknak, végül azt, elismeri-e a római pápát.⁸² A leendő császár mindegyik kérdésre érthető igennel válaszolt, majd az oltárhoz közelebb vonult, és feleleteit esküvel is megerősítette. Ekkor a felszentelést végző érsek a körülállókhoz fordult, és azt kérdezte tőlük: „Akarjátok magatokat egy ilyen fejedelemnek és uralkodónak alávetni, a királyságát erősíteni, hűségét és hitét megtartani, és parancsának engedelmeskedni (...)?”⁸³ A körülállók „természetesen” igennel válaszoltak.

Két terjedelmes ima után következett a szent olajjal való felkenés. Az olajat az érsek először öfelsege fejére kente fel kereszt alakban, majd következtek a vállak, a nyak, a mellkas, a jobb kar, aztán az alkar. Minden testrész beolajozásakor az érsek a következő szavakat mondta: „Királlyá kenlek fel a szent olajjal, az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében!”⁸⁴ Végül szent olajjal kenték be a római király jobb tenyerét, „ahogyan királyokat és prófétákat kentek fel, és ahogy Sámuel Dávidot felkente...”⁸⁵ A felkent császárt a sekrestyébe vezették, ahol felvette az albát, a stólat, a harisnyát és a szandálokat, majd visszatért az oltárhoz, ahol az érsek három áldást mondott el a császár felett.

Ezután kapta meg a császár a birodalmi jelvényeket. Először felövezték a karddal. A kard jelképezte az erőt, mellyel a császár a gyengéket megvédelmezte, és a birodalom, valamint a kereszténység ellenségeit legyőzte. A következő jelvény Nagy Károly gyűrűje volt, melynek emlékeztetnie kellett a császárt arra, hogy a koronázás napján az igaz hittel megpecsételték,⁸⁶ és kötelessége a keresztény hit terjesztése és megtartása. Ekkor hozták elő a méltányosságot és erényt jelképező jogart és birodalmi almát. Előbbit a császár jobb, utóbbit pedig bal kezébe helyezték. Végül a felszentelést végző érsek az oltárról felemelte a koronát, majd a trieri és a kölni érsekkel együtt a császár fejére helyezte. Közben elmondta, hogy a korona egyrészt a császári dicsőséget és bátorságot szimbolizálja, ugyanakkor elnyerésével az uralkodó is részese lett az egyháziak lelki szolgálatának. Kötelessége a jövőben megvédelmezni Krisztus egyházát, illetve az Isten által neki adományozott országot is. A császár a felövezés, a birodalmi jelvények átvétele és a koronázás után esküt tett arra, hogy az egyház törvényeit és igazságát megtartja, a neki alávetett népnek hasznára lesz, igyekezni fog a birodalom törvényei szerint uralkodni. Megígérte továbbá, hogy az őket megillető tisztelettel fog bánni a birodalom főpapjaival, rendjeivel és hűbéreseivel.⁸⁷

Az immár megkoronázott német-római császárt a jelenlévők (választófejedelmek, küldöttek, egyházi és világi fejedelmek) egy oldalt felállított állványhoz kísérték. Ennek tetején helyezkedett el a császári trón, amely Nagy Károly aacheni trónusához volt hasonló. A császár a mainzi érsek szavainak kíséretében

foglalta el az öt megillető helyet: „Foglald el és tartsd meg a királyi széket (Königliche Stelle), melyet nem az öröklés jogán vagy atyai utódlás révén szereztél, hanem a Német Birodalom választófejedelemeinek szavazatai, különösen azonban a mindenható Isten rendelése, és az összes püspökök és Isten más lovagjainak átruházása által.”⁸⁸

Ekkor felhangzott a Te Deum laudamus; trombitaszó, dobpergés, a harangok zúgása, az ágyúk és muskétások lövései hirdették az új császár megkoronázását. A templomban eközben a császár fogadta a választófejedelemek köszöntését, majd Nagy Károly kardjával lovaggá ütött néhányakat.

A császárideál

A koronázási ceremónia leírásakor általában csak utaltunk az egyes mozzanatokat összekötő imákra és áldásokra. Ezek ugyanis igen hosszúak, és nem lenne értelme mindegyik tartalmát leírni ott, ahol a szertartás során éppen szerepel. A bennük foglaltak felsorolása nem lenne más, mint a nyomtatvány lemásolása. Ráadásul számos elem újra és újra előfordul az egyes imákban, így a folyamatos ismételtetés unalmassá és követhetlenné válhatna. Célravezetőbbnek tűnik inkább az imákra és áldásokra mint egységre tekinteni, és tartalmuk szolgai visszamondása helyett megvizsgálni, vajon milyen császárideál körvonalazódik belőlük. A szövegekből kiderül, milyennek is kellett volna lennie egy császárnak, milyen elvárásoknak kellett volna megfelelnie (milyen elvárások teljesítésére tett ígéretet). A kép természetesen – és hangsúlyozottan – idealizált, már csak azért is, mert a megfogalmazott elvárások (könyörületes, igazságos, védelmezze a hitet stb.) meglehetősen általánosak. Arról nem is beszélve, hogy később, a gyakorlatban mit tudtak vagy akartak megtartani a császárok a koronázáson tett esküikből. Ennek ellenére talán nem felesleges rövid leltárt készíteni azokról az erényekről, melyek megvalósítását a császártól „várták”.⁸⁹

Nem meglepő, katolikus szertartásról és méltóságról lévén szó, hogy Isten kitüntetett szerepet kap a ceremónia során. Az áldásokban egyrészt „természetesen” dicsőítik őt, másrészt jelentős szerepet kap a császárválasztásban. Érdekes kérdés, hogy a misén elhangzó szövegek alapján pontosan miként is kerül a császár a birodalom élére. Amikor elfoglalta a trónt, a felszentelő érsek nyomatékosan emlékeztette arra, hogy trónját nem örökjogon szerezte, hanem a Német-római Birodalom választófejedelemei választották meg, de különösen Isten rendelése által került oda. (Az egyháziak közreműködését külön hangsúlyozta.) Hogy a trónt a császár végső soron Istennek köszönhette, nem egy alkalommal előjön az áldások szövegében. Isten az, aki méltónak találta „N. N.”-t⁹⁰ arra, hogy a trónra/királyrá emelje, hogy a nép fölé helyezze. Őt kéri, hogy áldásával és adományaival támogassa az új császárt, hogy szabadítsa meg minden kellemetlenségtől. A szövegben előfordulnak biblikus utalások, elsősorban a Bibliában szereplő királyokkal kapcsolatban. A szertartás során kéri Istent, hogy segítse a császárt, ahogy segítette annak idején Mózes, Józsuát, Gedeont és Sámuelet; áldja meg, ahogy Ábrahámmal tette; segítsen, hogy Mózes igyekezetével, Józsuá bátorságával, Dávid alázatával és Salamon bölcsességével rendelkezessen; hogy támogatásával jogarát oly magasra emelhesse, mint Dávid – és még folytathatnánk a sort. Isten támogatása és áldása elengedhetetlen a sikeres uralkodáshoz, és ő az, akinek révén a császár végül az örök boldogsághoz eljuthat. Abból, hogy Isten emelte a trónra, bizonyos „kötelezettségek” is következnek a császárra nézve. Tisztelnie kell a klérust, és meg kell védenie

Krisztus egyházát az ellenségeitől, Isten hűséges szolgájának kell lennie, igyekeznie kell a keresztény hit terjesztésében és megtartásában.

A császári méltóság együtt járt bizonyos bírói hatalommal, így érthető, hogy a legtöbbet hangoztatott erény, mellyel egy császárnak rendelkeznie kell, az igazságosság. Ez a kritérium az áldások szinte mindegyikében megtalálható különböző kontextusban. Igazságosan kell ítélnie szegények és gazdagok felett, uralkodnia a nép felett, szeretnie kell az igazságosságot, hiszen ennek kell eltöltenie a világot, s ha annak szellemében uralkodik, akkor juthat el az örök boldogsághoz.

A császári képhez szorosan hozzátartozott a bátor és erős katona eszménye. A császár a legbátrabb az uralkodók között, „Józsua bátorságával” kell rendelkeznie. Neki kell megvédelmeznie a hazát (Vaterland) és az egyházat is a hitetlenektől. Erőre van szüksége, hogy legyőzhesse a barátságtalan és nem keresztény népeket, hogy ellenségei felett diadalmaskodhasson, a gonoszokat megfélemlíthesse. Ebben ismét Isten siet a segítségére, aki nemcsak isteni fegyverekkel támogatja őt, de védőpajzsot is borít a császár és országa fölé.

A császárnak nemcsak a legbátrabbnak kell lennie az uralkodók között, de mindegyikük előtt tekintéllyel is kell rendelkeznie. A szertartás során imádkoznak azért, hogy a császári udvart fenségesség és dicsőség hassa át, a császár személye pedig úgy ragyogjon, mint a „legvilágosabb fény”, mint a legmagasabban levő csillag.

Szintén jelentős szerepet kap az image-ban a császár „béketeremtő” feladata. Említettük már, hogy a szerző is azért örül kiváltképpen az új császárnak, mert úgy véli, most már végre béke fog honolni a birodalomban. Az áldások és imák is hangsúlyozzák, hogy (miután a bátor katona legyőzte ellenfeleit) a császár trónra léptével a békesség időszaka köszönt az országra. Ez a békesség azonban nemcsak a külső ellenfelekkel folytatott harc (sikeres) lezárását jelenti, hanem egyfajta belső biztonságot is. Az imák azért is szólnak, hogy a császár által kormányzott birodalomban legyen bőven gabona, bor és olaj, gyümölcsök is gazdagon, s uralkodása a bőség korszakát jelentse. Igényként fogalmazódik meg a társadalmi nyugalom: a császárnak számos nép felett kell uralkodnia, ami nem egyszerű feladat. Ha azonban dolgát – Isten segedelmével – jól végzi, mindenekelőtt igazságosan bánik velük, akkor a népek készségesen alávetik magukat uralmának, szeretni fogják, jóllehet félni is.

A császárképhez hozzátartoztak a hagyományos keresztényi erények, melyekben öfelségének elől kell járnia, példát kell mutatnia. Ide sorolhatóak az alázatosság, a könyörületesség és a méltányosság. Ez utóbbinak szimbóluma a jogar, melynek átvételekor a felszentelő érsek szavai arra szólítják fel az új császárt, hogy a jámboroknak jót tenni, a tévelygőknek utat mutatni, az elesetteknek kezet nyújtani igyekezzen.

Parádé és lakoma a Römernél

A ceremóniák a koronázással még nem fejeződtek be, s a számos ima és áldás emelkedett hangulata után az újdonsült császár kivonult a templomból, hogy megmutassa magát az összesereglett tömegnek. Ezután következett a császárválasztás és -koronázás talán leglátványosabb, de a frankfurti lakosság által minden bizonnyal legjobban várt fejezete. Az új császár díszes ruháiban, a szintén ünnepi díszben pompázó választófejedelmek és más méltóságok kíséretében, zeneszó mellett a Rómer Platzra vonult, a városházához, ahol még néhány látványos ceremóniában kellett részt vennie, hogy aztán megkezdődhessen az ünnepi lakoma.

A császár, aki időközben levette a szandálokat és a dalmatikát, népes kíséretével – amennyiben a koronázásra Frankfurtban került sor – a Römer Platzra indult. Ezen a hatalmas téren állt a frankfurti városháza, a Römer, ahonnan az új császár az utolsó ceremóniákat szemlélte. A menet elején az udvarnép vonult, őket követték a császári és választófejedelmi zenészek, trombitások és dobosok, akik felváltva muzsikáltak. Utánuk következtek az ünnepségen megjelent világi fejedelmek, majd a császári heroldok, örökös marsallók érkeztek. Ezután jött a trieri érsek, majd a választófejedelmek, illetve azoknak követei az ékszerekkel, a birodalmi örökös marsall, utána a szász választófejedelem. És csak ekkor következett az új német-római császár, akinek feje fölé ismét a frankfurti városi tanácsosok tartottak baldachint. A menet végén jött a két másik egyházi választó, a mainzi és a kölni érsek, őket követték a birodalom további egyházi fejedelmei.⁹¹ A felvonulók számára a templomtól a térig vezető úton egy díszes drapériákkal bevont „hidat” (Brücke) készítettek, mely a leírás szerint a Römerhez érve a magasba emelkedett, így a vonulók bejuthattak rajta a városházába. A Römerhez érkező császárt a muskétások díszsorsütze üdvözölte.

Kicsit zavaró és a szöveg alapján nehezen értelmezhető elem a leírásban a magasba emelkedő híd. A sorok alapján nem világos, mi is pontosan ez, és hogyan kötik össze vele a templomot a városházával. A kérdések megfajtásához alaposan szemügyre kell vennünk a nyomtatvány elején található képi ábrázolást, mely a leírást némileg megvilágítja. A 8. oldalon található ábrázolás a képaláírás szerint⁹² a Römer Platzon lejátszódó jelenetet mutatja, ahol sor került arra, hogy a választófejedelmek – illetve inkább helyetteseik – főhivatalukat gyakorolják (ezt lejjebb tárgyaljuk). A meglehetősen leegyszerűsített ábrán szemben látható a városháza, melynek központi ablaka előtt egy erkélyen áll öfelsége, az éppen megválasztott német-római császár. Ez nagyjából egyemeletnyi magasságban látható, s a központi ablak mellett jobbról is és balról is két-két további ablak található. Az épületet szemből nézve (tehát a képre pillantó szemszögekből) a jobb oldaliakban más személyek állnak és szemlélik a téren zajló eseményeket. Bal oldalon csak a császárhoz közelebb található ablakban álldogál valaki, a távolabbi pedig nem is igazán ablak, inkább egy szárnyak nélküli ajtóhoz hasonló bejárat. Ennek aljához van odaerősítve a drapériával lefedett „híd”, amely az utcáról emelkedik fel az emeletnyi magasságban levő ablakhoz. Maga a „híd” pedig egy pallóra emlékeztet, melynek végeit a téren, illetve az ablak aljához rögzítették. A szöveg szerint ezen jut fel a császár az épületbe, melynek erkélyéről a parádét nézi.

A mellékelt ábrázolásból azonban még csak azt sikerült megfajteni, hogy ez a szerkezet az utcáról a Römer ablakához emelkedik, hogy a menet tagjai – illetve akiknek közülük kell – ezen keresztül jussanak be a városháza épületébe. A „híd” viszont a templomtól ér egészen a Römerig, ami még mindig különösnek tűnik, és erre vonatkozóan már a kép sem segít. A továbbiakban érdemes egy korábbi koronázásról fennmaradt metszethez fordulni. Habsburg Mátyást 1612-ben szintén Frankfurtban koronázták császárrá, és erről az eseményről fennmaradt egy olyan kép is, melyen a Römerhez vonuló menet látható a választófejedelmekkel és a baldachin alatt haladó császárral.⁹³ Közelebről szemlélve felfedezhetjük a képen a „hidat”. Ez gyakorlatilag a két helyszín között épített, a talajszint fölé emelt „műút”, s az ábrázolásról még a bevonáshoz használt drapériák redői is jól kivehetők.

Egy-két gondolatot fűznénk még hozzá a híd problematikájához. Az illusztrációk segítségével talán már könnyebben elképzelhető, mit jelentett ez a szerkezet, az azonban továbbra is különösnek tűnik, hogy az új császárt egy ilyen

alkalmilag tákolt pallón juttatná fel a Rómerbe, nagyjából egyemeletnyi magasságba. Azért is meglepő ez, mert a Rómernek gyönyörű lépcsősora volt díszes korlátokkal, melyet „Kaisertreppének”, azaz Császárlépcsőnek is neveztek. Igyekeztünk tehát olyan ábrázolásokat, leírásokat segítségül hívni, melyek a Rómernél lezajló ünnepségeket mutatják be. Az eddig fellelt képek között – egyikük éppen I. Ferenc 1745-ös koronázása alkalmával készült – nem volt olyan, amely a Wahl und Crönunghoz hasonlóan a Rómer emeletére felívelő pallót ábrázolna. Goethe, aki a későbbi II. József császár római királlyá koronázásán vett részt 1764 áprilisában Frankfurtban, beszámol arról a „hídszerűen ívelő”, vörös-sárga-fehér posztóval bevont útról, mely a székesegyháztól a városházáig tartott,⁹⁴ de a megérkező menet a Császárlépcsőn jutott fel a Rómerbe, ahonnan a téren játszódó jelenetet végignézték. „Nem sokáig néztem ezt a féktelen tülekedést [ti. ahogy az emberek a téren az útról lebontott posztóért verekednek], hanem elhagytam magas megfigyelőhelyemet, és mindenféle folyosókon, melléklépcsőkön át lesiettem a Császárlépcsőhöz, amelyen a távolból megcsodált fényes, előkelő tömegnek fel kellett vonulnia. (...) és így a háromszor forduló lépcsőn minden oldalról s végül közvetlen közelből láthattam őket.”⁹⁵ A fentieket figyelembe véve nem teljesen világos, miért írta a Wahl und Crönung szerzője, hogy a templomból érkező menet ezen a magasba emelkedő „hídon” jut a Rómerbe, nem tudni, honnan származott ezen értesülése.

Ekkor került sor arra, hogy a világi választófejedelmek az évszázados szokásnak megfelelően szimbolikusan gyakorolják választófejedelmi címükhöz kapcsolódó főhivatalukat.⁹⁶ Illetve a választófejedelmek – ahogy a szerző is megjegyzi – igen ritkán gyakorolták személyesen ezeket a tradicionális funkciókat, bevett szokás szerint helyetteseik, az örökös főméltóságok tettek eleget ennek a kötelezettségnek. Ha maguk a fejedelmek ebben a parádében nem is vettek részt, kétségtelenül ez jelentette a leglátványosabb, a Frankfurtban tartózkodók számára legélvezetesebb epizódot. A Wahl und Crönung az ünnepség részletes leírása előtt számba veszi még egyszer a világi választókat, hogy ki melyik főhivatalt (Ertz-Amt) töltötte be, ki volt az őt helyettesítő örökös tisztségviselő (Erb-Ämter), és milyen szerepe volt a városháza előtti ceremóniában. Tekintsünk végig röviden ezen a felsoroláson!⁹⁷

A szerző először a cseh királyt és helyettesét, Limburg grófját emlegette. A birodalom főpohárnokaként feladata az volt, hogy ő adja az első korty italt a császárnak. A díszes kehelybe, melyet az új uralkodónak átnyújtott, vízzel kevert bort töltöttek.⁹⁸ Szintén egyik fő- vagy örökös hivatalnokától kapta meg az első falat ételt az új császár. Ez egy szület volt annak az ökörnek a húsából, melyet időközben a Rómer előtt felállított „alkalmi sütődében” kezdtek elkészíteni. A császár a szület húst a birodalmi főtérfogótól, a bajor választófejedelemtől vehette át, akit Waldburd-Ziel grófja helyettesített. A birodalmi főmarsall tisztsége a szász hercegé volt, akinek helyettesítését a pappenheimi gróf látta el. A főmarsall volt az a személy, aki a nyilvános szereplések alkalmával a kardot hordozta öfelsége előtt. A brandenburgi választó a birodalmi főkamarás tisztét viselte, akinek egy vízzel teli tálat és törülközőt kellett a császárhoz vinnie. Természetesen neki is volt helyettese az einsenheimi gróf személyében. Az összesereglett tömeg feltehetően leginkább a pfalzi választót, illetve helyettesét, Sinzendorf grófját várta nagy lelkesedéssel. Ő volt ugyanis a birodalom főkincstartója, koronázásokkor feladata pedig az volt, hogy pénzérmekeket szórjon a nép közé. Hátralenne még a braunschweig-hannoveri választó, aki azonban főhivatalok tekintetében „kakukktójásnak” számít. A nyomtatvány szerzője is elmondja, hogy ő lehetne a birodalmi főzászlósúr. Választófejedelmi méltósága azonban még annyira új

volt, hogy akkor még nem született megállapodás arra nézve, hogy mi is lenne az ő feladata a koronázás utáni ceremóniában, mint ahogy azt sem határozták meg meg, ki legyen az őt helyettesítő örökös méltóságot viselő személy.

Ezután szól a Wahl und Crönung a városháza előtt lejátszódó látványos jelenetről. Ennek bemutatása előtt jeleznünk kell, hogy a leírás nem teljes. A szerző ugyanis – miután többször is elbeszélte a választófejedelmek tradicionális feladatait – bizonyára véletlenül kifelejtette a cseh választót, a főpohárnokot, akinek egy kupában italt kellett vinnie a császárnak. A Römer előtti ünnepséget a szász herceg, a birodalmi főmarsall nyitotta meg: lovával a térre korábban odahordott nagy kupac zabba ugratott, ezüstedénnyel merített belőle, szimbolikusan gondoskodva a császári istállók ellátásáról. Ezután a bajor választófejedelelem, a főetekfogó léptetett a bódéhoz, melyben az ökör sült. Vágott egy darabot a húsból, majd egy ezüstitálba helyezte, és visszaindult a Römerbe, hogy öfelsége asztalához vigye.⁹⁹ Harmadikként a brandenburgi választó következett, aki a téren felállított asztalhoz lovagolt, elvett onnan egy ezüst kézmosó tálat, egy kancsót és egy törülközőt, majd a szökőkúthoz lovagolt (nem a kétfejű sas alakúhoz), vizet merített belőle, majd visszament a Römerbe. Ezután érkezett az örökös kincstartó, aki arany- és ezüstméket dobált a nép közé. Ezt a színjátékot a császár a Römer ablakából nézte végig az egyházi választófejedelmek társaságában. Miután teljesítették feladataikat, a főhivatalnokok bevonultak a Römerbe, ahol a császárral közös étkezésen vettek részt.

S hogy mi történt ezután a Römer előtt? A Wahl und Crönung szerzője megemlíti, hogy a téren sült ökröt, a zabot, a szökőkútból folyó bort és a templomtól a Römerig tartó hídról leszedett drapériát szabad prédául hagyták a népnek. Így az ünnepség után a téren gyakorlatilag fejtelenség uralkodott. Goethe a következőket írja erről: „...és most újabb áldozat következett a csöcselék oltárán: mert a nép ilyen alkalmakkor szívesebben rabolja az ajándékot, semhogy nyugodtan és hálással elfogadja. (...) Ezúttal azonban a szerencsétlenségeket elkerülendő, amennyire csak lehetett, rendes mértéket tartottak. Azért persze ezúttal is megestek a régi gonosz tréfák, hogy mihelyt valaki felpakolt egy zsák zabot, a másik lyukat vágott belé, s más efféle kópéság. A sült ökörért azonban ezúttal is, mint máskor, komoly harcot vívtak. (...) Az efféle ünnepség rendszerint veszélyes és ijesztő mozzanattal végződik; így most is valóban félelmetes látvány volt, mikor magát a deszkából rótt konyhát bocsátották közpredául. A tetőn abban a pillanatban nyüzsögtek az emberek, noha senki se tudta, hogyan jutottak oda fel; kitépték és lehajították a deszkákat, s a távolból igazán azt kellett hinni, minden szál deszka agyoncsap egy-két ostromlót. (...) Érzékenyebb idegzetűek elfödtek szemüket, s mindenki súlyos szerencsétlenségre volt elkészülve...”¹⁰⁰

Eközben a Römerben a császár és a választófejedelmek részvételével megkezdődött a lakoma. Az étkezésen a választófejedelmek csak személyesen jelenhettek meg. Ha küldöttséggel képviseltették magukat a koronázáson, akkor a küldötteknek külön szobában terítettek, nem ehetek a császárral együtt. Ez volt az egyetlen olyan helyzet, melyben nem tölthették be megbízójuk feladatát. Az Aranybulla előírása szerint a császár egyedül evett az asztalánál, mely hat lábbal magasabb volt a választófejedelmi asztaloknál. A választófejedelmeknek is saját asztalaik voltak, melyekhez külön-külön táltak nekik. Az ülésrend is kötött volt. Erre vonatkozóan a szöveg nagyon bonyolultan fogalmaz, de nagyjából a következő ülésrend bontható ki belőle: a császár jobb oldalán ült a trieri és a mainzi érsek, a cseh, a szász, majd a pfalzi választó, a bal oldalon pedig a kölni érsek, a bajor, a

brandenburgi és a braunschweig-hannoveri fejedelem.¹⁰¹ Az étkezést csak akkor lehetett megkezdeni, amikor már mindegyik választófejedelem teljesítette főhivatalnoki feladatait. Akik előbb végeztek, asztaluk mellett állva várták be a többieket. Az asztali áldást a három egyházi választó mondta el, s ezután kerülhetett sor a bőséges lakomára. Az ebéd után a választófejedelmek a császár elé járultak, hogy köszöntsék új uralkodójukat. A ceremónia végeztével a császárt visszakísérték a lakosztályába, aki ott elkészönt tőlük, és visszatérhettek saját szobáikba. Ezzel zárult tehát a mozgalmas nap, ezzel zárult a Wahl und Crönung is.

Térjünk még vissza röviden a korábban már részben bemutatott képre! Mint korábban már láthattuk, a Wahl und Crönung szövegének jól megfelel, még ha úgy is tűnik, hogy a gyakorlattól eltéréseket mutat. Az illusztráció nagy biztonsággal külön e nyomtatvány számára készült, és a Römer előtt zajló eseményekre koncentrált. A szövegben megtalálható minden lényeges mozzanat leolvasható a képről: középen áll a császár az erkélyen, ami alatt a díszlovásokat leadó muskétások vonulnak el. A kép bal szélén látható egy nagyméretű bódé, amelyben éppen sül a hatalmas ökör, hogy a császár az első falatot megkaphassa belőle. A kép alján követik egymást a világi választófejedelmek, illetve helyetteseik. Az egyes személyeket elég nehéz megkülönböztetni egymástól, az ábrázolásokból nem lehet tisztán kivenni, ki melyik főtisztiséget gyakorolja. Kivéve talán a pfalzi választót, a főkincstartót, aki lován ülve, a nyeregtáskájából érmeket dobál a nép közé. Az emberek buzgón szedegetik a földre hulló érmeket, egyesek térdélve, mások már hason fekvé igyekeznek minél többet megkaparintani az adományból. Láthatunk továbbá a téren két szökőkutat. Az egyikén semmilyen jellegzetes vonás nem figyelhető meg, a másik alakja azonban a Habsburg kétféjű sasé, fején koronával. A madár egyik lábában a birodalmi almát tartja, a másikban pedig két hosszúkás alakú tárgyat. Bár a képen nem teljesen jól látható, de az egyik a birodalmi jogar, a másik pedig vélhetően az egyik, koronázásnál is használt kard. A sas két oldalára egy-egy dézsát helyeztek, amelyek felfogták a madár csőrein kiömlő vörös és fehér bort.¹⁰²

Az illusztráción nemcsak a már korábban emlegetett híd okozhat feltűnést. A képet alaposabban vizsgálva úgy tűnik, hogy a rajzoló nem fektetett különösebb hangsúlyt bizonyos részletekre, talán mert maga sosem járt Frankfurtban. Más ábrázolásokkal összevetve a rajzot, jól látható, hogy az eredeti tér sokkal tágasabb, mint ezt a Wahl und Crönung melléklete sugallja. Ami azonban tényleg szemet szúr, az maga a városháza, ahonnan a császár az ünnepségeket nézi. Ennek alakja ugyanis még csak nem is hasonlít arra az épületre, amely egykor a Römeren állt. Bár a második világháború teljesen tönkretette az eredeti épületet,¹⁰³ tudjuk, hogy tetejének igen jellegzetes, lefelé lépcsőzetes alakja volt. Ez a sajátosság mindenütt, a 18. századi ábrázolásokon is egyértelműen kiviláglik. A nyomtatványba került képen ez azonban sehol sem látszik, mint ahogyan az sem, hogy a városháza mellett még további épületek is voltak. Úgy tűnik tehát, hogy a rajzoló nem törődött igazán a részletekkel. Ennek ellenére a kép nagyon hasznos tartozéka a Wahl und Crönungnak. Egyrészt azért, mert a szöveget teljes mértékben illusztrálja, az abban leírt események nyomon követhetők a kép mozzanatain keresztül. Másrészt azért, mert az ábrázolás segítséget nyújthatott a szöveg értelmezésében azok számára is, akik kevésbé tudtak olvasni.

„Isten, aki azon hatalmások szívét a kezekben tartod, hozd azon vitatkozó magas főknek a lelkét olyan harmóniába, hogy a vágyott békét mihamarabb a mi szeretett Németországunkban lássuk, minden ország a régóta áhított nyugalmat és biztonságot elnyerhesse...”¹⁰⁴ – mondja végszavában, s egyben a Wahl und Crönung befejezésekként Erasmus. 1745. október 4. óta volt tehát császára a Német Nemzet Szent Római Birodalmának I. Lotharingiai Ferenc István személyében. Neki kellett gondosodnia Németország jólétéről, boldogulásáról, tőle várták, hogy elhozza a békepálmát a birodalomba. Az új császár személyéhez fűzött remények azonban nem igazolódtak be rögtön, s még bő három esztendőt kellett várni, hogy a régóta húzódó háború végre befejeződjék.¹⁰⁵

Jegyzetek

¹ Das Tagebuch Kaiser Karl's VII. aus der Zeit der österreichischen Erbfolgs kriegs. Hrsg.: Heigel, Karl Theodor. München, 1883, 52.

² Schindling, Anton–Ziegler, Walter (Hrsg.): Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918: Heiliges Römisches Reich, Österreich. Deutschland. München, 1990. 26.

³ Uo. 26.

⁴ Goethe, Johann Wolfgang: Életemből: Költészet és valóság. Budapest, 1982. 161.

⁵ Lásd I. Miksa 1508. február 8-i nyilatkozata. Erklärung König Maximilians üben die Annahme des Titels ohne päpstliche Krönung. www.rechtsgeschichte.jku.at.

⁶ Bajorország a harmincéves háború alatt lett választófejedelemség. Braunschweig-Hannover pedig I. Lipót emelte választófejedelemséggé 1692-ben. Ez utóbbit a birodalmi rendek 1708-ban erősítették meg méltóságában. A 19. század elejére a választófejedelmek száma tízre emelkedett.

⁷ A római király a választási kapitulációban esküt tett arra, hogy amíg a császár él, nem avatkozik bele kormányzati ügyekbe. Ettől el lehetett térni, amennyiben a császár valamilyen feladatot a római királyra átruházott, vagy ha császár például betegsége miatt nem volt képes feladatait ellátni. Recht und Verfassung in der Zeit Maria Theresias. Hrsg.: Conrad, Hermann. Köln und Opladen, 1964. 476. (Továbbiakban: Recht und Verfassung.)

⁸ A Wahl und Crönungban a cím szerint Lotharingiai Ferenc megválasztásáról és megkoronázásáról van szó. Őt elődje, VII. Károly életében – teljesen érthetően – nem választották meg római királynak (azaz utódnak), így az ő esetében mindig arról a római királyról van szó, amelyiket a választófejedelmek választanak, hogy császár legyen belőle. A szövetségben egyszer kerül elő a római királynak a császár életében utódul választott és koronázott személy jelentése, a birodalmi helytartók kapcsán (lásd alább, az „Interregnum és birodalmi helytartók” című részt), de a szerző nem jelzi a szövegben, hogy itt a fogalmat nem a korábbi értelemben használja.

⁹ Bajor Lajos (1314–1347), Pfalzai Ruprecht (1400–1410). Utóbbi esetében elmaradt a római koronázás, így de jure sosem lett belőle császár.

¹⁰ (III.) Miksa József bajor választó az 1745. április 22-én kötött füsseni békében többek között lemondott a Wittelsbachok osztrák örökségére támasztott igényéről, elismerte a Pragmatica Sanctiót és ígéretet tett, mely szerint Lotharingiai Ferenc fog szavazni a császárválasztáson.

¹¹ Wahl und Crönung. 4.

¹² Rotterdami Erasmus (1469–1536) humanista gondolkodó, akinek 1516-ban jelent meg a későbbi V. Károly császárnak (ur. 1519–1556) ajánlva a „Keresztény fejedelem neveltetése” (Institutio Principis Christiani saluberrimis referta praeceptis) című munkája.

¹³ Itt emlékeztetünk rá, hogy a fiktív párbeszéd időpontjában (1745. szeptember vége) még zajlik az osztrák örökösödési háború. A háborúban Franciaország is részt vállalt, kezdetben Károly Albert bajor választó, a későbbi VII. Károly császár szövetségeseiként. Franciaország szerette volna, ha a Habsburgok hatalmát sikerül meggyengíteni, ezért támogatta velük szemben a bajor igényeket. VII. Károly halálának időpontjára azonban az erőviszonyok megváltoztak, és a császár elhunyt után béketaogatások kezdődtek francia részről. A tárgyalások 1745 őszén, de főleg 1746-ban vettek lendületet. A békekezdeményezések egyike lehetett ez a miniszeri indítvány, amelyről Erasmus szavaiból értesülünk. A szöveg említi ugyan, hogy a kezdeményezés Hágában zajlott, erre a konkrét helyszínre való utalást azonban a szakirodalomban eddig nem találtam.

¹⁴ Wahl und Crönung, 4.

¹⁵ „*Kan ich Ihnen hiemit die Reise verkürzen, werde ich mir ein Plaisir daraus machen.*” Wahl und Crönung. 4.

¹⁶ „*Welches sich ihnen alles (...) deutlicher machen wird, wobey ich mir aber zum Voraus bedingen muß, daß ich bey dieser Erzählung des Wahlgeschüfftes ohne Unterbrechen fortfahren kan.*” Wahl und Crönung. 21.

¹⁷ Wahl und Crönung. 68.

¹⁸ Wahl und Crönung. 4–5.

¹⁹ A primarium precum jus a császár azon előjoga, hogy a trónra lépése után elsőként megürülő egyházi méltóság betöltésére javasolhat valakit. (Wahl und Crönung. 9. vö. *Schröder-von Künssberg: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte.* Berlin und Leipzig, 1932. 570.)

²⁰ Christian August Beck (1720–1784) protestáns polgári családból származott, Jénában és Lipcsében tanult jogot. Később katolizált és császári szolgálatba lépett. 1748–1754 között a bécsi Theresianumon oktatott köz- és feudális jogot. A császári udvar Johann Joseph Khevenhüller-Metsch tanácsára kérte fel 1755-ben, hogy legyen József főherceg oktatója. Az oktatás lezárulta után Beck továbbra is császári szolgálatban maradt. Életére és munkásságára bővebben lásd *Recht und Verfassung*, 10–17.

²¹ Azért az idézőjel, mert nem a szó szoros értelmében vett tankönyvről van szó, hanem azokról az anyagokról, melyek alapján Beck az óráit tartotta. A keletkezéstörténetre és a kiadásra részletesebben lásd *Recht und Verfassung*. 1–25.

²² *Recht und Verfassung*. 11.

²³ Wahl und Crönung. 27–31. vö. *Recht und Verfassung*. 445.

²⁴ Wahl und Crönung. 13. lábjegyzet.

²⁵ *Ausgewählte Urkunden zur Erläuterung der Verfassungsgeschichte Deutschlands im Mittelalter.* Hrsg.: *Altmann, Wilhelm–Bernheim, Ernst.* Berlin, 1891. 39–67.

²⁶ Wahl und Crönung. 56–57. Notamen.

²⁷ Wahl und Crönung. 68.

²⁸ Wahl und Crönung. 5.

²⁹ Az 57–58. oldalon található, George szavai után következő Notamen, melyben a koronázás leírásához használt kéziratról (lásd fentebb!) esik szó, úgy ér véget, mintha végig Erasmus beszélt volna, de a főszöveg és a Notamen közötti váltást csak a betűméret jelzi, Erasmus nevének feltüntetése nem.

³⁰ A 27. oldalon a Nürnbergből érkező koronázási ékszerek felsorolásánál két darab hatos sorszámu tárgy szerepel, az 59. oldalon a Rómerhez tartó menet sorrendjében pedig a negyedik elem után rögtön a hatodik következik.

³¹ George megkérdezi Erasmustól, mi az a már annyiszor emlegetett Aranybulla, de a szerző csak a lábjegyzetben ad magyarázatot, a főszövegben nem. Wahl und Crönung. 13.

³² Rövidítés jelölésére példák: „...*Königs von Jerusalem u. Groß-Hertzsogs von Toascanan*...” (Wahl und Crönung. 1.): „...*Hertzog zu Sachsen und so weiter* [...]” (Wahl und Crönung. 11.)

³³ Wahl und Crönung. 46.

³⁴ Wahl und Crönung. 5.

³⁵ Beck ír részletesebben arról a vitáról, amely a pfalzi és a bajor választó között bontakozott ki a birodalmi vikáriusságot illetően a 17. században, és a 18. században is megoldatlan volt. A harmincéves háborúban, amikor a pfalzi választó jogai Bajorországra szálltak, a birodalmi helytartói státusz is a bajor választóhoz került. Miután a vesztfáliai béke után Pfalz új választófejedelemséget kapott, visszakövetelte a birodalmi helytartói címet is, melyet azonban Bajorország nem akart visszaadni. A felek között 1724-ben létrejött megállapodás szerint a pfalzi és bajor választó a birodalmi vikáriusi jogokat közösen gyakorolták, ám ezen megoldás nem volt működőképes, mint azt az 1740-es években tapasztalták. A Beck által említett utolsó megoldási javaslat az volt, hogy a két választó felváltva töltsen be a vikáriusi hivatalt. *Recht und Verfassung*, 471–472.

³⁶ „*Sobald ein Römischer Kayser mit Tode abgehet und kein Römischer König, als beständiger Vicarius des Reichs vorhanden (...), die hohen Vicarii des Reichs aber treten alsobald das Reichs Vicariat an.*” Wahl und Crönung. 5–6. (Kiemelés V. M.)

³⁷ A választófejedelmek töltötték be a legfontosabb birodalmi főhivatalokat, melyek részletes bemutatására később kerül sor. Most csak azt emeljük ki, hogy a Wahl und Crönung a birodalmi vikáriusokról szóló részben egy alkalommal rosszul adja meg a pfalzi választó által betöltött főhivalt. A 6. oldalon ugyanis helytelenül a főtekefogói (*Ertz-Tuchseß*) tisztséget tulajdonítja neki, a 11. oldalon azonban már helyesen a főkinestartóé (*Ertz-Schatzmeister*). A keveredésre azonban van logikus magyarázat: kezdetben valóban a pfalzi gróf viselte a főtekefogói tiszte, amikor azonban a harmincéves háborúban elvesztette választófejedelemségét, a főhivaltól is meg kellett válnia, mely a választófejedelemséggel együtt Bajorországa lett. A vesztfáliai béke után Pfalz számára új választófejedelemséget kreáltak, és 1652-ben a főkinestartói címet kapta meg, és ezt a főhivalt gyakorolta a későbbiekben egy rövid időszaktól eltekintve

a spanyol örökösödési háború idején. (Csak említésszinten utalunk rá, hogy a főkeincstartóságot ekkor Braunschweig-Hannover kapta meg, és ebből a cseréből még számos vita adódott. A koronázásokon azonban a főkeincstartói tisztelet mindig a pfalzi gróf töltötte be.) Recht und Verfassung. 464–465.

³⁸ Wahl und Crönung. 6. A szövegben említett kerületek a Német-római Birodalom területi-politikai egységei. Az elsőket, összesen hat darabot 1500-ban, I. Miksa uralkodása alatt hozták létre, de a beosztás ekkor még nem vonatkozott az örökös tartományokra és a választófejedelemségekre. 1512-ben azonban már ez utóbbiakra is kiterjesztették a kerületi rendszert, és összesen tízet alakítottak ki: a frank, bajor, sváb, felső-rajnai, alsó-rajnai-vesztfáliai, alsó-szász, felső-szász, rajnai választói, osztrák, burgund.

³⁹ Wahl und Crönung. 6.

⁴⁰ Wahl und Crönung. 9. A *Geheinde- und Reichs-Vicariats-Cantzley* intézményét ebben a formában csak a Wahl und Crönung említi. Becknél ez a megnevezés nem szerepel.

⁴¹ Főkegyúri jog.

⁴² Wahl und Crönung. 10.

⁴³ Wahl und Crönung. 10. Azt nem mondja meg a szöveg, hogy melyek ezek a kivételes esetek, és ezekben milyen jogok adományozására nyílt volna lehetőség a helytartóknak.

⁴⁴ A Wahl und Crönung szövege pontatlanul fogalmaz a vikáriusok feladatának megszűnésével kapcsolatban. A 10. oldalon azt találjuk, hogy a vikáriusok addig töltik be tisztségüket, „bis ein Römischer König oder Kayser wiederum erwählt werden, und dieser sich des Reichs angenommen, nicht aber bis zu dessen Crönung-Tage” (amíg római királyt vagy császárt nem választanak ismét, és ez át nem veszi a birodalmat, de nem a koronázás napjáig). Pontatlan egyrészt azért, mert mint tudjuk, a választófejedelmek mindig római királyt választanak és sosem császárt (ebben a szöveg önmagának is ellentmond, hiszen korábban saját maga hangsúlyozta ezt a tényt). Másrészt azért, mert nem mondja meg, hogy a birodalom átvétele a választási kapituláció aláírását jelenti. Ez azért fontos, mert a választási kapituláció elfogadása nem feltétlenül esett egybe a római király megválasztásának napjával. Beckettől tudjuk, hogy amennyiben a római királlyá választott személyt csak követével képviseltette magát a választógyűlésen (aki helyette elfogadta a választási kapitulációt), akkor még a koronázás előtt személyesen meg kellett esküdnie a választási kapitulációra. Amíg erre az aktusra nem került sor, addig a vikáriusok tisztsége fennállt, jöllehet már volt római király a birodalomnak. Recht und Verfassung. 475.

⁴⁵ A Wahl und Crönung és Beck is ugyanúgy az 1. cap. 18. § alatt adja meg a meghívólevél hivatalos formuláját.

⁴⁶ Wahl und Crönung. 14. Beck tankönyve említi meg azt a lehetőséget, hogy ha a meghívók kiküldésének idejében a mainzi érseki szék nincs betöltve, a trieri érsek küldi szét az értesítéseket. Emellett vaglyagosan szerepel a fent említett változat, azaz amikor a fejedelmek önszántukból ülnek össze. Az azonban Beck előadásaiból sem derült ki, mikor kell a trieri érseknek intézkednie, és mikor a maguknak a választófejedelmeknek.

⁴⁷ Recht und Verfassung. 436.

⁴⁸ Lásd a birodalmi vikáriusokról szóló részt!

⁴⁹ Johann Wolfgang Goethe személyesen is jelen volt 1764-ben Frankfurtban, amikor a későbbi II. Józsefet római királlyá választották és koronázták. A fontos eseményről szemléletes beszámolót írt Életemből: Költészet és valóság című munkájában. A leírást a későbbiekben is jól használhatjuk a Römernél tartott ünnepség bemutatásánál (lásd lejjebb: Parádé és lakoma a Römernél című fejezet).

⁵⁰ Wahl und Crönung. 19.

⁵¹ Charles Louis August Fouquet, duc de Belle-Isle (1684–1761) francia marsall, diplomata; fontos szerepet játszott abban, hogy Franciaország 1736-ban megszerezte Lotaringiát. Az osztrák örökösödési háború kezdetén Károly Albert bajor választó igényeit támogatta a Habsburgokkal szemben. 1756–1761 között Franciaország hadügyminisztere.

⁵² George téved Belle-Isle frankfurti tartózkodását illetően, ugyanis 1742-ben őt is kiküldték a városból, és csak egy külvárosi bérelt házban tudott megszállni, aminek a frankfurtiak igencsak örültek. Heigel: Der Oesterreichische Erbfolgekrieg und die Kaiserwahl Karls VII. Nördlingen, 1877. 251.

⁵³ Recht und Verfassung. 441.

⁵⁴ A templomot a 9. században építették, eredetileg a Megváltóhoz címezve. 1239-ben nevezték át Szent Barnabás apostol tiszteletére. Szent Barnabás életéről keveset tudunk, valószínűleg az örmények közt halt mártírhálál, amikor élve megnyűzták, majd lefejezték. Ereklýét először a Lipari-szigetekre, majd Rómába szállították. Egy helyen találtam utalást arra, hogy a 10. század óta a dombban őrzik Szent Barnabás koponyáját. (www.katolikus.hu/szentek/0824.html, 2004. 03. 21.)

⁵⁵ Wahl und Crönung. 20–21.

⁵⁶ Wahl und Crönung. 22.

⁵⁷ Ebben az esetben a római király általunk elsőként említett értelemben veendő. Lásd A császár és birodalma című fejezetet!

⁵⁸ Wahl und Crönung. 22.

⁵⁹ Ez volt az ún. Pactum Unionis perpetuae. Recht und Verfassung. 435.

⁶⁰ A szász választó, az ő főhivatala volt a birodalmi marsalli tiszti. A fő- és örökös hivatalokra alább visszatérünk.

⁶¹ Wahl und Crönung. 23.

⁶² A szöveg nem feltételezi, hogy bárkinek is tudomása lenne a választást lebonyolítását kizáró okról. Legalábbis nem foglalkozik ezzel az eshetőséggel, így nem tudjuk azt sem, mi történik, ha valaki megvétőzza az eljárást. Azt is érdekes lenne megvizsgálni, milyen okok jöhetnének szóba a választás elnapolására.

⁶³ Wahl und Crönung. 23.

⁶⁴ Wahl und Crönung. 25, Notamen.

⁶⁵ Wahl und Crönung. 25, Notamen.

⁶⁶ Wahl und Crönung. 25.

⁶⁷ Wahl und Crönung. 27, lábjegyzet. A szerző rögtön példákat is hoz az eltérésre. Lásd uo.

⁶⁸ Schindling–Ziegler: i. m. 236.

⁶⁹ A szövegben az utolsó darab sorszáma csak tizenhárom, mivel korábban elrontották a sorszámozást. Így két hatos sorszámu tárgy szerepel (a birodalmi alma és a pluviálé), de összesen tizennégy tárgy érkezett Nürnbergből. (Wahl und Crönung. 28–29.)

⁷⁰ 800-ban Nagy Károlyéra.

⁷¹ A szerző igen részletesen írja le az egyes koronázási ékszereket és ruhadarabokat. Aprólékosan értesülünk a tárgyak formájáról, színéről, méretéről, súlyáról, különlegességeikről. Ezeket a leírásokat – bár kétségtelenül szemléletesek, és a laikus számára nagyon hasznosak – csak ott használtam fel, ahol szükségesnek találtam.

⁷² Wahl und Crönung. 28, „b” lábjegyzet.

⁷³ Szent Mauritius az i. sz. 3. században egy római légió tagjaként halt mártírhálált a Rajna vidékén.

⁷⁴ Császári palást.

⁷⁵ A diakónusokéhoz hasonló felsőruházat.

⁷⁶ Miseing: fehér köpeny, mely egészen a cipőig leért, és a miseruha alatt szokták viselni.

⁷⁷ Szent István vértanú, az első keresztény, aki mártírhálált halt a hitéért.

⁷⁸ I. Habsburg Rudolf (1273–1291).

⁷⁹ Wahl und Crönung. 32.

⁸⁰ Wahl und Crönung. 33.

⁸¹ A császárrá koronázást a nyomtatványban a mainzi érsek végezte, őt nevezte a Wahl und Crönung „Herr Consecrator”-nak. A másik két egyházi választó, a trieri és a kölni érsek is segédkeztek a szertartásnál, őket nevezte a szerző „Herren Aßistenten”-nek.

⁸² Wahl und Crönung. 39–40.

⁸³ Wahl und Crönung. 41.

⁸⁴ Wahl und Crönung. 43.

⁸⁵ Wahl und Crönung. 43.

⁸⁶ „...mit dem wahren Glauben versiegelt seyde...” Wahl und Crönung. 49.

⁸⁷ A birodalmi jelvények (kard, gyűrű, jogar, birodalmi alma, korona) átadására és a császári esküre vonatkozóan lásd Wahl und Crönung. 48–53.

⁸⁸ Wahl und Crönung. 55.

⁸⁹ A koronázási szertartás leírása nagyjából a Wahl und Crönung 31. oldalától az 57. oldalig tart. Ebben a részben a 36–37. és a 41–55. oldalakon találhatjuk meg azokat az imákat, áldásokat és a birodalmi jelvények átadásához kapcsolódó szövegeket, melyeket az elemzésben felhasználtunk. A szöveg egységének megőrzése érdekében az egyes oldalszámokra külön nem hivatkozom.

⁹⁰ Mivel a Wahl und Crönung nem egy konkrét császár megválasztását és megkoronázását írja le, a szerző így jelölte az imákban, áldásokban stb. azt a mindenkori személyt, akit császárrá koronáznak.

⁹¹ A menetben haladók sorrendjére vonatkozóan lásd Wahl und Crönung. 59.

⁹² „Die Ertz-Aemter so wie hier verrichten sind zeigen von dem Alterthum da sie der Chur als Churhauff pflichten verbubden, zum dienst dem deutschen Kayserthum.” Wahl und Crönung. 8.

⁹³ A Mátyás megkoronázásáról készült ábrázolást lásd: www.sk-szeged.hu/deutsch/Buchkultur/magy3.html

⁹⁴ Goethe: i. m. 177.

⁹⁵ Goethe: i. m. 180.

⁹⁶ A Német-római Császárság legfontosabb főhivatalait a választófejedelmek töltötték be. A Wahl und Crönung csak a világi választók hivatalaival foglalkozik, mivel az ő hivatalaikhoz bizonyos hagyományos feladatok is társultak, melyeket a főhivatalnokok elvileg a császárválasztások alkalmával gyakoroltak. Ezekkel a főhivatalokkal a főszerző részletesen foglalkozunk. A teljesség kedvéért álljanak itt az

egyházi méltóságok főhivatalai is: a mainzi érsek volt a birodalmi főkancellár, a trieri érsek a galliai és areláti főkancellár, a kölni érsek pedig az itáliai kancellár.

⁹⁷ A Wahl und Crönung egyszer már hasonló részletességgel leírta a birodalmi fő- és örökös tisztségviselők szerepét egy terjedelmes lábjegyzetben. (Wahl und Crönung. 50–51.) Az ott és a városháza előtti ünnepségek bemutatásánál szereplő szövegek szinte teljes mértékben megegyeznek.

⁹⁸ Egyedül itt jelenik meg, hogy ebbe a kehelybe vízzel kevert bort töltenének (Wahl und Crönung. 60.), Goethe leírásában a főpohárnok tiszta bort visz a császárnak. (Goethe: i. m. 181.)

⁹⁹ Goethétől tudjuk, hogy a Wahl und Crönung szerzője által kifejejtett cseh választónak, a főpohárnoknak (illetve helyettesének) ekkor kellett a szökőkúthoz lovagolnia, ahol egy kehelybe felfogta az abból kiömlő bort, és a császárhoz vitte. (Goethe: i. m. 181.)

¹⁰⁰ Goethe: i. m. 182–183.

¹⁰¹ Wahl und Crönung. 63.

¹⁰² Arról, hogy a madár csőrei vörös és fehér bort permeteztek, a szövegből értesülünk, a Wahl und Crönung ábrájáról ez nem derülne ki. (Vö. Goethe: i. m. 176–177.)

¹⁰³ Lásd a www.altfrankfurt.com vonatkozó képeit!

¹⁰⁴ Wahl und Crönung. 68.

¹⁰⁵ Az osztrák örökösödési háborút végül az aacheni béke zárta le 1748 októberében.

A POLITIKAI BŰNCSELEKMÉNY FOGALMA AZ 1649-ES OROSZ TÖRVÉNYKÖNYVBEN

Maga a *politikai bűncselekmény* kifejezés nem túl régi, csak a francia forradalom idején jelent meg a nyugat-európai nyelvekben.¹ Annak ellenére, hogy a nemzeti nyelvekben a *politikai* melléknév már évszázadok óta használatban volt, valamint annak dacára, hogy a politikai bűncselekmény fogalmát is ismerték már évszázadokkal korábban. A 18. század vége előtt azonban a bűncselekményeknek ezt a megkülönböztetett kategóriáját, tehát az uralkodó, illetve az állam elleni bűncselekményeket „a római jogi tradíciót követő országokban” a római jogból vett *crimen laesae maiestatis*, azaz a „széles értelemben vett” *felségárulás* fogalmába sűrítették bele.²

Oroszországban azonban a római jog tanulmányozása terén csak a 18. században tették meg az első bizonytalan lépéseket, s a *politikai* jelző is csak Nagy Péter idején került be a nyugatosodott elit szótárába, hogy csak e két fontos különbséget említsük. Az *Ulozsenyje* nevet viselő 1649-es törvénykönyv az első, amely a korábbi orosz törvénykönyvekkel (1497, 1550) szemben már külön kategóriaként, tehát az egyéb köztörvényes bűncselekményektől – például a rablástól – megkülönböztetve kezeli, és minőségileg más bűncselekményként fog fel bizonyos tetteket (például az árulást), továbbá a politikai bűncselekmény kategóriájába tartozó esetek „viszonylag teljes” felsorolását adja egy külön fejezetben.³

Az a gondolat azonban, hogy a „legfőbb monarchikus hatalom és az uralkodó személye, illetve családja elleni bűncselekmények” külön kategóriát képeznek, először nem az 1649-es törvénykönyvben jelent meg, hanem az uralkodóknak tett hűségeskükben: első ízben a Borisz Godunovnak tett hűségeskükben a 16. század végén.⁴ A hűségeskükben megfogalmazott új elvnek adott aztán törvényi definíciót az 1649-es törvénykönyv.⁵ Ezekre az esetekre mind a hűségeskük, mind az 1649-es törvénykönyv előírták a feljelentési kötelezettséget. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a feljelentés sokkal régebbi keletű és általános kötelezettség volt a moszkvai államban: tehát nem Borisz Godunov vezette be azt, és nemcsak a – Godunov uralkodásától már külön kategóriaként kezelt – politikai bűncselekménynek számító, hanem az egyéb köztörvényes ügyekre is kiterjedt!⁶

Borisz Godunov és az utána uralkodó cárok ingatag legitimációja tette szükségessé az uralkodó hatalmának, személyének és családjának fokozottabb védelmét, s ezen megfontolásból egyben a feljelentési kötelezettség fokozott hangsúlyozását.⁷ „Az 1649-es *Ulozsenyje* idejére a feljelentés – mind a felségárulás, mind a közönséges bűncselekmények esetében – általános gyakorlattá vált.”⁸ A törvénykönyv mindkét említett kategória esetében tartalmaz rendelkezést a feljelentésre vonatkozóan, számunkra azonban csak a politikai bűncselekmény kérdése fontos.

A politikai bűncselekmény meghatározására a törvénykönyv II. fejezetében került sor, mely a következő címet viseli: *Az Uralkodói becsületről, és hogy miként kell az Ő Uralkodói egészségét megóvni (O Goszudarszkoj csesztyi, i kak Jego Goszudarszkoje zdorovje oberegaty)*.⁹ A fejezetben a bűncselekmények tételes felsorolásán túl egy terminus technicus is található a politikai bűncselekmény megnevezésére, melyet véleményünk szerint a korábbi eljárási gyakorlatra

támaszkodva alakítottak ki. Mindezek után ki lehet jelteni, hogy a törvénykönyv áttörést jelentett a politikai bűncselekmény fogalmának oroszországi történetében. A törvénykönyv, a téma klasszikus kutatója szerint, „a legkörültekintőbb és legátgondoltabb” módon szabályozza e kérdést.¹⁰ Ebben bizonyára az is közrejátszott, hogy több esetben a litván jog vonatkozó passzusai képezték az *Ulozensyije* II. fejezetének forrását.¹¹

Magát a politikai bűncselekményt a törvénykönyvben átfogóan a *Goszudarevo gyelo ili szlovo* „az Uralkodóra (*Goszudar*)” vonatkozó tett vagy szó” kifejezéssel jelölték, amely véleményünk szerint a korábbi megjelölések továbbfejlesztett és egyben standardizált változata volt. A formula aztán a későbbiekben *szlovo i gyelo goszudarevo* („az uralkodóra vonatkozó szó és tett”) alakban honosodott meg, és így használja a szakirodalom is. A politikai bűncselekmény oroszországi történetének taglalása kapcsán a szerzők – egy-két kivételtől eltekintve – rendre ezt a későbbi, 18. századi változatot említik a 17. század első felére és a törvénykönyvi formulára utalva egyaránt, annak ellenére, hogy nem ez az alak szerepel a törvénykönyvben.¹² Jurganov például kijelenti, hogy a *szlovo i gyelo goszudarevo* formula a 17. század elején keletkezett, de nem említ erre nézve semmiféle forrást, vagy szakirodalmat.¹³

Azt az állításunkat, hogy az 1649-es törvénykönyvben szereplő *Goszudarevo gyelo ili szlovo* alak egy továbbfejlesztett és egyben standardizált változat volt, Novombergsszkij forrásközlésére alapozzuk. Több mint 300 eset áttanulmányozása alapján azt mondhatjuk, hogy a 17. század első felében a *goszudarevo gyelo*, illetve a *goszudarevo szlovo* nem együtt, hanem külön-külön szerepelnek az ügyek anyagaiban. Mindössze két esetet sikerült találni, ahol ez nem így volt, ekkor viszont nem a törvénykönyvbeli alak, azaz nem a vagylagos, hanem a későbbi változathoz közel álló alak van jelen. Így 1623-ban a *goszudareva gyela i nyikakogo szlova nyet* („az uralkodóra vonatkozó tett és semmiféle szó sincs”) megfogalmazással találkozhatunk, míg 1646-ban a *goszudarevi gyela i szlova* alakkal.¹⁴ Ezek a kifejezések már lényegileg megegyeznek a később általánossá váló formulával (*szlovo i gyelo goszudarevo*), attól eltekintve, hogy az uralkodó az utóbbi esetben nem a kifejezés elején, hanem a végén szerepel, valamint eltérés van az elemek sorrendjében is (a *gyelo* helyett a *szlovo* áll elől), amelyek megcserélődtek.

Nem célunk a politikai bűncselekmény 17. századi történetének részletes tárgyalása, így csak a 17. század eleji előzmények felvázolására szorítkozunk. (A formula kapcsán ezt az ímént már meg is tettük.) Egyébként is, a fogalmi behatárolás tekintetében az *Ulozensyije* előtti évtizedekre vonatkozóan, törvényi szabályozás híján, mindössze az ítélkezési gyakorlat ad valamiféle eligazítást. Ráadásul Tyelberg 1912-ben megjelent munkája óta, legjobb tudomásunk szerint, nem jelent meg monografikus feldolgozás a politikai bűncselekmény kérdésének 17. századi történetéről, bár disszertáció született e témában.¹⁵

Úgy tűnik, hogy nemcsak a terminológia, de az eljárás is Mihail Romanov alatt alakult ki. Mindazonáltal „nincs dokumentálható bizonyíték” az eljárás hivatalos bevezetésére, ami pedig a menetét illeti, az 1649-es törvénykönyv jelenti az első törvényi szabályozást.¹⁶ Mégis, a procedura már a 17. század első felének eseteiből is világosan megállapítható. Három fő szakaszból állt az eljárás: a feljelentésből, az eset kivizsgálásából, az ítélelhozatalból.¹⁷

Az 1649-es törvénykönyv szerint a feljelentés olyan kötelezettség volt, melynek elmulasztása halálbüntetést vont maga után. A módszer, ha valaki ilyen

ügyben eljárást kívánt indítani, az volt, hogy az illető nyilvánosan elkiáltotta a formulát (*goszudarevo gyelo ili szlovo*), a jelenlevőknek pedig kötelességük volt feljelentést tenni.¹⁸

Az eljárás bevezetésének az oka nyilvánvalóan a Romanovok ingatag legitimációjában keresendő: a cél az volt, hogy „súlyos büntetést szabjanak ki bárkire, aki a legkisebb kétséget fejezte ki az új dinasztia legitimációját illetően”.¹⁹ Elejét kellett venni újabb álcárok megjelenésének és elrettentő példát kellett statuálni, hogy semmiféle kósza híresztelés ne veszélyeztesse a politikai stabilitást. Ez pedig azt jelentette, hogy a feljelentési kötelezettség és a politikai bűncselekmény kezdett szorosabb kapcsolatba kerülni egymással. Az első Romanov uralkodók szinte „paranoiás” aggodalma az uralmukat veszélyeztető „vélt vagy valós ellenségek” miatt²⁰ természetesen esetek sokaságát produkálta, ami viszont maga után vonta az eljárás rutinizálódását, valamint a politikai bűncselekmény elnevezésének kialakulását.

S. Dixon szerint már annak is jelentősége van, hogy az 1649-es törvénykönyvben a politikai bűncselekménnyel foglalkozó fejezet milyen elnevezést visel:²¹ nevezetesen, hogy a hangsúly az uralkodó személyén volt. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a definíció „precedens nélküli jelentőséget adott az árulásnak”, valamint azt, hogy amikor az „államról» egyetlen alkalommal említés történik – a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* [moszkvai állam] kifejezés formájában –, akkor az állam területi értelemben szerepel”.²² Ebből következően Dixon konklúziója pedig az, hogy „az áruló nem egy személytelen absztrakciót árult el, hanem a cár személyét, tipikus módon úgy, hogy hűséget esküdött egy másik személynek.”²³ Továbbá Dixon szerint a moszkvai állam „a felségárulás egyetlen személytelen formáját ismerte”: ez pedig a hitehagyás volt, amely „a személyes árulással együtt továbbra is élt a péteri korszakban”.²⁴

Dixon egyébként tanulságos és módszertanilag is gondolatébresztő megállapításai több vonatkozásban pontatlanok. A *goszudarsztvo* (állam) ugyanis nemcsak a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* összetételben (bár igaz, hogy főként így) fordul elő a II. fejezetben, s az sem igaz, hogy kizárólag területi értelemmel bír. Hasonlóképpen problematikus a hitehagyást a felségárulás személytelen formájának tekinteni a cár és az ortodoxia közti szoros kapcsolat miatt. Mert igaz ugyan, hogy az oroszok szemében a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* a 17. század elején az igazi ortodoxia területe volt és fordítva, de az ortodoxia őre, védelmezője a cár volt: ebből következően pedig a cárt, valamint az ortodoxiát, legalábbis a *szmuta* előtt, aligha lehetett elválasztani egymástól, s normál esetben ez volt a mérvadó felfogás a 17. században is.

Dixon megállapításainak részletesebb kritikája előtt tekintsük át magának a II. fejezetnek a szövegét. A törvénykönyv pontjai közül azokat emeltük ki, amelyek a politikai bűncselekmény eseteit sorolják fel, illetve tartalmazzák az erre vonatkozó új, standard megjelölést, valamint fontosak az államfogalom szempontjából. Azon pontokat, amelyek a büntetések kapcsán azt tárgyalják, mi történjék a politikai bűncselekményt elkövetők közvetlen hozzátartozóival és rokonságával (illetve birtokaikkal), nem ismertetjük. Annyit azért érdemes megemlíteni, hogy a bűnöst a halálbüntetés mellett teljes vagyonelkobzással sújtották, de a halálbüntetés csak akkor vonatkozott a családtagokra, rokonokra, ha maguk is tudtak a bűncselekményről, de azt nem jelentették. Fontos tehát, hogy nem alkalmazta a törvénykönyv a kollektív bűnösség elvét!

„1. Ha valaki bármely szándékkal az Uralkodói egészség ellen irányuló (*Goszudarszkoje zdorovje*) gonosz tett (*zloje gyelo*) kigondolására vetemedik, és valaki az ő gonosz szándékáról (*umislenyije*) feljelentést tesz, és e feljelentés nyomán az ő gonosz szándéka bizonyítást nyer, hogy a Cári Felség (*na Carszkoje Velicesesztvo*) ellen irányuló gonosz tettet gondolt ki és akart végrehajtani, akkor az ilyen embert a vizsgálat lefolytatása után halállal büntessék.

2. Hasonlóképpen ha valaki, aki a Cári Felség hatalma alatt áll, a moszkvai államot birtokába akarná keríteni (*pri gyerzsave Carszkovo Velicesesztva hotyja Moszkovszkoje goszudarsztvo zavlagyety*) és Uralkodó akarna lenni, és e gonosz szándékának végrehajtására fegyveres erőt kezd gyűjteni, vagy ha valaki a Cári Felség ellenségeivel baráti kapcsolatot létesít és titkos levelek útján nekik tanácsokat ad, és bármilyen módon segíti őket, hogy az Uralkodó ellenségei az ő útmutatása alapján a moszkvai államot birtokukba kerítsék, vagy bármilyen más rossz dolgot cselekszik, és erről valaki ellene feljelentést tesz, és ennek nyomán az ő árulása (*izmenu*) bizonyítást nyer, akkor az ilyen árulót hasonlóképpen halállal büntessék.

3. Ha valaki a Cári Felség ellenségének árulással kezére ad egy várost, vagy valaki a Cári Felség városaiba fogad be más államokból (*iz inih goszudarsztvo*) külföldi embereket ugyancsak árulás céljával, és ez bizonyítást nyer, akkor az ilyen árulókat is halállal büntessék.

4. Ha valaki előre megfontolt szándékkal és árulással egy várost vagy házakat gyűjt fel, és tetten érik, vagy később a gyűjtőgátot letartóztatják, és ez a gaztett bizonyítást nyer, akkor őt magát is égessek meg mindenféle kímélet nélkül.

11. Ha valamely áruló valamely államban tartózkodott (*biv v kotorom goszudarsztve*) és a moszkvai államba jön (*v Moszkovszkoje goszudarsztvo*), és az Uralkodó jóindulattal lesz hozzá és megparancsolja, hogy a bűne bocsátassék meg, akkor neki újra meg kell szolgálnia a szolgálati birtokaiért (*pomesztje*), örökbirtokaival (*voicsina*) viszont az uralkodó saját belátása szerint rendelkezhet, de korábbi szolgálati birtokait nem kapja vissza.

12. Ha valaki feljelentést tesz valaki ellen az Uralkodóra vonatkozó fontos ügyben (*velikoje Goszudarevo gyelo*), de nem tud előállni tanúkkal feljelentésének igazolására, és semmilyen más bizonyítékkal sem, és ennél fogva nem lehet eljárást kezdeményezni ezen nagy fontosságú Uralkodói ügyben (*Goszudarevo velikoje gyelo*), akkor az ilyen fontos ügyre vonatkozóan, mérlegelés után, olyan ukázt kell szerkeszteni, amelyet a cár parancsol.

14. Ha pedig bármiféle rendű emberek az Uralkodóra vonatkozó tett vagy szó (*Goszudarevo gyelo ili szlovo*) ügyében feljelentést tesznek, de később azt mondják, hogy az Uralkodót érintő tett vagy szó (*Goszudareva gyela ili szlova nyet*) nem létezik, hanem azért tettek az Uralkodót érintő tett vagy szó (*Goszudarevo gyelo ili szlovo*) ügyében feljelentést, hogy ezzel megszabaduljanak valaki bántalmazásától, vagy éppen részek voltak, akkor ezért őket kancsukával verjék meg, majd megveretvén a kancsukával adják őket oda annak, akinek az emberei.

16. Ha valaki az Uralkodót érintő nagy fontosságú tettről (*pro Goszudarevo velikoje gyelo*), vagy árulásról tesz feljelentést valaki ellen, de az illető, aki ellen az ügyben a feljelentés történik, nincs jelen személyesen, akkor azt az illetőt, aki ellen az ügyben a feljelentés történt, fel kell kutatni és szembesíteni kell a feljelentővel, és minden eszközt igénybe véve ki kell vizsgálni az Uralkodóra vonatkozó tett (*pro Goszudarevo gyelo*) és árulás (*izmenu*) tárgyában eszközölt feljelentést, és a vizsgálat után ukázt kell szerkeszteni, amint az fentebb írva vagyton.

18. Ha a moszkvai állam bármely rendű emberei közül valaki (*Moszkovszkogo goszudarsztva vszjakih csinov ljugyi*) tudomást szerez arról, vagy azt hallja, hogy valamely emberek részéről a Cári Felség ellen irányuló lázadás, összeesküvés, vagy bármely más gonosz szándék létezik (*szkop i zagovor ili inoj kakoj zloj umiszt*), akkor nekik ezt jelenteniük kell Uralkodójuknak és Cáruknak, Oroszország Nagyfejedelmének, Alekszej Mihajlovicsnak, vagy az Ő Uralkodói Bojárjainak és közeli embereinek, vagy a városokban a vajdáknek és a prikázbeli embereknek.”²⁵

A 19. pont kimondja: ha valaki elmulasztja a feljelentést, akkor halállal bünhődik az illető.²⁶ A következő pont pedig cár és környezete fizikai védelmét volt hivatott szolgálni: „20. Önhatalmúlag, vagy lázadás, vagy összeesküvés folytán senki ne közeledjen fenyegető szándékkal és rablás és testi sértés szándékával a Cári Felség és az Ő Uralkodói Bojárjai... és Tanácsosai és közeli emberei felé, és a városokban és ezredeken a vajdák és a prikázbeli emberek felé.”²⁷

A 21. pont ez ilyen cselekményeket halállal bünteti, „minden kímélet nélkül”.²⁸ Végül a 22. pont a következőkkel foglalkozik: ha a hadseregből és a vidéki városokból a vajdák vagy a hivatalnokok arról tudatják az uralkodót, hogy a katonai szolgálók lázadás és összeesküvés révén meg akarták ölni őket, de azok a szolgálók, akiket ezzel vádolnak azt mondják, hogy nem volt ilyen szándékuk, hanem csak kérelmet akartak benyújtani, akkor ki kell vizsgálni az ügyet a kérelem alapján. Ha beigazolódik az ártatlanságuk, akkor a feljelentőket kell szigorúan megbüntetni, „úgy ahogy az uralkodó rendeli”.²⁹ Az a tény, a 12. és a 22. pont az uralkodó belátására bízta az ítéletet, ami egyébként másutt is többször előfordul a törvénykönyvben, a jogbizonytalanság jele.³⁰

Mennyiben igazolják a forrásból vett idézetek Dixon korábban citált megállapításait a politikai bűncselekmény törvénykönyvbéli felfogásával kapcsolatosan? Igaz-e továbbá Dixon azon kijelentése, hogy Nyugaton 1350–1700 közt a modern államfogalom kialakulásával a személyes, tehát az uralkodóhoz fűződő lojalitást végül felváltotta az államhoz való „absztrakt lojalitás eszméje”?³¹ Azaz valóban az állam vált-e az alattvalói hűség kizárólagos tárgyává?³² Ez utóbbi kérdések röviden megválaszolhatók a szakirodalom alapján.

Nos, más kutatók eredményei alapján J. Daly így összegezte az akkoriban uralkodó felfogást: az 1770-es évek előtt, tehát „a népszuverenitás eszméjének kifejlődését megelőzően” a politikai bűncselekmény felfogása döntően személyes jellegű maradt Nyugat-Európában, azaz „elsődleges tárgyai” mindenütt alapvetően az uralkodók voltak „úgy a politikaelméletben, mint az ítélkezési gyakorlatban”!³³ Tehát főként az uralkodóhoz és „nem annyira az államhoz való hűség” elárulását, „személyesen az uralkodónak”, vagy közvetlen családtagjainak, illetve a „háztartásába tartozó személyeknek a bántalmazását”, valamint „az uralkodó személyes méltóságának, tekintélyének megsértését”, továbbá legitimációjának kétségbe vonását tekintették politikai bűncselekménynek.³⁴ (E felsorolással teljesen összhangban van az 1649-es törvényi szabályozás!) Annak ellenére volt ez így, hogy Nyugat-Európában az államról szóló politikai filozófiai diskurzus igen magas szinten állt, és Hobbesnál a 17. század közepén már megjelent az állam kétségtelenül modern fogalma.³⁵ Ami pedig az ítélkezési gyakorlatot illeti, erről Ingraham így nyilatkozik: „úgy tűnik, a bírók nem hajlottak arra, hogy megváltoztassák” a politikai bűncselekményről alkotott létező jogfelfogást, és beemelik az államot „mint a védelem tárgyát”.³⁶ Léteztek azonban ilyen irányú kísérletek is, például Richelieu részéről, aki szerint „az állam elleni

bűncselekménynek még a gondolatát is büntetni kell”.³⁷ A királyok isteni jogalapjának virágkorában, azaz a 17. században azonban aligha várhatunk döntő áttörést az államfogalom javára! E jelenség okát abban látjuk, amit Strayer fogalmazott meg plasztikusan, de nem a politikai bűncselekmény kapcsán: „A királyhoz fűződő személyes lojalitás a királyok isteni jogalapjában érte el a csúcspontját.”³⁸ Tehát nem a király politikai teste, hanem a természetes teste volt a figyelem, a gondolkodás középpontjában, amit érthetővé tesznek a nemzetközi felháborodást kiváltó franciaországi királygyilkosságok (1589, 1610), valamint a király perbe fogásának és lefejezésének angliai (1649) eseményei.

A politikai bűncselekmény definíciója még Nagy Katalin idején is igen sok hasonlóságot mutat a nyugat-európai felfogással. Katalin a „felségsértés büntetetté” (*presztuplenyje v oszkorblenije velicesesztva*) így határozta meg *Utasítás* (1767) című művében: „Ezen megnevezés alatt értendők mindazon bűncselekmények, amelyek a Szuverén (*Goszudar*) és az Állam (*Goszudarsztvo*) biztonsága ellen irányulnak”.³⁹ A hasonlóság oka nyilvánvalóan a nyugati hatás, hiszen az *Utasítás* köztudottan nagyrészt nyugati adaptációk gyűjteménye. A korabeli Franciaországban 1771-ben így definiálták a politikai bűncselekményt: „minden olyan szándék vagy bűncselekmény, amely a szuverén személye vagy az államérdek ellen irányul”.⁴⁰

Ugyancsak fontos az összehasonlítás szempontjából, hogy a „vallás és az egyház elleni bűncselekmények” is politikai bűncselekménynek számítottak egészen a 18. századig, hiszen a vallás és az adott ország egyháza „a létező társadalmi rend pillérét képezték”, valamint meghatározóak voltak abban a tekintetben is, amit modern szóval világnézetnek lehet nevezni.⁴¹ Nemcsak olyan dolgokra kell gondolni, mint az eretnokség, ami „különösen főben járó bűn volt”, és magától értetődően mindenhol üldözték,⁴² de „súlyos politikai bűncselekmény volt Itáliában és Franciaországban megsérteni egy bíborost vagy családját”.⁴³ A vallás és az egyház elleni vétségeket Oroszországban is a legsúlyosabb büntetéssel szankcionálták, annak ellenére, hogy nem a politikai bűncselekménnyel foglalkozó fejezetben tárgyalja azokat az 1649-es törvénykönyv. Sokatmondó viszont, hogy az *Ulozszenyje* éppen ezeknek a kérdéseknek a szabályozásával kezdődik, I. fejezete a következő címet viseli: *Az istenkáromlókról és a templomi bajkeverőkről*.

A rendelkezés szerint ha bárki, akár ortodox, akár más hitű, az Úristent, Jézus Krisztust és a szeplőtelen Szűz Máriát, vagy a szenteket és a Szent Keresztet káromolja, és ez bizonyítást nyer, akkor az illetőre tűzhalál vár.⁴⁴ Aki pedig a templomban a szent liturgiát oly mértékben megzavarja, hogy azt nem lehet befejezni, akkor az illetőt „minden könyörület nélkül halállal kell büntetni” – szól a törvénykönyv.⁴⁵ A halálbüntetés kiszabása tehát azt mutatja, hogy a politikai bűncselekménnyel azonos kategóriaként kezelték az itt említett eseteket. A pátriárka, a metropoliták, érsekek, püspökök, sőt a papi rend bármely tagjának rendzavarást okozó megsértése a liturgia alatt kevésbé súlyos büntetést, a piactéren történő nyilvános botozást vont maga után.⁴⁶

A vallás kérdése ugyanakkor szorosan kapcsolódott az uralkodóhoz való lojalitás problémájához, különösen ha az uralkodó egyben egyházfő is volt. Ezt jól mutatja Anglia példája I. Erzsébet alatt, amikor kitágították a felségárulás fogalmát. Ennek egyik eleme volt, hogy 1581-ben törvénybe iktatták: felségárulást követ el az, aki valakit „az uralkodóval szembeni engedelmesség” megvonására és az anglikán egyháztól való elpártolásra vesz rá.⁴⁷ Ez a szabályozás azért érdekes, mert párhuzamát megtalálhatjuk az 1649-es törvénykönyvben, még ha nem is a politikai bűncselekmény

kategóriájában (XXII. 24.): „Ha egy muzulmán bármely módon, erőszakkal vagy csalárdsággal egy orosz embert az ő muzulmán hitére kényszerít, és az ő muzulmán hite szerint körülmetéli, és ez egyértelműen bizonyítást nyer, büntessék meg azt a muzulmán a vizsgálat után, égessék meg tüzzel minden könyörület nélkül.”⁴⁸ A forrásban szereplő „orosz ember” természetesen az ortodox vallású ember szinonimája. A cár az ortodoxia védelmezője volt, mint ahogy az angol király a „hit védelmezője”, és persze egyben az anglikán egyház feje is. Egyértelmű tehát, hogy a hitehagyás bűnének személyes vonatkozásait nem lehet figyelmen kívül hagyni sem a moszkvai államban, sem másutt. Mindezek sok vonatkozásban cáfolják Dixon arra vonatkozó megállapításait, miszerint a politika bűncselekmény felfogásában elmaradt lett volna a moszkvai állam.

Ez már csak azért sem igaz, mert ismert, hogy az 1649-es törvénykönyv II. fejezetének fő forrása a litván jog, az 1588-as statútum volt. Ezt egyértelművé teszik az *Ulozensenije* eredeti példányában levő, erre vonatkozó bejegyzések.⁴⁹ Következésképp már maga az átvétel ténye óvatosságra int abban a tekintetben, hogy kerüljük a sommás megállapításokat az orosz államfogalomnak a „nyugatitól” eltérő alakulásáról, legalábbis a politikai bűncselekmény vonatkozásában. Ez még akkor is így van, ha – amint arra Tyelberg rámutatott – a törvénykönyv összeállítói nem pusztán átmásolták a releváns passzusokat, hanem szabadon átalakították azokat saját szempontjaik alapján.⁵⁰ Így például a litván jog politikai bűncselekményre vonatkozó passzusa foglalkozik az uralkodó egészségének kérdésével, s e szabályozást módosított formában be is emelték az 1649-es törvénykönyv összeállítói.⁵¹ A litván jog ezt a kérdést a következőképpen szabályozta: „bárki, aki uralkodói egészségünk ellen összeesküvést, lázadást vagy felkelést (*zagovor, szkop ili bunt*) követett el”.⁵² Tehát a már megvalósult cselekményre, és nem annak szándékára vonatkozott, másrészt az összeesküvést, lázadást is az uralkodó egészsége ellen irányuló dologként fogta fel. Az *Ulozensenije* viszont már a szándékot is büntette, és az összeesküvést, lázadást külön kategóriaként kezelte.⁵³ Ingerflom szerint az *Ulozensenije* (II. 1.) azért büntette már a szándékot is, és nem korlátozódott a már megvalósult cselekményre, mert „a 17. századi Oroszországban általános volt az a felfogás, miszerint: mondani, annyi[t tesz], mint cselekedni.”⁵⁴

Összefoglalva: az uralkodó személyének előtérbe állítása tehát nem volt kizárólagosan orosz sajátosság, bár a speciális intellektuális és intézményes közegben – az államról szóló politikai fejtegetések hiánya miatt – a személyes jelleg nyilvánvalóan erősebb volt, mint másutt. Továbbá fontos rámutatni a politikai bűncselekmény személyes jellege kapcsán arra a szempontra, hogy az uralkodó egészségének kérdése a közelmúlt történései miatt is központi jelentőségű volt Oroszországban. Sőt nem csupán az uralkodó egészségének, hanem a családtagok egészségének a védelmében is fel kellett lépni. Ismert ugyanis, hogy Mihail első házassága az általa kiválasztott menyasszonnyal éppen a menyasszony egészsége ellen irányuló udvari intrikák miatt hiúsult meg 1616-ban: Mihail jegyesét hányási tüneteket produkáló szerrel betegítették meg a Szaltikovok, s ezért az esküvőre nem került sor.⁵⁵ Mihail második házassága (1626) után az alattvalóknak hűségesküjükben meg kellett esküdniük az egész uralkodócsalád egészségének megőrzésére.⁵⁶ Valószínű, hogy a litván jogon kívül e hűségeskü szövege is inspirálhatta az *Ulozensenije* összeállítót.

Mivel az *Ulozensenije* az uralkodó egészségével csak az első pontban foglalkozik, írja Tyelberg, ezért tekintettel a fejezet címére, a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a törvénykönyv az összes többi cselekményt

összefoglalóan az uralkodói becsület mint gyűjtőkategória alá sorolta be.⁵⁷ Ez nem meglepő, hiszen a becsület (*csesty*) fogalmának meglehetősen széles értelmezése volt a 17. századi Oroszországban.⁵⁸ Mutatja ezt többek közt az is, hogy a második pont nem annyira magáról az uralkodóról szól, hanem az absztrakció felé történő elmozdulást jelez. Tyelberg szerint a 2. pont eleje („ha valaki, aki a Cári Felség hatalma alatt áll, a moszkvai államot birtokába akarná keríteni, és ott uralkodó akarna lenni”) olyan cselekményekre vonatkozik, amelyek célpontja „a legfőbb jogok összessége”: „de nem a legfelső állami hatalom általában véve, hanem a törvényes cár kezében összpontosuló legfelső hatalom”.⁵⁹ Bár véleményünk szerint Tyelberg sokkal nagyobb modernitást vetít bele az idézett megfogalmazásba, mint amellyel az valójában bír – ugyanis a *Velicesztyvo* jelentését, amely a nyugati hatások folytán majd a szuverenitást jelölő egyik szó lesz például Krizsanicsnál, vagy később Nagy Péter idején, egyetlen orosz szerző sem írta még körül ez idő tájt –, az a megállapítása kétségtelenül igaz, hogy e cikkely tárgya nem az uralkodó személye. Ebben a vonatkozásban pedig tényleg szembeállítható az előző ponttal, amely az uralkodó személyére, annak egészségére vonatkozik.⁶⁰ Az absztrakció irányába mutató megfogalmazás okát azonban nem nehéz megadni. Fontos tudni, hogy az 1. cikkelyhez hasonlóan a 2. cikkely forrása is ugyanaz volt: az 1588-as litván státútum egyik cikkelyét szedték szét két részre a törvénykönyv orosz összeállítói.⁶¹

Ugyancsak az absztrakció jeleként értékelhetjük a 3. pont megfogalmazását is, amely a „Cári Felség” városainak az ellenség részére történő átadásáról szól, azaz a törvényes cári hatalom alá tartozó terület integritására vonatkozik. A területi értelem tehát jelen van, de a cikkely inkább a terület felett gyakorolt uralomról szól. Meg kell említeni Jurganov nézetét, aki kategorikusan kijelenti a 2–4. pontokról, hogy azok „specifikusan a moszkvai állam elleni árulással foglalkoznak”.⁶² Ez viszont a másik végét, ha Dixont tekintjük a szembenálló pólusnak. Nos, úgy gondoljuk, hogy a valóság e két vélekedés közt van, de azért mégis közelebb a személyes felfogáshoz, tekintettel az államfogalom oroszországi fejletlenségére.

Mindazonáltal Ingerflom következő megállapítása az előbbieken elmondottak alapján vitatható: szerinte nincs értelme az állam fogalmát alkalmazni Oroszország történetének tanulmányozására a 17. század második fele előtt, mivel „gyakorlatilag konszenzus létezik” abban a tekintetben, hogy „hiányzik a *goszudar*’ [uralkodó] és *goszudarsztvo* [állam] szférái közti különbségtétel”, valamint „az államról szóló teória is”.⁶³ Módszertani kiindulópontként pedig J. Strayer azon kijelentését választotta Ingerflom, amely szerint „az állam főként az állampolgárok szívében és tudatában létezik”.⁶⁴ Nos, amint arra kutatásaink során nemrégiben rámutattunk, nem helytálló az említett különbségtétel hiányáról beszélni, s főként nem helytálló azt kijelenteni, hogy a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* ne lett volna lojalitás tárgya.⁶⁵ Ellenkezőleg, a „moszkvai államhoz” fűződő hűség igen fontos volt már a 17. század első felében, elismerve viszont, hogy a *goszudarsztvo* aligha fordítható ekkor minden fenntartás nélkül államként! Mégis, az államfogalom az 1649-es törvénykönyvben nem volt annyira végletesen személyes, mint ahogy azt a II. fejezet címe sugallja. Ennek legfőbb bizonyítékát nem is a politikai bűncselekményt definiáló fejezet tartalmazza, hanem az államügyek kifejezés használata. Mindazonáltal az államról alkotott teória a 17. század második felében sem létezett, sőt még Péter alatt sem beszélhetünk erről!⁶⁶

Hangsúlyozni kell végül a 2. ponttal kapcsolatban is, hogy annak beemelése a litván jogból részben szintén aktuálpolitikai okok miatt vált szükségessé. Az álcár

jelenség okozta problémák kiküszöbölése állt ugyanis azon kitétel mögött, hogy valaki „gonosz céllal” akarja megszerezni a moszkvai államot, hogy ott „uralkodó legyen”.⁶⁷ A *szmuta* 1613 után is gondot okozott, hiszen még 1649-ben is létezett egy olyan trónkövetelő álcár, aki a zavaros időszak egyik cárijától, Vaszilij Sujszkijtől származtatta jogigényét, az ő leszármazottjának adva ki magát.⁶⁸ Tyimofej Ankugyinovról van szó, aki több külföldi udvarban is megfordult, és csak 1653-ban adták ki őt Holsteinből a cárnak, ezt követően pedig Moszkvában kivégezték.⁶⁹

Végezetül fontos megemlíteni, hogy miről hallgat a törvénykönyv II. fejezete. Miközben tételesen megnevez olyan bűncselekményeket, amelyek kétségkívül a felségárulás körébe tartoztak, és konkrétan azonosítható szándékokra, valamint cselekményekre vonatkoznak, maga a *Goszudarevo gyelo ili szlovo* formula meglehetősen tág teret adott a bizonytalanságnak. A törvénykönyv ugyanis a „formulát használva nem dolgozta ki alkalmazásának pontos határait”.⁷⁰ Az *Ulozsennyije* teljességgel hallgat arról a politikai bűncselekményről, amelyet az „illetlen szavak”, „illetlen beszéd” (*nyeprisztójnije szlova, nyeprisztójnije recsi*) kifejezésekkel jelöltek.⁷¹ További korabeli megnevezések voltak még a „ronda szavak”, „nem helyénvaló szavak” (*nyeprigozsije szlova, nyepodobnije szlova*).⁷² Ha pedig ki akarták említeni a legsúlyosabb vétet ebben a kategóriában, akkor az „elfogadhatatlan szó” (*nyevmesztymoje szlovo*) kifejezést használták, melynek korabeli definíciója így hangzott: olyan szó, melyet „nemcsak kimondani, de még gondolni sem szabad”.⁷³

Nem az a fontos, hogy mi volt a cselekmények konkrét megnevezése az egyes esetekben, hanem az, hogy a 17. századi moszkvai állam „jól ismerte a politikai bűncselekmények e fajtáját”, melyen „általában véve az uralkodói becsület szóbeli megsértését értették”.⁷⁴ A törvénykönyv hallgatása azért is különös, mert az ítélkezés gyakorlata azt mutatja, hogy az efféle ügyek tették ki a politikai(nak minősített) bűncselekmények zömét.⁷⁵ „A feljelentések csak úgy ömlöttek az ország minden részéről, elsősorban az alsóbb társadalmi osztályokból kikerülő informátoroktól.”⁷⁶ Tyelberg a 17. századi moszkvai állam ítélkezési gyakorlatának vizsgálata alapján tárja fel, milyen ügyeket takarnak a forrásokban „illetlen szó”, illetve „illetlen beszéd” és az imént említett elnevezések alatt szereplő esetek.⁷⁷ Négy fő csoportot különít el.

Az első csoportba azokat a megnyilatkozásokat sorolja, amelyekben „olyan szándék fedezhető fel vagy feltételezhető”, amelyeket az 1649-es törvénykönyv a legsúlyosabb vétségekként tart számon: úgymint árulás, lázadás, az uralkodó egészsége ellen irányuló gonosz cselekedet.⁷⁸ Az efféle szándék valós megítélése a hatóságokon múlt, de akkor is súlyosan szankcionálták, ha az illetőnek esze ágában sem volt nemhogy végrehajtani az adott cselekményt, de még csak nem is gondolta komolyan azt, amit mondott.⁷⁹ A gyanúhoz azonban elég volt egy kijelentés. Ilyen esetek többször előfordultak, mint például amikor 1634-ben egy tor alkalmával valaki azt találta mondani: „én meg elvágom a cár torkát”,⁸⁰ vagy elvileg árulást lehetett feltételezni azon kijelentés mögött is, hogy egy sztrelec, ugyancsak 1634-ben, a cár ellenségét, a litván uralkodót dicsérte.⁸¹

A második csoportba tartoznak a „szoros értelemben vett” „illetlen szavak”, amelyek sértő megjegyzések voltak a cár személyére, származására, családjára, viselkedésére stb. vonatkozóan, beleértve a legsúlyosabb állítást, a cár legitimációjának megkérdőjelezését is (azaz, hogy az uralkodó nem valódi cár), valamint az ilyen jellegű híresztelések terjesztését.⁸² Ez különösen az első két Romanov uralkodása alatt jelentett problémát, amikor, mint említettük, paranoiásan üldöztek minden ilyen megnyilvánulást. Gyanússá válhatott, ha valaki például a

múltról mesélve egyszerűen azt találta mondani (1624/25), hogy amikor egy bizonyos helyen élt, akkor „cár volt”.⁸³ Nyilván azt értette ezalatt, hogy jól ment a sora. Alig 10 évvel a *szmuta* után azonban ezt veszélyes megnyilvánulásnak ítélték. M. Perrie a következőképpen magyarázza az ilyen ügyekben való hatósági fellépést. Nemcsak amiatt vizsgálták ki és büntették az efféle kijelentéseket, mert a cár becsületén esett ezáltal csorba, hanem abból a megfontolásból is, mert „valóban féltek attól, hogy még a látszólag tréfás állítások is valódi összeesküvést takarnak, amelynek folytán egy trónkövetelőt léptethetnek fel”.⁸⁴ Érdekes megfontolás az is, mely szerint az ilyen állítások a cár becsületének megsértésén túl egyben szentségtörésnek is minősültek,⁸⁵ hiszen a *cár* szó az oroszok számára szent szónak számított, amit többek közt a gyakori nagybetűs írásmód is jelez.

A harmadikba csoportba tartozik az államügyekre vonatkozó kritika, illetve „kösza hírek terjesztése közelgő politikai változásokról”.⁸⁶ 1716-ban Péter Hadiszabályzata, szemben az 1649-es törvénykönyvvvel, a cár személyének és politikájának kritizálását már *expressis verbis* a politikai bűncselekmény kategóriáiként kezelte.⁸⁷

Végül az utolsó, negyedik csoport a legkevésbé definiálható, mivel olyan esetekről van szó, amikor a cár becsületének megsértését vélték felfedezni, még ha ez legkevésbé volt is a beszélő szándéka.⁸⁸ Azaz pusztán arról volt szó, hogy a cár említése olyan módon, vagy egy olyan szöveggörnyezetben történt, amelyet a fültnük közül valaki, valamilyen okból sértőnek ítélt. 1623-ban azért jelentettek fel valakit, mivel a következő kijelentést tette: „Legyen egészséges Nyikita Dmitrijevics Vorobin vajda és az uralkodó!”⁸⁹ Ezt a cárra nézve a bejelentő sérelmesnek tekintette, mivel az uralkodó csak a második helyen említett meg, és e bejelentés jogosságát a vizsgálat is helybenhagyta, mivel az illetőt, aki a kijelentést tette, botbüntetésre ítélték.⁹⁰

Az illetlen szavak túlnyomórészt ital hatása alatt hangzottak el, amint erre a törvénykönyv 14. pontja egyértelműen utal is. A *szlovo i gyelo goszudarevo* formula, melyet csak 1762-ben töröltek el, tehát olyan „biankó vád” volt, amely „nem tett különbséget felségárulás és felségsértés közt”.⁹¹ A „biankó vád” pedig, ahogy azt S. Dixon nevezte, az elrettentés hatásos eszköze volt.⁹²

Még egy szempontot figyelembe kell venni annak megértéséhez, hogy miért büntették az „uralkodóra vonatkozó szót” tartalmazó megnyilatkozásokat számos esetben: ez pedig a kimondott szónak tulajdonított rontó hatás az uralkodó és családjának egészségére nézve. Ártani ugyanis nemcsak méreggel, hanem rontás útján is lehetett. A káromkodásnak Oroszországban a 17. században még mindig mágikus jelentőséget tulajdonítottak, következésképp úgy gondolták, hogy reális veszélyt jelent a cárra nézve.⁹³ A mágia különböző fajtáinak fontosságáról, beleértve a szomágiát is, bárki meggyőződhet Ryan kiváló monográfiájában. Ryan egyetért Tyelberggel abban, hogy a törvénykönyv 1. pontjában szereplő „gonosz szándékot” túlnyomórészt „boszorkányságként” értelmezték, a „rontás” különböző módozatait értették alatta: ezt egyaránt alátámasztják a század első és második feléből származó ügyek.⁹⁴ Tyelberg szerint fontos, hogy az 1. pont egyáltalán nem határozza meg azokat a módokat, amelyek révén az uralkodó egészségében kárt lehet tenni: a szankció szempontjából ez közömbös volt, hiszen mindenféle ártó szándék büntetése halál volt.⁹⁵ Az uralkodó egészsége ellen irányuló cselekmény tehát lehetett közvetett, valamilyen módon való ártás, beleértve a rontást, de lehetett éppenséggel fizikai támadás is, az uralkodó testi épségének veszélyeztetése, amint az a 20. pontban szerepel. A kimondott szó(alak)nak és nem annyira magának a szó valódi jelentésének tulajdonított fontosság fejeződik ki

például az ördögűzés korabeli értelmezésében is. Ügyelni kellett arra, amint Uspzenszkij rámutatott, hogy az ördögöt jelölő szavak (*besz, csort, gyjavol*) közül melyiket használják. A korabeli felfogás szerint az egyházi szláv nyelv szent nyelv volt, ezért egyedül az egyházi szláv *besz* szó hatásos az ördög ellen, míg az orosz *csort* szó említésétől az ördög egyáltalán nem fél.

Jegyzetek

E cikk a T 043432-es számú OTKA pályázat keretében készült.

¹ *Ingraham, B. L.*: Political Crime in Europe. A Comparative Study of France, Germany and England. Berkeley– Los Angeles, 1979. 19.

² Uo. 19–20.

³ *Tyelberg, G. T.*: Ocserki polityicseszkovo szuda i polityicseszkih presztuplenij v Moszkovszkom goszdarsztve. Moszkva, 1912. 50–53.

⁴ *Pavlov, A. – Perrie, M.*: Ivan the Terrible. London– New York, 2003. 85.

⁵ Uo. 85.

⁶ *Hellie, R.*: The Origins of Denunciation in Muscovy. In: Russian History/Histoire Russe, 1997. Nos. 1–2. 11–13., 18.

⁷ Uo. 13.

⁸ Uo. 16.

⁹ A hivatkozások a R. Hellie által készített bilingvis kiadásból valók. *Hellie, R.* (ed., transl.): The Muscovite Law Code (*Ulozhenie*) of 1649. Irvine, California, 1988.

¹⁰ *Tyelberg*: i. m. 53.

¹¹ Uo. 62.

¹² Lásd pl. *Jurganov, A. L.*: Categories of Medieval Russian Culture. In: Kollmann, N. S. (ed.): Russian Studies in History. A Journal of Translations. 1999–2000. no. 3. Flirting with Postmodernism. 63–66.

¹³ Uo. 66.

¹⁴ *Novombergsszkij, N.*: Szlovo i gyelo Goszdarevi. Processzi do izdanyija Ulozszenyija Alekszeja Mihajlovicsa 1649 goda. Moszkva, 1911. vol. I. No. 9. (9.); No. 86. (147.)

¹⁵ A vonatkozó irodalomra tájékoztató jelleggel lásd: *Dunning, Ch. L.*: Russia's First Civil War. The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty. Pennsylvania State University, 2001. 585. (12. vj.)

¹⁶ *Ryan, W. F.*: The Bathhouse at Midnight. Magic in Russia. Pennsylvania State University, 1999. vol. II. 413.

¹⁷ *Jurganov*: i. m. 66.

¹⁸ *Hingley, R.*: The Russian Secret Police. Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations 1565–1970. London, 1976. 7.

¹⁹ *Jurganov*: i. m. 64. *Dunning*: i. m. 446.

²⁰ *Dunning*: i. m. 446.

²¹ *Dixon, S.*: The Modernisation of Russia 1676–1825. Cambridge, 1999. 195.

²² Uo. 195.

²³ Uo. 195.

²⁴ Uo. 195.

²⁵ *Ulozszenyije*. 4–6.

²⁶ Uo. 6.

²⁷ Uo. 7.

²⁸ Uo. 7.

²⁹ Uo. 7.

³⁰ *Hellie*: i. m. 16.

³¹ *Dixon*: i. m. 189.

³² Uo. 189–190.

³³ *Daly, J.*: Political Crime in Late Imperial Russia. In: The Journal of Modern History, 2002. 65.

³⁴ *Ingraham*: i. m. 39.

³⁵ Uo. 40.

³⁶ Uo. 40.

³⁷ *Daly*: i. m. 64–65. 11.lj.

- ³⁸ Strayer, J. R.: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton, 1970. 108.
- ³⁹ Csecsulin, N. D. (szerk.): Nakaz imperatyici Jekatyerini II, dannij kommisszii o szocsinyenyii novovo ulozsenyija. Szanktpetyerburg, 1907. 126. (XX. 464. cikkely) A cikkely párhuzamos, francia nyelvű változatában a *Goszudar'* szó megfelelője a *Souverain*.
- ⁴⁰ Ingraham: i. m. 44.
- ⁴¹ Daly: i. m. 64.
- ⁴² Uo. 64. 9. lj.
- ⁴³ Uo. 64.
- ⁴⁴ Ulozsényije. 3.
- ⁴⁵ Uo. 3.
- ⁴⁶ Uo. 3.
- ⁴⁷ Williams, E. N.: Dictionary of English and European History. London–New York, 1980. 126.
- ⁴⁸ Ulozsényije. 223.
- ⁴⁹ Tyelberg: i. m. 62.
- ⁵⁰ Uo. 62.
- ⁵¹ Uo. 62. Hellie: i. m. 16.
- ⁵² Tyelberg: i. m. 62.
- ⁵³ Uo. 62.
- ⁵⁴ Ingerflom, C.: Entre le mythe et la parole: l'action. Naissance de la conception politique du pouvoir en Russie. In: Annales, 1996. 743.
- ⁵⁵ Gyemidova, N. F.– Morozova, L. E.– Preobrazsenszkij, A. A.: Pervije Romanovi na Rosszijszkom presztrole. Moszkva, 1996. 56–57.
- ⁵⁶ Uo. 58.
- ⁵⁷ Tyelberg: i. m. 57. Valójában a 13. pont is foglalkozik az uralkodói egészség kérdésével: azzal, mi a teendő, ha bejelentés történt az uralkodó egészségének ügyében, de hiányzik a bejelentés alapját képező bizonyíték.
- ⁵⁸ Tyelberg: i. m. 58.
- ⁵⁹ Uo. 75–76.
- ⁶⁰ Uo. 75.
- ⁶¹ Hellie: i. m. 16.
- ⁶² Jurganov: i. m. 65.
- ⁶³ Ingerflom, C.: Oublier l'état pour comprendre la Russie? In: Revue des études slaves, 1993. 128–129.
- ⁶⁴ Uo. 126. 3. lj. A magyar fordítás az angol eredetiből való. Strayer: i. m. 5.
- ⁶⁵ Erre részletesen lásd Sashalmi E.: Tulajdonosi dinasztizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban. In: Századok 2004/ 4. 905–913.
- ⁶⁶ Uo. 918.
- ⁶⁷ Tyelberg: i. m. 77.
- ⁶⁸ Uo. 78.
- ⁶⁹ Uo. 77–78.
- ⁷⁰ Golikova, N. B.: Polityicseszkije processzi pri Petre Pervom. Moszkva, 1957. 21.
- ⁷¹ Tyelberg: i. m. 105–106.
- ⁷² Uo. 106.
- ⁷³ Uo. 106.
- ⁷⁴ Uo. 106.
- ⁷⁵ Uo. 106., 113.
- ⁷⁶ Kivelson, V. A.: Merciful Father, Impersonal State: Russian Autocracy in Comparative Perspective. In: Modern Asian Studies, 1997. 655.
- ⁷⁷ Tyelberg: i. m. 106.
- ⁷⁸ Uo. 107.
- ⁷⁹ Uo. 108.
- ⁸⁰ Uo. 107.
- ⁸¹ Uo. 107.
- ⁸² Uo. 108–109.
- ⁸³ Jurganov: i. m. 64.
- ⁸⁴ Perrie, M.: Samozvanchestvo Reconsidered: 'Calling Oneself Tsar' in Seventeenth-Century Russia. In: New Directions and Results in International Russistics című nemzetközi konferencia (Budapest, 2004. május 17–18.) rezüméi. Bp. ELTE Ruszisztikai Központ, 2004. 16.
- ⁸⁵ G. Lenhoff megjegyzése M. Perrie előadásához.
- ⁸⁶ Tyelberg: i. m. 109–110.

⁸⁷ Golikova: i. m. 25.

⁸⁸ Tyelberg: i. m. 111.

⁸⁹ Uo. 111.

⁹⁰ Uo. 111.

⁹¹ Dixon: i. m. 196.

⁹² Tyelberg: i. m. 114–115.

⁹³ Perrie, M.: Indecent, Unseemly and Inappropriate Words. Popular Criticism of the Tsar 1648–1650. In: Crummey, R. O.– Sundhaussen, H.– Vulpus R. (eds): Russische and ukrainische Geschichte vom 16–18. Jahrhundert. Wiesbaden, 2001. 146.

⁹⁴ Tyelberg: i. m. 67–68.

⁹⁵ Uo. 67.

SZOMSZÉDOK – EGYMÁS KÖZÖTT, EGYMÁS RÓL

A 18. századi magyar–orosz kulturális érintkezések problémátörténeti vázlata

Mint ahogyan embertársainkról, barátainkról és kollégáinkról a köztünk levő személyes kontaktusok tükrében formálunk véleményt, ugyanígy az egyes nemzetek a másiktól gazdasági teljesítményeik, kulturális és tudományos értékeik, illetve ezek recepciója alapján mondanak ítéletet. A kulturális kontaktológia – mint diszciplinárizálódott tudásanyag, a művelődéstörténet része – azokat az érintkezési pontokat tárja fel, értékeli és elemzi, amelyek két civilizáció, nemzet vagy etnikum kulturális produktumait összekötik, kölcsönösen megtermékenyítik, valamint filológiai és forráskritikai módszerekkel verifikálja. Előjáróban leszögezzük, nem célszerű, ha a kulturális kapcsolattörténet kutatói a „cui prodest” elvét állítják vizsgálódásaik középpontjába, mivel ez – a legtöbb esetben – az úgynevezett nagy kultúrnemzetek szupremáciáját sugallja, és erősen degradálja a „kis népek” kultúráteremtő jelentőségét. Pedig vitathatatlan, még ha a mind jobban globalizálódó világ ennek ellenében is hat, hogy a kis lélekszámú nemzetek is képesek maradandó és örökbecsű szellemi alkotásokra, kulturális teljesítményekre.

Magyarországon a kapcsolattörténeti kutatások mintegy másfél évszázados múltra nyúlnak vissza. Közismert, hogy a fenti időszakban a magyar–francia érintkezésekről Eckhardt Sándor, Sötér István, Köpeczi Béla, Gábrriel Asztrik, Szirmay Mária, Baranyai Zoltán, H. Balázs Éva, Sörös Pongrácz, Birkás Géza, Bajomi Lázár Endre, a magyar–német kontaktusokról Heller Ferenc, Pukánszky Béla, Mádl Antal, a magyar–lengyel kapcsolatokról Divéký Adorján, Kovács Endre, Kapronczay Károly, Gerézdi Rabán, Nyáry Pál és mások számos dolgozatot publikáltak. A magyar–olasz kulturális relációkról Veress Endre, Koltay-Kastner Jenő, Szauder József, Ádám Magda, Csorba László, a „hungarus” diákok külföldi egyetemjárásáról, peregrinációjáról pedig Ábel Jenő, Tonk Sándor, Lukinich Imre, Hoffmann Gizella, Gömöry György és Szögi László adott közre írásokat. Szomorúan konstatáljuk ugyanakkor, hogy az említett kapcsolattörténeti kutatásokhoz viszonyítva – hazai történetírásunkban – lényegesen kisebb teret kapott a kelet-közép-európai szomszédos népekhez fűződő kulturális érintkezések vizsgálata. Minden túlzás nélkül ez jellemző a 18. századi magyar–orosz kontaktusok tudományos igényű feltárására is.

Bár az elmúlt százötven évben számos kiváló színvonalú tanulmány született a címben jelzett problematikáról, alapvetően mégsem lehetünk elégedettek az eddigi kutatások összteljesítményével. Viszonylag jól ismert, hogy a témára vonatkozó eddigi történettudományi kutatások mérlege lehetne még kedvezőbb is, mivel a publikációk száma, minősége és szakmai megbízhatósága nem ritkán elmarad a tudományos közélet igényeitől.¹ A magunk részéről hangsúlyozni kívánjuk, hogy a magyar történészek közül Thallóczy Lajos,² Márki Sándor,³ Hodinka Antal,⁴ Tardy Lajos,⁵ Váradi-Sternberg János,⁶ Niederhauser Emil⁷ valóban értékes, szakmailag igényes tanulmányokat közöltek a 18. századi magyar–orosz kulturális érintkezések egyes kérdéseiről. Ugyanez mondható el V. M. Isztrin,⁸ N. I. Petrov,⁹ A. P. Barszukov,¹⁰ N. I. Sztjelleckij,¹¹ P. P. Mitrofanov¹² és az orosz polgári történettudomány más képviselőiről, valamint a moszkvai Szlavisztikai Intézet kutatóiról, köztük Tofik Iszlamov¹³ és Olga Havanova¹⁴ munkásságáról. Az eddig elért számos kutatási

eredmény ellenére – amely több történész-nemzedék közös produktuma – kissé szomorúan kell megállapítanunk, hogy a címben jelzett tematikáról ez ideig még nem látott napvilágot összefoglaló szintézis. Ezen a hiányosságon kívánt enyhíteni e tanulmány írójának 1994-ben, a Joskar-Olai Állami Egyetem támogatásával megjelent kontaktológiai munkája, valamint a „Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815)” és az „Életutak találkozása (1703–1848)” című köteteinek kiadása.¹⁵

Dolgozatunk bevezetőjében hangsúlyozni szeretnénk, hogy a továbbiakban nem kívánjuk görcső alá venni a 18. századi magyar–orosz érintkezések teljes spektrumát, köztük a politikai, gazdasági, kereskedelmi,¹⁶ katonai¹⁷ kapcsolatok szerteágazó területeit, mivel ezek messze meghaladnák írásunk időbeli korlátait, és tematikailag egyébként is jól elkülönülnek a kulturális kontaktológia problémáitól.¹⁸ A magunk részéről azokra az „arkhimédészi pontokra” hívjuk fel a figyelmet, amelyekre a kölcsönös érintkezések rendszere épült, és jó fogódzó pontokat jelentenek a sokszínű, árnyalt és egymás megismerésére irányuló relációk megértéséhez.

A magyar és az orosz kutatók egyetértene abban, hogy a 18. század (1815-ig, a Szent Szövetség rendszerének létrejöttéig) a két ország közötti kontaktusok jelentős élénkülését hozta. A kapcsolatok számának növekedése, intenzitása bizonyíthatóan összefüggésben állt és jól korrelált az európai felvilágosult abszolutizmusok „nyitottabb” kormányzati politikájával, a nemzetközi kapcsolatok új trendjeivel. A fenti időszakban ugyanis a Habsburg Birodalom „elidegeníthetetlen” részét képező Magyar Királyság és az európai nagyhatalommá váló Oroszország viszonyát ugyanis nem terhelték nemzetközi konfrontációk. Váradi-Sternberg János kutatásai jól bizonyították, hogy a Rákóczi-szabadságharc (bukása ellenére is) miként adott lökést, messze ható impulzusokat az egymás közti érintkezések legkülönbözőbb területein.¹⁹ Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a felemelkedő, európai nagyhatalommá váló Oroszországnak égető szüksége volt katonai, polgári szakemberekre, orvosokra, magasan kvalifikált pedagógusokra, tudósokra. Ezzel magyarázható, hogy a vallási türelmet tanúsító cári birodalom szívesen fogadott állami szolgálatba magyar („hungarus”) származású, itthon gyakorta üldözött protestáns értelmiségieket és délvidéki szerb áttelepülőket. Utóbbiak esetében nemcsak a szakmai karrier, az anyagi megbecsülés szerepelt vonzerőként, hanem a felekezeti azonosságtudat és a „nagy szláv testvér” iránti szimpátia is.²⁰

Az eddigi kapcsolattörténeti kutatások meggyőzően bizonyították, hogy a 18. századi kulturális relációk területén a magyar–orosz orvosi kontaktusok voltak a leghatékonyabbak. V. M. Richter,²¹ Ja. Csisztovics,²² Schultheisz Emil,²³ Tardy Lajos,²⁴ Szilvay Konstantin²⁵ és e tanulmány írójának²⁶ munkáiból ma már rekonstruálni tudjuk azon medikusok tevékenységét, akik Oroszországot második hazájuknak tekintve kimagasló szakmai karriert értek el. A magyar művelődéstörténet végre büszke lehetne európai színvonalú teljesítményeikre, és megérdemelnék, hogy nevük bekerüljön a kultúrtörténeti szintézisekbe. Nem kell szégyenkeznünk amiatt, hogy az itthon üldözött, német és holland egyetemeken tanult, protestáns felekezetű Gyöngyössi Pál, aki 1753-ban lépett cári szolgálatba, 1763-tól II. Katalin udvari orvosaként dolgozott.²⁷ A legnagyobb elismeréssel szólhatunk az államtanácsosi rangra emelt Peken Keresztély (az Orvosi Kollégium titkára, az első orosz gyógyszerkönyv összeállítója)²⁸ és fia, Peken Mátyás (a Göttingenben tanult neves pétervári sebészprofesszor, több tudományos mű szerzője)²⁹ munkásságáról is. Jelentős szakmai karriert mondhatott magáénak az 1738-ban Sárospatakon született, 1762-től a moszkvai orvosi iskolában tanult Keresztúri Ferenc, a Moszkvai Egyetem

orvosi fakultásának dékánja, a neurofiziológiai kutatások egyik úttörője, több külföldi akadémia tiszteletbeli tagja.³⁰ Legalább ilyen jelentős szakmai teljesítményt ért el az 1770-ben, a kárpátaljai Palágyon született Orlay János (az Orvosi Kollégium titkára, I. Sándor cár háziorvosa, 1816-tól államtanácsos, J. W. Goethe barátja, N. V. Gogol nevelője a nyezsini gimnáziumban, az odesszai líceum igazgatója), aki polihisztorként – a medicina, a botanika, a régészet, a pedagógia és az őshazakutatás terén elért eredményeiért – méltó az utókor figyelmére.³¹ E korszak kiváló orvosai között említhetjük Koritáry Györgyöt is, a harkovi egyetem magyar származású, 38 éves korában elhunyt szemészprofesszorát és dékánját.³² Megítélésünk szerint 1815-ig mintegy 15–20 magyar orvos dolgozott Oroszországban, akik közül még Dobsa Ferenc, Polyánkai Ignác, Cserszki Antal, Nyilasi Ferenc, Baranyai László és Österreicher Lipót neve érdemel figyelmet.³³ (Itt jegyezzük meg, hogy már Borisz Gudunov egyik udvari orvosa, Rietlinger Kristóf is Magyarországról került Moszkvába!)³⁴

A magyar („hungarus”) származású pedagógusok oroszországi karrierje kapcsán ugyancsak szomorúan állapíthatjuk meg, hogy a hazai neveléstörténeti munkák még említést sem tesznek tevékenységükről. Pedig a 18. század elejétől jó néhányan közülük az orosz oktatásügy élvonalában dolgoztak, és a korszak színvonalát messze meghaladó szakmai, etikai, didaktikai és metodikai elveket képviseltek. Ismeretes, hogy a Karácscfalván született, nyugat-európai egyetemeken tanult Zékány Jánost 1698-ban maga I. Péter (1689–1725) hívta meg Oroszországba, ahol előbb a Nariskin hercegek, majd a későbbi II. Péter (1727–1730) nevelője lett. Az orosz uralkodó annyira megbízott benne, hogy a cári javak felügyelőjévé is kinevezte, ám emiatt összetűzésbe került a mindenható kegyencsel, A. D. Mensikov herceggel.³⁵

A Magyar Királyság területéről Oroszországba áttelepült pedagógusok közül kétségtelenül a legnagyobb karriert az 1741-ben született F. I. Jankovič érte el, aki Karlócán, Pozsonyban és Bécsben tanult. A temesvári tankerület főigazgatójaként jelentős szerepe volt az úgynevezett normamódszer és a J. I. Felbiger által kidolgozott korszerű pedagógiai elvek meghonosításában. 1782-ben II. Katalin felkérésére utazott Oroszországba, ahol az ő nevéhez fűződik 1783-ban az első tanítóképző szeminárium létrehozása és az 1786-os Iskolai Szabályzat (Skolnij usztav) kidolgozása. Az „orosz népiskola atyjaként” emlegetett Jankovič pályafutása során mintegy 30 tankönyvet, számos tanári segédanyagot, pedagógiai útmutatót írt, amelyek évtizedekig használatban voltak.³⁶ Kár, hogy a hazai neveléstörténeti szintézisek, egyetemi jegyzetek erről nem tudnak!

Tanárként és jogászként is egyaránt figyelmet érdemel a kárpátaljai születésű, Sátoraljaújhelyen, Kassán és Bécsben tanult Balugyánszky Mihály (1769–1847) tevékenysége, aki 1803-ban – Orlay János meghívására – került a nagyváradi jogakadémia professzoraként Oroszországba. Balugyánszky éveken át a későbbi I. Miklós cár jogi nevelőjeként dolgozott, majd az 1819-ben alapított pétervári egyetem első rektorává nevezték ki. I. Miklós uralkodása alatt igazságügyi államtitkár és a 15 kötetes orosz törvénytár szerkesztője lett.³⁷ Balugyánszkyval egy időben érkezett Oroszországba Lódy Péter (a lembergi egyetem korábbi professzora és Martinovics Ignác ottani tanártársa), aki Péterváron az egyetem bölcsészeti (filozófiai) karának lett a dékánja.³⁸

Érdeességképpen jegyezzük meg, hogy az I. Sándor által alapított új egyetemeken is több Magyarországról áttelepült tudós dolgozott. Köztük említhető a Göttingenben tanult, az első szerb nyelvű fizikatan könyv szerzőjeként ismert

Sztojkovics Athanáz, a harkovi egyetem későbbi rektora.³⁹ Az ő ottani kollégájaként ismert, a római jogot és büntetőjogot tanító Pavlovics Konstantin, valamint Dudrovics András, a filozófia és a logika professzora.⁴⁰ (Itt jegyezzük meg, hogy a Magyarországról áttelepült tudóstanárok nemcsak az egyetemeken, hanem a jó nevű gimnáziumokban is oktattak, mint például Kukolnyik László, a nyezsini gimnázium igazgatója és Schildhauer Frigyes, A. Sz. Puskin egyik nevelője a Carszkoje Szeloi líceumban.)

A korabeli kontaktológiai kutatások egyik „fehér foltját” az 1725-ben alapított Pétervári Tudományos Akadémia és hazai tudósaink kapcsolatai jelentik. Ezen a területen még újabb levéltári és kéziratári kutatásoknak kell tisztázni Bél Mátyás,⁴¹ Hell Miksa,⁴² Segner János András,⁴³ Born Ignác,⁴⁴ Kalmár György,⁴⁵ Torkos József,⁴⁶ Hannulik János,⁴⁷ Martinovics Ignác,⁴⁸ Fessler Ignác Aurél⁴⁹ és mások oroszországi kapcsolatait. Érdemes lenne tanulmányozni a Pétervári Tudományos Akadémia pályázataira benyújtott munkákat, mivel köztük bizonyára több magyar szerző értekezését is megtalálhatnánk. (Itt említjük meg, hogy 1783-ban a brassói születésű Hedwig János „A mohák szaporodásáról” című német nyelvű művével nyerte el az akadémiai díjat!)⁵⁰ Célszerű lenne vizsgálni azt is, hogy az 1765-ben létrehozott pétervári Szabad Gazdasági Társaság (Volnoje ekonomiceszkoje obszcseszto) pályázataira kik nyújtottak be tanulmányokat Magyarországról, és szerzőik milyen eredményt értek el. Ugyanígy hosszú ideje adósak vagyunk Tessedik Sámuel⁵¹ és Andrej Szamborszkij⁵² (két lelkész és polihisztor) szakmai kapcsolatainak feltárásával.

A fentiekhez hasonlóan nagy lemaradásban vagyunk a korabeli magyar szerzők Oroszországra vonatkozó úti feljegyzéseinek, naplóinak és memoárjainak feldolgozásával is. Érdemes lenne vizsgálni, hogy báró Tóth Ferenc,⁵³ gróf Benyovszky Móric,⁵⁴ Kalatay Ferenc,⁵⁵ Esterházy László Bálint⁵⁶ és mások írásai hogyan jellemezték a 18. századi Oroszországot, és ezek mennyiben különböznek a kortárs nyugat-európai utazók megállapításaitól.

Lényegesen jobb helyzetben vagyunk a 18. századi és 19. század eleji – a Napóleon elleni háborúk időszakában ugrásszerűen megszorodó – orosz utazók, főként katonatisztek és diplomaták Magyarországra vonatkozó úti feljegyzéseit illetően. Ma már jól ismerjük V. G. Barszkij, A. I. Turgenyev, F. N. Glinka, V. B. Bronyevszkij, A. M. Danyilevszkij és mások hazánkra vonatkozó feljegyzéseit,⁵⁷ amelyek értékes dokumentumai a korabeli Magyarország társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális viszonyainak. Fontosak ezek a feljegyzések nemzeti identitástudatunk szempontjából is, mivel olyan szokásokra, mentalitásbeli sajátosságokra és nemzet-karakterológiai vonásokra is felhívják a figyelmet, amelyek nem mindig hízelgők ránk nézve.

A kapcsolattörténeti kutatásoknak köszönhetően viszonylag jól ismerjük azon orosz diákok – köztük I. J. Falkovszkij, A. Pekalickij, A. P. Sztavinszkij és mások – életútját, akik hosszabb-rövidebb ideig magyarországi közép- és felsőfokú tanintézményekben tanultak. Szorosan összefügg ezzel a problematikával az is, hogy az adott időszakban milyen orosz nyelvű vallási és tudományos művek, tankönyvek jutottak el Magyarországra, elsősorban a délvidéki szerbekhez, akik egyre erősödő szimpátiával tekintettek a keleti szláv testvérré.⁵⁸

A kontaktológiai kutatások eddigi eredményeit vizsgálva nem titkolt hiányérzetünk támad, ha a kulturális érintkezések kölcsönös sajtóviasszhangját keressük. Nem rendelkezünk ugyanis olyan tanulmányokkal, amelyek azt elemeznék,

milyen recepciójuk volt a 18. századi magyar kultúra és tudomány teljesítményeinek az orosz folyóiratok és napilapok hasábjain. Magyar részről viszont Tardy Lajos⁵⁹, Bor Kálmán⁶⁰ és e tanulmány szerzője⁶¹ már kísérletet tettek arra, hogy bemutassák az 1780–1815 közötti orosz kultúra magyarországi sajtóviasszhangját, azokat a szerkesztőket és publicistákat, köztük Pataki Miklóst, Molnár Jánost, Péczeli Józsefet, Sándor Istvánt, akik népszerűsítő írásaikkal, recenzióikkal jelentősen hozzájárultak a „másik fél” kiemelkedő teljesítményeinek magyarországi megismertetéséhez. A fent említett tanulmányokból, ha mozaikszerűen is, kirajzolódik az a kép, mit tudhatott a korszak olvasója az orosz szellemi életről, a Pétervári Tudományos Akadémiáról, az ott tevékenykedő tudósokról, az 1755-ben létrehozott Moszkvai Egyetemről, a 19. század elején alapított felsőfokú tanintézményekről, a II. Katalin és I. Sándor nevéhez fűződő reformokról, az orosz irodalom, képzőművészet, zene és színházi élet főbb teljesítményeiről. Ezek a kontaktológiai adatok meggyőzően bizonyítják, hogy bár nem beszélhetünk a 18. századi magyar–orosz kulturális relációk rendszeres voltáról, nemzetközi megállapodások formájában történt hivatalos együttműködésről, mégis tagadhatatlan, hogy addig soha nem tapasztalt módon nyilvánult meg az egymás iránti érdeklődés.

A rendelkezésre álló történeti forrásokból világosan kitűnik azonban, hogy a magyar és az orosz közvélemény egyaránt keveset tudott egymásról, és a másik felet érintő híradások – az információáramlás lassúsága miatt – csak viszonylag nagy késéssel jutottak el a másik néphez. Meglehetősen csekély lehetett, mindössze néhány tucatra becsülhető mindkét országban azok száma, akik igazán jól értesültek voltak a szomszédos állam tudományos és művészeti produktumairól, a kulturális élet időszzerű kérdéseiről. Joggal feltételezhető ugyanakkor, hogy a politizáló és újságolvasó nemesség, valamint a kialakuló polgárság felsőbb rétege lényegesen többet tudhatott a határokon túl zajló eseményekről, mint a többnyire lokális problémákkal foglalkozó paraszti népesség. Ugyanakkor arra is szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a 18. századi kulturális érintkezések a két ország között bizonyára még hatékonyabbak és intenzívebbek lehettek volna, ha a magyar közvéleményre nem hatott volna bénítóan a „Dávid és Góliát szindróma”, az „északi kolosszustól” való fenyegetettség érzete. A politizáló nemesség ugyanis – Lengyelország három felosztását követően – némi aggodalommal figyelte az „orosz medve birodalmáról” érkező híreket, tudósításokat, amelyek egy esetleges katonai expanzió vízióját keltették.⁶²

A korabeli kulturális kapcsolatok – 200 év távlatából is – örök tanulsággal szolgálnak, hiszen azt sugallják, hogy a szomszédos népek mindig megértéssel, kellő tapintattal és a kölcsönös közeledés szándékával kell, hogy legyenek a másik ország polgárai iránt. Ebben pedig kulcsszerepet a kulturális „hídépítők” játszanak, akik örökbecsű alkotásaikkal teremtik meg azokat az arkhimédészi pontokat, amelyekre a tudományos és művészeti kapcsolatok rendszere ráépülhet. Ezek kutatásakor azonban sohasem célszerű azt vizsgálni, hogy melyik fél adott többet a másiknak, mivel a 18. századi magyar–orosz kulturális kontaktusok pregnáns módon éppen arról vallanak, hogy egy relatíve kis lélekszámú nép is képes jelentős teljesítmények létrehozására és a másik kultúrkörbe tartozó produktumok közvetítésére. Nem az a feladatunk tehát, hogy egymás múltbeli teljesítményeit méricskéljük, hanem sokkal inkább az, hogy a feledés homályába merült, ma már csak a szakemberek szűk körében ismert kultúrtörténeti adalékokat feltárjuk és feldolgozzuk kapcsolattörténeti szintéziseink hasábjain.

Jegyzetek

- ¹ Erre vonatkozóan lásd: Magyarország és Kelet-Európa (A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel). Szerk.: Gál István. Budapest, 1947; *Agárdi Ferenc*: Magyarok a cári Oroszországban. Budapest, 1955; Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács Endre. Budapest, 1956.
- ² *Thallóczy Lajos*: Oroszország és hazánk. Budapest, 1884; *Uő*: Tudákos levelek. Budapest, 1914.
- ³ *Márki Sándor*: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből* XXIII. Budapest, 1913; *Uő*: Magyarok orosz állami hivatalban. In: *Aradi Hírlap*, 1884. május 15. (113. sz.); *Uő*: Orosz–magyar kereskedelem. In: *Aradi Közlöny*, 1887. január 3.
- ⁴ Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére. Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, 1993; *Hodinka Antal*: A munkácsi görög katolikus püspökség története. Budapest, 1910; *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, 1993; *Hodinka Antal* válogatott kéziratai. Válogatta, szerkesztette és a bevezető életrajzot írta: Udvari István. Nyíregyháza, 1993; *Uő*: Muszka könyvtárak hazánkban, 1711–1771. In: *Könyv és Könyvtár* (A Debreceni gr. Tisza István Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve), 1925. 47–62.
- ⁵ Legfontosabb munkáihoz lásd: *Tardy Lajos*: A budai „orosz könyvtár” és az ürömi mauzóleum orosz leírói. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1965–1966. Budapest, 1968. 429–445.; *Uő*: Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954; *Uő*: Históriai nyencfalatok. Budapest, 1989; *Uő*: Kaukázusi magyar tükrök. Budapest, 1988; *Uő*: Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1982; *Uő*: Orosz utazók Budán és Pesten. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XVIII. kötet. Budapest, 1971. 202–209; *Uő* (szerk.): Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Budapest, 1988.
- ⁶ *Váradi-Sternberg János*: Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből). Uzsgorod, 1971; *Uő*: Utak, találkozások, emberek. Uzsgorod–Budapest, 1974; *Uő*: Mir poezii i druzsbi (Issledovanyija v oblasti ruszko–vengerszkij szvjazej). Uzsgorod, 1979; *Uő*: Századok öröksége (Tanulmányok az orosz–magyar kapcsolatokról). Budapest–Uzsgorod, 1981. Életútjáról és tudományos tevékenységéről lásd: *Benda Kálmán*: Váradi-Sternberg János búcsúztatása. In: *Századok*, 1992. 5–6. sz., 692–694.
- ⁷ *Niederhauser Emil*: A történetírás története Kelet-Európában. Budapest, 1995; *Uő*: Az orosz felvilágosodás. Budapest, 1966; *Uő*: Az orosz felvilágosodott abszolutizmus kérdéséhez. In: *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica*. T. 3. Budapest, 1964. 73–82.; *Uő*: Az összehasonlító történetírás lehetőségei és korlátai. In: *A komparatistika kézikönyve*. Szerk.: Fried István. Szeged, 1987. 189–204.; *Uő*: I. Péter („Életek és korok” sorozat). Budapest, 1967; *Uő*: Így élt Nagy Péter. Budapest, 1974.
- ⁸ *V. M. Isztrin*: Putyesesztvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova po szlavjanszkim zemljam v 1804 godu. Petrograd, 1915; *Uő*: Russzkije putyesesztvennyiki po szlavjanszkim zemljam v nacsale XIX veka. In: *Zsurnal Minisztjersztva narodnogo proszvescsenyija*. Novaja szerija, csaszty 41. Szankt-Petyerburg, 1912. 9. sz., 78–109.
- ⁹ *N. I. Petrov*: Avtobiograficeszkijje zapiszki preoszvjasconnogo Irinyeja Falkovszkogo. Csaszty I. (1762–1783). In: *Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii*, 1907. Knyiga VII. 456–479.
- ¹⁰ *A. P. Barszakov*: Zsizny i trudi V. G. Barszkogo. Szankt-Petyerburg, 1885.
- ¹¹ *N. I. Sztjelleckij*: Protoijerej A. A. Szamborskij. In: *Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii*. Kijev, 1896. 182–202., 342–363., 486–526.
- ¹² *P. P. Mitrofanov*: Oppozicija reformam Joszifa II v Vengrii. Szankt-Petyerburg, 1905.
- ¹³ *T. M. Iszlamo*: Problemi isztorii Vengrii i ih resenyije v szovetszkaj isztoriceszkaj nauke. Szotrudnyicsesztvo vengerszkij i szovetszkij isztorikov. Red.: Mucsi Ferenc. In: *Studia Historica*, 1977. 67–88.; *Uő*: Ot „nacio hungarika” k vengerszkaj nacii. In: *U isztokov formirovanyija nacij v Centralnoj i Jugo-Vosztocnoj Jevrope*. Otv. redaktor: A. Sz. Milnyikov. Moszkva, 1984; *Uő*–*V. I. Frejbszon*: Perehod ot feodalizma k kapitalizmu v Zapadnoj, Centralnoj i Jugo-Vosztocnoj Jevrope. In: *Novaja i novejsaja isztorija*, 1986. I. sz. Tofik Iszlamo írta Magyarország újkori történetének fejezeteit az orosz nyelvű akadémiai szintézisekben is: *V. P. Susarin–T. M. Iszlamo–A. I. Puskas*: Isztorija Vengrii. T. 1–3. Moszkva, 1971–1972; *Uők*: Kratkaja isztorija Vengrii. Moszkva, 1991.
- ¹⁴ *O. V. Havanova*: Szootnosenyije religioznih i patriotyiceszkij ubezsgyenyij v vengerszkom obcsesztve v rannyeje novoje vremja. In: *Religija i polityika*. Ot antyicsnosztij k epohe Proszvescsenyija. Otv. redaktor: Ju. J. Ivonyin. Szmolenszk, 1997; *Uő*: Miklós Forgács: strihi k portretu harizmatyiceszkogo lidera. In: *Centralnaja Jevropa v novoje i novejsze vremja*. Otv. redaktor: A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998; *Uő*: Isztoki vengerszkogo nacionalizma v polityiceszkaj kulture XVIII veka. In: *Voproszi isztorii*, 1998. 6. sz.; *Uő*: Vengerszkaja isztoriceszkaja nauka i goszdarsztvennaja polityika v mezsvojennij period: novij vzgljad na XVIII vek. In: *Kulturnaja polityika i sztrana Centralnoj i Vosztocnoj Jevropi*. 1920–1950-je

godi. Ottv. redaktor: A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1999; *Uő*: Proszvcsennije monarhi Jekatyerina II i Joszif II: Opit szoposztavlenijja. In: Vek Jekatyerini II: Rosszija i Balkani. Ottv. redaktor: I. I. Lescsilovszkaja. Moszkva, 1998; *Uő*: Vengri i nyemci v konce XVIII veka: k voproszu szkladivanyija etnokulturnih sztereotipov. In: Szlavjanye i ih szoszegyi. Szrednyije veka – rannyeje novoje vremja. Moszkva, 1999; *Uő*: Nacija, otyecsesztvo, patriotyzm v vengerszkoi polityicseszkoi kulture: dvizsenijje 1790 goda. Moszkva, 2000.

¹⁵ V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994; *Uő*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000; *Uő*: Életutak találkozása 1703–1848 (Érdekes fejezetek a kulturális kapcsolatok történetéből). Piliscsaba, 2004.

¹⁶ Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története, 1733–1798. Sárospatak, 1963; B. Racsinszkij: Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII veke (Po dokumentam Moszkovszkogo glavnogo arhiva Minyisztversztva inosztrannih gyel). In: Russzkij Vesztnyk, 119. sz. (1875. szeptember) 179–198.; V. Molnár László: Tokaji borok a cárok asztalán. In: Világtörténet, 1998. tavasz–nyár, 37–44.; *Uő*: Tokajszkije vina na carszkij sztolah (Dannije o vivoze tokajszkih vin v Rossziju v XVIII veke). In: Meszto Rosszii v Jevrope (The Place of Russia in Europe). Redaktor: Szvák Gyula. Budapest, 1999. 227–236.; *Uő*: Orosz kolónia Tokaj-Hegyalján. In: História, 1998. 5–6. sz., 41–43.

¹⁷ Kiss Miklós: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely, 1909; Honfi József: A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 1. sz. 95–129.; *Uő*: Obrazovanyije guszarsztva v russzkoi armii XVIII veka. In: Annales Scientiarum Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, t. 7. Budapest, 1965. 79–107.; Tardy Lajos: Máriássy kuruc lovasaitól a magyar–grúz huszárezredig. In: Históriai ényencfalatok. Budapest, 1989. 80–90.

¹⁸ V. Molnár László: Az 1750–1815 közötti magyar–orosz kulturális kapcsolatok történetének historiográfiája. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 139–148.; *Uő*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok a XVIII. században. In: Valóság, 2001. 3. sz. 63–70.

¹⁹ Váradi-Sternberg János: Századok öröksége. Budapest–Uzgorod, 1981. 7–138.

²⁰ V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000. 155–158.

²¹ W. M. Richter: Geschichte der Medizin in Russland. Bd. I–III. Moskau, 1813–1819.

²² Ja. Csisztovics: Isztorija pervih megycinszkij skol v Rosszii. Szankt-Petyerburg, 1883; *Uő*: Ocserki iz isztorii megycinszkij ucsereszgyenyij XVIII veka. Szankt-Petyerburg, 1883.

²³ Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Budapest, 1960; *Uő*: Glavi iz isztorii russzko–vengerszkij medicinszkij szvjazej. Moszkva, 1976; Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Budapest–Piliscsaba, 1997. 227–255.

²⁴ Tardy Lajos: Orlay János, 1770–1829. In: Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei (rövidítve: OTKK), 13. (1959) 89–160.; *Uő*: Két magyarországi jövevény II. Herakliusz fővárosában (Reinegs Jakab és Koháry János). In: Kaukázusi magyar tükkör. Budapest, 1988. 228–250.

²⁵ Szilvay Konstantin: Keresztúri Ferenc (1735–1811). In: OTKK, 21–22. (1961) 54–103.; *Uő*: Peken Keresztély és fia, Mátyás orvosi tevékenysége Oroszországban. In: Orvosi Hetilap, 1960. 28. sz. 1003–1005.

²⁶ V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815 gg.). Joskar-Ola, 1994. 26–56.; *Uő*: Vengerszkije vracci v Rosszii (1750–1815 gg). In: Studia Slavica, t. 38. (1993) 3–4. sz., 271–309.; *Uő*: Magyar medikusok II. Katalin Oroszországában (Kapcsolattörténeti portrévázlatok). In: A Kárpát-medence vonzásában (Tanulmánykötet Polányi Imre emlékére). Szerk.: Fischer Ferenc, Hegedűs Katalin, Majoros István, Vonyó József. Pécs, 2001. 543–566.

²⁷ Életéről és tudományos teljesítményéről részletesebben: Magyary-Kossa Gyula: Adatok Gyöngyössi Pál életéhez. In: Orvosi Hetilap, 1938. 839–841.; Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál orvos és filológus. In: Orvosi Hetilap, 1964. 30. sz.; *Uő*: Gyöngyössi Pál archiater és Platon Levsin. In: OTKK, 50 (1969) 13–22.; *Uő*: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave-Schüler. In: Janus, 1964. 151–159.; *Uő*: Fejezetek, 41–57.; *Uő*: Glavi, 59–80.

²⁸ V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 49–53.

²⁹ Uo. 54–56.

³⁰ Keresztúri Ferenc orvosi és egyetemi tanári tevékenységét tárgyaló munkák: Király József: Keresztúri Ferenc. Adalékok a 18. századi magyar pszichológia történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis, Paedagogia et Psychologia (Szeged), 1956. 83–91.; Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Fejezetek, 86–102.; *Uő*: Glavi, 119–142.; Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből, 233–239.; V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 41–48.; *Uő*: Vengerszkij ucsonij F. F. Keresztúri (1738–1811) v Moszkovszkom unyiverszityete. In: Vesztnyk MGU, szerija Isztorija, 1994. 6. sz. 61–68.; *Uő*: Moszkovszkaja karjara professzora F. Keresztúri (1738–1811). In: Specimina Nova (A Pécsi Tudományegyetem Történeti Tanszékeinek Évkönyve). Szerk.: Majoros István. Pécs, 2000. 89–99.

- ³¹ Orlay János oroszországi karrierjére vonatkozóan lásd: *Tardy Lajos*: Orlay János. In: OTKK, 13 (1959) 89–160.; *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 133–163.; *Uők*: Glavi, 181–217.; V. *Molnár László*: Adalékok Orlay János oroszországi tevékenységéhez. In: Világtörténet, 2000. tavasz–nyár, 73–81.; *Uő*: Megyik i pedagog Janos Orlai (1770–1829) v Rosszi. In: Specimina Nova (A Pécsi Tudományegyetem Történeti Tanszékeinek Évkönyve). Szerk.: Bebesi György. Pécs, 2001. 198–216.
- ³² Koritár György életútjának rövid leírását lásd: *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 164–177.; *Uők*: Glavi, 218–234.; V. *Molnár László*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 66.
- ³³ V. *Molnár László*: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi, 54–56.
- ³⁴ W. M. Richter: i. m. I. 373.
- ³⁵ Zékány János tevékenységéről: *Takáts Sándor*: A magyar múlt tarlójáról. Budapest, é. n. 369–379.; *Váradi-Sternberg János*: Zakarpatyec Ivan Zejkan v okruzsennyi Petra I. In: Naukovi zbirnik Muzeju ukrainszkoj kulturi u Szvidniku, t. 14. Bratislava, 1986. 33–49.
- ³⁶ F. I. Janković életművéről részletesebben: V. *Molnár László*: F. I. Janković és a délvidéki szerb iskolatípus. In: Iskolakultúra, 1995. 15–17. sz. 98–109.; *Uő*: Adalékok Theodor Janković oroszországi iskolaszervező tevékenységéhez. In: Pedagógiai Szemle, 1984. 10. sz. 974–984.; *Uő*: F. I. Janković – iskolareformer a felvilágosodás szellemében. In: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 69–98.; *Uő*: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi, 57–81.; *Uő*: O gyejatyelnosztij F. I. Jankovicsa po organizacii skol v Rosszii. In: Studia Slavica, t. 37. (1991–1992) 235–260.
- ³⁷ *Tardy Lajos*: Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954; *Uő*: A Balugyánszky-vita. In: Századok, 1958. 1–4. sz. 348–363.; J. M. *Koszacevszkaja*: M. A. Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszitet pervoj csetvertyj XIX veka. Leningrad, 1971.
- ³⁸ V. M. *Zverev*: Pjotr Dmitrijevics Logyij. In: Bjulleteny sztyugyencseszkogo naucsnoho obscsesztva LGU. Vipuszk 2. Leningrad, 1959. 28–42.
- ³⁹ T. *Bajcura*: Zakarpatszko-ukrainszkaja intyelligencija v Rosszii v pervoj polovinye XIX veka. Bratislava, 1971. 49–52.
- ⁴⁰ Uo. 32–33., 102–107.
- ⁴¹ Bél Mátyás oroszországi kapcsolataihoz lásd: *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1980. 143.; Bél Mátyás levelezése. Sajtó alá rendezte: Szelestei N. László. Budapest, 1993. 146–147., 154–157., 162–165., 212., 214–215., 273–274., 275–277., 313–315.
- ⁴² *Zetényi Endre*: Hell Miksa csillagász. In: Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1970. 439–454.; M. *Zemplén Jolán*: Hell Miksa, a XVIII. század nagy magyar csillagásza. In: A Fizika Tanítása, 1970. 123–125.
- ⁴³ *Szénássy Barna*: Segner András matematikai tevékenysége. In: Acta Universitatis Debreceniensis VI/2. (1960) 37–42.
- ⁴⁴ P. M. *Hofer*: Ignaz von Born. Leben, Leistung, Wertung. Wien, 1956; *Szabadváry Ferenc–Szökefalvi-Nagy Zoltán*: A kémia története Magyarországon. Budapest, 1970. 155–170.; *Kosáry Domokos*: i. m. 262., 325., 385–386., 432., 494., 541., 564., 567., 621., 629–633., 636.
- ⁴⁵ *Papp Ferenc*: Kalmár György oroszországi kapcsolatairól. In: Filológiai Közöny, 1958. 2. sz. 346–349.; *Uő*: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. In: Magyar Nyelv, 1980. 1. sz. 1–10.
- ⁴⁶ *Németh Sámuel*: Torkos József (1710–1791). In: Soproni Szemle, 1942. 2. sz. 141–147.; *Szála Erzsébet*: Sopron tudomány- és technikátörténetéből. Sopron, 1997. 50–54.
- ⁴⁷ *Csekey István*: Hannulik János oroszországi kapcsolatai. In: Filológiai Közöny, 1956. 4. sz. 460–469.
- ⁴⁸ Martinovics Ignác leMBERGI (1783–1791) egyetemi tanári működéséhez: *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok elleni felségértési és hűtlenségi per iratai I. Budapest, 1957.
- ⁴⁹ *Fenyő István*: Fessler Oroszországban. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 720–722.; *Koszó János*: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. In: Német philológiai dolgozatok, XXX. Budapest, 1915; P. *Barton*: Ignatius Aurelius Fessler. Wien–Köln–Graz, 1969.
- ⁵⁰ *Kosáry Domokos*: i. m. 614.
- ⁵¹ Tessedik tervezetét a pavlovszki gazdasági mintaiskola felállítására vonatkozóan lásd: *Tóth Lajos*: Reformjavaslatok Tessedik Sámuel szentpétervári tervezetében. In: Magyar Pedagógia, 1976. 3. sz. A szarvasi tudós ugyancsak 1803. évi, a Szabad Gazdasági Társasághoz elküldött pályázatát közli: *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel (1742–1820). Szarvas, 1976. 335–357.
- ⁵² Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő (Habsburg József nádor első felesége) és gyóntatópapja, Andrej Szamborszkij magyarországi tartózkodásáról legújabban: *Hankó Ildikó–Kiszely István*: A nádori kriptá. Szekszárd, 1990. 32–67.; V. *Molnár László*: Életutak találkozása – Tessedik és Szamborszkij (Kapcsolattörténeti adalékok két polihisztor tevékenységéhez). In: Valóság, 2002. 8. sz. 22–32.
- ⁵³ Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam, 1784.
- ⁵⁴ Benyovszky Móric saját emlékiratai és útleírásai. Budapest, 1888.

⁵⁵ *Thewrewk M.*: Franciscus Xaverius Kalataynak prépost báró Reviczky úrhoz Löwenbergből datált és küldött levele. In: Tudományos Gyűjtemény, 1823. X. sz. 27–36.

⁵⁶ *Valentin Esterházy*: Mémoires. Paris, 1905.

⁵⁷ Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Közreadta, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Tardy Lajos. Budapest, 1988; *V. Molnár László*: Orosz utazók feljegyzései Magyarországról a 17. század végétől 1815-ig. In: Hungarológia, 1999. 1–2. sz. 50–83.

⁵⁸ *Váradi-Sternberg János*: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. In: Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből). Uzsgorod, 1971. 43–56.; *V. Molnár László*: Orosz könyvek és diákok a 18. századi Magyarországon. In: Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Budapest, 1996. 121–135.; *Uő*: Russzkije putyesesztvennyiki, knyigi i ucsenyiki v Vengrii (1750–1815). In: Studia Slavica, t. 37. (1994) 163–202.

⁵⁹ *Tardy Lajos*: Magyarországi úti élmények és magyar irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban. In: Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. kötet. Szerk.: Kemény G. Gábor. Budapest, 1961. 121–146.

⁶⁰ *Bor Kálmán*: Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban, 1780–1824. In: Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. kötet. Szerk.: Kemény G. Gábor. Budapest, 1961. 86–120.

⁶¹ *V. Molnár László*: Az orosz kultúra magyar sajtóviszhangja a 18–19. század fordulóján (1780–1815). In: Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Budapest, 1996. 136–162.; *Uő*: Eho russzkij kulturi v vengerszkij pressze na rubezse XVIII–XIX vekov (1780–1815). In: Studia Slavica, t. 42. (1997) 1–2. sz. 69–88.

⁶² *V. Molnár László*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 9.; *Uő*: Kulturális kontaktológia és történelemtanítás. In: Történelem (Módszertani Lap), 2003. 1. sz. 1–11.

MAGYAR-TÖRÖK KULTURÁLIS KAPCSOLATOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

A második világháború után a magyar kül- és kultúrpolitikai koncepció kialakításakor Törökország nem játszott centrális szerepet. Ennek ellenére mégis jelentősek voltak a két ország kulturális kapcsolatai. Sajátos volt az együttműködés, mert a magyar–török kapcsolatok alakulását nem befolyásolta a magyarságkép törökországi jobbításának szándéka, mivel Magyarország és Törökország kapcsolatai nagyon jók voltak, a törökökben kialakult magyarságkép egyértelműen pozitív volt. A két ország viszonyát ezért semmiféle probléma nem terhelte.

A második világháború utáni nemzetközi elszigeteltségből való kitörés a magyar–török együttműködésnél nem bírt különleges fontossággal, mert Magyarország és Törökország között a történelmi közelmúltban nem voltak konfliktusok, sőt az első világháborúban szövetségesek voltak. A második világháborúban Törökország mint semleges állam szintén nem került összeütközésbe Magyarországgal. A háborús események alatt nemhogy rossz viszony keletkezett volna a két nép között, hanem Törökország volt a színhelye annak a kiugrást előkészítő próbálkozásnak, amely a Kállay-kormány idején, Szent-Györgyi Albert közreműködésével folyt.

A magyar–török viszonyban a második világháború után nem volt negatív elem, az együttműködés kizárólag pozitív hagyományra építhetett. A török társadalomban a magyarságra mint rokon népre tekintettek. A magyar tudományos életben is többen voltak olyanok, akik a magyarok török eredetét hangsúlyozták. A török uralom 150 évét a törökök úgy értékelték, hogy pozitív hatással volt a két rokon nép kapcsolatára. A hódoltság megszűnését követő időszak megítélése mind a magyarság, mind a törökök számára egyértelműen pozitív volt. A kuruc emigráció, a II. Rákóczi Ferencel török földre érkezett menekültek a történelmi múlt közös emlékei lettek. Nemcsak a Rákóczi-szabadságharc után találtak azonban menedéket a magyarok Törökországban, hanem az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása után is. Kossuth Lajos első emigrációs menedéke szintén török földön volt. A magyar függetlenségi harc vezetője mellett a szabadságharc számos tisztje, közkatonája is Törökországban talált először menedéket. Közülük többen letelepedtek, és szép karriert futottak be új hazájukban. A magyar–török történelmi jó viszonyt erősítette, hogy Magyarország és Törökország az első világháború elvesztése után megközelítően hasonló megítélés alá került.

A közös történelmi múlt kedvezett a szellemi kölcsönhatásoknak, a kulturális és tudományos kapcsolatoknak. A történelmi múlt miatt mindkét ország érdekelt volt a közös kutatásokban. A magyar kutatók számára nélkülözhetetlenek voltak a török levéltárak és a török múlt emlékei. A két világháború közötti magyar tudománypolitika számára is fontos volt Törökország, a török kultúrával és tudománnyal kialakítandó kapcsolat. Nem véletlen, hogy Ankarában is létrehozzák a Magyar Intézetet. A török tudósok számára viszont a Magyarországon található források voltak pótolhatatlanok. A magyar tudomány tekintélye igen nagy volt Törökországban, amit csak erősített, hogy a török tudományos élet vezetői közül többen Magyarországon jártak egyetemre, illetve jó viszonyt alakítottak ki a világhírű magyar turkológiával. A több generáción át nemzetközileg jegyzett magyar turkológia fontos szerepet játszott a török tudományos élet újabb kori fejlődésében.

A közös múlt, a problémamentes viszony eredményeként a háború utáni nagyon súlyos magyar elszigeteltség idején is volt jövője a magyar–török kulturális kapcsolatoknak. Nem véletlen, hogy a jó viszonyt, a kialakult együttműködést a világ kettészakadása után az eltérő érdekszférákba kerülő Magyarország és Törökország szellemi emberei továbbra is fenn kívánták tartani. Természetesen egy idő után hatással volt a kulturális-tudományos kapcsolatokra mindaz, ami a Truman-elv révén Törökországban, illetve a kommunista hatalmi monopólium kiépülése miatt Magyarországon történt. Azonban a politikai változások ellenére sem következett be olyan szakítás a két ország kapcsolatában, mint az más országok esetében végbement. A többi „nyugati” országgal összehasonlítva Törökország azon kevés államok közé tartozott, amelyekkel Magyarország a hidegháború után sem szándékozott leépíteni az együttműködést. Nem történt totális szakítás annak ellenére sem, hogy az ankarai magyar követ azok közé a legfontosabb diplomaták közé tartozott, akik látványosan szembefordultak a népi demokratikus átalakulást megvalósító politikai erőkkal.

Az Ankarai Magyar Intézet irodalmi és tudományos tevékenysége

A közös történelmi múlt, a magyar–török kulturális és tudományos kapcsolatok fontossága miatt 1935-ben létrehozták az Ankarai Egyetem Magyar Intézetét, illetve ugyanebben az évben felállították a tudományegyetemi Magyar Tanszékét.¹ A jó magyar–török kapcsolatok kiszélesítéséhez nagyban hozzájárult Halasi-Kun Tibor professzor, aki 1943-tól az intézet vezetője volt. Halasi-Kun nemcsak nemzetközi hírnű tudós volt, hanem igen széles körű tevékenységet fejtett ki a magyar–török kapcsolatok fejlesztése érdekében. Az Ankarai Egyetem Hungarológiai Intézete igen nehéz körülmények között, az ország 1944-es német megszállása után is folytatta munkáját, Halasi-Kun Tibor professzor és Eckmann János megtartották előadásait. Az intézetnek négy egyetemi hallgatója volt, továbbá egy irodalmi és egy történész doktorandusza. Halasi-Kun ezenkívül szabad előadásokat is tartott a török–magyar kapcsolatokról, a magyar rovásírásról és arról, hogy miként szerepelnek a hunok és a magyarok az európai mondákban.

Az Ankarai Magyar Intézet a magyar–török kulturális együttműködés szélesítése mellett törekedett arra, hogy segítse az alulról jövő kezdeményezéseket, hozzájáruljon a civil társadalom szerveződéséhez. A kiváló magyar–török kulturális kapcsolatok ellenére erre azért is nagy szükség volt, mert Magyarországon nem aktivizálódott a Magyar–Török Társaság. A Magyar–Török Társaság gr. Andrássy Mihály elnöksége alatt Budapesten a Fő utca 7. szám alatt ugyan létrejött, de különösebb társadalmi hatása nem volt. Ezért volt nagy jelentősége annak, hogy a Hungarológiai Intézet Török–Magyar Társaság létrehozását tervezte. A szervezet létrehívása érdekében az intézet első lépésként megkezdte a Magyarországon végzett törökök nevének összegyűjtését és a társadalmi kapcsolatok kiépítését.²

A Hungarológiai Intézet kiemelt feladatának tartotta a magyar irodalom törökországi megismertetését. A cél megvalósítása érdekében azonban szükség volt egy olyan műfordítói csoportra, amely a magyar irodalmat képes volt törökre fordítani. 1946 elején ezért a Hungarológiai Intézet tervbe vette egy fordítócsoport megszervezését. Hosszú válogatás után az intézet tíz tagból álló fordítógárdát szervezett. A fordítók között találjuk Sadrettin Karatayt, Nemi Serent, Ziva Tugalt, Sami Özerdint, Zahir Törümkünet, Sadetti Piralit, Hamit Kosavot, Yakul Tunailt, Imrahim Kafesoglut és Nilüfer Parant. A Hungarológiai Intézet a török közoktatási

minisztériummal együtt megindította a „Klasszikus magyar szépirodalmi művek” és a „Modern magyar szépirodalmi művek” sorozatot. Mindkét sorozatban összesen 36 művet szándékoztak megjelentetni. A török kulturális vezetés pozitív viszonyulását jelzi, hogy a kiadáshoz szükséges kb. 60 000 dollárt a török közoktatási minisztérium megszavazta, és 1946 tavaszán részben már ki is fizette. A klasszikus sorozatban 1946 márciusában már öt kötet meg is jelent (Mikes Kelemen: Törökországi levelei, Móricz Zsigmond: Isten háta mögött, Herczeg Ferenc: Pogányok, Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember és Mikszáth Kálmán: A beszélő köntös). 1946 márciusára már elkészültek és áprilisban már nyomdába kerültek: Jókai Mór: Az új földesúr, Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője, Gárdonyi Géza: Az a hatalmas harmadik, Herczeg Ferenc: Bizánc. Fordítás alatt állt: Madách Imre: Az ember tragédiája, Jókai Mór: Az aranyember, Jókai Mór: A sárga rózsza. Az intézet igazgatója, Halasi Kun Tibor lefordítandónak tartotta Kemény Zsigmond: Özvegy és leánya, Kisfaludy Károly egy vígjátékát, Katona József Bánk bánját, Csiky Gergelytől a Proletárokat vagy A nagymamát, Szigligeti Edétől a Liliomfit, továbbá a klasszikus magyar költemények antológiáját.

1946 tavaszán a „modern sorozatból” már megjelent Molnár Ferenc: A gyerekek, fordítás alatt volt Kunz Aladár: Fekete kolostor, Vaszary Gábor: Ketten Párizs ellen, Csathó Kálmán: Varjú a toronyórán, Ignác Rózsa: Született Moldovában, Lengyel Menyhért: Tájfun. A Hungarológiai Intézet lefordítandónak tartotta továbbá: Márai Sándor: A féltékenyek, Tamási Áron egy regényét, Nyíró József egy regényét, Makkai Sándor: Ördögszekér, Móra Ferenc: Ének a búzamezőkről, Kodolányi János egy regényét, Zilahy Lajos: Tábornokok, Csathó Kálmán: Te csak pipálj, Ladányi, Surányi Miklós: Arany bástya, továbbá a „Modern magyar költemények” antológiáját.³

1947 őszére a magyar klasszikusok sorozatból Jókai Mór: Az új földesúr című könyve nyomdába került. Továbbá folyamatban volt Kisfaludy Károly: Csalódások elkészült fordításának lektori ellenőrzése. Ugyancsak folyamatban volt Kölcsey Ferenc Parainesis kész fordításának lektori ellenőrzése. Mindkét munkát Halasi-Kun lektorálta. Fordítás alatt volt ezenkívül Kunz Aladár: Fekete kolostor (Seren Nemi fordításában), Jókai Mór: Az arany ember (Zahir Törümkünev), Zilahy Lajos: Két fogoly (Törümkünev), Ignác Rózsa: Született Moldovában (Ziva Tugal), valamint Csathó Kálmán: Varjú a toronyórán (Özzerdin Sami) című műve.⁴

A magyar irodalom Törökországban való megismertetése érdekében a Halasi-Kun Tibor vezette intézet igen értékes munkát végzett. Az Ankarai Magyar Intézet tevékenységéhez hasonló nagyságú irodalomterjesztést csak nagyon kevés külföldi magyar intézet fejtett ki. Hasonlóan nagyra értékelhető az intézet tudományos tevékenysége is.

A magyar–török kapcsolatok szempontjából igen nagy tudománypolitikai jelentősége volt annak, hogy a Hungarológiai Intézet az ankarai egyetem és török magánszemélyek anyagi támogatásával megindította az intézet kiadványsorozatát. Az intézet öt év alatt hét önálló munkát és fordítást szándékozott kiadni. A kiadványokból 1946 tavaszán nyomdakész állapotban volt: Halasi-Kun–Moravcsik–Rásonyi–Eren: A magyarországi turkológiai bibliográfia; Eckhardt Ferenc: Magyarország története és Németh Gyula: A magyar rovásírás. Az ősz folyamán pedig már nyomdában volt Eckmann János: A magyar irodalom története, valamint Ligeti Lajos: Ismeretlen Belső-Ázsia című kötete.⁵ Mindkét munka sikerét jelzi, hogy a megjelenés után a török rádióban Ötügen, a nemzeti könyvtár igazgatója 15 perces felolvasás keretében ismertette Eckmann és Ligeti könyvét.⁶

Igen fontos tudományos vállalkozásnak mondható Eckmann János magyar–

török szótára és Halasi-Kun Tibor török–magyar szótára. Mindkét kézirat 1947 tavaszán már nyomdakész állapotban volt. A Hungarológiai Intézetben folyó kutatómunka részeként Sami Ozerdim doktori disszertációt készített Jókai és a törökök címmel. Halasi-Kun széles körű és kimagasló tudományos tevékenységének részei voltak a Magyar nyelvkönyv a törökök számára és a Bevezetés a magyar filológiába című kötetek. Az intézetben 1946 tavaszán már lefordították Takáts Sándor: Rajzok a törökországi magyarságról, Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása, valamint Fekete Lajos: Buda a török korban című könyveit.⁷

Az elsősorban a magyarországi turkológiát reprezentáló kiadványok mellett az Ankarai Hungarológiai Intézet a Török Történelmi Társulattal együtt elhatározta, hogy Monumenta Turco-Hungarica címmel megindítja a magyar vonatkozású török adóösszeírások kiadványsorozatát. A török kultúrpolitika pozitív hozzáállását demonstrálja, hogy a sorozat kiadásához szükséges anyagi fedezetről a Török Történelmi Társulat gondoskodott, a kiadványok tudományos háttérét viszont a Hungarológiai Intézet biztosította. A tudományos vállalkozás munkatársai voltak Halasi-Kun professzor, Tavvip Gökbilgip isztambuli magántanár és Nazin Tarhan doktorandusz. A Monumenta első kiadványa Nazin Tarhan: A Nógrádi szandzsák 1570. évi adóösszeírásai volt. Az intézet elképzelése és egyben a legfontosabb tudományos célkitűzése lett, hogy a jövőben 10–20 szandzsák adóösszeírásait kiadja. A tervezett sorozatot azért is preferálták, mert az addig hozzá nem férhető török adóösszeírásoknak rendkívüli történelmi forrásértékük volt. A kiadványokból Magyarország népessége – számos kulturális, vallási, gazdasági és egyéb vonatkozásaival együtt – egészen apró statisztikai részletekig összeállítható.⁸ Az 1947 augusztusában és szeptemberében folytatott megbeszélések alapján – az eredeti elgondolástól eltérően – a Török Történelmi Társaság a magyarországi deftereket az Oszmán Birodalom egyéb területeinek deftereivel egy sorozatban óhajtotta kiadni. Kísérletképpen négy területcsoportba rendezve (Magyarország, Rumélia, Anatólia, Szíria). A tervezet szerint a magyarországi részben három szandzsák kerül feldolgozásra. Halasi Kun által a Nógrádi és a Szegedi, Gökbilgin isztambuli magántanár révén a Pécsi szandzsák.⁹

A Hungarológiai Intézet munkájának elismerését jelenti, hogy az egyetlen tudományos török szaklexikonnak, a konstantinápolyi egyetemen megjelenő, tíz kötetre tervezett Islam Ansiklopedisinek (Islám Enciklopédiának) minden magyar vonatkozású cikkét Halasi-Kun Tibor ellenőrizte. Halasi-Kun tudományos tevékenységének a második világháború utáni kedvezőtlen nemzetközi magyar megítélés szempontjából azért is volt nagy fontossága, mert a kötetből sikerült kiemelnie egy román turkológus által írt magyarellenes címszavakat.¹⁰ A Hungarológiai Intézet 1946-ban bekapcsolódott a készülő török közismereti lexikon szerkesztési munkálataiba. A 25 kötetre tervezett lexikon I. kötetének magyar vonatkozású cikkeit Halasi-Kun Tibor készítette. A II. kötet magyar vonatkozású címszavainak megírásával Eckmann János volt megbízva. Eckmann külön érdemének tudható be, hogy nemcsak a trianoni Magyarország, hanem a történeti Magyarországgal kapcsolatban lévő cikkek megírásával is őt bízta meg a szerkesztőség.

Az Ankarai Hungarológiai Intézet tudományos tevékenységéről megállapíthatjuk, hogy a világ különböző pontjain működő Magyar Intézetek között az egyik legeredményesebb volt. A magyar kulturális vezetés Halasi-Kun tevékenységét 1947 tavaszáig elismerte és példaértékűnek tartotta, sőt továbbfejlesztendőnek gondolta. A jó tudományos együttműködés továbbfejlesztéseként a VKM szerint

kíváncsi volna, ha török folyóiratokban minél gyakrabban jelennének meg magyar tárgyú tanulmányok. Viszonzásként magyarok is örömmel elhelyeznék török szerzők tanulmányait. A magyar fél a közös tevékenységet – azzal is bővíteni szeretne volna, hogy a magyar kiadók török szép- és tudományos irodalmi művek fordítását jelentetik meg.¹¹

A Hungarológiai Intézet sokoldalú tudományos tevékenységének része volt, hogy az Ankarai Egyetem Török Nyelv és Irodalomtörténeti Intézetével karöltve elhatározta, hogy 1947-től kezdően a hungarológia és az ural-altáji nyelvészet, valamint török filológia önálló művelésével foglalkozó török nyelvű tudományos folyóiratot indít. A folyóirat nevét a magyar–török szellemi együttműködés egyik legjelesebb képviselőjéről, a török nyomdászat magyar származású megalapítójáról, Ibrahim Mütefferikáról nevezték el. A folyóirat neve Ibrahim Mütefferika Dergisi. A kiadvány szerkesztői: Hasan Eren és Halasi-Kun professzorok voltak. A török kulturális és tudományos vezetés magyarbarátságát jelzi, hogy a folyóirat megjelenési költségeit az Ankarai Egyetem Szellemtudományi Kara kétharmad részben hajlandó volt fedezni. A fennmaradó rész biztosítására – az MTA erkölcsi támogatásával – isztambuli mecénások vállalkoztak. Az 1947-es szám a magyar turkológia és a török szellemi élet kiválóságainak tanulmányaiból állt össze. A szerzők között szerepelt Adnan Ötügen, a török nemzeti könyvtár igazgatója, Fuat Köprülü, az egyik legkiválóbb török turkológus professzor, Hasan Eren turkológus professzor, Németh Gyula nemzetközi hírnévű budapesti turkológus professzor, valamint Eckmann János és Halasi-Kun Tibor professzor.¹²

A Hungarológiai Intézet munkatársainak ezenkívül több tanulmánya jelent meg egyéb, nem az intézet által szerkesztett kiadványokban. Halasi-Kun a Fakulte Dergisi 1946. júliusi–augusztusi számában egy négyíves tanulmányt publikált. A magyarországi kun kutatásokhoz fontos adalékokat szolgáltató dolgozat az egyiptomi kunokról szól. A szerző 16 szépirodalmi fordítás jegyzékét és kritikáját adja. Yakut Tunail, a Hungarológiai Intézet hallgatója a Fakulte Dergisi 1946. 2–4. számában recenziót közölt Németh Gyula: A magyar rovásírás és Ligeti Lajos: Ismeretlen Belső-Ázsia című munkáiról. A második világháború utáni magyar–török tudományos kapcsolatok alakításában is szerepet játszott a Teleki Intézet. Győri Mátyás bizantinológus számos megbízható tanulmányt jelentetett meg a Revue d'Histoire Comparée-ban bizánci források alapján. A Teleki Intézet szerződést kötött az egyik legfontosabb törökországi könyvesbolttal, hogy úgy járjon el, mint a „Revue” letéteményese.¹³

A magyar szépirodalmi művek háború utáni törökországi megjelentetése egyedülállóan eredményes volt. 1945 és 1949 között 24 könyvet adtak ki.¹⁴ A magyar kultúrdiplomácia egyetlenegy országban sem tudott ehhez hasonló sikert felmutatni. A kultúrdiplomáciailag preferált országok könyvkiadásai messze elmaradtak attól, ami Törökországban megjelent. Halasi-Kun Tibor érdemei mind a kulturális és tudományos kapcsolatok minden területén, mind pedig a magyar irodalom megismertetése terén elvitatlanulak.

Ösztöndíjas- és tudóscsere a két ország között

A nagy múltú magyar–török tudományos kapcsolatok ellenére az Országos Ösztöndíjtanács 1945. augusztus 23-án kiírt, a második világháború utáni első kutatási pályázataiban között török ösztöndíj nem szerepelt. A magyar ösztöndíjkiírás jelzi, hogy

1945-ben a tudománypolitika még nem tulajdonított nagy fontosságot a két világháború között rendszeresen látogatott török kutatóhelyeknek. 1946-ban már megváltozott a helyzet, mert a VKM az 1946–1947-es tanév második felére két féléves ösztöndíjast kívánt Törökországba küldeni. Az egyik Dengyel Tibor rajztanár volt, aki grafikai tanulmányok végzésére ment Törökországba, a másik ösztöndíjas, Takach Harold mérnök pedig a török vasutak villamosításának tanulmányozására készült. A jövőt illetően a magyar álláspont az volt: jó lenne, ha a török és a magyar kormány minél nagyobb számban csereösztöndíjakat létesítené. A VKM elképzelése szerint a Magyarországra érkező ösztöndíjasokat lakással és teljes ellátással, valamint havi 200 forint zsebpénzzel látnák el.¹⁵

A magyar–török tudományos kapcsolatok szempontjából 1947-ben fontos fejlemény volt, hogy Lóczy Lajos professzor szerződéses viszonyba lépett a Török Bányakutató Intézettel, s ő vezette a török kőolajkutatásokat.¹⁶ 1947. szeptember 23. és október 19. között Váli Ferenc egyetemi magántanár látogatott Törökországba. Váli látogatására már kiélezett nemzetközi körülmények között került sor, mert abba a Törökországba látogatott, amely a kibontakozó hidegháború egyik érintettje volt. A jó török–magyar viszony ellenére ezért a „változások” már éreztették hatásukat. Az Isztambuli Egyetem meglátogatásakor például a rektor közölte Válishal, hogy 1946 óta ugyan autonómok az egyetemek, ezért elvileg a külföldi professzorok meghívása az egyetemről függ, azonban tekintettel a kényes külpolitikai helyzetre, ők valamennyi professzor alkalmazása előtt kikéri a külügyminisztérium véleményét.

A megváltozott politikai viszonyok dacára Törökországban a magyar tanerők alkalmazásának nem volt elvi akadálya. Az isztambuli orvosi kar alkalmazni kívánta Balogh Ernő budapesti orvosprofesszort. Balogh akadémikus alkalmazásának – tudományos fontossága mellett – 1947-ben azonban indirekt politikai jelentősége volt, mert a nemzetközi hírnű tudóst Magyarországon éppen politikai okok miatt távolították el állásából.¹⁷ A törökországi tanulmányúton lévő Váli arra a megállapításra jutott, hogy a kiélezett politikai viszonyok között török professzorok magyarországi tanulmányútjainak sincs elvi akadálya, azonban amíg a nemzetközi helyzet nem javul, török kutatók közül nemigen van bárki is, aki ilyen megbízást elfogadna.

Az új nemzetközi politikai helyzetben, a hidegháborús viszonyok ellenére a török kutatók valóban akarták az együttműködést a magyar tudósokkal. Az Isztambuli Egyetem nemzetközi jogi intézete és annak igazgatója, Muammer Rasit Sevig professzor például szívesen látta a magyar előadásokat, többek között Váli Ferencet, akit meg is hívott az egyetemre. A magyar–török tudóscsere részeként Törökországban tartózkodott Fehér Géza professzor. Fehérnek Isztambulban sikerült bebocsátást nyernie a Topkopi Saray-ba, ahol archeológiai szempontból igen értékes leletekre bukkant. A jól működő magyar–török tudóscserével magyarázható, hogy Váli a már nagyon kiélezett világpolitikai helyzetben is fontosnak tartotta Törökországgal a tudóscserét, s a további együttműködés fenntartása érdekében az Ankarai Egyetemen az iránt érdeklődött, hogy a professzorok közül kik volnának hajlandók előadások tartása céljából Magyarországra jönni. A törökök érdeklődése igen nagy volt. Váli a hidegháborús légkör miatt azonban belátta, hogy még hosszabb időnek kell elteltie ahhoz, amíg török előadók Magyarországra jönnek.¹⁸

Művészeti kapcsolatok Törökországgal

A háború utáni magyar–török művészeti kapcsolatok mindenekelőtt a zenében és a

filmművészetben támaszkodhattak a két világháború közötti előzményekre. Bartók Béla az 1930-as években népzene gyűjtést végzett Törökországban, melynek eredményeképpen mintegy 400 török dallamot örökített meg fonográflemezen. A kutatás során Bartók értékes dallam-összehasonlításokat végzett. A VKM úgy látta, hogy ezek az eredmények a magyar–török kapcsolatok fejlesztése céljából előnyösen felhasználhatók.

Az 1945 utáni zenei kapcsolatok első megnyilvánulása volt, hogy a kultuszminisztérium az ankarai opera és konzervatórium felkérésére 35 személyt javasolt, akik mint zenetanárok, szólóénekesek, táncosok és karénekesek dolgozhatnak a másik országban. A zenei együttműködés részeként a Magyar Zeneművészek Szabad Szervezete szívesen vállalkozott arra, hogy török zenével foglalkozó tanulmányokat és cikkeket publikáljon a Magyar Zenei Szemlében, és ugyanilyen magyar tárgyú tanulmányok és cikkeik elhelyezését kérné török szakfolyóiratokban. A Magyar Zeneművészek Szabad Szervezete ezenkívül szívesen vállalkozott magyar és török kották cseréjére a két ország zenéjének bemutatása céljából.¹⁹

A magyar kulturális vezetés a zenei kapcsolatok mellett úgy látta, hogy a két ország képzőművészetének kölcsönös megismertetése céljából jó volna kiállításokat rendezni. A képzőművészeti együttműködés részeként Dengyel Tibor festőművész, aki tanulmányok folytatása céljából ösztöndíjjal Törökországban tartózkodott, grafikai gyűjteményt is vitt magával kiállítás céljából. A VKM úgy látta, hogy török képzőművészeti kiállítások Magyarországon is rendezhetők volnának.

A magyar kulturális vezetés együttműködést kezdeményezett a filmművészet területén is, ami nem volt véletlen, hiszen a magyar filmexport Törökországba a háború előtti években igen eredményes volt, és a magyar filmek köztudomásúlag kedveltek voltak a törökök körében. A filmekben kívül a török mozik részére filmkópiák és szövegnyomások is nagy számban készültek magyar laboratóriumokban. Ugyancsak tekintélyes volt a filmttechnikai felszerelések, vetítógépek exportja Törökországba. A művészeti szempontok mellett ezért a kereskedelmi szempontok is foglalkoztatták a minisztériumot. A kultuskormányzatot emellett az is érdekelte, volna-e hajlandóság török részről magyar műtermekben török verzióval, török szereplők közreműködésével játékfilmek gyártására.²⁰ A Hungarológiai Intézet tevékeny részt akart vállalni a magyar–török filmkapcsolatok kiépítésében, 1946-ban ezért megindultak a megbeszélések magyar filmek Törökországban való elhelyezési lehetőségeiről.²¹

A hidegháború negatív hatása az együttműködésre

Számos más országtól eltérően a kiéleződő világpolitikai helyzet és a Magyarországon már 1946 őszén megindult balratolódás 1947 első felében még nem érezte negatív hatását a magyar–török kulturális és tudományos kapcsolatok területén. 1946 novemberében a kultuszminisztérium még azzal bízta meg Fehér Géza professzort, hogy folytasson tárgyalásokat az isztambuli egyetem vezetésével abból a célból, hogy az egyetem egy magyar lektorátust, illetve tanszéket létesítsen.²² Nem érződik Halasi-Kun Tibornak az 1848-as jubileumi év törökországi programjáról a kulturális szter számára készített felterjesztésében a magyar belpolitikában és a világpolitikában 1947 tavaszán már végbement azon negatív változás, amely a világ politikai és kulturális kettészakadásához vezetett. A tervezet szerint Törökországban méltóképpen kívánták a centenáriumot megünnepelni. A Hungarológiai Intézet

Kossuth Lajosnak Irataim az emigrációban című művéből, a magyar–török vonatkozású részek figyelembevételével szemelvényes kiadást szándékozott megjelentetni. A kiadási tervek között szerepelt, hogy Halasi Kun szerkesztésében Eren, Eckmann, Fekete, Györffy, Halasi-Kun tollából *Türkler ve Macarlar (Törökök és magyarok)* címmel, kb. 18–20 ív terjedelemben egy a magyar–török kapcsolatok egész történelmét tárgyaló művet óhajtott kiadni. A tervezett műben Eren foglalkozni kívánt az ural-altáji rokonság kérdéseivel, a régebbi török–magyar kapcsolatokkal, Halasi-Kun a kun–besenyő, bösörmény török népek magyar vonatkozású problémáival, Györffy György a magyar–oszmán viszony történetével. Ugyancsak a jubileumi év alkalmából a Hungarológiai Intézet saját kiadványai között szeretne volna megjelentetni Eckmann János magyar–török szótárát.

A Hungarológiai Intézet a centenáriumba rendezni kívánta az egyik legfontosabb törökországi 1848-as emlékhely, a Kossuth-ház helyzetét. Halasi javasolta, hogy kívánatos volna, ha a magyar kormány Kossuth Lajos kúthai lakóházát az akkori tulajdonosától megvenné. Halasi-Kun úgy látta, hogy a török együttműködési készség ezen a területen is megnyilvánul, mert a török közoktatási minisztérium műemléki osztályának vezérigazgatója, Koszev H. úgy nyilatkozott, amennyiben a magyar kormány a házat megveszi és annak kezelését a török minisztériumra vagy pedig annak műemlékbizottságára bízza, úgy a török közoktatási minisztérium hajlandó az épület restaurálásáról gondoskodni, továbbá az épület körül – a tűzveszély miatt – egy-két épületet kisajátítani és azokat lebontani. Az épület rendbehozatala után a török közoktatási minisztérium további terve az volt, hogy a Kossuth-házban a magyar hatóságok támogatásával egy kis múzeumot állít fel, melyben bemutatják a Kossuthra vonatkozó irodalmat, Kossuth saját munkáit és Kossuth törökországi emlékeit.²³

Az 1947. május 31. utáni helyzet azonban már igen negatív hatást gyakorolt a magyar–török kapcsolatokra és az annak formálásában meghatározó szerepet játszó Halasi-Kun további sorsára. A változást befolyásoló tényező, hogy a Nagy Ferenc eltávolítása után létrejövő, a „népi demokratikus átalakulást” felvállaló Dinnyés-kormányral több nagykövet szembefordult. Az elsők között mondott le Andaházy-Kasnya Béla ankarai követ. Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy a Hungarológiai Intézet nyíltan szembefordult volna az „új” rendszerrel, de a kommunista hatalomátvétellel nem azonosuló Halasi-Kun és Eckmann helyzete megpecsételődött. Nem volt véletlen, hogy a kultuszminisztérium 1948 márciusában Halasi-Kunt és Eckmannt véglegesen hazarendelte.²⁴

Halasi-Kun és Eckmann azonban nem jöttek haza, mindketten amerikai ösztöndíjban részesültek, és az Egyesült Államokban folytatták tudományos munkájukat. Mindketten csatlakoztak ahhoz a tudósemigrációhoz, amely 1947–1948-ban megindult Nyugatra, és nem vállalt közösséget a kiépülő totalitárius rendszerrel, azzal a gyakorlattal, amely a tudományt a politikai taktika szolgálóleányává kívánta tenni. A hidegháború megszűnése, a nyugati kapcsolatok kiszélesedése tette lehetővé, hogy a nemzetközi hírű turkológust és orientalistát a Magyar Tudományos Akadémia 1986-ban tagjai közé válassza.²⁵

Jegyzetek

- ¹ MKL-XIX-I-le. 1947-91693. A korabeli sajtó érdeklődését is elkerülte a társaság tevékenysége.
- ² MKL-XIX-I-le. 1946-47424, 1946-96901.
- ³ MKL-XIX-I-le. 1946-47424.
- ⁴ MKL-XIX-I-le. 1947-162624.
- ⁵ MKL-XIX-I-le. 1946-138828.
- ⁶ MKL-XIX-I-le. 1947-162624.
- ⁷ MKL-XIX-I-le. 1946-47424.
- ⁸ MKL-XIX-I-le. 1946-47424.
- ⁹ MKL-XIX-I-le. 1947-162624.
- ¹⁰ MKL-XIX-I-le. 1946-138828.
- ¹¹ MKL-XIX-I-le. 1947-36375.
- ¹² MKL-XIX-I-le. 1946-138828.
- ¹³ MKL-XIX-I-le. 1946-138828., *Domokos Kosáry*: The Idea of a Comparative History of East Central Europe: the Story of a Venture. In: *Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe*. Szerk.: Deletant, Denis–Hanak, Harry. London, 1988. 33–35.
- ¹⁴ A tervezett szépirodalmi művek jelentős részét törökül kiadták Ankarában az 1945-ben induló Mascar Klasiklerî sorozatban, a Milli Eğitim Basımevî nevű kiadónál. 1945-ben jelent meg: Mikes Kelemen: *Türkiya mektupları* (ford.: Sadrettin Karatay), Móricz Zsigmond: *Tanrı gözündən irak* (ford.: Sadrettin Karatay). 1946-ban jelent meg: Herczeg Ferenc: *Paganlar* (ford.: Sadrettin Karatay), Gárdonyi Géza: *Analısmıyan insan* (ford.: Ziga Tugal), Mikszáth Kálmán: *Kapusan kaffan* (ford.: Sadrettin Karatay), Mikszáth Kálmán: *Aziz Petrus un Semsıyeri* (Ford.: Necmi Seren), Herczeg Ferenc: *Bizans* (ford.: Sadrettin Karatay), Lengyel Menyhért: *Tayfun* (ford.: Sadrettin Karatay), Csíky Gergely: *Tufeyliler* (ford.: Sadrettin Karatay), Szigligeti Ede: *Liliomfi* (ford.: Necmi Seren). 1947-ben jelent meg: Jókai Mór: *Altın adam 1–2*. (ford.: Sadrettin Karatay), Vasváry Gábor: *Paris e kacsı iki kisi* (ford.: Sadrettin Karatay). 1948-ban jelent meg: Jókai Mór: *Yeni çiftlik sahibi* (ford.: Sadrettin Karatay), Kisfaludy Károly: *Aldanısar* (ford.: Sadrettin Karatay), Csáthó Kálmán: *Kule saatindeki kuzgun* (ford.: Sami N. Özerdim), Ignácz Rózsa: *Bogum Yeri: Bugdan* (ford.: Sami N. Özerdim), Márai Sándor: *Kıskanclar* (ford.: Sami N. Özerdim), Tamási Áron: *Arbele trilogiri* (ford.: Sarci N. Özerdim), Makkai Sándor: *Sextan arabasız* (ford.: Sami N. Özerdim). 1949-ben jelent meg: Madách Imre: *İnsau trajedisi* (ford.: Sadrettin Karatay), Kemény Zsigmond: *Dul anne ve iki kisi* (ford.: Sadrettin Karatay), Kunz Aladár: *Kara Manastır* (ford.: Necmi Seren). Forrás: Országos Széchényi Könyvtár.
- ¹⁵ UMKL-XIX-I-le. 1947-36675.
- ¹⁶ UMKL-XIX-I-le. 1947-162624.
- ¹⁷ A politikailag inaktív Balogh Ernő professzor jelentős eredményeket ért el a patológiában, és nemzetközileg elismert rákkutató volt. Az orvoskari igazolóbizottság 1945 tavaszán állásától megfosztotta Balogh Ernő akadémikust, a kórbonctan tanárát. Szabad Nép, 1945. május 8.
- ¹⁸ UMKL-XIX-I-le. 1947-171906.
- ¹⁹ UMKL-XIX-I-le. 1947-36375.
- ²⁰ UMKL-XIX-I-le. 1947-36375.
- ²¹ UMKL-XIX-I-le. 1946-47424.
- ²² UMKL-XIX-I-le. 1947-36375.
- ²³ UMKL-XIX-I-le. 1947-110667.
- ²⁴ A kultuszminiszter értesítése a külügyminiszter részére 1948. március 26-án. UMKL-XIX-I-le. 1948-244431.
- ²⁵ A Magyar Tudományos Akadémia 1986. évi közgyűlése Halasi-Kun Tibort tiszteleti taggá választotta. Akadémiai Közlöny, 1986/8. 173.

A FRANCIA KONZERVATÍV KÖZVÉLEMÉNY ÉS A KETTŐS SZÖVETSÉG

Az európai ún. hosszú 19. század évtizedei közül méltán emelkedett ki katonai-diplomáciai sokrétűségével a nyolcadik, amely a porosz-francia háborúval vette kezdetét, s az ennek nyomán kialakult állapot Európa további sorsára meghatározó hatással volt. Ez a több mint tíz év a szövetségi rendszerek ki- és átalakulásával, a nagy- és középhatalmak diplomáciai ténykedésével volt kapcsolatos. Vajon tényleg igaz az, hogy az 1870–71-ben kialakult nemzetközi erőviszonyok állóképessége tette lehetővé Európa békéjének többé-kevésbé csaknem ötven évig tartó létezését? Ha így is lenne, a béke a nemzetközi politikában nem jelentett, de nem is jelenthetett teljes nyugalmat, még inkább egyetértést. Ez teljességgel vonatkozik a fent említett évtizedre is. Ekkor a német-francia ellentétek állandó megléte, időnkénti erősödése, továbbá a balkáni („keleti”) kérdés, valamint a gyarmatokért folyó kíméletlen versengés volt az a három fő terület, ahol a nagyhatalmi érdekek a legerőteljesebben ütköztek.¹

A 19. század nyolcadik évtizede tehát a francia–porosz háborúval vette kezdetét. Közel járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, ebben az időszakban a diplomáciai-katonai összeütközés Otto von Bismarck kezében fókuszálódik. Ő az, aki nem volt érzékeny a változások szelére, konzervatív magatartása teljes ellentéte szavainak: „Soha nem éltem elveknél... hanem úgy intézkedtem, és azt tettem, amit jónak láttam.”² Az is igaz viszont, amit Michael Howard állít: „Egy ország katonai rendszere nem független társadalmi berendezkedésétől, hanem annak szerves része.”³

Az 1871-re létrejött egységes német császárság megalakulásával a nagyhatalmak létszáma nem nőtt, csak valamelyes névváltozás következett be. Az európai szisztéma egyik fontos íratlan szabálya az lett, hogy megakadályozza bármely európai nemzet tartósan döntő súlyát a kontinensen. „A hegemoniára törekvő hatalommal szemben a koalíciók sora jött létre mindaddig, amíg a vezető szerepre pályázó hatalmat vissza nem szorították, s ezzel az egyensúly ismét helyre nem állt a kontinensen.”⁴ Az európai hatalmi egyensúly elvének játékszabálya volt az is a 19. században, hogy az egyezkedő béketárgyalásokon a kompenzációk elvét érvényesítették, továbbá a legyőzött nagyhatalom újra beléphetett az európai koncertbe. Így volt ez egészen 1918-ig.⁵ Az európai hatalmi egyensúly állapotának több évszázadon keresztül rövid és hosszú távú mozgása létezett, ez utóbbi lehetett egy megújuló kísérlet valamely birodalom létrehozására. Európa története nem más, mint meg-megújuló kísérlet valamilyen egyetemes európai rendszer, birodalom megteremtésére.”⁶

Ha a kettős szövetség előtörténetét vizsgáljuk, feltétlenül szólnunk kell – ha csak vázlatosan is – az 1877–78-as orosz–török háború diplomáciai bonyodalmairól, amelyek a berlini kongresszussal zárultak le 1878. július 13-án, s „bár Oroszország magyarányú győzelmet aratott a török felett, a fegyverrel elért eredményeinek túlnyomó részét a nagyhatalmak együttes nyomására a tárgyalóasztalnál volt kénytelen feláldozni.”⁷ Bízvást megállapíthatjuk: vízvázlasztó eseménynek minősült Európa történetében, nemcsak azért, mert több mint harminc év forrongás előzte meg, hanem azért is, mert több mint harmincéves béke követte. 1913-ig egyetlen határ se változott jelentősen.

A berlini kongresszuson elnöklő Bismarck egyes szovjet-orosz történészek szerint tudomásul vette az orosz–német viszony megromlását, sőt ez kedvezett annak a

törekvésének, hogy megerősítse az együttműködést Ausztria–Magyarországgal. A magyar történészek közül Diószegi István viszont úgy gondolja: „Bismarck a berlini kongresszuson a becsületes alkusz szerepét játszotta.”⁸ Bismarck célja az volt, hogy Poroszország legyen a legelső hatalom, de azt sohasem kívánta, hogy Poroszország legyen az egyetlen nagyhatalom, továbbá a szövetségeket az európai egyensúly nélkülözhetetlen elemének tartotta. Az 1871 után létrejött hatalmi csoportok átmenetet képeztek a laza alkalmi társulásoktól a zárt politikai blokkig. A felszín még azt mutatta, hogy a birodalmak mozgását pillanatnyi célok határozták meg, s csupán a jószemű, politikában jártas megfigyelő vehette észre, hogy ez a mozgás a gazdaság és a politika függvényében a tömbpolitika felé mutat. „Franciaország, amely három háborúban is részt vett, a többi kirobbanását pedig elősegítette, elvesztette vezető szerepét Németországgal szemben. A metternichi rendszer erkölcsi gátjai átszakadtak. A hatalmi egyensúlypolitikára alkalmazott új szó is jelképezte: a német réalpolitika kifejezés felváltotta a francia *raison d'état*-t, anélkül azonban, hogy a kifejezés jelentése megváltozott volna.”⁹

Oroszország, amely úgy érezte, hogy a berlini kongresszuson nem kapott elegendő támogatást, alaposan megnehezített Németországra. A három császár szövetsége nem tudta elviselni a keleti válság teherpróbáját. II. Sándor a kongresszus után kijelentette, hogy nem tartja tovább érvényesnek a három császár szövetségét. A Balkán pedig újabb osztrák–magyar–oroszc ellenitéket hordozott magában. Viszont tény: akkora tekintély, erőkoncentráció, hatalom alakult ki Németországban, hogy a kor diplomatái joggal mondhatták, most minden út Berlinbe vezet.¹⁰

I. Vilmos azonban nem akart szövetséget kötni a cárral ellen, bár Bismarck igyekezett elhíttetni vele, hogy Oroszország ellenséges magatartást tanúsít Németországgal szemben. Ezért kihasználta II. Sándor 1879. augusztus 15-én írt levelét, amelyben panaszkodott Németország berlini szerződés végrehajtásával kapcsolatos magatartására.¹¹ A levéltári anyag egyes részleteire számos történész hivatkozik,¹² azonban véleményem szerint önmagában nem elemezhető, s nem véletlen az a tény sem, hogy a bonni Külügyi Levéltárban összefűzték másik két dokumentummal, nevezetesen I. Vilmos császár II. Sándorhoz írt 1879. november 4-ei levelével,¹³ valamint az orosz uralkodó nagybátyjának címzett november 14-ei írásos válaszával.¹⁴

A három levél a kettős szövetség történetének három lényeges dokumentuma, amelyek vizsgálatától nem tekinthetünk el, mint ahogy a konzervatív francia közvélemény feltárása sem lényegtelen epizód, pontosan a három írás ismeretében. Azért hangsúlyozzuk ezt a tényt, mert bár a 19. század hetvenes éveiben vagyunk, s bár a parlamentarizmus, a párturalom előretört, az uralkodók véleményére még mindig oda kellett figyelni a bel- és külpolitikában egyaránt. Egyes történészek szerint II. Sándor 1879. augusztus 15-ei levele óvatlanságból született, s a németek ellenséges gazdasági tevékenységére alapozódott. A levél szemrehányó, fenyegető hangja segítette Bismarck Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos szövetségi tervét. A szövetség szükségessége véleményük szerint több lehetőséget is kínált: 1) esetleg a szerződés után sikerül kiengesztelni Oroszországot, és a három császár szövetségét helyreállítják, 2) ha nem sikerül, akkor a Nagy-Britanniához való közeledést favorizálnák.¹⁵

Ami természetesen közös a két uralkodó írásbeli érintkezésénél: egyfelől a rokoni hangvétel, másfelől a diplomáciai-katonai szövetség kapcsán a szuverén állásfoglalás. Az előbbire jó példa az I. Vilmos aranylakodalmával összefüggő beszámoló, amely eseményről II. Sándor kimenti magát, vagy a porosz katonai parádéről leírt gondolat, s ez a szál folytatódik Reutern orosz katonai attasé halálával, aki mindkét

uralkodó bizalmát bírta. II. Sándor ígéretet tett nagybátyjának: neki is tetsző utódot fog kinevezni Berlinbe.¹⁶

A cár rátér az orosz külpolitikát érintő igen kényes kérdésre, nevezetesen a konstantinápolyi német diplomaták oroszellenes magatartására. Majd a levél így folytatódik: „Most fejeztünk be egy dicsőséges háborút, ami nem volt hódító, hanem kizárólagosan a törökországi keresztények sorsának javítását szolgálta.”¹⁷ A cár szerint a sok vérrel kivívott katonai győzelem a berlini megállapodásba torkollott. „Bár nem arról van szó, hogy nem kell a berlini kongresszus passzusait végrehajtani, de tudatos-
sá kell tennünk: a végrehajtásnál a lelkiismeretnek is jelen kell lennie.”¹⁸ Az orosz uralkodó ezután felvázolja a nemzetközi viszonyokban kialakult helyzetet. Szerinte Oroszország politikájával a franciák és az olaszok egyetértének, míg a németek parancsot kaptak, hogy az osztrákok álláspontját támogassák minden olyan kérdésben, amely Németországot nem érinti.¹⁹ „Bocsásson meg, kedves nagybátyám, őszinteségemért, amit a tényekre alapoztam, de úgy hiszem, feladatom felhívni a figyelmét azokra a szomorú következményekre, amelyek valósággá válhatnak a mi jószomszédi kapcsolatunkban.”²⁰ A cár utal arra is, hogy a két ország sajtója már elkezdte a háborút, s azok csatlakoztak ehhez, akik nem tudták megemésztetni a három császár szövetségét. Az orosz uralkodó egyetért Németországnak Ausztriához fűződő jó viszonyának fenntartásával, de nem érti, miért kell feláldozni az Oroszországgal kialakított jó kapcsolatot. Megjegyzi azt is, hogy személyes vita, Gorcsakov és Bismarck polémiaja nem döntheti el a két birodalom további viszonyát, hiszen 1870-ben mindkét hatalom szívességet tett egymásnak, amelyet nem lehet elfelejteni.²¹ „Nem engedtem volna meg magamnak, hogy ezekre emlékezzem, de a körülmények nagyon súlyossá váltak ahhoz, hogy elrejtsem Ön előtt félelmeimet, amelyek foglalkoztatnak, és amelyek következményei katasztrofálissá válhatnak mindkét ország számára.”²²

II. Sándor levelére I. Vilmos Bismarck és Andrásy gasteini, valamint bécsi tárgyalásai után válaszolt, s leveléhez mellékelte a megbeszélésekről készült összefoglaló feljegyzést is. Bismarck jó időben felhívta a császár figyelmét, milyen legyen a levél hangneme, egyértelműen a barátságos stílus mellett érvelve, mert különben a kancellár szerint orosz–török háborúval találják szemben magukat. Bismarck a figyelemztetést az orosz katonai mozgósításra való utalással is alátámasztotta, ez azért is lényeges, mert I. Vilmos főként katonai kategóriákban gondolkodott. A kancellár hivatkozott még a bizonytalan oroszországi belső állapotokra és a németellenes hangulatra is. A német császár Andrásy gasteini útját az osztrák–magyar külügyminiszter lemondásával kapcsolatos magyarázattal indokolta. A két államférfi párbeszédet folytatott továbbá az Ausztria és Németország közötti kapcsolatokról. Egyetértettek abban is, hogy Poroszország kerül az egyesült Németország élére. A német szövetség felbomlott, Ausztria pedig nem avatkozik bele az új Németország építésébe. Andrásy szerint a haladást és a békét a német császárság súlyosan veszélyeztetheti, hiszen a bizalom nem öröklési ügy. A megoldás az lehet, ha Ausztria és Németország szövetségre lép a konföderáció helyett.²³

I. Vilmos a továbbiakban kifejti: továbbra is a három császár szövetségét kell erősíteni, amely „1870 után oly jelentős szolgálatot tett Európának”.²⁴ A német császár is utal a sajtóra, amely az alekszandrovói találkozó után lecsendesedni látszott, bár egy moszkvai lapban mégis találkozni lehetett nyílt pánszláv háborúról beszélő cikkel, a főkormányzó pedig betilthatta volna a lapot. Majd a német uralkodó így folytatja: „Félek a nihilista párttól, amely egyetértésben a pánszlávizmussal ellenséges hangnemben nyilatkozik a szomszédos országokról... Ha ezek a békétlen törekvések elve-

zetnek a kormány politikai kapcsolatainak a veszélyeztetéséig, vagy annak korlátozásáig, akkor a szomszédos országok az ellenállásban szolidárisak lesznek.”²⁵

I. Vilmos 1879. november 4-ei levelének végén meglepetésének adott kifejezést amiatt, hogy II. Sándor egyik beszédében hadseregének meglepő növelését hangoztatja annak ellenére, hogy Oroszország egy dicsőséges háború után van, s a békét hivatott biztosítani. „Az Ön békés akaratának határozott megnyilvánulása lecsillapíthatná a nyugtalanságot, és jó útra vezetné a reményeket...”²⁶ Ezen véleményét I. Vilmos összhangba hozta Andrássy Gyula osztrák–magyar külügyminiszter lemondásával. II. Sándor cár 1879. augusztus 15-ei ominózus levele kapóra jöhetett Bismarcknak, mert ennek sértődött hangnemét a kancellár orosz fenyegetésnek tüntette fel az öreg császár előtt. Ezt megelőzően az orosz–német viszonyt nagymértékben rombolta a németek 1879. január 31-én életbe lépő vesztegzárja és a gabonavám bevezetése.

A történeti irodalomból tudott tény: függetlenül attól, hogy szeptember elején Alekszandrovóban látványos kibéküléssel ért véget a két rokon nézeteltérése. Bismarck tárgyalásokat kezdeményezett egy szorosabb szövetség kialakításáról az Osztrák–Magyar Monarchiával az akkor lényegében bukott politikusnak számító Andrássyval, akinek ismert oroszellenessége garancia volt arra nézve, hogy a tárgyalások sikerre vezetnek, legalábbis Oroszországgal szemben. Szeptember 21-én megszüvegezték a megállapodást, melyből Andrássy minden franciaellenes kitélt kirekesztett, és egyértelműen oroszellenes jelleget adott neki. Ilyen formában Bismarckra már „csak” az a feladat várt, hogy elfogadtassa uralkodójával azt. A legvégső eszközt vetette be a vasakaratú német kancellár: megnyerve a porosz minisztertanácsot tervének, kollektív lemondással fenyegették meg az agg uralkodót, aki végül engedett, és október 7-én Andrássy és Reuss herceg aláírták a szerződést.

Az élénk diplomáciai mozgás valódi jellegének titokban tartása Franciaország konzervatív közvéleménye előtt teljes egészében nem volt lehetséges. Véleményünk szerint a 19. század második felének közvéleménye²⁷ sajátos elméleti és történeti kategóriájának megismerésében elsődleges forrásként használhatóak az újságok,²⁸ amelyek jól ismert korlátaik ellenére is alkalmasak arra, hogy betekintést engedjenek a társadalom bizonyos rétegeinek gondolkodásmódjába. Az így kirajzolódó kép pontosítható a más forrásokkal való egybevetés során. A történeti irodalomban kialakult az az álláspont, hogy a 19. század második felének közvéleménye, mint a politikai törekvések közege, egyben azok formálójá is. A közvélemény külpolitikai kérdésekkel kapcsolatos reflexiói mintegy önálló „identitást” adnak a jelenségnek.

Amikor az orosz, francia stb. társadalom politikai gondolkodásának vizsgálatát tűztük ki célul a kettős szövetség kapcsán, mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a közvéleményt csak a kimondott vagy leírt értékelő ítéletekből rekonstruálhatjuk, mégpedig oly módon, hogy a vélemények bemutatásakor közöljük a társadalmi hovatartozást is. A különböző nézetekből végül leszűrhetjük az általános tendenciát. Ez esetben a közvélemény fogalmát tehát nem szűkítjük – és nem is szűkíthetjük – le az egybehangzó vélemények fogalmára, hanem értjük rajta a törvények útján születő ítéleteket, melyek általános érdekek kifejezői, de az egyéni eltérések ellenére is közös következtetésekre vezetnek. A politikai közgondolkodást formáló tényezők főként az uralkodó osztály különböző rétegeiből kerültek ki, illetve a hozzájuk módszerüket illetően kapcsolódó, bár időnként ellentétes nézeteket valló demokrata, rojalista, köz-társaságpartí értelmiségből.

„Módszereken” elsősorban az írott szó erejének felhasználását értjük, mely azonban csak az írástudó és a sajtótermékekhez, könyvekhez hozzájutó társadalmi

rétegek gondolkodására hatott. Ezek aránya az orosz társadalomban kisebb, a francia, német társadalomban jóval magasabb volt. Így kézenfekvőnek tűnik, hogy a közvéleményt vizsgáló kutatásnak a középpontjába Oroszországban és Franciaországban is egyrészt a közvetlen hatalommal rendelkező, az államot irányító konzervatív nemesi réteg politikai gondolkodásának vizsgálatát kell állítani, mely hatalma védelmében minden eszközt kész volt felhasználni. Ebben a tevékenységben segítette a hozzá szorosban kapcsolódó, tőle függő hivatalnok- és értelmiségi réteg. Ez utóbbi azonban csak részben volt konzervatív, jelentős hányada a hatalomból részesülni kívánó polgárság oldalára állt, mely szintén több frakciót képezett a köztársasági Franciaország idején, és a másik kiemelt pólust reprezentálta.

Ha a francia birodalom újságírásának helyzetét vizsgáljuk a 19. század hetvenes éveiben, annak helyzete rendkívül bonyolult és ellentmondásos volt, számtalan korlátba ütközött. A 19. század második felének porosz–német, francia újságírása a pártsajtó jegyében állt. Tehát az orosz lapkiadással szemben a sajtó mögött pártok álltak, így soha azelőtt az újságíró nem törekedett arra, hogy politikailag elkötelezetté váljon. Az is igaz viszont, soha azelőtt nem is voltak politikai csoportok annyira érdekelték abban, hogy egy olyan eszközt vegyenek igénybe, amely lehetővé tenné számukra, hogy gondolataikat gyorsan terjesszék, és ezáltal híveket szerezzenek. Francia- és Németországban a parlamentarizmus kezdetével a politikai tömeg mobilizálódik, a nyílt vélemény mint politikai erő tűnik fel. Az újság volt a 19. század második felében az egyetlen publicisztikai médium, amellyel gyors, intenzív politikát lehetett folytatni.

A 19. századi francia sajtó történetének²⁹ egyik legfontosabb jogi cezúrája az 1868. május 11-én életbe léptetett liberális törvény. Ez valójában szentesítette az 1852-es szabályozás felszámolását, s egy olyan elnyomó rendszert vezetett be, melynek lényege a francia sajtó önkényes ellenőrzése, kihágásainak pedig bírósági úton történő szankcionálása. Az új törvény értelmében újságalapításnál a korábbi teljes adminisztrációt megmozgató engedélyezési rendszert felváltotta az egyszerűsített bejelentési szisztéma.

Franciaországban a második császárság idején az aprólékos szabályozás ellenére, mellyel a napóleoni udvar az újságok politikai befolyását kívánta csökkenteni, a sajtó jelentős növekedéséről, az újságírás változatosabbá válásáról beszélhetünk. A német, s különösen az orosz sajtóval ellentétesen az 1860-as évek a sous sajtó megjelenésével hoztak forradalmi változást, aminek következtében Európában először a napilapok az alsóbb társadalmi rétegekhez is eljutottak. Franciaországban a növekedést biztosította továbbá az a technikai fejlődés, amelyen belül a visszacsatolós rendszer, a rotációs gép, sztereotip matricák, farostú papír használata érdemel említést.

A sajtó politikai súlyának növekedését tovább befolyásolta pozitív irányban a vasúthálózat kiépítése, továbbá az 1848-ban bevezetett választójog, mert így egyfelől a legpasszívabb polgár is érdekelt lett a politikai vitában, másrészt az újság hathatós propagandaeszközzé vált. Ráadásul a legjelentősebb lapok szerkesztőségeiben ott találjuk a nagy kereskedelmi vállalatok, bankok irányítóit, bár ez nem feltétlen francia sajátosság.³⁰ S akkor még nem beszéltünk a reklámról.

Kezdjük a konzervatív, korábban bonapartista, 1848 előtt alapított félhivatalos *Le Pays*-vel,³¹ amelyet a párizsi német követségen rendszeresen tanulmányoztak, és Berlinbe postáztak. Az újság 1879. szeptember 28-án idézi a Temps-t³² Bismarck³³ bécsi francia követnél³⁴ tett látogatásával kapcsolatban, ahol is a kancellár a következőt mondta: „Sietek megragadni az alkalmat Excellenciás Uram, hogy a leghatározottabban biztosítsam Önt afelől, hogy Németország és Ausztria (sic!) közötti bizalmas

kapcsolatok nem kell, hogy nyugtalanítsák Franciaországot, és nem kell, hogy sértődékenységet ébresszenek benne. Ez a kapcsolat nem csökkentheti és nem ronthatja meg a két ország között fennálló jó viszonyt.”³⁵ A Le Pays ezentúl értékeli a bécsi francia követet is. Az a véleménye, hogy kevésbé ügyes diplomata, mint amilyen kereskedelmi miniszter volt.³⁶ S ezzel kapcsolatban az újság felveti a francia diplomácia tárgyalási színvonalát, amelyet felkészületlennek tart. „Vagy hozzá kell szokjunk: a republikánus diplomácia oly rosszul tárgyal, hogy már ilyen kis dolgoknak is örvendezni kell?”³⁷

A L'Estafette³⁸ már 1879. szeptember 28-ai vezércikkében foglalkozik Bismarck 1879. szeptember 21–24. közötti bécsi látogatásával. Ebben kijelenti: „A köz társaságnak nincs szégyellnivalója sem Ausztria, sem pedig Oroszország előtt.”³⁹ Ugyanakkor érdekes újságírói technikai momentum az a tény, hogy a L'Estafette is a Temps-től kapta Bismarck bécsi tárgyalásáról a távirati hírt. Az újság szkeptikus az európai békét illetően: „Így hát ha lehet hinni a teleznek, amelyet néhány napja kaptunk a különböző hírügynökségektől, minden a legnagyobb rendben megy.”⁴⁰ A lap kiemeli: Bismarck kezekszik Ausztria felől, továbbá Haymerle méltó utódja lesz Andrássynak, legalábbis ami a német–osztrák kapcsolatot illeti. Az újság diplomáciai érdekességnek fogja fel Gorcsakov berlini látogatását a cár és a császár találkozója után két héttel, hiszen ugyanazokat a biztosítékokat hallhatja, amit a bécsi francia követ tudomására hoztak már korábban.⁴¹ A L'Estafette vezércikke kitekint Anglia diplomáciájára is az európai békét illetően, hiszen Salisbury és Waddington Dieppeben találkoztak és az általános leszerelésről beszéltek. A vezércikk írója, Léonce-Détroyat kijelenti: „Igazából jobban szeretek hinni a békében, mint a háborúban.”⁴²

A L'Estafette-et és a Le Soleil-t 1879 szeptemberében azzal vádolták, miszerint viszályt akartak kelteni Franciaország és Németország között, de Léonce-Détroyat szerint ez nincs így, hiszen „nem vagyunk abban a helyzetben, hogy bármiféle revansot vehetnénk”.⁴³ Az újságíró azt fejtegeti, nem a szerkesztők, hanem a katonatisztek igyekeznek elhitetni Európával, hogy veszélyeztetik a békét. Ezzel összhangban Léonce-Détroyat hivatkozik A. D. kapitány Berlinben kiadott brosúrájára, amely szerint Bismarck a hadsereg fejlesztésére – támadó háborút feltételezve – félelmetes lépéseket tett. Belgium, Hollandia Luxemburg irányában a helyőrségi csapatokat jelentősen megerősítették. Továbbá a német publicisták az Északi-tengert német tengernek nevezték el.⁴⁴ A. D. kapitány okfejtésében emellett érvel, hogy Hollandia és Belgium Németország protektorátusa kell legyen, Luxemburgot pedig csatolják Németországhoz. A lapban megjelent Lemiel tábornok brosúrája „Belgium, Hollandia, Luxemburg Franciaország és Németország előtt” címmel, s vitatkozik D. A. kapitány felvetéseivel, s arra a következtetésre jut: „Németország egy újabb francia–német háborút fog provokálni,”⁴⁵ továbbá Lemiel szerint Poroszország (sic!) nagyhatalmi és agresszív utat követ. Franciaország tevékenysége szükségszerűen védelmi politikára korlátozódik, így nem veszélyezteti Belgiumot, Hollandiát és Luxemburgot, a veszély Németország irányából jön. „A német katonai tanulmányok a semlegesség eltörlését tartalmazzák, s ez magában foglalja a belga nemzetiség [?] megszüntetését is... [a fent felsorolt államok] nem tudják fenntartani a függetlenséget, de egyesülve BIZONYOSAN”⁴⁶ (Lemiel kiemelése). A vezércikk megalkotója arra az álláspontra jut, miszerint az agresszív írárok a német lapokban mindaddig nem csitulnak, amíg a német politikában protektori és annexiós tervek léteznek.⁴⁷

A L'Estafette tehát az osztrák–magyar–német kettős szövetségi megállapodást egy teljesen új megközelítésben vizsgálja, nevezetesen Németország nyugati

hatására koncentrálni. Nem zárja ki, de nem is erősíti meg azt a lehetséges variánst, miszerint Németországnak békében kell élni Franciaországgal, bár nem nevezi meg a gasteini megállapodást, de az ott felvetett kérdések újból fontos körülménynek számítanak.

A Gazette de Voss⁴⁸ 1879. szeptember 27-ei vezércikkében megint egy újabb szempontot vet fel, nevezetesen a kettős szövetség gazdasági helyzetével foglalkozik leginkább. Érdekes módon azt állítja, Németország vámtarifa-kedvezményeiből túlnyomórészt Franciaország profitál. E. Liébert, a cikk szerzője idézi a német Tageblattot, miszerint létre kell hozni egy osztrák–balkáni–német vámuniót, továbbá fontos Ausztria és Németország gazdasági fejlődése, mert ez összefügg az általános békével.⁴⁹ Az újság kisebb terjedelemben, de kitér a nagyhatalmak diplomáciai határozataira is. Eszerint a cárnak szeretné, ha a két herceg, Gorcsakov és Bismarck között tisztázódnának a félreértések. Továbbá a cárnak kívánságait nem lehet negligálni, az orosz, német újságok pedig egész Európát fenyegetik.⁵⁰

A Gazette de Voss is a Le Temps-ből idézi Bismarck herceg Teisserence de Bort bécsi francia követnél tett látogatását. E szerint Bismarck szívélyesen, sőt ömlengetéssel beszélt Franciaországról. Pedig a német kancellár nyolc évvel ezelőtt Thiers-t a személyi titkára előtt gúnyolta ki, s akkor komolyan félre tudta vezetni. Az újság idézi Bismarck ravasz politikai magatartását is, ami nem egyeztethető össze az őszinteséggel. 1871-ben a porosz államférfiak olyan helyzetet teremtettek, amely nem engedi meg a francia és a német nép közötti őszinte közeledést, a frankfurti szerződést pedig felül kellene vizsgálni, aminek a realitása – teszi hozzá – vajmi kevés.⁵¹ Az újság szerint fegyveres békéről van szó, de a franciák nem kívánnak háborút, a problémákat tárgyalásokkal kell megoldani. Bismarckot figyelmezteti a lap: a kés a torkán van. „Az 1871-ben, a porosz államférfiak által okozott óriási hiba kijavítása nem lesz éppen kellemes.”⁵²

A Le Siècle-ben⁵³ 1879. szeptember 27-ei keltezéssel Bismarck ausztriai látogatásáról egy egyoldalas közlemény jelent meg. Az írás szerint a látogatás felkavarta a politikai indulatokat, s a franciáknak tisztán kell látni, „a le nem írt szövetség”, ahogy a lap fogalmaz, rejteget néhány titkot. Bismarck az alkut Andrássyval kötötte meg, s a nagy kérdés, milyen partner lesz az utód Haymerle, s mit fog tenni Ausztria császára. A közlemény szerzője szerint a szövetség gazdasági kérdéseket is felvet, de ezekre a válaszadás még hosszú időt vesz igénybe.⁵⁴ A kettős szövetség kapcsán a lap úgy gondolkozik, Németország az alkuból más államokat sem hagyhat ki, mert minden engedmény, amit Ausztriának tesz, azonnal és örökre Franciaországnak kedvez. S itt utal a L'Estafette cikkére, amely a szövetség gazdasági kérdések megoldásának a nehézségeire mutat, a végkifejlet csak egy osztrák–balkáni–német vámunió lehet.⁵⁵ Befejezésül a lap tanácsokat ad a francia politika vezetésnek: Bismarck Franciaország iránti szívélyességét nem kell készpénznek venni. Németországnak sem áll érdekében az európai béke felrúgása. Továbbá – a hivatalos sajtóval ellentétben – nem kell az újságnak dicsérni Bismarck tevékenységét, hiszen a német államférfi a francia–német politikai viszonyt ugyanúgy értékeli, mint a német–angol kapcsolatokat, pedig az újság szerint Waterloo és Sedan között jelentős különbség van.⁵⁶

Az 1868 után alapított párizsi Le Français 1879. szeptember 28-án szintén foglalkozott Bismarck bécsi látogatásával. Részletesen beszámolt a külsőségekről: a kancellárt Ausztria fővárosában majdnem olyan ceremóniával fogadták, mint egy államfőt. A szervezők mindent megtettek, hogy a találkozót különleges pompa övezze.⁵⁷ Majd így folytatja: „Az események különös visszatérése [ti. a bécsi látogatás –

Cz. I.], hogy azt az államférfit, aki hozzájárult a Habsburg Császárság lehanyatlásához, ilyen pompa között fogadják Bécsben, Ferenc József császár pedig szívélyesen üdvözli azt a politikát, amely a legaktívabban munkálkodott Ausztria ellen. (...) A német kancellár csak azt gondolhatja magában, hogy ebben a században csak az érdekek politikájáról van szó, a felejtésbe pedig hinni kell.”⁵⁸

Az újság állítja: Bismarck felejtéspolitikáját nem osztotta Ferenc József császár, Andrássy Gyula gr., Haymerle báró oly mértékben, mint ahogy tette Bécsben annak a nagyhatalomnak, Franciaországnak a képviselője, akit Bismarck nehézség nélkül meggyőzött a felejtés politikájáról.⁵⁹ „Bismarck elment T. Bort nagykövetünkhöz, és a köztársaság képviselőjét lenyűgözte a felejtés politikájával... Vajon nem arra gondolt Bismarck, hogy felébressze egy kicsit Oroszország féltékenységet? Gorcsakov herceg pedig, hogy reagáljon Németország politikájára, elejtett némi szívélyességet Franciaország irányába, Bismarck is hasonlóan viszonyult az orosz cárhoz. (...) Nyilvánvaló, hogy minket használnak fel politikai szempontból, amely politika nélkülünk és talán ellenünk zajlik”⁶⁰

A párizsi német nagykövetség figyelmét felkeltette a Le Soleil 1879. november 20. számában megjelent cikk, amely „Journal de Genève-ben jelent meg”⁶¹ mondattal kezdődik, majd így folytatódik: „Létezik Berlinben egy hivatalos lap, a Correspondance de Berlin (Feuille janne), hetente egyszer jelenik meg, és amit ingyen küldenek meg a Berlinben akkreditált diplomatáknak, a kormány pénzén tartják fenn, és a szerkesztője a külügyminisztérium tanácsosa, így hát ez nem más, mint egy minisztériumi lap.”⁶² A Le Soleil idézi a Correspondance de Berlin egyik szerinte ostoba cikkét, amelyben Bismarck herceg, hogy kibékítse Németországot Oroszországgal, nemcsak a cárevics, hanem a cár berlini látogatását is követeli, valamint kiáll Gorcsakov herceg lemondása mellett, és szorgalmazza az orosz nagykövet, Oubril Berlinből történő visszahívását.⁶³

A Le Soleil hangsúlyozza: ilyen hivatalos lapban ilyen közlemény „bizonyos benyomást” kelt. Olyan dolgokról van szó, amit az ember nem fogad el Oroszország esetében. Hogyan lehetne elfogadni egy hivatalos lap közléseként azt, hogy Bismarck nem akarja Németország és Oroszország közeledését, továbbá „a kancellár keresi a módját, hogy visszavonuljon, ha akarata ellenére szemrehányások érnék, vagy már nem hisz a sokszor emlegetett megbékélésben?”⁶⁴ Ami érdekes a Le Soleil-jel kapcsolatban az az, hogy a párizsi német követségen a fentebbi cikkhez kézírásos megjegyzést fűztek 1879. november 29-ei dátummal, amely szerint a Journal de Genève által idézett gondolat nem lehet a Correspondance de Berlin november 15-ei számából, valószínűleg a Tageblatt sokszorosította azt, amely lapnak a kötődése irodalmi körökhöz ismert, s ha szükséges, a Correspondance de Berlin következő számában helyesbítést lehetne közzétenni.⁶⁵

A bonni Külügyi Levéltárban ugyancsak megtalálható – s a francia, orosz újságok elemzései mellett e témában primer forrásként is felhasználható – Haymerle levele Kálnoky grófhhoz, amelyet 1879. november 19-én, Berlinben iktattak a német külügyminisztériumban.⁶⁶ A távirat mindenekelőtt leszögezi: Jomini báró azon véleménye, miszerint Andrássy és Bismarck, valamint kormányaik oroszellenesek, nélkülözik az alapot. A kölcsönös biztonság és béke érdekében a legbizalmasabb kapcsolatot kell fenntartani egymással. „Bár a cár visszafogott a politikában, mégis megelégedéssel vehettük tudomásul (...) biztosítékait Oroszország békés szándékairól.”⁶⁷ Haymerle szerint Jomini báró megjegyzésének az volt a célja, hogy Ausztria és Németország között gyanút ébresszen, „és Önre hagyom, gróf, hogy reagáljon a téves

ítéletekre mindenütt, ahol találkozik ezekkel.”⁶⁸ Így arra a véleményre juthatunk, hogy a hivatalos osztrák politikában a békés szándék fenntartása fontos szempont.

Végezetül gondolkodásunk köre a cár 1878. november 14-ei levelével zárul, amelyet nagybátyjához, I. Vilmos német császárhoz írt.⁶⁹ II. Sándor nagyra értékelte I. Vilmos lépését, miszerint a német császár elküldte a bécsi megegyezés dokumentumait. Ezután mérlegelte Bismarck szeptember 21–24. közötti bécsi látogatását, s ezt egybevetette az alekszandrovói találkozóval. Sándor véleménye az, hogy az alekszandrovói megállapodást nem tudta komoly módon beárnyékolni Bismarck bécsi útja.⁷⁰ II. Sándor akaratával egyező a nagy Németország hatalmának a megerősítése, aminek ő személy szerint örül, s mindez összefügg a berlini egyezmény határozatának a felszámolásával. Kifejti, látja I. Vilmos kötődését Bismarckhoz, amely alapja lett az Ausztria–Magyarországgal megkötött szerződésnek, ez pedig véleménye szerint újból a három császár szövetségét vetíti előre, amely egyébként Európa biztonságának a záloga.⁷¹

A személyi kérdések közül kiemeli Szaburov grófnak, az új berlini nagykövet személyének kérdését, és reméli, hogy az új diplomata kinevezése a két ország közötti kapcsolatot erősíti. Ugyanakkor sajnálja, hogy a császár a katonai intézkedéseknek fenyegető jelleget tulajdonít.⁷² I. Vilmos orosz pánszláv veszélyre utaló mondatára a válasz a következő: „Néhány újságíró eltérített véleménye, akik egy többé-kevésbé széles körű csoportnak a képviselői, de ők nem fognak soha Oroszországban jelentősebb politikai sikert elérni. (...) És ha előfordul, hogy egy sajtóelírás elkerüli kormányom ellenőrzését, ez pontosan azért van, mert az erőnek tudata enyhíti annak jelentőségét.”⁷³ Az orosz nihilista párttal kapcsolatos vilmosi felvetésre a következőt válaszolta az orosz uralkodó: „Őn tudja, nem haboztam a legerősebb eszközökhöz folyamodni, hogy legyőzzem azokat. (...) Az intézkedések nem maradtak eredmény nélkül.”⁷⁴ Ebből az idézetből kiderül: a cár tehát soha nem fogja tolerálni a rend és a béke megzavarására irányuló kísérleteket.

Ahogy az e témakörbe tartozó első levelében is hangsúlyozta II. Sándor, a berlini udvarba kiküldött orosz politikus személyét a császárral megvitatva képzeli el, és örömet fejez ki, hogy Dolgorukij herceg katonai attaséként megfelelt a császárnak. Másfelől a cár feleségének és gyerekeinek a német császárral való találkozása örömmel töltötte el az orosz uralkodót.⁷⁵

Végezetül a dolgozat megírásának célja nem az volt, hogy a kettős szövetség megkötésének diplomáciai lépéseit elemezze⁷⁶ vagy újabb adalékokkal szolgáljon a közvélemény tartalmát illetően. Ezt történészek nemzetközi konferenciákon, tanulmányokban, könyvekben megtették előttünk.⁷⁷ Egy egészen más, sajátos aspektusból adalékként az európai (francia) közgondolkodás, a közvélemény oldaláról próbáltuk az 1879. augusztus 15. és 1879. november vége közötti időszakot felvázolni. A sajátos aspektus két szempontból érdekes. Egyfelől, mert a kettős szövetség tárgyalási mechanizmusa a közvélemény előtt többnyire rejtve maradtak, sőt magának a szerződésnek a pontos tartalmi megállapításai 1888-ig titkosak voltak. A sajtó, amely közvetítette vagy közvetíthette az egyes diplomáciai jeleneteket, nem rendelkezett pontos forrással, ezért közvetett módon igyekezett véleményét az olvasóközönség elé terjeszteni. Másrészt, bár Európa a parlamentarizmus felé haladt, a 19. század második felében mégis számolni kellett az uralkodók állásfoglalásával, s ezt fennen bizonyítja az általunk idézett két sándori és az egy vilmosi levél. Bismarck zseniálisan átalakította a német külügyminisztérium hivatalnoki apparátusát,⁷⁸ s nem kis erőfeszítéssel leküzdötte a német tábornoki kar ellenállását,⁷⁹ amely a császár politikáját, többek között oroszba-

rátárgát támogatta, ráadásul az agg német uralkodót katonai kategóriákban lehetett igazán befolyásolni. Ez a két fontos aspektus a közvélemény formálói, az újságírók, az újságtulajdonosok számára a kettős szövetség kapcsán az információszerezés további bonyolult lehetőségét nyitotta meg.

A konzervatív francia vélemények bemutatásával a szövetségből kimaradt, de azt éberén figyelő Németországgal rivális nagyhatalom egyfajta reakcióját helyeztük előtérbe. További kutatások szükségesek ahhoz, hogy e kérdéskörben szintén fontos szerepet játszó, a német közvéleményt alapvetően meghatározó konzervatív és liberális újságok kettős szövetséggel kapcsolatos állásfoglalását feltárjuk.

Jegyzetek

¹ Európa története. Szerk. Gunst Péter. Debrecen, 1993. 309.

² *Czövek István*: Bismarck sajtópolitikája. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Testület kiadványa. Nyíregyháza, 1999. 5.

³ *Howard, Michael*: The Franco-Prussian War. London, 1981. 21.

⁴ *Caron, Jean Claude*: L'Europe au XIX-e siècle. Des nations aux nationalismes 1815–1914. Paris, 1996. 477.

⁵ Az utóbbira jó példa Franciaország 1815 utáni állapota, az előbbire a berlini kongresszus, mert „... Anglia, és nem Ausztria–Magyarország ismerte el jogunkat Karszra és Batumira, mely területek megszerzését Oroszország közvéleménye ugyanolyan energikusan követelte, mint ahogy Németország 1870–71-ben követelte Elzász bekebelezését.” ld.: *Hvosztov, Vlagyimir Mihajlovics*: P. A. Suvalov o Berlinszkom kongressze 1878. g. Krasznij Archiv. Moszkva, 1944. t. 1. IX. 96.

⁶ *Ormos Mária–Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Bp. 1998. 13.

⁷ *Tokody Gyula–Niederhauser Emil*: Németország története. Bp. 1972. 206.

⁸ *Diószegi István*: A hatalmi politika másfél évszázada. Bp. 1994. 184.

⁹ *Kissinger, Henry*: Diplomácia. Bp. 1998. 94.

¹⁰ *Kennedy, Paul*: The Rise and Fall of the Great Powers. Fantana Press. 1989. 112.

¹¹ A dokumentum megtalálható a bonni Kültügyi Levéltár I. A. B. i. Rußland No 65. fondjában 10214 A 45–87. számon, valamint a Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes. Hrsg. von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme. Berlin, 1922. III. k.

¹² *Diószegi István*: Bismarck és Andrássy. Bp. 1998; *Görtemaker Manfred*: Deutschland im 19. Jahrhundert. Bonn, 1996.; *Angelow, Jürgen*: Bismarck und der Zweibund 1879–90. Friedrichruh, 1998. stb.

¹³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (továbbiakban PA) Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10 210 2/12

¹⁴ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61.

¹⁵ Többek között ld.: *Angelow*: i. m. 8.

¹⁶ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 7.

¹⁷ Uo.

¹⁸ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 9.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 12–13.

²³ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 24–25.

²⁴ Uo.

²⁵ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 26–27.

²⁶ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 29.

²⁷ A 19. századi közvéleményről ld.: *Childs, H. Luis*: Public Opinion (Nature, Formation and Role). London, 1965; *Crotty, W. James*: Public Opinion and Politics. New York–London, 1999; *Gorskov, Konsztantyin M.*: Obscsesztvennoje mnyenije i jego gyejsztvityelnoszty. In: Polityicseszkoje szamoobrazovanyije. 1981. No 4. 28–35.; *Fedotova, Natalija L.*: K isztorii isszledovanyij obscsesztvennogo mnyenijja. In: Szociologicseszkiye isszledovanyija. 1980. No 4. 161–169.; *Czövek István*: Hatalom és közvélemény II.

Sándor korában. Nyíregyháza, 1999. stb. A francia közvéleményről ld.: *Hatin, Emil*: Bibliographie de la presse périodique française. Paris, 1965.; *Albert Pierre–Terron, François*: Histoire de la presse. Paris, 1970. stb.

²⁸ „A közvélemény tekintetében a sajtónál a múlt század viszonylatában nincs megbízhatóbb forrás. A megbízhatóságon itt persze nem azt kell érteni, hogy az újságok adatai pontosak. Hanem azt, hogy pontosan visszaadták a felső körök – vagy azok hangadóinak – a véleményét.” *Czövek István*: Hatalom és közvélemény II. Sándor korában. Nyíregyháza, 1999. (Niederhauser Emil előszavával.)

²⁹ Ld.: *Hatin*: i. m.

³⁰ Erre az orosz Birzsevice Vedomosztyi esete a példa, melyet 1861-ben alapított egy K. V. Trubnyikov nevezetű bankár, és melyet 1874-ben 220 000 rubelért vásárolt meg tőle V. P. Poletyika egy öntöde (!) tulajdonosa, s ez nem tekinthető kis összegnek.

³¹ Korábban liberális, protestáns lap, amelyet 1868 előtt alapítottak.

³² A *Le Temps*-t 1861. április 25-én hozták létre, és mint a francia diplomácia hangját tartják számon. Alapítója Auguste Nefftzer (1820–1876) a strasbourgi teológiát végezte el, és huszonhárom évesen a *La Presse*-nél dolgozik. Nefftzer nagy fontosságot tulajdonított a külföldi hírek minél gyorsabb publikálásának. Londonban Luis Blanc, Rómában André Erdan, Németországban Louis Seiquerlet, az USA-ban George Clemenceau dolgozott kiküldött újságíróként. Az újság szemlélete a mérsékelt parlamenti köztársasági államforma eszméisége irányába tolódott el, s a katolikus koncepciók megingathatatlan ellenségeként lépett fel. A *Le Temps* keveset cikkezett Oroszországról és Törökországról, de nagy figyelemmel kísérte a német eseményeket és az Osztrák–Magyar Monarchia politikáját. A bismarcki irányvonalat szemlélve hamar rájött, hogy egy katonai vereség végzetes lehet Franciaország számára, s félredobva óvatosságát 1870-ben nyíltan szembeállt Thiers háborúba lépésével.

³³ Bismarck 1879. szeptember 21–24. között tárgyalta Bécsben.

³⁴ Teisserence de Bort.

³⁵ *Le Pays*, 1879. szeptember 28. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 1

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ Konzervatív, katolikusellenes, 1868 után alapították.

³⁹ *L'Estafette*, szeptember 28. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 2.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Konzervatív újság, 1868 után alapították.

⁴⁹ *Gazette de Voss*, 1879. szeptember 27. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 4.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ *Le Siècle* korábban III. Napóleon-ellenes volt. 1868 előtt alapították.

⁵⁴ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 5.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ *Le Français Paris*, 1878. szeptember 29. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 6.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ *Le Soleil*, 1879. november 20. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207 14.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 1–2.

⁶⁷ Uo. 1856. április 15-én A. M. Gorcsakovot kinevezték külügyminiszternek. Kinevezése után átszervezte a külügyminisztérium munkáját, amiben kiváló segítőtársnak bizonyult Alekszander Genrikovics Zsomini (1817–1888), aki jó stílusza és tehetséges hivatalnok volt, ugyanakkor feltétlen híve is.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61.

⁷⁰ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 17.

⁷¹ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 18.

⁷² P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 19.

⁷³ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 21–22.

⁷⁴ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 22.

⁷⁵ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 23.

⁷⁶ Erre utaló munkák az utóbbi időben is születtek. A bécsi „látogatás célját az orosz ügyvivő abban látta, hogy Bismarck meg akarja ismerni az Andrássy visszalépése és Taaffe kormányalakítása folytán előállt helyzetet.” *Diószegi István*: Bismarck és Andrássy. Bp. 1998. 345. Továbbá: *Angelow, Jürgen*: Kalkül und Prestige. Köln, 2000. stb.

⁷⁷ A téma nemzetközi történészkonferencián történő megvitatására ld.: Der „Zweibund” 1879. Szerk.: Rumpler, Helmut. Historikergespräch Österreich–Bundesrepublik Deutschland. 1994. Wien; *Shanafelt, Gary W.*: The Secret Enemy. New York, 1985.,

⁷⁸ Többek között: Von Bülow, Bernhard, Ernst példa erre.

⁷⁹ Helmuth von Moltke vezérkari főnökről és Edwin von Manteuffell vezértábornagyról van elsősorban szó.

VICENTE RISCO ÉS A GALEGO NACIONALIZMUS ELMÉLETE

Vicente Martínez-Risco y Agüero (1884–1963) születése szerint a 18. századtól formálódó spanyol nemesi középosztály tagja volt. Családjában természetesen élt együtt a *fidalgo* (*hidalgo*) tradíció és a szabad pályákon, illetve az államapparátusban való érvényesülés vágya. Maga Vicente Risco is jogot végzett Santiago de Compostelában, 1906-ban, és édesapja nyomdokait követve galíciai szülővárosában, Ourensében vállalt hivatalt. Ekkoriban intellektuális érdeklődése igen szerteágazó volt. Olvasta az irodalmi avantgarde szerzőit és kora filozófusait. Nagy hatást gyakoroltak rá Nietzsche gondolatai és a dekadentizmus, de foglalkoztatta az orientalisztika és az okkultizmus is. A szellemi kalandokban társai voltak gyermekkori barátai, Florentino López Cuevillas (1886–1958) és Ramón Otero Pedrayo (1888–1976), akiket ugyancsak a galego kultúra jeles képviselőiként tartunk számon.

Riscót az 1910-es évektől intellektuális ambíciói jogászi-hivatalnokai pályájától egyre inkább elidegenítették. Ekkor már cikkei jelentek meg társadalmi, politikai kérdésekről, és fordított: a 18. századi anacreontika líráját, Verlaine-t és a Mahabharatát. 1913-ban Madridba ment, hogy tanári képesítést szerezzen. 1916-ban tért vissza Ourensébe, ahol a tanítóképző történelemtanára lett. A következő évben Arturo Noguerol Buján (1880–1936) ügyvéd, újságíró és Risco irodalmi és „*neosófiai*”, azaz egyfajta új bölcséletet, új életszemléletet közvetítő lapot alapított *La Centuria* címmel. A folyóirat nem volt hosszú életű, 1917 júniusa és 1918 júliusa között hét száma jelent meg, kevés kivétellel még nem galego, hanem spanyol nyelvű írásokkal. Szerepe a galíciai nacionalizmus történetében mégis jelentős, mint olyan műhelyé, mely az 1920-as évek galego szellemi életét domináló *Nós* csoport előfutára volt.

Távolról, a spanyol egység felől tekintve a galego nemzeti mozgalom a következőképpen fest: „A [19.] század végén éledő katalán, baszk és galíciai nacionalista mozgalmaknak hosszabb az élettartamuk, mert a restaurációs politika miatti elégedetlenség is táplálja őket. Egy időben jönnek létre, és mindhárom saját régiója idealizált történeti képét alakítja ki – (...) a centralizmusban látják Spanyolország bajainak okozóját, haladást és jólétet ígérnek a jövőre nézve, ha *nemzeti* programjuk megvalósul. (...) A 20. század során a regionalizmusok követelőzőbbek és nacionalistábbak lesznek, és céljuk az autonómia megszerzése lesz. Annak ellenére, hogy eredetükben és mitológiájukban egyeznek, a három mozgalom fejlődése nagyon eltérő: a katalán nacionalizmus a középosztályokat tüzelte fel, hogy a helyi polgárság gazdasági céljainak szolgálatába állítsa őket, a baszk mély törést idézett elő Euskalherriá (Baskföld) lakóinak kollektív tudatában, a galíciai pedig nem lett több városi értelmiségi irányzatnál.”¹

Vicente Risco csatlakozott a galego nacionalistákhoz, és cikkei és esszéi által hamarosan a mozgalom elismert ideológusa lett. 1918-ban kezdett az *A Nosa Terra* (A mi földünk) című folyóiratnak dolgozni. Itt közölte nagy hatású írását *A galego nacionalizmus elmélete* (*Teoría do nazonalismo galego*) címmel, melyet fordításban közlünk.

Vicente Risco munkássága kapcsán érdemes, alább közölt szövege megértéséhez pedig szükséges némileg árnyalni a spanyol egység felől közelítve némileg leegyszerűsítettnek látszó képet. A galego nemzeti mozgalom története az elméleti alap, illetve az önmeghatározás módosulásában is megragadhatóan, kronologikusan szakaszolható. Az első periódus az 1880-as években ért véget, mikor a

19. század közepén kibontakozó galego *provincializmust* a *regionalizmus* váltotta fel. Majd a regionalizmus helyét a voltaképpen *nacionalizmus* vette át, definitív módon 1918. november 17–18-án. Ekkor tartották ugyanis az anyanyelvben való testvériség mozgalmának² első nagygyűlését (*1ª Asemblea das „Irmandades da Fala”*) Lugóban, Antón Lousada Diéguez (1884–1929) elnökletével, ahol a résztvevők a galego néphez intézett manifesztumukban kinyilvánították, hogy nacionalistának tekintik magukat: „Mivel Galíciában megvan a nemzeti lét minden alapvető jellegzetessége, mi magunkat máttól kezdve örökre galego nacionalistáknak nevezzük, hiszen a »regionalizmus« kifejezés nem fedi minden törekvésünket, és nem is öleli fel problémáinkat a maguk teljes intenzitásában.”³

Irmandades da Fala – jellemzően értelmiségi csoportosulások, társaságok, melyek 1916-tól kezdve alakultak Galícia szerte, főleg a városokban (1923-ra számuk elérte a 28-at),⁴ a történelmi hagyományra épülő nemzeti célok érdekében. Névválasztásuk sokatmondó. Az elnevezés első tagja: *Hermándad/Irmandade*, a középkor többfunkciós városi milíciája a spanyol múltból jól ismert fogalom. Egyrészt folytonosságot sejtet, a historizáló tradícióval való kontinuitását, másfelől érzékelteti a mozgalom urbánus kötődéseit, progresszivitását, harcos jellegét. Gondoljunk csak Fernand Braudel megjegyzésére a *Hermándad* kora újkori szerepével kapcsolatban: „Az első *Hermándad* széles körű városi mozgalom volt, vészharangjai városról városra riasztják egymást, az új idők hírnökeiként.”⁵ Valahogy így volt ez a modern kori testvéri társaságok esetében is, melyek ahogy az elnevezés második fele, a *Fala*, a beszéd, a beszélt nyelv, a beszélgetés szó jelzi, a galego nyelv, ezen keresztül a nemzeti kultúra, a történelmi hagyomány felélesztése, védelme érdekében szerveződtek. Mozgalmuk jellege mindvégig kulturális és társadalmi maradt, főként az anyanyelvre és a nemzeti irodalomra irányuló kezdeményezésekkel, erős kötődésekkel a galego kultúra megújulásának kezdetét jelentő, az európai romantika áramlatába illeszkedő *Rexurdimento* (Újjászületés) irodalmi programjához. Az alapvetően kulturális nacionalizmust politikai alakulatok létrejötte is kísérte, a galíciái nacionalista mozgalom legjelentősebb politikai pártja 1931-ben alakult meg *Partido Galeguista* néven, Pontevedrában, 22 szervezetet egyesítve, az autonomistáktól az *Irmandades* tagjaiig.

Az 1920-as évek rendkívül gazdag időszaka volt a galego kultúrának az irodalom, a képzőművészet, de talán leginkább az elmélet terén, sajátos világlátás, merőben új gondolkodásmód kialakulásának kezdete.⁶ Ekkor jött létre a spanyol polgárháborút megelőző időszak legkiemelkedőbb és egyben legambiciózusabb galego sajtóterméke, az 1920. október 30-án induló *Nós* (Mi) című folyóirat (nem összekeverendő a hasonló című madridi lappal). Ennek lett irodalmi vezetője Vicente Risco. Az Ourensében szerkesztett *Nós* körül ott voltak az *Irmandades da Fala* idősebb alkotói, az 1880 és 1890 között születettek, akiket szokás „Risco generációjaként” emlegetni, például Lousada Diéguez, Florentino Cuevillas, Ramón Otero Pedrayo, Ramón Cabanillas Enríquez (1876–1959), Alfonso Daniel Rodríguez Castelao (1886–1950) vagy Xoán Vicente Viqueira (1886–1924), akitől összeállításunkban szintén közlünk írást. És a korábban már a *La Centuria* köréhez is kapcsolódó fiatalabb generáció tagjai, mint Fermín Bouza Brey (1901–1973), Ricardo Carballo Calero (1910–1990) vagy Álvaro Cunqueiro (1911–1981).⁷ A névsor korántsem teljes, hiszen a havonta megjelenő *Nós* a galego szellemi élet legkiválóbbjainak találkozási pontja volt bő másfél évtizeden át. Utolsó, 137/138.

száma az 1937. május–júniusi volt (megjegyzendő, hogy a lap 1923–1925 között szünetelt).

A *Nós* gyakran közölt portugál szerzőket, hiszen a szomszédos ország nemcsak földrajzilag, de nyelvileg és kulturálisan is igen közel áll a galegókhoz. A nacionalisták szemében pedig történelmileg, politikailag bizonyos esetekben Portugália képviselte az ellenpontot, az alternatívát Kasztíliaival szemben.⁸ Gesztusértékű, hogy a programszerűen kizárólag galego nyelvű folyóirat eredetiben közölt portugál verseket.

Hasonló szellemi közelséget éreztek a lap készítői a kelta tradíció okán az írekhez is. Spanyolországban először a *Nós* hasábjain jelentek meg részletek Joyce *Ulysses*éből, két fejezet Otero Pedrayo fordításában.⁹

A spanyol Második Köztársaság (1931–1933) idején a *Nós* csoport fő ideológusa, Vicente Risco elfordult a nacionalizmustól, és 1935-ben már a galego jobboldal egyik vezéralakjává vált.¹⁰ A polgárháború, mely két kibékíthetetlen táborra, sőt két szemben álló harcoló félre osztotta Spanyolországot, a galego nemzeti mozgalom képviselőit is állásfoglalásra készítette. Így például Otero Pedrayo 1937-ben katedrájáról lemondva belső emigrációba vonult. Erkölcsei meggyőződése a Franco-diktatúrával szemben kemény ellenzékivé tette.¹¹ A másik pólust képviselte például Vicente Risco, aki egyfajta csendes szimpátiával támogatta a francóisták győzelmét követően kiépülő rendszert. Ettől kezdve haláláig jórészt spanyolul publikálta irodalmi és történeti műveit, szinte tagadásaként mindannak, amit mint a galego nemzeti mozgalom vezéralakja képviselt.

Vicente Risco: A galego nacionalizmus elmélete¹²

I.

Nacionalizmusunk korszakolása

Anélkül, hogy elmerülnék történelmünkben és lázadó *testvéreinkre*¹³ vagy más kevésbé emlékezetes rebellekre hivatkoznánk, maradjunk csak a modern kornál, melynek kezdetét jelezi Antolín Faraldo¹⁴ fellépése 1844-ben, aki vállalkozott arra, amire előtte még senki: meghatározva az egyes jegyeket, melyek a galego regionalizmus korszakait jellemezték, kimondta: még kevesen vagyunk, akik *nacionalizmusról* beszélünk, de napról napra többen leszünk. Az egyik A Coruña-i regionalista pedig, nemrégiben mozgalmunkról írva, elkülönítette egyes történeti korszakait.

Eszerint nacionalizmusunk először irodalmi volt és romantikus, úgy 1855-ben, mikor Vicetto¹⁵ és Murguía¹⁶ a közönség elé lépett; aztán, 1892-től Alfredo Brañas¹⁷ nyomán gazdasági jelleget öltött; 1907-ben agrárius volt, a *Solidaridad Gallega*¹⁸ által; és politikai lett 1917-ben. Ezeknek az eltérő szakaszoknak a vizsgálatára fontos tényekre világít rá.

Először. A nemzet-lét igénye Galíciában a 19. század első felében került felszínre, talán lázadásként egy, a realitással szemben érzéketlen korszak eszméi ellen, melyek sürgették a kulturális sokszínűség eltüntetését és a törvényi uniformizálást.

Másodszor. Ahogy múlik az idő, a galego valóságnak egyre újabb rétegei tárulnak fel, mert e részek is megmutatják az életünk teljességét átható fogyatékoságokat.

Harmadszor. A galego nacionalizmus eredete romantikus, vagy, ha tetszik, a középkorra tekintő és historizáló, szemben a 19. századi filozófusok *a priori* politikai és társadalmi rendszereivel.

Negyedszer. A nacionalizmus mindvégig elsősorban az értelmiség ügye maradt anélkül, hogy bővebb tudást szereztünk volna az alsóbb rétegek vágyairól.

No igen, nacionalizmusunkkal elődeink nyomában haladunk, és bár nem távolodunk el tőlük nagyon, hiszen magunk is romantikusok és historizálók vagyunk, mégsem azonosulhatunk velük teljesen. Ennek pedig három oka van: először is az, hogy a mi nacionalizmusunk a galegolétnek nem csupán egy-egy aspektusát helyezi előtérbe, hanem egyszerre mindenre kiterjed; másodsor, mi nem elégszünk meg az ő követeléseikkel: mi galego mivoltunkban mohóbbak vagyunk; és harmadszor, mi gondolkodásmódunkat jelenünk huszadik századiságával kívánjuk átítatni, és hazánkból ki akarunk söpörni minden 19. századi filozófiát.

Ezért mondhatjuk tehát, hogy nacionalizmusunk *teljes, radikális és huszadik századi*.

II.

Mit is jelent a „huszadik századiság”

Mi, ourensei nacionalisták ma is érvényesnek tartjuk a gondolatot, amit neosófiaí folyóiratunk első számának¹⁹ *Beköszöntőjében* kifejtettünk: „Meggyőződésünk, hogy a modern ember joga és kötelessége a dolgokat a korábbtól eltérő módon interpretálni, új értelmet keresve mindenben, újszülött lélekkel szemlélve a világot. Napjainkban egyesek érzékenysége oly kifinomult, hogy százával találunk új, korábban fel sem merülő lehetőségeket a felemelkedésre. Így születik bennünk, huszadik századi emberekben az a világszemlélet, mely semmiben sem rokon az elmúlt, korlátolt századéval. Eddig friss lelkünkkel a múltban éltünk, de a mostani világháború nagy, véres csapásából a nyugati lélek talán megifjodva kerül ki majd, amint egy új hit jegyében születik újjá.

Tehát sem a művészet, sem a tudomány, sem a morál nem ugyanaz már, mint apáink idejében volt, hiszen kibontakozott egy újfajta bölcsesség, a mi legfőbb hajtóerőnk, és ezért nevezzük a *La Centuriát neozófiaí* lapnak, ami annyit tesz, hogy mint valódi e századi folyóirat azokra az új eszmékre reflektál, melyek a háború előtt kezdtek meghatározóvá válni a dél-amerikai gondolkodásban.”²⁰

Xenius,²¹ a nagy katalán, aki hasonlóan vélekedik, mint mi, a következőket mondja egy hozzánk intézett levelében: „Igen, valóban van egyfajta új érzékenységünk, mellyel felfedezzük a tegnap még nem ismert formákat. Figyeljék csak meg például (erre már korábban is rámutattam), ha napjainkban egy értő néző vagy olvasó elé régebbi korok könyve kerül, vagy megáll egy múzeumi kép előtt, érzi, majd megéri azt, anélkül hogy a szociológiához kellene fordulnia, vagy rekonstruálnia kellene a kort, amelyben a mű született, ellentétben azzal, ahogy ez még Taine²² idejében szükségesnek látszott.

Őnök *neozófiaí*nak nevezik az érzékenység eme új formáit; én már korábban is ajánlottam, és ezúttal ismét javaslom a kronologikus meghatározást, a *huszadik századiságot*. A két kifejezés hasonló módon óvatos: hiszen korunk szellemiségét a tendenciák értékelésével még nem lehet jellemezni (a folyamatosan változó színen magunk is szereplők vagyunk, s nincs kellő távlatunk az ítéletalkotáshoz), csak annyit tehetünk, hogy egyszerűen számba vesszük a különbségeket és újdonságokat.”

Mi nem vagyunk olyan óvatosak, mint Xenius. Számunkra az említett különbség olyan jelentős, az újszerűség annyira új, hogy már nem értjük azokat, akik úgy gondolkoznak, mint a 19. századiak, vagyis azok, akik – ahogy a közelmúltban a *Noroeste*²³ írta – a politikát a moreti²⁴ diskurzus alapján, a filozófiát pedig González Serrano²⁵ értekezései alapján tanulmányozzák. Mindennek az az oka, hogy ők filozófián nevelkedtek, mi pedig a történelmen, és ez a két diszciplína egymástól különböző, homlokegyenest ellentétes módon tükrözi a valóságot.

A filozófián nevelkedett ember *statikusnak* látja a világot, mintha kezdettől fogva állandó volna, szabályosan és változatlanul működne, örök törvények irányítása alatt. A szintetizálásra törekvő tudomány és a filozófia ezen a tévedésen alapszik. Így a 19. század embere, a racionalista, abban hisz, hogy tudományos módon megismerhető a valóság, és elméleteket meg törvényeket rendel az elvont és mítikus emberképhez, melyet maga alkotott, mint a haladás vagy a szükségszerű fejlődés mítoszáét és még annyi mást.

Mi, akik történelmen és kritikán nevelkedtünk, már nem hiszünk a szükségszerű fejlődésben, sem a haladásban, sem a természeti törvényekben, mert tudjuk, hogy mindez a saját elménk szülötte, ahogy azzal is tisztában vagyunk, hogy a tudományos ismeret sem lehet másmilyen, csak viszonylagos és ideiglenes, és hogy a racionalizmus a nyugati mentalitás fogyatékosága, ami talán – minthogy a gondolat a nyelv terméke – speciálisan az ideurópai nyelvek struktúrájának köszönhető.

A világról alkotott *statikus* képzetet bennünk a *dinamikus* képzet váltotta fel, mely a fejlődés keleti felfogásán alapszik. A mi tudományunk a történelem; a konkrét valóságot tanulmányozzuk, és állítjuk, hogy az absztrakciónak éppen a nem-lét az elválaszthatatlan tulajdonsága.

III.

Galícia konkrét problémái

Nézzünk mindjárt egy példát arra, hogyan is látjuk mi ezt a kérdést. Egyikünk, a huszadik századiak közül való Arturo Noguerol²⁶ *A nosa política* (A mi politikánk) című cikkében a következőkben jelölte meg a nemzetünk számára legégetőbb problémákat – megszámozom őket, mert a továbbiakban így hivatkozom rájuk:

I. Milyen körülmények és tulajdonságok határozzák meg a galego faj jellegét?

II. Megfelel-e a galegónak, hogy továbbra is agrár nemzet maradjon, vagy éppen ellenkezőleg, jobb lenne, ha iparos és kereskedő nemzetté válna?

III. Fontos-e Galiciának, hogy fennhatóságát kiterjessze a Leóni Királyság északi részén lévő szénléőhelyekre?²⁷

IV. Megfelel-e Galiciának, hogy továbbra is fenntartsa a Spanyolországgal meglévő perszonáluniót.²⁸

V. Mi sürgetőbb Galiciában: a *foro*²⁹ megszüntetése vagy a kikötők átalakítása és a tervezett vasútvonalak kiépítése, hogy a háború után megfeleljenek a nemzetközi tengeri kereskedelemnek?

VI. Mire kell előbb figyelmet fordítani, a *foro* problémájára, vagy a kertekben az elromlott öntözőrendszerek helyreállítására?

VII. Mi áll inkább érdekünkben, a kormányforma vagy az alkotmányos rendszer megváltozása?

VIII. Mi a fontosabb nekünk, a mezőgazdasági szövetkezetek erősítése, vagy az, hogy elismerjék a helyi önkormányzatokat mint jogi személyeket?

Ezek a jelenleg legaktuálisabb kérdések tisztán galego szempontok szerint fogalmazódtak meg. Mikor Noguerol úr felveti őket, a mai, konkrét galíciai valóságból indul ki, és nincs tekintettel azokra a megfontolásokra és elméletekre, melyek nem vonatkoznak kifejezetten ránk. Noguerol úr Galícia problémáit teljességgel objektív és tudományos módon szemléli, és nem kíván azzal foglalkozni, vajon hogyan lehetne a legracionálisabban, vagy ha tetszik, a legkönnyebben megoldani őket, ily módon Noguerol szakít minden jelenlegi politikai koncepcióval; és jó, hogy szakít velük: egyenesen a lényegre tér, anélkül, hogy az általános kérdéseknél hosszan időzne. Ilyen a modern ember gondolkodásmódja, azé, aki nem ismeri a biztos receptet, csupán kérdez.

Mert számunkra nem fontos, hogy mit mondanak Galícián kívül, és nem lehetünk tekintettel egyetlen párt érdekeire vagy megoldási javaslataira sem. Akár akarják, akár nem, nekünk kell irányítanunk őket, úgy, hogy kénytelenek legyenek beépíteni saját programjukba a mi elképzeléseinket...

És most vizsgáljunk meg egyet azok közül a problémák közül, melyeket Noguerol úr felvet. Mégpedig a IV-es számút.

IV.

A két Spanyolország

Galícia jelenleg egy politikai realitás része: Spanyolországé.

És mi most azt kérdezzük: milyen is ez a Spanyolország? A modern spanyol gondolkodás Ortega Gasset³⁰ által azt feleli erre, hogy két Spanyolország van: a vitális Spanyolország, mely az ibériai nemzetiségek összessége, és a hivatalos Spanyolország, vagy másként a jelenlegi spanyol állam, mely ellenszenvet vált ki minden spanyolból. Hangsúlyozzuk, hogy e két Spanyolország között alapvető különbség van.

A spanyol állam, melyet az ibériai nemzetek szabadságának rovására hozott létre az osztrák despotizmus, és amely hamarosan szövetségesre talált a francia forradalom apriorista alapelveiben, egy olyan elaggott, ám agyafűrt politikai gépezet, melynek jellegzetes tulajdonsága a rossz hatékonyság. Már egy jó ideje mi mindannyian felismertük, hogy a spanyol állam csupán arra szolgál, hogy a kormányzati körök zsarnokságát, hozzá nem értését és önkényeskedését fenntartsa.

Másképpen nem is maradna fenn egy olyan állam egysége, mely mindenáron centralizált, uniformizált és homogenizált szervezettel és törvényekkel akarja kormányozni a nemzetiségek heterogén együttesét. Az ilyen állam nem egyszerűen azért nem hatékony, mert nem alkalmazkodik a realitásokhoz, hanem azért sem, mert nemzetiségeinek lehetetlenné teszi, hogy részt vegyenek saját problémáik megoldásában.

Az állam nem más, mint a filozófiába vetett hit; a középkor élő struktúráit lebontva a királyok abszolút hatalma hozta létre, akik eszméiket a bolognai jogászok által felfrissített római jog rendszeréből merítették. Az ügyvédek, mint mételty a társadalom testén, fokozatosan metafizikai formulákra redukálják az életet, hogy megfojtsák a szabadságot, és ők voltak azok, akik kitalálták a törvény előtti egyenlőség elvét, ami a jogtalanságnak és a rossz kormányzásnak a legrafináltabb formája. Mert nem beszélhetünk egy nép kormányzásáról ott, ahol mindenki csak engedelmeskedik ahelyett, hogy mindenkinek jó lenne a közérzete: a *kormányznak*, galego felfogás szerint, azt kell elősegítenie, hogy mindenki boldogulhasson.

Akarjuk-e tehát, hogy Galícia elszakadjon Spanyolországtól? A válaszadáshoz a két Spanyolország-értelmezésre kell visszautalnunk: a hivatalos Spanyolország tekintetében a felelet: igen. Azt akarjuk, hogy tűnjön el az egységes állam, az agyrém-állam, amelyben sem Galícia, sem Ibéria más népei nem akarnak és nem is tudnak tovább együtt élni. Nem kívánjuk tiszteletben tartani a spanyol államnak egyetlen olyan intézményét sem, amely előzőleg el nem ismeri Galícia integritását.

A vitális Spanyolország tekintetében azt feleljük, nem. Olyan Galíciát tervezünk, mely része az élő, színes és gazdag ibériai valóságnak, és része egy olyan eljövendő, erős spanyol konföderációnak, ahol a szabadon egyesült demokráciák autonóm módon, maguk határoznak minden olyan kérdésben, mely saját problémáikat érinti.

Mindezek alapján már megadhatjuk a VII., az alkotmányreformot érintő kérdésre a választ, mely lényegében benne foglaltatik a küldöttek gyűlésének³¹ ismert határozatában.

Jegyzetek

¹ *García de Cortázar – González Vesga: Spanyolország története.* Ford.: Lakatos Zsuzsa, Renteria Anikó, Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 388.

² Ezt a „kb. nyelvművelő közösség” kifejezéssel értelmezi Pál Ferenc, *Luís G. Tosar* Tegnapi és mai galego költők című írásának fordításakor. Parnasszus IV. évfolyam 4. szám, 2000. tél, 90.

³ A kiáltvány szövegéből idéz *Ramón Villares: História da Galiza.* Lisszabon, Livros Horizonte, 1991. 162.

⁴ Uo. 161.

⁵ *Fernand Braudel: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában.* Ford.: R. Szilágyi Éva. Budapest, Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó, 1996. II. köt. 705.

⁶ *Vö. Xosé M. Salgado: O grupo «Nós».* O Seminário de Estudos Galegos. COLÓQUIO/Letras, 1995. 137/138. sz. 93–114.

⁷ A magyar olvasó is találkozhat az említett szerzők némelyikének műveivel, ha kezébe veszi a nemrégiben megjelent galego irodalmi összeállításokat pl. a Parnasszus 2000. tél 89–140., Magyar Napló 2003. november 36–53.

⁸ *Vö. például Antón Villar Ponte: O Camiño Direito.* In: Prosa política no tempo das Irmandades da Fala. Vigo, Edición de Lourenzo Fernández Prieto, Manuel M. Barreiro, AS-PG, 1996. 143–146.

⁹ *Vö. Diccionario da Literatura Galega. I. Autores, II. Publicacións periódicas.* Coordinación: Dolores Vilavedra. Galaxia, 1995. II.köt. 333.

¹⁰ *Vö. Prosa política...* i. m. 100.

¹¹ *Vö. Xosé M. Salgado: i. m. 104.*

¹² Ez az írás először az *A Nossa Terra* című folyóiratban jelent meg 1918. július 20-án. A fordításhoz a Prosa política... i. m. kötetben közölt szöveget használtuk. Az alábbiak fordítói jegyzetek.

¹³ Utalás a történelmi Irmandade mozgalomra.

¹⁴ Antolín Faraldo Asorey (1822–1853) publicista, politikus. Ő volt az első, aki megkísérelte, hogy a galego nemzeti mozgalomnak, még provincialista szakaszában, strukturált ideológiát dolgozzon ki. Ezt elsősorban a kelta eredet keresése, a galego terület történelmi hagyományon alapuló körülhatárolása és az önrendelkezés kérdése határozta meg.

¹⁵ Benito Vicetto Pérez (1824–1878) író, történész. A galego provincializmus kiemelkedő alakja.

¹⁶ Manuel Martínez Murgía (1833–1923) író, újságíró, történész, a galego történetírás egyben a galegizmus legjelesebb 19. századi alakja.

¹⁷ Alfredo Brañas Menéndez (1859–1900) jogász, közgazdász, író publicista. Murgúa mellett a galego regionalizmus korszakának másik jelentős alakja, a katolikus-tradicionalista, antiliberalis irányzat vezető teoretikusa.

¹⁸ A Solidaridad Galega 1907-ben jött létre A Corunában, politikailag meglehetősen heterogén választási szövetséggént. Társadalmi bázisát elsősorban a politikai szerepet kívánó középrétegek jelentették. Programjában erős volt a decentralizációs és agrárius jelleg. 1912-es megszűnése után is hatással maradt a galego politikai és szellemi életre, hidat képezve a galegizmus regionalista és nacionalista periódusa között.

¹⁹ Az ourensei *La Centuria* című folyóirat 1917. júniusi száma.

²⁰ A 19–20. század fordulóján a dél-amerikai országokban a kontinentalizmus újrafogalmazása mellett a nemzeti öntudatra ébredés problematikája, a nemzeti karakter (sajátos etnikai háttérrel) és a szuverenitás kérdése foglalkoztatta leginkább a gondolkodókat. A művészetben elsősorban a korabeli európai irányzatok és a nacionalizmus adta az inspirációt. A világ élvonalához való felzárkózás vágya pedig szorosan összekapcsolódott az oktatás fontosságának pozitívista eszméjével. A jelentős galego kivándorlás révén a galíciai szellemi élet szoros kapcsolatban volt Dél-Amerikával.

²¹ Eugenio d'Ors y Rovira (1881–1945) filozófus, kritikus. A noucentisme (a huszadik századiság), azaz a 20. század eleji katalán modernizációs program kiemelkedő képviselője, aki 1906-tól a *La veu de Catalunya* hasábjain Xenius néven publikálta *Glosari de Xenius* című cikksorozatát.

²² Hyppolyte-Adolphe Taine (1828–1893) francia pozitívista gondolkodó. A művészet filozófiája című műve magyarul is olvasható.

²³ El Noroeste 1896 és 1919 között A Coruñában megjelenő galego regionalista és katolikus napilap, mely gyakran foglalkozott a kultúra, az irodalom kérdéseivel.

²⁴ Segismundo Moret y Prendergast (1838–1913) közgazdász, liberális politikus, szónok, tanár. Az 1860-as évektől a spanyol politikai élet jelentős figurája. Több kormányban gyarmatügyi, valamint pénzügyminiszter, 1905–1906-ban miniszterelnök, később házelnök.

²⁵ Urbano González Serrano (1848–1904) filozófus, esszéista, irodalomkritikus, parlamenti képviselő. Neopozitívista, racionalista és szabadelvű gondolkodó.

²⁶ Arturo Noguerol Burján a *La Centuriában* közzétett szociológiai, politikai jegyzeteit spanyolul írta. Jelentős programadó esszéje 1917-ben jelent meg a *La Patria* hasábjain. Vö. *Diccionario da Literatura Galega*. i. m. II. köt. 104. és www.galegos.info.

²⁷ A Leóni Királyság történeti fogalom, kora középkori államalakulat az Ibériai-félszigeten. Az önálló galego királyság 1126-ban szűnt meg, mikor Afonso Reimúndez hármass monarchiában egyesítette Leónt, Kasztíliát és Galíciát. Az spanyol egyesítési folyamatot követően pedig (Castilla y) Leónról már mint tartományról, illetve régióról beszélhetünk. Spanyolország leggazdagabb szénelőhelyei az astúriai után a palenciai-leóni és a cordobai. Bővebben ld. *García de Cortázar–González Vesga*: i. m. 349. és térképmelléklet, illetve *Historia Xeral de Galicia*. Vigo, Edicións A Nosa Terra, 1997.

²⁸ Az 1873–1874-es Első Köztársaságot követő restauráció után Galícia ténylegesen egy alkotmányos monarchia, a Spanyol Királyság része. A galegizmus képviselői a történeti előzményekre hivatkozva, a középkorban gyökerező jogfolytonosság alapján kérdőjelezi meg a politikai keretet. Felbonthatónak vélik a többlépcsős perszonáluniót. Mind V. Károly császár (azaz I. Károly spanyol király 1516–1556) egyesített spanyol monarchiáját, mind a már említett Afonso Raimúndez 12. századi „impériumát”. Így végső soron Galícia fénykorához, a dicsőséges compostelai időszakhoz nyúlnak vissza.

²⁹ A feudális társadalmat szabályozó legfontosabb bérleti rendszer Galíciában, mely az urak és a parasztok viszonyát rendezte a 12. század végétől. Hosszú időre szóló szerződés formájában rögzítette a földhasználatért járó terményben meghatározott bérleti díjat vagy szolgáltatást. A rendszer mindkét félnek előnyös volt, hiszen állandóságot, kiszámíthatóságot biztosított a tulajdonosnak, és bizonyos szabadságot és védelmet adott a földművesnek, de hosszú időre konzerválta a személyi függést és a földtulajdonviszonyokat. Megszüntetésére csak 1926-ban került sor. Vö. *Ramón Villares*: i. m. 61–63.

³⁰ José Ortega y Gasset (1883–1955) madridi filozófus, a modern kori spanyol bölcsélet egyik legjelentősebb alakja, a filozófia esszé műfajának kiváló művelője. Hasonló témát érint magyarul is olvasható írásaiban pl. *Két történelmi esszé*. Ford. Farkas Géza. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983.

³¹ Risco itt az Asamblea de Parlamentariosra, azaz a küldöttek gyűlésére utal, mely 1887-ben ült össze Lugóban, azzal a céllal, hogy megvitassa azt az alkotmánytervezetet (Proyecto de Constitución para el futuro Estado Galaico), melyet 1883-ban dolgozott ki a galego föderális tanács. A 100 cikkelyből álló dokumentum proklamálta a galego állam szuverenitását, és definiálta a hatalmi ágakat reprezentáló szerveket: a galego nemzetgyűlést mint a törvényhozás, valamint az öttagú tanácsot mint a végrehajtó hatalom szervét.

/Bevezető, fordítás, jegyzetek: Szilágyi Ágnes Judit/

XOÁN VICENTE VIQUEIRA ÉS GALEGO OKTATÁSPOLITIKAI REFORMTERVE

Xoán Vicente Viqueira (Madrid, 1886 – Bergondo, 1924)¹ nemesi családból származó gondolkodó Galíciában tölti gyermekkorát, Betanzosban² végzi az általános iskolát. 1898-ban Madridba költözik, hogy a főváros *Institución Libre de Enseñanza* diákjaként folytassa tanulmányait.

Az *Institución Libre de Enseñanza* intézményét 1876-ban alapította az egyetem oktatói karából kivált tanárok egy csoportja, azzal a szándékkal, hogy megvédje a katedra szabadságát. A 19. század végén ugyanis Spanyolországban a közoktatást a centralizáció, valamint a vallási, politikai és erkölcsi dogmákhoz való erőszakos igazítás jellemezte. Ez a rendszer a szabadgondolkodású oktatókat perifériára kényszerítette, akik reakcióképpen független oktatási központokat hoztak létre. Ezek a központok eleinte az egyetemi képzéshez kötődtek, majd az általános és középiskolák felé orientálódtak.

1881-től kezdtek olyan tanárok tanítani az *Institución*-ban, akiket már ott képeztek. Az 1936-ban kitört polgárháborúig az *Institución Libre de Enseñanza* a kor spanyol kultúrájának egyik központjává vált, és ezen a csatornán keresztül áramlottak Spanyolországba a külföldön kibontakozó leghaladóbb pedagógiai és tudományos elméletek. Rendszeresen jelent meg értesítőjük, a *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, fontosságához a benne publikáló neves gondolkodók, írók, költők is hozzájárultak. A folyóirat egyes cikkeit olyan világhírű szerzők jegyzik, mint Lev Tolsztoj, H. G. Wells, Bertrand Russell, Henri Bergson, Charles Darwin, John Dewey; valamint sokan a spanyol nyelvű irodalom nagy alakjai közül: Juan Ramón Jiménez, Gabriela Mistral, Benito Pérez Galdós, Emilia Pardo Bazán, Azorín. Az *Institución* haladó szellemével hozzájárult több jelentős jogi, oktatási és társadalmi reform megvalósításához, valamint elősegítette a Pedagógiai Múzeum, a *Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas* (továbbtanulási és kutatási tanács, mely a tehetséges diákok – főként európai – továbbtanulására írt ki és osztott szét ösztöndíjakat), a Nemzeti Természettudományi Intézet, a Történelemtudományi Központ és a madridi diákszálló létrejöttét.

Xoán Vicente Viqueiránál is az *Institución* által nevelt, felkészült értelmiségi generáció tagja. Sajnálatos módon igen fiatalon, már 15 éves korától jelentkeztek nála azok az – egész életét befolyásoló – egészségügyi problémák, melyek korai halálához vezettek. Viqueira 1911-ben Madridban diplomázott filozófiából, tanulmányait a párizsi Sorbonne-on folytatta, a *Junta de Ampliación de Estudios* ösztöndíjasaként pedig Lipcsében és Göttingenben tanult szociológiát. A madridi Complutense egyetemen doktorált 1913-ban. 1917-ben elnyerte a Santiago de Compostela-i középiskola, az *Instituto General Técnico* pszichológia-, logika- és etikatanári állását, majd az A Coruña-i gimnáziumban tanított. Galíciába visszatérve a galego nép helyzete, problémái foglalkoztatták, ez lett kutatásainak központi témája. Kapcsolatba kerül Lasadával, Riscóval és Oteróval. Az A Coruña-i *Irmandade da Fala* vezetőjének választották.

Viqueira a modernizmus elkötelezett híve, a tettek embere volt. A galego nyelv iskolai használatáért folyó harc vezéregyeniségeként küzdött a mindenki számára nyitott, galego nyelvű egyetem létrehozásáért, de foglalkozott a középfokú oktatással is. Nézeteit filozófiai és pedagógiai témájú írásokban tette közzé, mint például az *A Nosa Terra* folyóiratban megjelent, spanyol és galego nyelven írott

cikkeiben: *A nosa escola* (A mi iskolánk) 1917; *Pol-a reforma de ortografía* (A helyesírás-reformért) 1918; *Nosos problemas educativos* (Problémák az oktatásban): egy tizenkét cikkből álló sorozat 1918-ban; *Pol-a pureza lingüística* (A nyelv tisztaságáért) 1920. Az alább közölt válogatás programadó írásából való.

A cikkek mellett népies hangvételű verseket is írt, kizárólag galego nyelven, ebben is követve a *galeguismo* elveit. Viqueira korai halála ígéretes filozófusától fosztotta meg Galíciát. Rövid élete során lendületesen gyakorolta a cselekvés filozófiáját, amit áthatott demokratikus és világi gondolkodásmódja, polgári elkötelezettsége. 1930-ban jelent meg barátai által összegyűjtött, korábban már publikált, illetve addig kiadatlan írásainak posztumusz kötete (*Ensayos, poesía, contextos inéditos de Viqueira* [Viqueira esszéi, versei, kiadatlan művei]).

A galego nyelv az iskolában³

Már beszéltem az *A Nosa Terrában* arról, milyen fontos a galego nyelv bevezetése az iskolákban. Hogyan tudjuk ezt elérni? Világos, hogy nem a spanyol nyelv százszázalékos lecserélésére gondolok, szó sincs róla! Pusztán azt szeretnénk elérni, hogy a mi nyelvünk ne legyen teljes mértékben száműzve az oktatásból. A jövőben dől el, hogy ez elegendő-e. Ahhoz, hogy a galego nyelv megjelenhessen az iskolában, első lépésként a tanítónak nem szabad megtiltania a fiúk és a lányok spontán önkifejezését, vagyis hogy saját, tiszta, galego nyelvükön beszéljenek. Mekkora fejlődést jelentene pedagógiaiilag, ha ez megvalósulna Galíciában! Ha erőltetjük a gondolatok idegen nyelvű kifejezését, magát a gondolkodást akadályozzuk nagymértékben, hiszen a *beszéd* és a *gondolkodás* elválaszthatatlanok. A tanárnak még egy lépést kell tennie. Ahol igazán szükséges, például azokban az iskolákban, ahova a tanulmányaikat kezdők járnak, nem kerülheti el, hogy galegól beszéljen, még ha azt csak mint segédnyelvet használja is.

Azonban mindez még nem elegendő. A gyerekek esztétikai és nyelvi nevelése megköveteli, hogy elvigyük az iskolába általában az irodalmat, a népi vagy a népies költészetet, valamint a népi *cántigákat*. Érdekes munka lenne egy galego irodalmi, illetve zenei és irodalmi antológia összeállítása iskoláink számára, ami lehetővé tenné vázolt tervem véghezvitelét. Esztétikai szempontból semmi sem okoz nagyobb élményt, mint a nép lelkéből született művészet; nyelvészeti szempontból pedig a tiszta és szép galego tökéletesítené a mai beszélt nyelvet. Ezenkívül hasznos lenne leírni a gyerekekkel a hallott vagy olvasott verseket, ami hozzászoktatná őket anyanyelvük írásban való használatához.

A fent vázoltak elengedhetetlen feltétele, hogy a Galíciában tanító tudjon galegól. Ezt úgy érhetjük el, hogy már a tanítóképzők felvételi vizsgáján legyen követelmény a galego nyelv ismerete, és ezekben az intézményekben kerüljön bevezetésre a galego nyelv és irodalom mint tantárgy. Nem gondolok itt nagy dolgokra, csak arra vágyom, hogy a tanítók helyesen írjanak és beszéljenek a nép nyelvén, és ismerjék irodalmának jelentősebb alkotásait.

Megismétlem, amit már máskor is elmondtam: itt nem pusztán érzelmi indíttatásról van szó, hanem pedagógiai szükségszerűségről és a diák látókörének bővítéséről. Pedagógiai szükségszerűség, hiszen galegól kell beszélni, hogy a galego gyerek lelkéhez szóljunk. Másrészt pedig bővülnek a tanuló lehetőségei, hisz a két nyelvet beszélő galegók számára mind a spanyol, mind a portugál nyelvterület nyitott

lesz, akik így Spanyolországnak is sokkal hasznosabb és hatékonyabb állampolgáraivá válnak.

Nem várhatom el, hogy a tervem azonnal és teljes egészében megvalósuljon. De beszélnünk kell a kérdésről, a megfelelő helyen és a megfelelő alkalommal. Ma vannak galegól beszélő tanítók, és vannak olyan tanítóképzők, amelyek oktatási rendszerébe nem lenne nehéz beilleszteni a galego nyelv oktatását. Ne feledjük továbbá, hogy Galíciában sok a magániskola, amelyek nem tartoznak állami felügyelet alá (oktatási rendszerünknek egyik legérdekesebb jelensége ez), és ezek az intézmények megfelelő terepet nyújthatnak a *galeguismo* számára. Szükség lesz, mint minden megújító törekvés esetében: tapintatra, kitartásra és lelkesedésre.

Gondolatok⁴

*A kitűnő galego,
Lois Porteiro Garea⁵ emlékének*

I.

Mely népekről mondhatjuk el, hogy ma történelmileg kiemelkedőt alkotnak? Azokról, amelyeknek már van kialakult nemzeti öntudatuk. Magyarország, Finnország, Csehország. Holnap talán Írország és... ki tudja, mennyien még! Ha egy nemzet szabad akar lenni, ismernie kell magát, saját lényegét; lehetőleg ne pusztán ismerje, hanem mélyen érezze is át azt. Az elnyomott népeknek az egyetlen járható politikai útja lelkük ébredésével kezdődik!

II.

Ne feledjük: Naviától⁶ innen, nyugatra galegól beszélünk, és akik ezeken a területeken élnek, galegónak mondják magukat! És Bierzo⁷ nagy része is mienk! A történelmi Galícia nagyobb, mint az aktuális területe!

III.

Ma a világtörténelem egyik legnagyobb pillanatát éljük át. Ne feledjük feladatunkat, teljesítsük kötelességünket! Az emberiség számít ránk!

IV.

Íme, legalapvetőbb programunk.

1. Teljes autonómiát Galiciának (a jelenlegi képviselőket *galego parlamente* cserélni).
2. Önkormányzati autonómiát (mindkettő alapvető feltétele az alább felsoroltaknak).
3. Szociális törvényeket (a parasztság felszabadítását, törvényeket a parasztok és munkások védelmében, munkanélküli-segélyt, nyugdíj- és egészségügyi biztosítást stb.).
4. Oktatási reformot (több iskolát, érettségireformot, az egyetem megújítását és bővítését, szakképző iskolák létrehozását).
5. A jólét megteremtését (a mezőgazdaság védelmét, a halászat bővítését, kereskedelmi társaságok alapítását, a kikötők felújítását,

vasútépítést, legalábbis a tengerpart mentén és Santiago és A Coruña között, szabad kereskedelmi övezet kialakítását Galíciában).

Ez csak vázlat. A fent említett pontok alapján teljes körű átalakításra van szükség, amit szakembereknek kell elvégezniük.

V.

Minél távolabb vagyok hazámtól, annál inkább galegónak érzem magam, annál közelebb vagyok népemhez. Talán nem Párizsban, Berlinben és Londonban keseregtem leginkább hanyatlásunkon? Ott éreztem igazán, mit is érhetne nemzetünk. A mi úgynevezett kozmopolitáinknak meg kell tanulniuk körülnézni a világban. Így válnak majd a galego ügy szószólóivá!

VI.

Spanyol vagyok! A nagy és igaz Spanyolország polgára, melynek elsőrendű törvénye a szabadság, ahol nemzetiségek, városok és egyének mind-mind elérhetik kiteljesedésüket! De nem vagyok a korrupt és dekadens Spanyolország polgára! Előtte fölsejlik az én Spanyolországom születése!

Politikai programom⁸

I.

Spanyolország

Spanyolország üres absztrakció! És nem Galícia, Asztúria, Baszkföld, Kasztília, Katalónia és a többi spanyol terület valóságok egysége! Spanyolország nem egy eleve létező, hanem egy megalkotásra váró entitás: a távoli ködökben már feldereng az Ibér Föderáció! Az egyetlen módja annak, hogy Spanyolországért dolgozzunk: egyes alkotóelemeiért dolgozni, amiknek – a matematikusok szavával élve – összege Spanyolország.

II.

Szabadság

Szabadság mindenekelőtt.

Szabadság minden szempontból, mivelhogy a szabadság élet, és a mi életünknek minden szempontból harmonikusan kell fejlődnie.

A szabadság nem anarchia.

Egyének szerveződése, a saját törvényeik alapján.

Mindenek előtt szabadság, minden tekintetben.

III.

Demokrácia

A demokrácia: az emberek szabadsága önmaguk kormányzására.

A demokrácia tehát a szabadság kormányát, vagyis a szabadon választott kormányt jelenti.

A galego demokráciáért harcolunk.

De a szegénység szolgává aláz.

A mi demokráciánknak egybe kell gyűjtenie az új társadalmi rétegeket.

Vágyunk: a társadalmi demokrácia, ami miután elérte a törvény előtti egyenlőséget, eléri a társadalmi egyenlőséget is.

IV.

Jólét

Csak a gazdag, termékeny talajon él meg a szabadság.

Hisz csak így tudnak a lelkek, az éhség és a nyomor satujából szabadulva, a jövő útjaira merészkedni, csak így alkothatnak az emberek demokratikus szervezeteket.

Dolgozzunk, tehát, a hazai területek gazdagodásáért:

iparért,
mezőgazdaságért,
vasútért,
hajózásért,
bankokért.

A gazdagság a munka, a tehetség és a tudás gyümölcse. Ezért a szebb jövőért fáradoznak a nemes és dolgozó lelkek. Szóljon erről a legszebb ének!

V.

Összegezve

A világon a legszabadabb nép.

Mindnél gazdagabb föld: ezt kínálja programom Galíciának (és Spanyolországnak).

Galícia morális célkitűzése megvalósításra vár: hozzájárulni az emberiség nagy kultúrateremtő munkájához a saját, tiszta civilizációjával. A gépezet apró, de nélkülözhetetlen fogaskerekeként az emberiségnek szüksége van rá.

Jegyzetek

¹ A rövid életrajz összeállításához használt források: *Prosa política no tempo das Irmandade da Fala*. ed. L. F. Prieto és M. M. Barreiro. Vigo, A Nossa Terra, 1996., *Dicionario da Literatura Galega I–II*. coord. Dolores Vigo, Vilavedra, Editorial Galaxia, 1995.

² Város Galícia északkeleti részén, A Coruña körzetében.

³ Eredetileg az *A Nosa Terra* c. folyóirat 1917. december 30-ai számában jelent meg. A következő cikkek magyar fordításának elkészítéséhez a *Prosa política no tempo das Irmandade da Fala* című kötetben megjelent szövegeket használtuk fel, és fordítói jegyzetekkel egészítettük ki.

⁴ Eredetileg az *A Nosa Terra* című folyóirat 1918. november 15-ei számában jelent meg.

⁵ Lois Porteiro Garea (1889–1918): a nacionalista mozgalom jelentős galego gondolkodója, politikus.

⁶ A Ría de Navia jelzi Galícia keleti határát.

⁷ Közigazgatásilag Castilla y León tartományhoz tartozó terület, határos a mai Galíciával. Viqueira mint galego nyelvterületre utal rá.

⁸ Eredetileg az *A Nosa Terra* című folyóirat 1919. november 5-ei számában jelent meg.

SZEMLE

NYIKOLAJ ROGOZSIN
POSZOLSZKIJ PRIKAZ.

KOLIBEL ROSSZIJSZKOJ GYIPLOMATYII
(A Követi Kormányshék. Az orosz diplomácia bölcsője)
Moszkva, Mezsdunarodnie otnosenijja, 2003. 432 p.

Nyikolaj Mihajlovics Rogozsin (1947–), a történettudomány doktora, az Oroszországi Tudományos Akadémia Történeti Intézetének főmunkatársa, az orosz feudalizmus kora tanulmányozására létrehozott kutatócsoport vezetője, egyetemi tanár egész eddigi életpályáját annak szentelte, hogy földolgozza a külpolitikai ügyintézés lebonyolítására megszervezett első orosz központi hivatal, a 16. század folyamán – 18. század elején működött Poszolszkij Prikaz (Követi Kormányshék) hiányosan fennmaradt, de nagy tömegű iratanyagát. E témakörön belül keletkezett számtalan írása közül kiemelkedik két szakmonográfia, az 1994-ben megjelent „Poszolszkije knyigi Rosszii konca XV – nacsala XVII vv.” (Oroszország követi könyvei a 15. század végén – a 17. század elején), illetve a most recenzált műve, mely az előbb említett összefoglalás folytatása, s mint ilyen a 17. század kezdetétől a 18. század elejéig terjedő időszakot öleli föl.

Rogozsin munkájának elsődleges forrásul a moszkvai Régi Iratok Oroszországi Állami Levéltárának (RGADA) öt különböző fondjában található, a Külügyi Kormányshék tevékenységét megvilágító „tekercesek” (sztolbci) és „könyvek” (knyigi) szolgáltak. Mindkét forrástípus a hivatali ügykezelés során nélkülözhetetlen háttér-információkat, oklevélmintákat gyűjtő segédletek kategóriájába tartozik. A tárgyalt korszakban irattekercesek formájában a kormányshékhez beérkezett rendelkező és tájékoztató anyagok (jelentések, beszámolók, jegyzékek, utasítások, emlékeztetők, átiratok, fordítások stb.) alapján elkészített feljegyzéseket tárolták. Ezek szövegében és mellékleteiben kivonatossan vagy szó szerint megőrződtek a fölhasznált dokumentumok. A külügyi referensek később a tekercesekben összegyűjtött adatok további szisztematizálása és redukálása révén „füzeteket” (tyetragyi), majd „könyveket” állítottak össze, amelyek országonkénti és kronológiai bontásban tartalmazták az adott relációval kapcsolatos legfontosabb ismereteket.

A forrásokkal és a téma historiográfiájával foglalkozó bevezetést követően Rogozsin az intézménytörténeti fejlődés jellegzetességeire tér ki. Megállapítja, hogy a funkcionális és territorális kompetenciák keveredése, az eredeti feladatkörök szétforgácsolódása, a profílidegen járulékos közigazgatási kötelezettségek ellátása, valamint a hivatalszervezés esetlegessége miatt a prikázok rendszere sajátos, csak az orosz történelemre jellemző vonásokat mutat, ami alól a – legelsőkk között megszerveződött – Követi Kormányshék sem jelent kivételt. Ez utóbbi a 16. században még nem több, mint az uralkodó és a bojári tanács külpolitikai döntéseinek végrehajtásáért felelős kancellária, a 17. század végén azonban már egy széles jogkörrel fölrüházott, önálló hatáskörrel rendelkező, a bojár dumától független állami szerv.

Az első fejezetből megtudjuk, hogy a 17. század eleji polgárháború kardinális változásokat okozott a prikáz életében: a hagyományos külkapcsolatok megszakadtak, polonizáció hatotta át a szakmai szókincset, az ügyintézői munkakörben dolgozó személyi állomány jelentős arányban kicserélődött, stb. A visszatérés a hagyományokhoz az első Romanov cár trónra lépésével indult (1613), ám a hivatal az európai szellemiség közvetítője maradt. A kormányshék „virágkora” Alekszej (1645–1676), illetve Fjodor (1676–1682) uralkodásának idejére esett, amikor a jelentősen megnőtt tekintélyű és költségvetésű külügy egyfajta kulturális-ideológiai műhely szerepét is betöltötte. A fejezet a Követi Kormányshék szervezeti felépítésének bemutatásával, a működésének otthont adó Kreml-beli épület(ek) külsejének, belterének és berendezési tárgyainak leírásával zárul.

A második fejezet a külügyeket intéző hivatalnoki kar hierarchiájának, személyi összetételének (rövid szakmai életrajzok is!), a tisztviselők szociális származásának és társadalmi státusának részletes vizsgálatával foglalkozik. A Követi Kormányshékben dolgozni komoly presztízt jelentett a moszkvai államban, ami abban is kifejeződött, hogy a többi államigazgatási intézménnyel összehasonlítva itt voltak a legmagasabb keresetek. Függetlenül szociális származásuktól a kormányshék munkatársai jogosultságot szereztek „szolgálati birtokok” (pomesztyék) használatára is, azaz a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyük szempontjából a privilegizált alattvalók kategóriájába kerültek. A külügyi főtisztviselők (dumnye gjjaki, gjjaki) az 1650-as évekig meglehetősen zárt korporációt alkottak. A hivatali ranglétrát végigjárva legalább húszéves szolgálat után jutottak a kormányshék vezető pozícióiba. A 17. század második felében a helyzet megváltozott. A prikáz élére „kívrőlről” jött, magas rangú urak (dumai nemesek, okolnyicsjiek, bojárok) kerültek, akik a helyettesi posztokra bizalmasaikat hozták magukkal. Ez a tendencia csak Fjodor cár uralkodása alatt tört meg. Az ügyintézői és középvezetői feladatkörben foglalkoztatottak (podgyjacsie)

végezték a munka dandárját. Külügyes karrierjük kezdetekor többnyire már rendelkeztek más központi prikázból vagy vidéki városok igazgatása során szerzett tapasztalatokkal. 31,2%-uk hivatalnokcsaládban született, 30,5%-uk papok, 18%-uk szolgáló nemesek leszármazottja volt, a többiek kézművesek, kiskereskedők, szolgák (holopok), postaellátók és egykori hadifoglyok közül kerültek ki. A Követi Kormányzók saját írnokiskolát tartott fenn, időnként alkalmassági nyelvvizsgát rendezett a belépni szándékozók számára, és „gyakornoki” rendszert is működtetett, amely keretei között kisegítőként, fizetés nélkül alkalmazott betanulókat (nyeversztannie podgyjacsie).

A harmadik fejezetben Rogozsin eredményes kísérletet tesz arra, hogy rekonstruálja a 17. században és a 18. század elején keletkezett, de a későbbi korokban megsemmisült „követi könyvek” darabszámát, tematikáját, valamint ma az RGADA 24 különböző fondjában őrzött „követi könyv”-gyűjtemények eredeti struktúráját. Ebből a célból összevetette egymással a napjainkig fennmaradt 672 „követi könyvet” (amiből 543 darab 16 országhoz, 129 a cári birodalomba később inkorporált népekhez fűződő kapcsolatokról informál) a külügyi kormányzók irattárlományáról 1614-ben, 1626-ban, 1673-ban és 1680-ban készített leltári jegyzékekkel.

A legfontosabb következtetéseket összegző befejezés után elhelyezett függelék önálló tudományos értékkel és komoly gyakorlati jelentőséggel rendelkezik. A szerző táblázatokba rendezve közli fölhasznált forrásainak leltári és irattani adatait (a fondok címét, törzsszámát, a raktári egységek számát, évkörét, az iratok formáját és terjedelmét), valamint betűrendbe szedve felsorolja a „követi könyvekben” említett orosz és külföldi diplomaták, diplomáciai missziót teljesített megbízottak (papok, kereskedők, kozákok) vezetéket, illetve keresztnévét. A feltüntetett fond- és raktári számok pontos eligazítást nyújtanak a nevek előfordulási helyét illetően.

A kiadványt, amely az orosz külügyminisztérium anyagi támogatásával jelent meg, gazdag bibliográfia és személyi névmutató zárja.

Szili Sándor

PHILIP G. DWYER
TALLEYRAND (PROFILES IN POWER)
Edinburgh, Pearson Education Limited, 2002. 232 p.

A www.web2.airmail.net/napoleon című kiváló angol nyelvű honlapon a napóleoni háborúkról olvashat az érdeklődő internetező. Számos gondosan kivitelezett és megdöbbentő részletességgel elkészített elemzés teszi élvezetessé az 1789–1815 közötti időszak eseményeinek felidézését. Érzéltetendő az alkotók lelkiismeretes munkáját, a honlapon megtalálható – többek között – az osztrák hadseregbeli magyar huszárezredek uniformisának leírása, képekkel illusztrálva. Különösen izgalmasnak bizonyult – kihasználva az internet adta lehetőségeket –, hogy a készítőik bizonyos, a téma szempontjából kiemelt fontosságú kérdést szavazásra bocsátottak az olvasók között. Közülük az egyik arra kereste a választ, vajon mi okozhatta Napóleon bukását. A két legtöbb szavazatot kapott válasz az orosz hadjáratban elszenvedett veszteségek, valamint Napóleon fékezhetetlen ambíciói voltak. Az okok között még szerepelt Talleyrand árulása és együttműködése a szövetséges hatalmakkal. Meglepő módon több szavazat esett a külügyminiszterre, mint Ausztria Franciaországgal szembeni erőfeszítésére, pedig kilenc évig állt háborúban a két ország; vagy a francia császár marsalljainak „árulására”. Sőt a válaszadók a brit haditengerészettel nagyjából megegyező jelentőséget tulajdonítottak Benevento hercegének Napóleon rendszerének megdöntésében.

Ki volt valójában Talleyrand, akinek politikai erejét az angol flotta tengeri hatalmához lehet mérni? Philip G. Dwyer ausztrál akadémikus Talleyrand című művében erre a kérdésre keresi a választ. A feladat szinte rettentően nehéz egy olyan politikai és emberi „kaméleon” esetében, mint Talleyrand. A kaméleon színei oly gyorsan és sűrűn váltakoztak, hogy azt sem a kortársak, sem pedig az utókor nem tudta – és talán nem is akarta – nyomon követni. A rejtélyes és titokzatos életútból fakadóan – írja Dwyer – az ismeretlen és elképzelt Talleyrand image-át mások alkották meg, különböző okokból kifolyólag. Éppen ezért számtalan Talleyrand létezik, bár legtöbbjük ellenséges és negatív, s ez vonatkozik mind a kortársak, mind az utókor által alkotott véleményekre. Mindezzel kapcsolatban persze felmerülhet a kérdés, anélkül természetesen, hogy az állítás igazát kétségbe vonnánk, melyik jelentős történelmi személy került el a kortársak és az utókor olykor terhes ítéletét.

Dwyer könyvének elején sorra veszi a Talleyrand-nal kapcsolatos jellemző véleményeket. Előre bocsátandó, hogy az álláspontok állandóan visszatérő motívuma az árulás, méghozzá előre megfontolt, aljas szándékkal elkövetett árulás. Különbségek csupán abban mutatkoznak, hogy kit és mikor hagyott cserben a rossz hírű politikus. A lesújtó vélemények forgatagából kiemelkedik Emile Dard-é, aki szerint Talleyrand

nemcsak Napóleon t árusította ki, hanem Franciaországot is. Ez már csak azért is különös, mert minden vélt vagy valós emberi gyengesége, különös és állítólagos immoralitása ellenére a hazaszeretetet, illetve a Franciaország sorsa iránt érzett felelősségteljes gondolkodást és tenni akarást nem igazán lehet elvitatni tőle.

Folytatva a Dwyer által idézett gondolatok sorát, George Lefebvre szerint Talleyrand egyike volt a francia történelem legalaválabb szereplőjének, míg Edouard Aujay úgy vélekedett, hogy Talleyrand nem más, mint a haszonszerzés reményében elkövetett kétése ügyletek sokasága. Ezen utóbbi véleményével kapcsolatban ironikusan azt mondhatnánk, hogy Aujay nem Talleyrand-t jellemezte, hanem a politikus fogalmát definiálta. Érdekes módon – hívja fel a figyelmet Dwyer – az angolszász szakirodalom sokkalta elnézőbb és megértőbb Talleyrand-nal, mint a francia. Megemlíti Simon Schama-ot, aki Polgártársak című, monumentális és lenyűgöző művében Talleyrand-t a józan, realista forradalmárok közé helyezi, aki a modernitás, a liberális gazdaság és a törvényes rend szószólója volt. Létezik azonban egy abszolút pozitív Talleyrand is, mégpedig Guglielmo Ferrero Újjáépítés című könyvének lapjain. Dwyer Ferreróval kapcsolatban annyit tart fontosnak megjegyezni, hogy műve érdekes, de lényegét tekintve idejétmúlt. Ennek ellenére a kaméleon sokszínűségének érzékeltetéséhez fontos felidézni néhányat Ferrero gondolatai közül. Könyvében Talleyrand-t nemes egyszerűséggel a világ megmentőjeként tartja számon, aki egy meg nem értett zseni szellemi magányosságával állt szemben a vele oly ellenséges kortársakkal, és persze az utókorral, valamint akinek hatvanéves koráig csak kemény próbatételek sorozata jutott. Az eddig leírtakhoz képest igencsak megdöbbentő fordulat ez Talleyrand megítélésében, amin alighanem ő maga csodálkozna a legjobban. Hozzá kell azonban tenni, hogy Ferrero az 1930-as évek fokozódó nyugtalanságának közepette, kétségbeesetten kutatva egy biztos pont után – amelyet a legitimitásban vélt felfedezni – jutott el Talleyrand-hoz. Másrészt pedig Périgord grófjának a nélkülözések közepette jutott azért ideje az „élet édességének élvezetére”.

Ezen rövid áttekintésből is kiviláglik, hogy Talleyrand történelmi szerepének megítélése meglehetősen szélsőséges álláspontokat eredményezett a történész társadalomban. Színváltkozásainak nyomon követése nemcsak Mirabeau-t, Barras-t, Chateaubriand-t, vagy éppen Napóleon hozta nehéz helyzetbe, de mint látható, meglehetősen „tarkaság” uralkodik a történelemkönyvek lapjain is. Dwyer célja, hogy ennek az elsősorban érzelmi alapon megrajzolt és bírált embernek a portréját racionális alapon újrafesse. Könyvének minden sora ennek a dicsérendő objektivitásnak a szellemében született. Művének különlegessége, hogy tulajdonképpen kérdések és válaszok összefüggő rendszeréből épül fel. A kérdések Talleyrand cselekedeteire vonatkoznak, a válaszok pedig jól felépített, logikus magyarázatul szolgálnak az adott szituációban tanúsított magatartására. Talleyrand – írja Dwyer – mint politikai kaméleon és a mindenkor hatalmi elit tagja sikeresen alkalmazott egy – illetve több – politikai maszkot és hozzá illő retorikát, mindig a nemzeti és a nemzetközi hatalmi játszmák alakulásának megfelelően.

Mindezek fényében úgynevezett áruálásai is más megvilágítást nyerne a könyv lapjain. Talleyrand híres, 1789. október 10-i felszólalása a Nemzetgyűlésben, melynek során felvetette az egyházi javak állami tulajdonba vételét, Dwyer szerint nem az egyház elárulásának pillanata. Többek között azért sem, mert az ötlet nem Talleyrand-tól származik. Már az 1560-as (!) rendi gyűlésen felmerült a gondolata – legalábbis a második és a harmadik rend részéről – az egyházi vagyon államosításának. Sőt 1789 augusztusában megfogalmazódtak olyan vélemények, miszerint az állami kölcsönök fedezeteként kitűnően hasznosíthatók az egyházi birtokok. A forradalmi csupán az volt Autum püspökének cselekedetében, hogy a már ismert elképzelést egy egyházi főméltság terjesztette be. Hozzá tartozik még a teljes képhez, hogy Talleyrand és rajta kívül sokan mások tökéletesen tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy a gazdasági válság – mely részben szükségessé tette a rendi gyűlés összehívását – ugyanolyan, ha nem égetőbb probléma 1789 októberében, mint volt pár hónappal azelőtt. A helyzet kezelésére pedig a betervezett javaslat tökéletesen megfelelt. Persze személyes ambíciók is meghúzódtak a háttérben. Morris amerikai kereskedelmi ügynök feljegyzése szerint Talleyrand szívesen töltötte volna be a pénzügyminiszeri posztot. A válság gyors kezelésével pedig Talleyrand közelebb került volna remélt céljához. Ebből az esetből kiviláglik, hogy Talleyrand cselekedeteit csak részben lehet személyes indíttatással magyarázni. Az eingenhi herceg meggyilkolásának zavaros története – noha nyilvánvaló, Talleyrand pályafutásának legnagyobb hibája volt – a fent említettek figyelembevételével új értelmet nyerhet. Dwyer részletesen leírja, hogy az ötlet valószínűleg Talleyrandtól származott, de azon az ülésen, melyen elhatározták a herceg elrablását, nem vett részt. Így az egész úgy a hatalmon lévő elit szűk csoportjának – beleértve Napóleon és többek között Fouché – kollektív döntése volt. Az akció háttérében pedig ott húzódott az a szándék, hogy egy feszült nemzetközi szituációban egyértelművé tegye mind a belső ellenzék, mind a külföldön szervezkedő emigráció számára, hogy mire számíthat.

Dwyer természetesen nem kívánja védeni a védhetetlent. Talleyrand hosszúra nyúlt politikai pályafutása távolról sem volt botrányoktól mentes. Más politikusok is éltek a hatalomból fakadó lehetőségekkel, Talleyrand esete azonban annyiban különbözik tőlük, hogy mindannyiukat túlélte politikai

és fizikai értelemben is. Dwyer a „siker” okait vizsgálva felhívja a figyelmet, hogy Talleyrand úgynevezett árulásaira minden esetben akkor került sor, amikor a rendszer saját hibáiból fakadóan önmagát döntötte meg. Ez volt a helyzet Napóleonnal kapcsolatban is. Talleyrand akkor fordult szembe a császárral, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Napóleon fékezhetetlennek tűnő ambíciói csak ártnak Franciaországnak, valamint destabilizálják az igencsak törekény nemzetközi rendet. A császárral való szembefordulás nem feltétlen jelentette a rendszerrel való szembefordulást is. Talleyrand számára ugyanis előnyösebb lett volna a megreformált napóleoni rendszer, mint egy új köztársaság, vagy az esetleges restauráció. Ugyanis már 1792-ben, londoni tartózkodása idején az Angliában lévő királypárti emigránsok egy esetleges sikeres restauráció után nem egyszerű akasztást, hanem kerékbotörést helyeztek kilátásba Talleyrand-nak. Az már a történelem és a sors furcsa fintora, hogy éppen Talleyrand tette számukra lehetővé a hazatérést.

Dwyer Talleyrand minden cselekedete mögött a racionális okokat kutatja, megfosztva azokat az évszázadok alatt rájuk rakódott negatív előítéletektől. Stílusa egyszerű és lényegre törő. Kitűnően segíti az olvasót a tájékozódásban a fejezeteket követő jegyzetek sokasága és a mű végén fellelhető, magyarázatokkal gazdagon kiegészített bibliográfia. Dwyer könyvének józan hangvétele azért is külön kiemelő, mert mint a Talleyrand Baráti Kör alelnöke nyilvánvalóan pozitívan viszonyul könyvének főszereplőjéhez. Éleslátását azonban nem homályosítja el sem a Talleyrand-nal kapcsolatos kritikák özöne, sem a valóban páratlan politikusi teljesítmény sem. Dwyer műve nagyban hozzájárulhat az oly mélyen gyökerező és meglehetősen terhelte Talleyrand-kép kiigazításához.

1815-ben egy párizsi könyvkereskedő, Alexis Eymery előállt azzal az ötlettel, hogy kiad egy kézikönyvet a francia forradalom és a napóleoni időszak kimagasló szereplőiről. A listára több mint ezer név került fel. Mindahányszor valaki esküjét megiszgálva az új rendszer szolgálatába állt – ismerte az eseményeket erre volt alkalom bőven –, egy szélkakas került a neve mellé. Az szélkakasok száma átlagosan három volt, Talleyrand – igaz, holtversenyben Fouchéval – tizenkettő szélkakassal az élen végzett. Elképzelhető, hogy Dwyer könyve végre kedvezőbb „széljárás” hoz az oly sokat kritizált politikus megítélésében.

Ábrahám-Ködmén Zoltán

HORST MÖLLER
EUROPA ZWISCHEN DEN WELTKRIEGEN
(Európa a két világháború között)
München, R. Oldenbourg Verlag, 1998. 278 p.
(Oldenbourg Grundriss der Geschichte. Band 21)

A szerző a Münchener Egyetem Új- és Legújabbkori Történelem Tanszékének professzora és a Jelenkor-történeti Intézet vezetője. Az Oldenbourg sorozatban megjelent munkák tipikus kézikönyvek, melyek között azonban a Möller által tárgyalt téma ez idáig még nem szerepelt. Más idegen nyelvű kézikönyvek ugyan feldolgozták már a kérdést, ám időközben ezek el is avultak. Möller munkája összevethető több ismert sorozat megfelelő kötetivel (*New Cambridge Modern History* [C. L. Mowat], *Propliäen Geschichte Europas* [K. D. Bracher], *Handbuch der Europäischen Geschichte* [Th. Schieder] és *Nouvelle Clio* [J.-B. Duroselle]). Ezek közül az első már több mint tízéves, a többi viszont 1991–93-ban újból kiadták. Möller munkájában a téma tárgyalása terén is pozitív és új vonásokkal találkozhatunk. Kötete egy Európán átvéló elemzés, a kül- és belpolitika összefüggéseinek feltárása, a nacionalizmus és a szociális-gazdasági struktúra bemutatása. Jóval szélesebb spektrumú, mint a fent említett munkák. Szerkezetileg hasonlatos Duroselle *L'Europe de 1815 à nos jours. Vie politique et relations internationales* című munkájához, ám Möller munkája forrásbázisát tekintve jóval rendszeresebb és gazdagabb.

A könyv szerkezete megfelel az Oldenbourg sorozatban szokásosnak, vagyis három nagyjából azonos terjedelmű egységből áll. Ezek a következők: 1) *Darstellung*, összefoglalás, általános konszenzus a vizsgált időszakokkal kapcsolatban. 2) *Grundprobleme und Tendenzen der Forschung*, a kutatás alapproblémáit és tendenciáit, a szakirodalmi vitákat, valamint a kutatás jelenlegi állását mutatja be. 3) Válogatott, meglehetősen bő, több mint ezer munkát felölelő bibliográfia tematikus elrendezésben (fontosabb publikált források, kézikönyvek, monográfiák angolul, németül, olaszul, franciául, cikkeket a hét legfontosabb angol és német nyelvű szakfolyóiratból). A melléklet részletes, 11 oldalas kronológiát tartalmaz. A kötet végén találunk névmutatót, mely jelen esetben különösen fontos a kutatói vitákban szereplő tudósok nyomon követése szempontjából.

Érdekessége a munkának, hogy az első két fejezet párhuzamos szerkezetű, mely lehetővé teszi az összevető, összehasonlító olvasást. Például *A két világháború közötti időszak mint korszak* (*Die Zwischenkriegszeit als Epoche*) párja *A két világháború közötti időszak a 20. század történetében: korszakolás* (*Die Zwischenkriegszeit in der Geschichte des 20. Jahrhunderts: Periodisierung*). *A nemzetközi rend fejlődése és destabilizálódása* (*Entwicklung und Destabilisierung der internationalen Ordnung*) együtt olvasható *A nemzetközi rend alapproblémaival* (*Grundprobleme der internationalen Ordnung*).

Möller leghatározottabban a „politika primátusa, avagy a gazdaságé a meghatározó” vitában foglal állást. Véleménye szerint kizárólag a két klasszikus felfogás szintézise alapján érthető meg a két világháború korszakának története. A kulcskérdései a következők: 1) Miért lehetett a korszak nem csupán háborút követő (post-war) időszak, de egyúttal háború előtti (pre-war) időszak is? 2) Mivel magyarázható a nemzetközi rendszer instabilitása és végső összeomlása? 3) Mi a kapcsolat a belföldi instabilitás és az európai államrendszer fejlődése között? 4) Hogyan járul hozzá a szociális és gazdasági fejlődés a belföldi destabilizációhoz? 5) Hogyan függ össze a Versailles örökségeként megmaradt nacionalizmus expanziója és a totalitárius ideológiák terjedése?

A szerző ezeknek a kérdéseknek többszörösen összetett, kölcsönös összefüggését sejteti, ám teljesen nem tárja fel. Amit az olvasó kap, az nem más, mint az egyes államok belpolitikájának érintőleges diszkussziója, egymástól meglehetősen elszeparálva. Möller mindezt egy átvélő, rendszeres analízisként értelmezi, ám ez mégsem nevezhető szisztematikus vizsgálódásnak, annak ellenére sem, hogy néhány nagyon helyénvaló és szakszerű részt is találunk, így a „négy nagy” vitáját Párizsban, ahol a kulcsszemélyiségek jellemét is feltárja.

A leglényegesebb megállapítása a szerzőnek a következő: a két világháború közötti időszakot korántsem jogos csupán kívülről, külső nézőpontból ábrázolni, hiszen a két háború indukált egy belső szociális-társadalmi kohéziót, politikai és diplomáciai instabilitást. Ez az instabilitás tulajdonképpen azoknak a megoldatlan problémáknak – nevezetesen imperializmus, nacionalizmus – a következménye, amelyeket az első világháború teremtett. A szerző szerint az első világháború után bármilyen rendezés teherré vált volna a következő időszakban. A háború ugyanis gazdaságilag egyet jelentett a fizikai pusztulással, s nagy mennyiségű deficit halmozódott fel annak következtében, hogy a háború költségeit hitelekkel fedezték. Ettől a problémától Európa vezető gazdasági hatalmai, úgymint Nagy-Britannia, Franciaország és Németország – ugyan nem azonos mértékben, de – mind szenvedtek. A gazdasági problémák végigvonultak Európán, az egész nemzetközi gazdasági rendszer megingását, majd összeomlását hozva. Ez visszahatott a nemzetközi politikára is. 1919-ben Franciaország és Nagy-Britannia irracionális mértékű gazdasági büntetéssel sújtotta a veszteseket, hogy saját belgazdaságát regenerálni tudja. A legyőzött országokban a kártérítéseknek, a területi veszteségeknek és Wilson meg nem valósult elveinek – például a nemzeti önrendelkezés – eredményeképpen a belpolitika polarizációja, autoriter és totalitárius rezsim kialakulása ment végbe. Ezek azután már korántsem Wilson 14 pontját vagy a locarnói elveket, avagy a Kellog–Briand-paktumot kívánták, sokkal inkább egy újabb háborúban gondolkodtak, vagyis a szituáció adott volt a következő háborúhoz. Möller ragaszkodik a végső konfrontáció elkerülhetetlenségének gondolatához, bár hozzáteszi: az odáig vezető utak számos ponton eltértek egymástól. A végkifejlet szerinte mégis minden esetben ugyanaz lesz.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy Möller jelen kötete mind tartalmát, mind szerkezetét tekintve magasan megfelel a témát feldolgozó kézikönyvek követelményeinek. Megbízható és tartalmas, ezért kiválóan alkalmas a két világháború közötti korszak leglényegesebb kérdéseinek megismerésére.

Rab Virág

ROBERT O. PAXTON

VICHY FRANCE: OLD GUARD AND NEW ORDER 1940–1944

(*Vichyi Franciaország: A régi gárda és az új rendszer 1940–1944*)

New York, Columbia University Press, 2001. 416 p.

A modern kori francia történelem iránt érdeklődő olvasó számára nem ismeretlen Robert O. Paxton neve. A Harvard Egyetemen szerzett PhD-fokozat után több amerikai egyetemen (Berkeley, State University of New York) oktató neves amerikai szaktörténész munkássága elsősorban a két világháború közti időszakot, illetve a második világháborút – ezen belül is elsősorban Franciaország 20. századi történelmét – öleli fel. Önállóan írt munkái közül kiemelkednek az Európa múlt századi történelméről (*Europe in the 20th Century*, Thomson Learning, 2001), a De Gaulle-ról (*De Gaulle and United States 1930–1970*, Berg

Publishers, 1994), valamint a fasizmusról (*The Anatomy of Fascism*, Allen Lane, 2004.) írott munkái. A Michael R. Marrusszal közösen írt *Vichy France and the Jews* (Stanford University Press, 1995) című mű pedig a mai napig az egyik legtárgyilagosabb és legszínvonalasabb összefoglaló Pétain marsall rendszerének ellentmondásos zsidópolitikájáról.

A szerző tárgyalandó műve az ún. vichyi Franciaország történetére koncentrált, a megszállt területek történetéről nem, a világháború eseményeiről pedig csak utalásszinten olvashatunk benne. Ennek ellenére a szerző figyelmet fordít arra, hogy vizsgálata tárgyát – a különböző elemzéseket jó érzékkel kontextualizálva – belehelyezze a francia és az európai történelem fősodrába. A könyvben találunk mind kronologikus leíró, mind pedig elemző fejezeteket. Eképp az eseménytörténet ismeretének fényében olvashatunk a vichyi Franciaország gazdaság- és társadalomtörténetéről, valamint katonapolitikájáról. Paxton két kérdést jár körül ebben a könyvben. Az egyik a németekhez fűződő viszony, vagyis a kollaboráció problematikája. Szabad volt-e, elkerülhetetlen volt-e együttműködni a németekkel a francia vezetésnek? Hol a határ az el nem kerülhető együttműködés és a kollaboráció között? A szerző által vizsgált másik kérdés a francia társadalom viszonya Pétain új, konzervatív társadalompolitikájához.

A könyv vitathatatlan érényei közé tartozik, hogy lerombolja azt a mítoszt, miszerint volt ugyan pár francia kollaboráns, de a franciák többsége ellenálló volt. Egyértelműen kiderül, hogy a vichyi Franciaország területén élő francia társadalom többsége 1943 derekáig közömbös volt a német hódító politikával szemben. A mindennapok szintjéről nézve sokak élete semmit sem változott, csupán több lett az igazoltatás. A mű bevezetőjéből alaposan megismerhetjük az összeomlás történetét, az utána kialakult kaotikus politikai helyzetet, valamint annak megoldási lehetőségeit. Reális képet kapunk a végső francia döntés – vagyis a fegyverszünet – hátteréről, valamint arról, hogy a harc folytatása abban a helyzetben gyakorlatilag kilátástalan lett volna.

A könyv teljes megértéséhez nem elégséges a második világháború történetének ismerete, elengedhetetlen a Franciaország két világháború közötti belpolitikájában való jártasság is. Az olvasó gyakran találkozik az elemző részekben visszautalásokkal, sőt a III. fejezetben (*The Collaborators*) egy egész alfejezet szól az 1934 és 1937 közötti francia belpolitikai életről (*The French Civil War 1934–1937*). A részletes belpolitikai helyzetelemzés ráirányítja a figyelmet arra a – laikus körben talán kevésbé közismert – tényre, hogy a francia politikai elit nemcsak elfogadta az új helyzetet, vagyis azt, hogy a németek elfoglalják Európa nagy részét, hanem rövid időn belül hozzá is látott ahhoz, hogy felépítse saját karrierjét az „új rendben”. Figyelemre méltó, hogy a kialakuló új Franciaország vezetésében is sok hivatásos katonát találunk. 1940 nyarán, az első Pétain-kormányban az idős marsallon kívül ott találjuk még François Darlan tengernagyot, Maxime Weygand és Charles Huntziger tábornokokat is. Darlan egészen 1942 tavaszáig meghatározó szerepet játszott a francia politikai életben; többször is ő tárgyalta a németekkel a francia hadifoglyok elengedése ügyében. Pierre Laval, aki szintén csak folytatta politikai karrierjét Pétain marsall regnálása alatt, csupán 1942 tavaszától, Darlan bukása után vált első számú vezetővé.

A mű jól érzékelteti azt az 1940 után is markánsan tovább élő francia közvélekedést, miszerint Franciaország nagyhatalom maradt, csupán Európa új urával, a németekkel kell megállapodnia az új játékszabályokban. Az erős francia nemzeti önértékelés kívül az érzést alátámasztotta az a tény is, hogy a vichyi Franciaország megtarthatta a korábbi francia gyarmatokat.

Az amúgy is feszültségekkel terhes francia–brit viszonyt hosszú időre beárnyékolta a Brit Királyi Flotta akciója, amelynek keretében a francia hadiflottát az Oran melletti Mers el-Kebir-i hadikikötőben elsüllyesztették. Bár ez a lépés brit szempontból érthető és logikus, sőt a francia flotta német kézre kerülését megakadályozandó, elkerülhetetlen is volt, a francia társadalom és különösen a katonák hátbatámadásként értékelték brit szövetségük részéről.

A britek elleni francia ellenszenv azonban nem hágtá át a józan ész határait. Pétain marsall igyekezett mindent megtenni azért, hogy Franciaország a lehetőségekhez képest távol maradjon a háborútól. A Szovjetunió elleni hadjáratban is mindössze egy nagyjából önkéntesekből álló hadosztály vett részt, nem pedig az állam. A Nagy-Britannia elleni Seelöwe hadműveletből pedig teljesen kimaradt Franciaország, bár ez esetben is komoly belső viták zajlottak, amelyekben mind a háború-, mind a békepártiak hevesen érveltek saját véleményük alátámasztására. Kár, hogy Paxton nem tárgyalja részletesen a gyarmati területeken állomásozó – és így Vichy fennhatósága alá tartozó – francia csapatoknak, valamint az ott élő civileknek a Pétain-rezsimhez fűződő viszonyát.

Az 1940 tavaszától 1944 nyaráig terjedő időszakot a szerző a tradicionális felosztást követve két részben tárgyalja, belső korszakhatárként a német megszállás időpontját fogadva el. Paxton csupán 1942 végétől, tehát a német megszállás kezdetétől beszél kollaborációról (*Collaboration, 1942–1944*), míg az 1940–42 közötti időszakot egyfajta átmenetként értékeli a kényszerű együttműködés és a „valamiféle” önállóság között (*The French Quest for Collaboration*). Ebben az időszakban még beszélhetünk szuverén

francia politikai életéről, de a megszállás és Laval színre lépése után valójában már csak egy „bábország” bábkormányáról lehet szó.

A szerző által körüljárt másik fontos kérdés a Pétain-féle állam társadalompolitikája, amit egyfajta forradalomként definiál (*The National Revolution*). A szabadság, egyenlőség, testvériség hármását felváltotta a család, a munka és a haza eszmei triumvirátusa. Ezt Paxton nem visszalépésként, hanem a francia társadalomban mélyen gyökerező, a katolikus egyházi és egyéb hagyományokra támaszkodó konzervatív eszmerendszer ideiglenes győzelmeként értelmezi. Olvasatában ennek kiépítését a francia társadalom nem sokként élte meg, hiszen jelentős része a háborús vereség okát amúgy is a liberalizmus elburjánzásában látta. A szerző részletesen kifejti Pétainnek az új, a francia hagyományok és a korporációs rendszer házasításán alapuló Franciaországról alkotott elképzeléseit. A marsall egy paternalista állameszmény megvalósításának a híve volt, amelynek fő célkitűzése az oktatás, a munkahely biztosítása, valamint a szociális gondoskodás volt. A szociális juttatásokért cserében az államfő az állampolgároktól abszolút lojalitást és engedelmességet várt el: más szóval azt, hogy nem szólnak bele az állam ügyeibe, és elfogadják annak döntéseit.

Az utolsó fejezetben (*A Balance Sheet: the Legacy of Vichy*) Paxton – különböző szempontok alapján értékelve – átfogó képet nyújt a vichyi Franciaország rendszeréről. Véggökvetkeztetési egyáltalán nem elmarasztalóak, de nem is elismerők. Morális alapon egyértelműen elítéli a vichyi Franciaországot, hiszen vitathatatlanul kollaboráns diktatúra volt. Objektivitásra törekvő szakemberként rámutat ugyanakkor, hogy valószínűsíthető: francia szempontból feltehetően ez volt a korabeli alternatívák közül a legkevésbé rossz. A lehetőségek és a mozgáster korlátaival maga a francia átlagember, sőt a francia politikai elit is tisztában volt. Részben ennek tulajdonítható a kollaboráció hallgatólagos elfogadottsága a közvélemény, a politika és az igazságszolgáltatás soraiban, ennek következményeként számos, a vizsgált időszakban miniszterként, államtitkárként szolgált politikussal lehetett találkozni hasonló magas beosztásban az 1950–60-as években.

Összességében elmondható, hogy a könyv egységes egész, a keresztutalások, valamint az egymásra épülő fejezeteken átívelő logikai érvláncolatok miatt az egyes fejezetek önmagukban nem értelmezhetők. A gondos szerkesztői munka hiányára vall, hogy bár a mű stílusa roppant választékos, az indokolatlanul hosszú körmondatok gyakorisága miatt nehezen olvasható a nem angol anyanyelvű olvasó számára. A szerző széles nyelv- és forrásismeretét bizonyítja, hogy nemcsak az angol–amerikai, hanem a francia és a német nyelvű szakirodalom számottevő részét is felhasználta könyvéhez. Növeli a mű értékét, hogy a gazdag könyvészeti anyagon kívül a szerző primer francia levéltári forrásokra támaszkodó alap kutatásai eredményeit is az olvasók elé tárja. Célszerű lett volna viszont a magas színvonalú elemzések értékét az új határokat, demarkációs vonalakat illusztráló térképmelléklettel emelni. A kötet jól összeválogatott, informatív fényképmelléklete telitalálat, elhelyezése azonban nem szerencsés, mivel a könyv közepébe, egy fejezetet mintegy kettévágva szerkesztették be.

Robert O. Paxton olyan témát dolgozott fel figyelemre méltó alaposággal, amellyel talán még maguk az érintettek sem néztek szembe. Széles forrásbázist felvonultatva, tárgyilagosan és árnyaltan járta körül egy puha diktatúra történetét, gondosan ügyelve arra, hogy a modern kori történelem e vitatott fejezetét a második világháború, sőt az egész 20. századi európai történelem vonulatába illessze. Könyvében nem olvashatunk nagy leleplezésekről. Am az olvasó számos, nem túl közismert ténnyel gazdagodva jól meggondolt, indokolt problémafelvetésekre kap szakmailag megalapozott válaszokat a vichyi Franciaország, illetve tágabb értelemben a franciák második világháború alatti szerepléséről.

Kovács Tamás

E SZÁMUNK SZERZŐI

Ábrahám-Ködmén Zoltán, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Czövek István, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola

Hajdók Ildikó, egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Kovács Tamás, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Rab Virág, egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem

N. Szabó József, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola

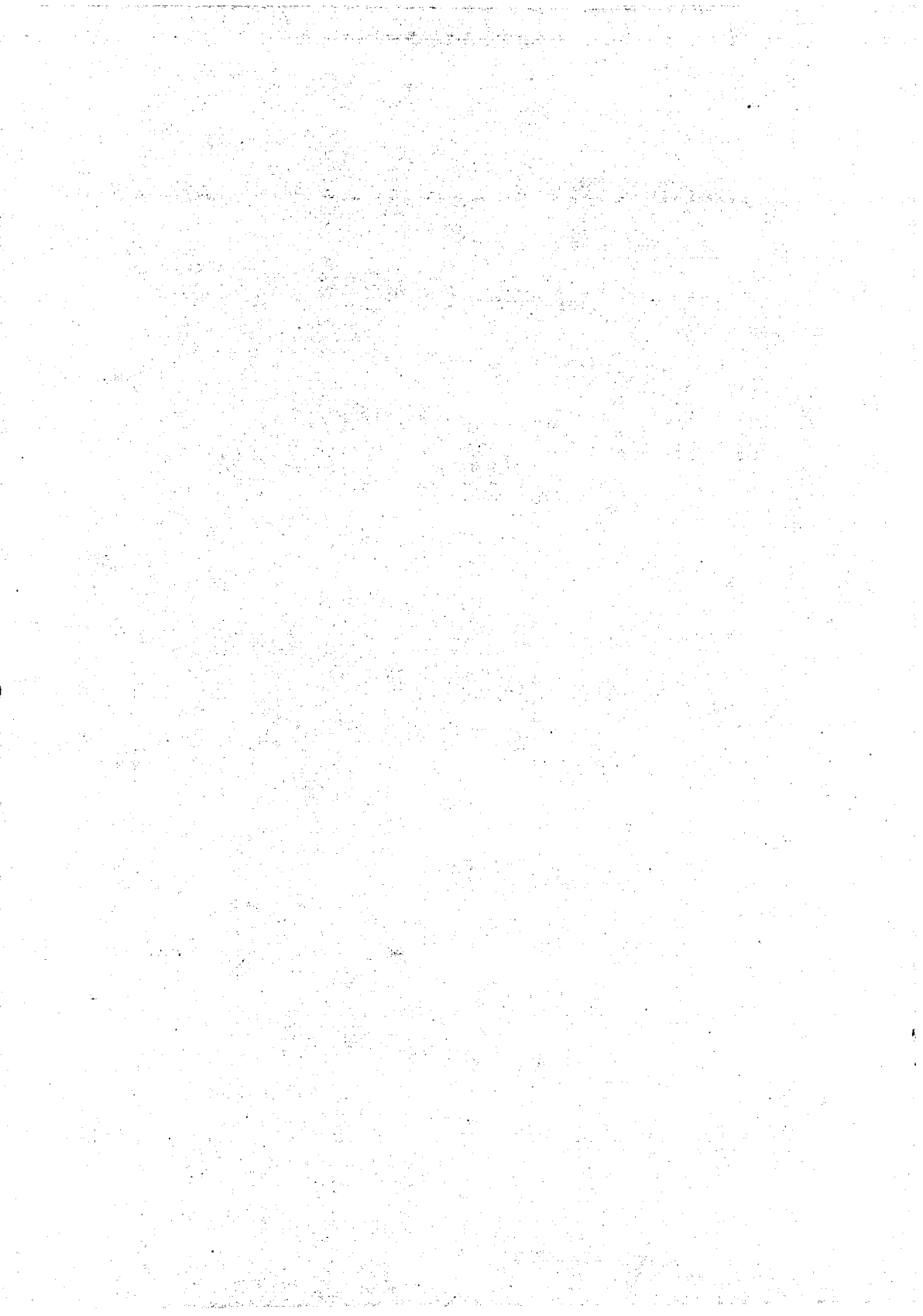
Sashalmi Endre, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Szilágyi Ágnes Judit, PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szili Sándor, PhD, tudományos munkatárs, ELTE Ruszisztikai Központ

V. Molnár László, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Vajnági Márta, egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem

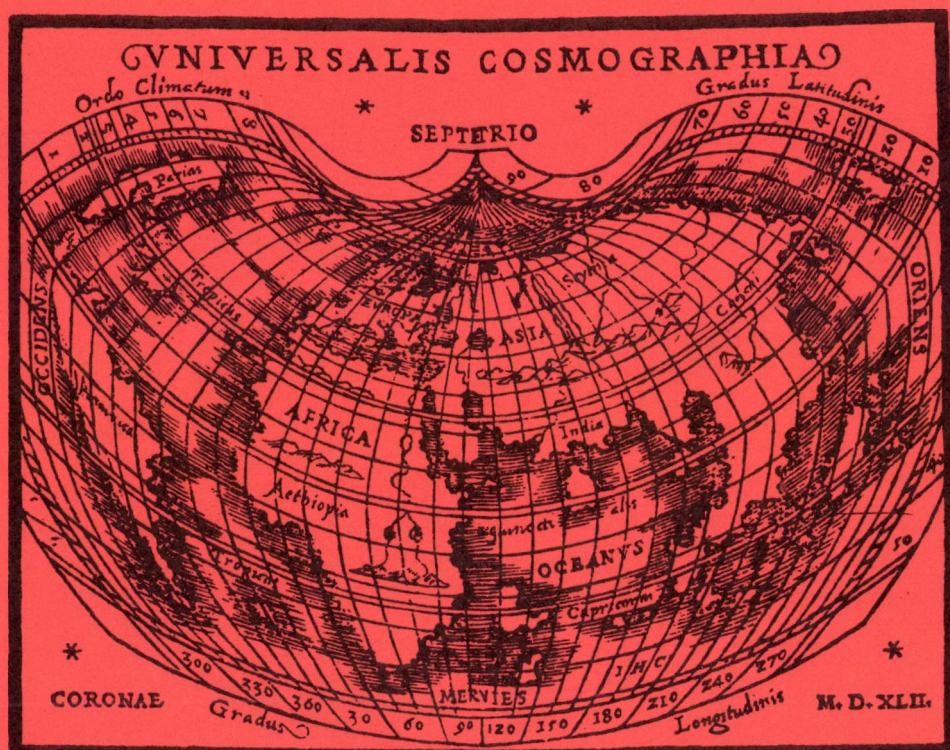
57779

2005 APR 0 1.

AF 621

VILÁGTÖRTÉNET

2004 ősz-tél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Rubint István: Egy hódoltsági kapucinus Afrikában. Kapucinus misszió a 17. századi Portugál-Kongóban	3
Juliane Brandt: Konzervatív és „konzervatív” – a fogalomképzés helyzetéről és kialakulásáról	27
Halász Iván: Vrangel báró a Krím félszigeten a polgárháború idején	46
Ágoston Magdolna: III. Iván 1497. évi vörös viaszos pecsétje. Adalékok az orosz állami szimbolika előtörténetéhez	65
Traian Dragan: Az 1875-ös szabad kereskedelmi egyezmény és hatása az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia kapcsolataira	78
Harsányi Iván: A magyar–spanyol diplomáciai kapcsolatok néhány kényes kérdése Carlos Arcos y Cuadra budapesti spanyol ügyvivő diplomáciai levelezésében	87

SZEMLE

Ágoston Magdolna: Az orosz történelmi források terminológiája (Ism.: Sashalmi Endre)	94
Christopher R. Browning: The Origins of the Final Solution: the Evolution of Nazi Jewish Policy (Ism.: Kovács Tamás)	95
Krausz Tamás: Antiszemizmus – holokauszt – államszocializmus (Ism.: Mitrovits Miklós)	96
Thomas Lindenberger: Volkspolizei. Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968 (Ism.: Horváth Sándor)	99
Stefan Nothen–Volker Pade (szerk.): Bürger, Rowdys und Rebellen. Deutsche Polizeilehrfilme in West und Ost (Ism.: Horváth Sándor)	101

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,–Ft, példányonkénti eladási ára: 200,–Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

EGY HÓDOLTSÁGI KAPUCINUS AFRIKÁBAN

Kapucinus misszió a 17. századi Portugál-Kongóban

Bernardino Hungaro (1603/6–1664) kapucinus szerzetesről keveset írt a magyar tudomány. Életrajzi adatai meglehetősen hiányosak, különösen élete első 30 évéről tudunk keveset. Magyarországon elsősorban a két világháború között megjelent, missziókkal foglalkozó munkák tartalmazzak említést róla. 1932-ben Puskás Béla hosszabb írást szentelt Bernardino Hungaro életének.¹ Az ismertető elsősorban az itáliai forrásokra alapozva ad rövid életrajzot, természetesen döntően a missziós tevékenységre koncentrálván. Miklós László négy évvel később tesz róla említést, de gyakorlatilag csak Puskás Béla írását használja fel, semmilyen új információt nem közöl.² 1937-ben jelent meg Lévy Mihály átfogó kézikönyve, melyben a szerző méltatja Bernardino Hungaro afrikai térítőtevékenységét. Lévy – megfelelően a korszaknak – kész tényként kezeli Bernardin atya magyar mivoltát, szerinte ő volt az első afrikai magyar hittérítő.³ Első és mindmáig egyetlen hosszabb tanulmány életéről a Kapucinus Tartományi Értesítő 1948-as évfolyamában jelent meg az akkor a móri rendházban élő Jácint atya (1914–1983) tollából.⁴ Ugyanő volt az, aki később a Pápai Egyetem (Universitas Pontifica Gregoriana) számára írt német nyelvű disszertációjának részeként ismét foglalkozott Bernardino Hungaro magyarországi vonatkozásaival.⁵ A kapucinus szerzetes életéről ebben a munkában sem közöl többet, mint előző tanulmányában, de számos forrást közread, illetve további lehetséges források helyét határozza meg. A Rómában kiadott kapucinus lexikon is mindössze néhány sort szentel életének.⁶ Ebből megtudjuk, hogy a római provinciában végezte rendi tanulmányait, Magyarországon és Kongóban végzett térítőmunkát, melyről jelentést is írt, amit azonban nem adtak ki. 1664-ben halt meg. Végül érdemes megemlítenünk, hogy a magyar származású hittérítőkről Bangha Béla közöl kisebb adattárat 1905-ben megjelent rövid tanulmányában.⁷ Itt sem találkozunk Bernardino atya nevével, de ez nem meglepő, hiszen Bangha csak az ismert jezsuitákat veszi számba, maga is keseregve azon, hogy más rendbeli hittérítők neveivel adós a magyar tudománynak.

Külföldön jóval többet írtak a kongói misszióban elévülhetetlen érdemeket szerzett kapucinus életéről. Alapvetően három intézmény foglalkozott munkásságával. A Pápai Állam mindig is jól dokumentálta európai és Európán kívüli tevékenységét. Legtöbb forrásunk a pápai irattárakban lelhető fel. Különösen hangsúlyos szerep jut a Propaganda Fide levéltárának, mely alapítása (1622) óta az Európán kívüli missziók fő szervezője, egyúttal ellenőrzője is volt. Bernardino Hungaro számos levelét, jelentését a Propaganda Fide levéltára őrizte meg számunkra.⁸ A kapucinus rend, noha viszonylag késői alapítású – 16. századi –, elévülhetetlen érdemeket szerzett a hittérítés terén, különösen Amerikában és Nyugat-Afrikában. Bernardino Hungaro térítésének sikeréről a rend európai generálisának küldött 1665-ös beszámoló tartalmaz fontos információkat.⁹ Mivel Bernardino Hungaro térítőtevékenysége a korabeli luzitán érdekszférára korlátozódott, ezért a lisszaboni levéltárak, valamint a portugál nyelvű feldolgozások és a térségről írott olasz és portugál, spanyol forrásmunkák képezték jelen tanulmány gerincét.¹⁰

Élete, származása, születésének helye, időpontja

Származását tekintve – noha sok adattal rendelkezünk – több a kétely, mint a bizonyosság. A kapucinus rendbe való belépéskor a szerzetes általában megváltoztatja, keresztnévét, valamely katolikus szent nevét véve fel, valamint szülővárosa nevét illeszti mögé, ezzel is mintegy jelezve, hogy addigi világi életét maga mögött hagyta. Így jönnek létre olyan nevek, mint Jorge de Geel (Adriano Willems), aki 1612-ben született Németalföldön, 1642-ben lépett be a kapucinus rendbe és ekkor az Adriano keresztnévét a Jorge-ra cserélte,¹¹ vagy éppen Bernardino Belgrado/Hungaro.¹² Joggal feltételezhetjük tehát, hogy Belgrád városában született. Jácint atya idézett tanulmányában egyértelműen a mai szerb fővárossal, a korabeli Nándorfehérvárral azonosítja származási helyét. Érdemes megemlíteni, hogy a korszak forrásai szintén Belgrádként említik Tengerfehérvárt, a mai Biograd na Morut is a dalmát tengerparton. Mindkét városban élt a tárgyalt korszakban kis létszámú magyar közösség. Amíg nem bukkan fel újabb adat, addig szülőhelyét illetően nem tudhatunk bizonyosat.

A Bernardin név kiválasztása – amennyiben a keresztnévét is megváltoztatta – minden bizonnyal valamely ferences előd hatására történhetett. Sienai Bernardin (1380–1444) az obszerváns ág első vikáriusa volt. A firenzei zsinaton (1439) a görögökkel való unió érdekében eredményes munkát végzett. Több humanista tudóssal levelezett. Kapisztrán Szent Jánossal együtt egyik vezére volt a ferencesek reformmozgalmának. Ereklýeit Aquila város őrzi.¹³ Időben közelebb esik Bernardino Hungaro életéhez egy másik kiemelkedő ferences, Asti Bernardin, aki vikárius generálisként 1536-ban kötelezővé tette a lelkipázkodást és a prédikációt. Így lett az eredetileg aszketikus mozgalomból lelkipásztorkodó közösség a kapucinus rend.

Születési időpontja szintén bizonytalan. Későbbi leveleiben egyszer sem utal még csak áttételesen sem születési idejére. Egyetlen kapaskodónk maradt: 1628-ban részt vett egy titkos konstantinápolyi misszióban. Ennek kapcsán kérelemmel fordult VIII. Orbán pápához (1623–1644). 1628. október 6-án kéri, hogy alszerpapból szerpappá avassák.¹⁴ Tárgyalt korszakunkban korántsem ment ritkaságszámba az, hogy kispapokat hamarabb szentelnek pappá, mint azt az egyházi rendelkezések lehetővé tennék. Ezzel a módszerrel is igyekeztek enyhíteni a magyarországi nyomasztó paphiányon. Az engedélyt és a felmentést a várakozási idő alól még azon a napon megkapta.¹⁵ Mivel idő előtti – „extra tempora” – szerpapi kinevezését kéri Bernardino Hungaro 1628. október 6-i levelében, ezért bizonyos, hogy még nem érte el a kívánt 25. életévét, de már elmúlt 22 éves. Születési idejét tehát 1603 és 1606 közé tehetjük.

Még nehezebb – talán egzaktnak meg sem válaszolható kérdés mai tudásunk szerint – Bernardino Hungaro nemzetisége, illetve anyanyelve. Természetesen külön kell választanunk a korabeli anyanyelv és nemzetiség meghatározást a „hungarus” tudattól. A korabeli források Ongarián nemcsak Magyarországot, hanem a korona tartományait, Horvátországot, Szlavóniát, és amikor annak fennhatósága alatt volt, Dalmáciát értették.¹⁶ Említésre méltó, hogy a korabeli Erdély és a Bánát határvidékén a bosnyák rendtartományhoz tartozó ferencesek is térítettek.¹⁷ Mivel azonban ők török alattvalók voltak, ezért nehezen elképzelhető, hogy közreműködésükkel egy ifjú a római kapucinus rendtartományban lépjen be a rendbe. (Kivételt erősítő szabály Oláh Boldog Jeremiás, aki 1556-ban született Moldvában, és 1578-ban lépett be a kapucinus rendbe Nápolyban. Ő a rendi szabályoknak megfelelő Jeremias a Valahia nevet kapta, mivel a származási országra akartak utalni nevével.)¹⁸

Bernardino Hungaro első leveleit latin, illetve olasz nyelven írta. Az évek folyamán jól kimutatható írásaiban a spanyol és a portugál nyelv hatása. A dalmát partvidéken az olasz nyelv használata általánosan elterjedt volt. Mégis szinte bizonyos, hogy nem lehetett az anyanyelve, mert 1628. október 15-én Anconából kelt levelében a „török” szót „turko” formában használja a „turco” helyett.¹⁹ Tehát valamely délszláv nyelv (noha nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szerb lakosság döntő többsége az ortodoxiához tartozott, s nehéz elképzelni, hogy egy szerb ifjú Rómába menne, hogy beléphessen a kapucinus rendbe), vagy még inkább a magyar lehetett az anyanyelve.

Magyar eredete mellett nemcsak Lévay Mihály tette le a voksát már idézett munkájában, hanem például olyan külföldi szerzők is, mint a neves Angola-szakértő Ralph Delgado, aki Loango királyának áttérése kapcsán „Frei Bernardin, *húngaro*”-ként megemlíti Bernardin testvért.²⁰ Rajtuk kívül magyarnak véli a szerzetest Edouard d’Alencon, aki 1914-ben jelentette meg tanulmányát a kongói kapucinus misszionáriusok életrajzi adataival. Ebben említi Bernardino Hungarót, egyértelműen magyar származásúnak tartva őt.²¹

Jácint atya idézett tanulmányában nem foglal határozottan állást Bernardino Hungaro nemzetiségét illetően. Ő nem tartotta kizártnak sem a délszláv (horvát?), sem a magyar eredetet. Érdekes azonban megvizsgálnunk aláírását. A kapucinus szerzetes 1628. október 15-től kezdődően minden levelét, jelentését Bernardino Hungaróként írta alá. Vagyis nem a többi kapucinus által használt formulát választotta, mint Jorge de Geel, Boaventura de Alessano vagy Leonardo da Nardo stb., tehát a keresztnév mögé illesztve a születési helye főnévi alakját. Ezt a formát csak 1628 októberében kelt, mentességet kérő levele aláírásakor alkalmazta (Bernardino da Belgrado). Logikusan az következne ebből, hogy a későbbiekben a Bernardino da Hungria formát használja. Helyette azonban mindvégig a Bernardino Hungaro aláírást találjuk. Így – némileg erőszakolt fordítással – nem a „Magyarországi Bernardin” név illene rá, hanem a „Magyar Bernardin”. Meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy Bernardino Hungaro nevével is jelezni kívánta származási helyét – talán nemzetiségét is –, tehát tudatosan írta alá „hungaro”-ként leveleit.

Végezetül meg kell vizsgálnunk azt a kérdést: hol járhatta iskoláit? Ismét olyan területhez érkeztünk – talán az utolsó ilyen lesz –, melyhez rendkívül kevés forrás kapcsolódik, így csak közvetett utalásokra hagyatkozhatunk. Ha elfogadjuk nándorfehérvári születésének tényét, akkor elképzelhető, itt járta ki első iskolaéveit. A belgrádi misszió 1613 második felében már iskolával is rendelkezett, melyet Színi István jezsuita misszionárius hozott létre és felügyelt. Az ő kötelessége volt a belgrádi kicsiny magyar anyanyelvű közösség lelki gondozása is. Belgrádi iskolájába az év végén már 32 diák jár.²² Bernardino Hungaro 1613-ban élete 7. és 10. éve között lehetett. Ez az iskola 1620-ig működött.

Leveleiben azonban később sem tesz említést arról, hogy iskoláit hol végezte. Azt is csak közvetett utalásokból tudjuk, hogy Itáliában, a római rendtartományban lépett be a kapucinus rendbe. Ezt két adat is alátámasztja. 1628. október 5-én kelt az a felhatalmazás, mely lehetővé tette, hogy három szerzetes útra keljen konstantinápolyi missziójára. Ebben az szerepel, hogy Bernardino Hungaro a római rendtartomány kapucinusa. „Megadjuk a fenti engedélyeket a római rendtartománybeli Domenico, Boaventura és Bernardin kapucinus testvéreknek.”²³ A később sikertelennek bizonyult 1640-es magyarországi missziója kapcsán pedig a Propaganda Fide titkára, Francesco Ingoli a következőképpen ír róla: „... havendo un fratre ungaro, vestito nella provincia di Roma...”²⁴ A két – időben egymástól távol eső – egybehangzó adat bizonyossá teszi

tehát, hogy Bernardino Hungaro Itáliában lépett a kapucinusok közé. Továbbra is kérdéses azonban, hogy mikor, kinek a közvetítésével került ki Belgrádból. Logikusnak tűnik, hogy valamely római egyetemen folytathatta tanulmányait, mert mindenestre annyi bizonyos, hogy szerzetesünk elvégzett valamilyen iskolát, hiszen leveleinek tartalma, szóhasználata képzett papra és misszionáriusra enged következtetni.

A nagy kelet-nyugati egyházszakadás után sokáig nem volt hivatalos kapcsolat Róma és Bizánc között. A törökök előretörése, illetve Bizánc elfoglalása azonban új helyzetet eredményezett. Cirill Lukarillisz ökumenikus pátriárka (1624–1638) az 1620-as években új hitvallást készült kiadni. Róma elhatározta, hogy a kapcsolatfelvétellel érdekében titkos missziót küld Konstantinápolyba. Ennek a küldöttségnek lesz tagja Bernardino Hungaro is, akit nyelvtudása miatt választottak igen fiatalon a csoport tagjai közé. 1628. október 15-én Anconában vannak, és december 2-án indulnak Isztambulba, ahová még karácsony előtt megérkeztek.

A misszió eredményeiről nem sokat lehet tudni. Annyi bizonyos, hogy a csoport vezetője, Domenico da Lorena nagybőjt idején a konstantinápolyi Szent György mártír templomban²⁵ mond misét. Ezen sokan – különösen a helyi keresztény kereskedők – vettek részt. Összesen nyolc hónapot töltöttek itt, de Bernardino Hungaro, akit levéllel (talán jelentéssel) visszaküldtek, hamarabb tért vissza, ugyanis 1629 júniusában már Rómában tartózkodik.²⁶ Számára a titkos utazás véget ért.

Konstantinápolyi utazása után egy időre eltűnt forrásainkból a kapucinus szerzetes, csak egy adatunk van arról, hogy 1630-ban a kapucinusok procenói rendházában tartózkodik.²⁷ Neve 1640-ben bukkan fel ismét, amikor a Propaganda Fide a veszprémi püspök, Jakusith György kérésére missziót szervez Magyarországra. Jakusith (Jakusics) György veszprémi püspök 1639 augusztusában fordult a Propaganda Fidéhez, hogy küldjenek missziópapokat a veszprémi püspökség területére. E levélben kimondottan kapucinusokat kér alkalmasságuk miatt: „*Magam bizonyágára a Kapucinusok Szent Rendjéből ajánlanék misszionáriusokat, de nem részrehajlás okán, sem a magam hasznára, mintsem a Hazába való visszatérés és a megtérő lelkek gondozása okán.*”²⁸ A kapucinus rend vezetője, Feliciano atya a Propaganda Fide kérésére kijelölte azokat az atyákat, akiket alkalmasnak tartott a misszióban való részvételre, közöttük volt Bernardino Hungaro is.²⁹ Őt nagy valószínűséggel származása miatt találta érdemesnek arra, hogy a misszióban részt vegyen, emellett nagy elhivatottságot érzett a térítőmunka iránt.³⁰

Ezek ismeretében meglepő fordulat következik be 1641 nyarán. A rend előjárója, Feliciano atya 1641. július 29-én levelet írt a Propaganda Fidének, melyben kéri, hogy a misszióból hívják vissza Bernardino Hungarót: „*Eminenciátok Casimiro Tirolense kapucinus hitszónokot nevezték ki a törökök által megszállt Magyarországra induló misszió előjárójának. Ő azzal a kéréssel fordul Eminenciátokhoz, hogy engedélyezzék számára a misszió tagjai közül Bernardino Onghero atyát felmenteni, mert ő nem nagyon alkalmas a nevezett misszióra [non molto habile per la sudetta missione]. Helyette Bartolomeo da Monte Varchit [Varchiót]³¹ és Guglielmo d'Oleggiót³² – mindkettő kapucinus – küldjék.*”³³

A misszió gyakorlatilag kudarcba fulladt. A csoport tagjainak Somogy és Zala vármegye déli részeit jelölték ki, de lényegében nem folyt számottevő munka. Mint a fentiekből kiderült, Bernardino Hungaro nem vett részt a magyarországi misszióban, de valószínűsíthető, hogy már ekkor elhatározta, amint lehetséges, térítőmunkát végez. A 17. században erre elsősorban az Európán kívüli területeken nyílt alkalom.

A kongói és angolai missziók előkészítése

Portugália és Spanyolország a 15. századtól kezdve hozzálátott egy több kontinensre kiterjedő gazdasági, katonai és politikai hálózati rendszer kiépítéséhez. A spanyolok elsősorban Közép- és Dél-Amerikában vetik meg a lábukat, míg a portugálok – némi szerencsével és erőforrásaik maximális kihasználásával – létrehoznak egy több kontinensre kiterjedő gyarmatbirodalmat. Ez magában foglalta a mai Brazília területét az amerikai kontinensen, bizonyos stratégiai csomópontok ellenőrzését az Indikumban, valamint Afrika egyes part menti területeinek feltérképezését, birtokbavételét, illetve meghódítását. A két Ibér-félszigeti ország az 1494-ben megkötött tordesillasi egyezmény alapján határolta el érdekszféráit.

A portugál tengerészek Afrika partjainak megkerülésével akartak eljutni Indiába. A mindössze másfélmillió lakosú Portugália számára ez csak úgy volt lehetséges, hogy koncentrálták erőiket a nagy cél érdekében. Tengerész Henrik (1394–1460) portugál herceg³⁴ hajózási központot hozott létre az ország délnyugati csücskében a Szent Vince-fok melletti Sagres településen. A korszak legjobb térképészeit³⁵ és hajósait nyerte meg magának. Így a portugál flották évről évre délebbi irányba haladva 1434-ben elérték a Bojador-fokot, 1444-ben megvetik lábukat a Zöld-foki-szigeteken, 1474–1475-ben birtokba veszik Sao Tomé és Príncipe szigeteit. 1482-ben a flotta parancsnoka, Diogo (Diego) Cao egy hatalmas folyamot pillant meg. Ez a mai Zaire, vagy Kongó folyó. Öt évvel később Bartolomeu Diaz eléri a Jóreménység fokát, 1498-ban pedig Vasco Da Gama India földjére lép. Ezzel a hatalmas terv, a portugál tengeri hatalom megteremtésének terve a megvalósítás fázisába lépett. 1500-ban Alvares Cabral felfedezi, vagy inkább megtalálja³⁶ a Szent Kereszt földjét,³⁷ és ezzel a luzitán horizont kitágul, immár három kontinensen kezdődik meg a terjeszkedés.

Természetesen nagyfokú alkalmazkodóképesség szükségeltetett ehhez, hiszen a portugál katonák, kereskedők, hivatalnokok és egyháziak egészen más jellegű kultúrát találtak Dél-Amerikában, Indiában vagy Afrika part menti területein. A birtokba vett területeken kiépítik a portugál bázisokat, melyek általában a kereskedelmi lerakatból (feitoria) és az arra felügyelő apparátusból állnak, valamint szükség esetén erődöt is építenek.

A Zaire folyóhoz többször érkeznek portugál hajók, hiszen a folyam mentén – a bennszülöttek elbeszélése alapján – egy nagy királyság terül el. Természetesen ne gondoljunk itt egy európai rendszerre. Nem egy feudális értelemben vett monarchiáról van szó, de ha a későbbiekben mindig szem előtt tartjuk a sajátos afrikai birtokviszonyokat, az öröklődési rendet és a hatalomgyakorlás kollektív jellegét, megkockáztathatjuk a királyság kifejezés használatát. A Zaire folyó torkolatához tehát a Diogo Cao³⁸ által vezetett flotta jutott el először.³⁹ Korabeli szokás szerint kitűzték a portugál királyi lobogót, illetve kókeresztet, ún. „padrao”-t⁴⁰ állítottak, mely más hajósok számára is jelezte, hogy portugál felségterületre érkeztek.

A hivatalos kapcsolatfelvételre a helyiek és a portugálok között várni kellett, erre csak 1491-ben került sor. Ekkor Goncalo de Sousa vezetésével érkezik újabb flotta ide, Nyugat-Afrikába. Az uralkodó, Nzinga-a-Nkuvu⁴¹ felveszi a keresztény vallást. Ekkor kapja a Joao nevet, hiszen Lisszabonban is Joao nevű király ült a trónon, nevezetesen II. Joao (1481–1495).

A 15–16. század fordulóján inkább csak presztízsszempontok alapján volt Kongóra szüksége a portugál királyoknak. A luzitán terjeszkedés természetes centruma az Indiai-óceán térsége volt. Így csak elszórt kísérletek történtek arra, hogy a ke-

reszténységet mélyebben meggyökereztessek Afrikában. 1547-ig csak Szent János evangélista rendjéből – vagy ahogy a portugálok lisszaboni rendházuk helye alapján nevezték őket: loios – érkeztek Kongóba, illetve elszórt kísérletek voltak – például 1521-ben –, hogy a ferencesek is kiterjesszék a térségre misszióik hatósugarát.⁴² Érdekes módon ekkor a kongói uralkodók számára volt stratégiai kérdés a portugálokkal való jó kapcsolat, hiszen a modern tűzfegyverekkel harcoló szövetségesek jó segítségnek bizonyultak belső felkelések elfojtása, vagy a szomszédokkal vívott háborúk során.

A helyzet akkor változott meg gyökeresen, amikor az intenzív holland–angol terjeszkedés, valamint az állandósuló oszmán ellentámadások következtében a portugálok szerepe drámaian csökkent az Indikum térségében. A 16. század végére világossá vált, hogy Portugália nem képes megőrizni korábban kivívott pozícióit. Ekkor kezd felértékelődni Brazília, a maga kifogyhatatlannak tűnő területeivel, illetve az ott termelhető cukornád miatt. Az ültetvények viszont nagyszámú munkaeőrt igényeltek, melyet a portugálok Nyugat-Afrikából igyekeztek „beszerezni”. Így Sao Tométól egészen a mai Angola – a korabeli Ngola Királyság – területéig széles háterszágot akartak kiépíteni. Ennek látványos jele volt Sao Tomé közigazgatási, egyházi és kereskedelmi központtá való átszervezése, illetve 1575-től Angola szisztematikus megszállása és gyarmatként való kiépítése.

Ilyen körülmények között tett szert nagyobb jelentőségre a Kongó Királyság területe, de elsősorban már nem mint keresztény királyság, hanem mint lehetséges rabszolga-utánpótlási bázis. Az 1570-es évektől fokozatosan kidomborodik a portugál politikai-katonai erőfölény, melynek következtében feszültebbé válik a viszony az ott élő feketék és a portugál adminisztráció között. A gazdasági és politikai kapcsolatokkal párhuzamosan kezdik megszervezni a térség egyházi irányítását is. Ebbe a hatalmi játszámába újabb színfoltot hoz a spanyol–portugál perszonálunió (1580–1640), melynek keretében Portugália elveszti szuverenitását, bár a gyarmatokon ez kevésbé érvényesül.⁴³ A hollandok viszont szabad prédának tekintették a portugál területeket Brazíliában és Afrikában is. Jellemző, hogy a korabeli portugál adminisztráció központja, Luanda is holland kézre került 1640–1648 között. Ezzel egy újabb ellentét alakult ki a térségben, mellyel a misszióban részt vevőknek is számolniuk kellett.

A kongói–portugál viszony is változott az 1640-es években. Ekkor Kongóban belháború alakul ki a király és Sonho hercege között. Utóbbi győz. 1648 augusztusában Salvador Correia de Sa e Benavides, Angola kormányzója visszafoglalja Luandát a hollandoktól. II. Garcia kongói uralkodó követeket küld a portugálokhoz, hogy állítsák helyre a korábbi jó viszonyt. A követség tagjai: Dominges Cardoso jezsuita atya, Boaventura de Alessano és két udvari előkelő. A tárgyalások elhúzódnak. Márciusban küldte el Salvador Correia de Sa a tárgyalási feltételeket, melyek később gyakorlatilag a békeszerződésbe is bekerülnek. A portugál kormányzó – erőfölénye teljes tudatában – diktátumszerű békét kényszerített a kongóiakra: a portugálok szabadon kereskedhetnek az országban, és arany-, illetve ezüstlelőhelyekhez, valamint kártérítéshez jutottak.⁴⁴ Ezt a békeszerződést a portugál uralkodó 1651. szeptember 22-én kelt levelében hagyja jóvá.⁴⁵ Ekkor végérvényesen megromlott a Luanda–Sao Salvador viszony is, és Sa úgy döntött, hogy a kapucinus missziók központja Luanda legyen.⁴⁶

A kongói uralkodó érezte ezt a számára kedvezőtlen változást már korábban is. Ezért próbálta hangsúlyozni a keresztény egyház jelentőségét birodalmában például X. Ince pápához – még a harcok idején –, 1646. október 5-én írt levelében: „*A legteljesebb engedelmességet fogadom mint a Szent Római Egyház fia. Egyúttal kifejezem a*

hálámat a gondoskodásért, mivel Szentséged szerzeteseket küld Királyságomba. Azt kérem Szentségedtől, hogy mindenekelőtt a kapucinus rend tagjait, ugyanis Én és egész Királyságom nagyra becsüljük őket, mint Isten igazi szolgáloit. A kellő létszám-ban küldje őket, mert a királyság nagy, és mindössze 16 szerzetes van itt. Emiatt az itteni nép lelki élete nagy hiányt szenved. Szintén kérem Kegyességedtől, hogy a szerzetesekkel küldjön püspököket is ebbe a Királyságba, akik fel tudnának szentelni más püspököket is, és irányítanák a szerzetesek munkáját, ily módon megőrizve a katolikus vallást Kongóban.”⁴⁷

A korszak másik problémája, hogy az önállóságát ismét kivívó Portugália nem tud rendezett viszonyokat kiépíteni a Szentszékkal. A 15. és a 16. század folyamán jól átgondoltan építették fel Lisszabon irányításával a gyarmati térség egyházi közigazgatását. III. Callixtus pápa (1455–1458) „Inter cetera...” kezdetű, 1456-os bullája értelmében az elfoglalt területek feletti egyházi fensőbbség a Krisztus-rend nagymesterét – akkor Tengerész Henriket – illette meg. X. Leo pápa 1516-ban ezt a jogot átruházta a portugál királyokra. Ezt követően formálisan is a Krisztus-rend központja, Tomar⁴⁸ lesz a területek egyházi központja. 1534-től a funchali (Madeira) püspökség felügyeli a tengeren túli területeket,⁴⁹ 1575 és 1596 között Sao Tomé szigetén szerveznek püspökséget. Csak 1596-ban jött létre az önálló Kongó-Angola püspökség, melynek püspökei 1624-ig a kongói fővárosban, Sao Salvadorban székeltek, utána pedig átköltöztek Angola fővárosába, Luandába.⁵⁰ Ettől kezdődően a pápai udvar hosszú ideig nem nevezett ki püspököt, csak 1671-ben kapja kinevezését Pedro Sancho.⁵¹

Portugália és a Szentszék kapcsolatát nagymértékben befolyásolta, hogy a pápai udvar sokáig nem ismerte el IV. János portugál király legitimitását.⁵² Neheztelését úgy adta Lisszabon tudtára, hogy nem hagyta jóvá az uralkodó által kinevezett egyházi személyek beiktatását sem Európában, sem a gyarmatokon. Több helyen és számos időpontban nem volt a Vatikán által elismert püspök, illetve érsek.⁵³ Így jóformán megbénult a hivatalos egyházi hierarchia a luzitán érdekszférában.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a kereszténység terjesztése, illetve a gyarmatokon élő keresztények lelki támogatása kiemelten fontos feladat volt az európai országok számára. Ilyen körülmények között jócskán felértékelődött a Propaganda Fide szerepe, mely intézmény elvileg „nemzetek feletti” szerveződés volt, s mint ilyen elsősorban ez egyház egyetemes értékeit volt hivatva képviselni. Ugyanakkor szót kell ejtenünk arról is, hogy a mindenkori pápák személye nagymértékben rányomta a bélyegét az intézmény működésére.⁵⁴

Az egyes európai katolikus országok igyekeztek megőrizni relatív függetlenségüket a pápai udvartól, később a Propaganda Fidétől. Jó példa erre Fülöp spanyol-portugál uralkodó 1620. szeptember 22-én kelezett utasítása, melyben jónak látta elrendelni, „*hogy a törvényt, mely megtiltja idegen származású egyháziak Indiába küldését, a korona összes elfoglalt területére kiterjesszem. Megparancsolom, hogy add ki az ehhez szükséges parancsokat és értesítsd az egyházi rendek elöljáróit. Az elfoglalt területekre menő egyháziak előbb mondják meg nevüket és hazájukat, valamint mutassák fel engedélyemet. Elrendelem, hogy a tengeri kikötőkben szolgáló alattvalóim különös gondot fordítsanak a vizsgálatokra és tartsák be minden rendelkezésemet.*”⁵⁵

Az elfoglalt területek hitéletét elsősorban az adott európai állam uralkodójának, illetve egyházszervezetének kellett felügyelnie. Itt azonban egy rendkívül bonyolult ügyről van szó, ugyanis a portugál gyarmatok spanyol fennhatóság alá kerültek.

Így Fülöpnek nem állt érdekében a portugál területek hitéletének támogatása. Portugália nem képes arra, hogy saját erejéből oldja meg a gyarmatok papokkal való ellátását. Az ilyen és ehhez hasonló helyzetek megoldására jött létre a Propaganda Fide, amelynek számottevő anyagi erőforrások álltak rendelkezésére. Természetesen egyik ország sem örült annak, ha a gyarmatain az ő intézményeitől független testület tagjai végeznek térítőtevékenységet. Így Kongó és Angola esetében a hittérítés kérdése a Propaganda Fide–Portugália–Spanyolország háromszög között dőlt el.

A kongói misszió (1648–1664)

1640-ben a Propaganda Fide elhatározta, hogy állandó missziót szervez a Kongó Királyság területére. Létrehozzák a „Missao de Congo”-t, melynek első vezetője Boaventura de Alessano lesz. Az első kísérlet kudarcba fullad, mivel időközben a hollandok elfoglalták a nyugat-afrikai portugál gyarmatokat. 1645. május 20-án érkezik 12 szerzetes Kongóba, és kezdi meg tevékenységét. Hamarosan kiderül, hogy rendkívül kevesen vannak a munka nagyságához képest, ezért segítséget kértek Rómától.

1647. októberében indul a következő, 14 főből álló csoport. 1648 márciusában érkeznek Kongóba. II. Garcia levelet küld a pápának. Meg van elégedve a kapucinusokkal. Kéri, küldjön újabbakat. A levél 1649. október 12-i keltezésű, Sorrento viszi, aki 1650 márciusában érkezik Lisszabonba, majd június 8-án Rómába. 1649, a hollandok kiűzése után két kapucinus (Cortona⁵⁶ és Licadia) megy Luandába. Megkapják a Szent Antal-kolostort és egy kórházat. Így a kapucinusok most már Kongóban, illetve Angolában is képviseltetik magukat. Egyházi, diplomáciai és politikai befolyásuk már meghaladja a jezsuitákét.

1648-ban az újabb csoport szervezéséhez látnak hozzá. Továbbra is fennállt azonban az a probléma, hogy a hivatalos rendeletek értelmében a portugál érdekszféra területére nem mehettek idegen származású szerzetesek. Portugáliában azonban még önálló kapucinus rendtartomány sem volt. Nuno da Cunha atya 1648. augusztus 24-én levelet írt IV. János portugál királynak, melyben kéri, hogy engedélyezzék külföldi származású szerzetesek Kongóba menetelét.⁵⁷ A következő évben pedig Jacinto Vetralla, a leendő kongói misszióvezető és társa, Boaventura de Sorrento levélben fordul a portugál királyhoz, melyben kéri: *„hogyan Felséged engedélyezzen szabad átutazást, valamint bocsásson ki egy rendeletet, hogy a Propaganda Fide által küldött kapucinus misszionáriusok – ha nem kasztíliaiak – szabadon jöhessenek Lisszabon kikötőjébe, hogy továbbmenjenek Angolába és Kongóba. Igazolják magukat felséged és az angolai kormányzó előtt, hogy kik ők, kik mennek Kongóba a katolikus vallás terjesztésére. Biztosítják Felségedet, hogy a Szent Kongregációval együttműködnek, és a lehető legteljesebb mértékben teljesítik a feltételeket ők és a fent említett misszionáriusok is. Együttműködnek abban is, hogy a jelenleg Kongóban lévő, Isten szolgálatában álló összes misszionárius rendületlen elzántsággal folytatja a helyi lakosság és előkelők ellátását, és barátsággal viseltetnek a portugál korona irányában.”*⁵⁸

Végül kompromisszumos megoldás született, IV. János kedvezően reagált: *„Engedélyt adok az említett kapucinus szerzeteseknek, hogy a Kongó Királyság egész területén letelepedhessenek, és szabadon folytathatják munkájukat mindenfajta tiltás nélkül, és a korábbi tiltást a külföldiekre vonatkozóan feloldjuk. A régi törvényeket és tiltásokat tehát megszüntetjük, annak elrendelése mellett, hogy mindazok a misszionáriusok, akik a mondott területre mennek, kötelesek az én királyságom és udvarom [fő]*

városában, Lisszabonban hajóra szállni, és más kikötőt nem használhatnak. Elöljáróikkal és Rómával csak hasonló úton [Lisszabonon keresztül] érintkezhetnek. A fenti engedélyem annak kinyilvánításával együtt érvényes, hogy nem mehetnek a fenti területre kasztíliai szerzetesek, vagy akik ott születtek, illetve spanyol fennhatóságú területen található rendtartományuk tagjai. A fentieket az angolai kormányzó tudomására hoztam, valamint az összes ottani igazságügyi és katonai hivatalnok is tud róla.”⁵⁹

Az újabb csoport útjának előkészítése 1648 elején kezdődött. Minden eddiginél nagyobb létszámú csoportot állítottak össze. Kezdetben 31 főből állt a tervezett küldöttség, hiszen nemcsak Kongóba indítottak szerzeteseket, hanem Angelo de Valencia vezetésével hittérítők indultak a Benin Királyságba is. A csapat kijelölt prefektusa Joao Francisco de Roma. 1648 októberében indulnak Genovából Spanyolországba Paolo Marabotto kapitány hajóján. Sokat vesztegelnek Cádizban, mert Andalúziában pestisjárvány dült. (Ez a járvány Sevilla lakosságának jelentős részét elpusztította.) A csoport tagjai elmennek Sevillebe is, ahol Pimentelli érsek megáldja őket.⁶⁰ Állandó diplomáciai feszültséget jelent a csoportban lévő spanyol alattvalók jelenléte. Végül a kezdeti 31 fős létszám is leapad, és 1651. február 13-án két hajón, missziós területek szerint szétosztva indul el a küldöttség. 13 szerzetes (Joao Francisco de Roma, Jorge de Geel, Erasmo de Furnes, Bernardino Hungaro, Estevao de Ravenna, Bernardo de Cutigliano, Bernardino de Rocca Corneta, Luis de Pistoia, Jeronimo de Lucca, Andre de Ancaiano, Francisco de Volterra, Gregório de Oristano, Angelo de Sardenha) és öt laikus testvér tartott Kongóba (Marcelino de Bagnacavallo, Isidoro de Miglionico, José de Bassano, Junípero de San Severino, José de Piperno).⁶¹

A csoportok február közepén már a Kanári-szigeteken vannak. Erről az a levél tanúskodik, melyet a madridi nuncius küldött június 10-én a Propaganda Fidéhez.⁶² Ebben tesz említést Joao Francisco de Roma április 1-jén kelt leveléről, melyben beszámolt a misszió – addig eseménytelen – utazásáról. A sziget katedrálisában népes hallgatóság előtt prédikálnak a misszionáriusok. A hajó június 29-én érkezik Pindába, miután még egy kisebb tengeri csatát kellett vívniuk a kongói partok mentén egy holland hajóval.⁶³

Kongóban ekkor nyugalom van, írta a csoport vezetője jelentésében, mert a király ellenfele, Sonho hercege meghalt, így a polgárháború is befejeződött. A küldöttséget azonban nem fogadták nagy szeretettel. Ennek valószínűsíthető oka az volt, hogy mivel a csoportot Róma szervezte, és Spanyolországon keresztül jöttek, ezért a Kongóban lévő portugálok nem bíztak bennük. Ráadásul érkezésükkor azt mondták, hogy genovai misszionáriusok, mert a hajóskapitány innen származik. Az ügyetlen füllentést azonban leleplezték. A portugál követ, Antonio de Couto azt terjesztette el róluk, hogy a spanyol király kémei, és az uralkodó trónjára törnek. Mindezt azzal támasztotta alá, hogy a csoport tagjainak gyanúsán sok csomagja van. Időközben Rómában leváltják a misszió vezetőjét, mert spanyol területről érkezett misszionáriusokat is magával vitt. 1651. április 24-én Jacinto Vetrallát nevezik ki prefektusnak. Vetralla majd csak 1652 márciusában érkezik Luandába, és veszi át a misszió irányítását.

II. Garcia fogadja Sao Salvadorban Joao Francisco de Romát, a csoport elöljáróját. Ő átadja neki a pápa által küldött levelet és egy koronát. Ez a koronázási ékszer az esetleges kalóztámadás miatt kis értékű, aranyozott, peremét drágakövek díszítik. Körülbelül 100 római scudot ér. (A Propaganda Fide 1648. október 3-án kelt rendelete határozott arról, hogy a kongói uralkodónak koronát fognak küldeni).⁶⁴ A pápai levél nem tartalmaz engedélyt arra, hogy fiát tehesse királlyá, ezért Garcia megharagszik, és a misszionáriusokat hibáztatja. II. Garcia kongói uralkodó örökletessé akarja

tenni a királyi hatalmat, s ennek érdekében a királyi tanács beleegyezése nélkül akarja fiát királlyá koronázni.⁶⁵

A találkozó másnapján békéltető tárgyalásra került sor a kapucinusok Szent Antalról elnevezett kórházában Roma és II. Garcia között. A tolmács Francisco de Veas volt.⁶⁶ A király megnyugszik. Távozáskor azonban rideg, gyűlöli a csoportot. Számúzi őket az udvarból, majd meggondolja magát, megtiltja távozásukat, és házi őrizetben – talán túszként is fogva – tartja őket. A királyi udvarban lévő portugálok áskálódnak ellenük. Csomagaikat átvizsgálják, de fegyvert nem találnak. Most azzal vádolják őket, hogy a spanyol király kémei, és nem szerzetesek, hanem katonák. A király Luandába is ír, de a kormányzó nem foglal állást az ügyben. A szerzetesek a vízhiány miatt víztároló gödröt ásnak, ezért azt mondják az ellenségeik, hogy már a király sírját készítik elő.

1651. július 25-én leég az elefántcsont-raktár. Itt tárolták a pápának szánt ajándékokat. II. Garcia eszébe jut egy korábbi jezsuita jövendölés, hogy az ő bűnei miatt fiát bünteti az Isten, és majd csatában fog meghalni.⁶⁷ Garcia megbocsát a misszionáriusoknak. 1651. szeptember 17-én megkoronázzák az új koronával, Joao Francisco de Roma teszi a fejére. Kihirdetik a pápai áldást, ezzel egy időben megszűnik a sáskajárás Kongóban.⁶⁸ Ennek hatására rendeződik a kapucinusok és az uralkodó viszonya.

1651 végén Sao Salvadorban gyűlnek össze az életben maradottak. Időközben megritkultak a szerzetesek sorai. Andre de Ancaiano és Erasmo de Furnes még Pindában elhunyt. Gregorio de Oristano (Sardenha) pedig Luandában halt meg a gyűlés ideje alatt, 1652-ben. Ugyancsak ebben az évben halt meg Angelo de Sardenha és Jeronimo de Lucca az 1651-es misszió tagjai közül. A szomorú eseményekről Serafim da Cortona számolt be a kapucinus rend előljárójához írott levelében.⁶⁹ Tehát már öten meghaltak, és jóformán még hozzá sem kezdtek a térítéshez. Segítségükre Manuel Roboredo mulatt pap van. A gyűlésen mindenki lemásolta Boaventura de Alessano 1649-ben összeállított latin–spanyol–kikongo szótárát. Ezek után szétosztják a szerzeteseket a különböző tartományokba.

Bernardino Hungaro 1653 januárjában Bamba tartományba megy. A különböző tartományok megjelölése azért volt fontos, mert a kongói kapucinus misszionáriusok különleges felhatalmazásai csak a kijelölt parókiájuktól számított öt mérföldes körzeten belül érvényesek. Ezt a rendelkezést a Propaganda Fide 1653. május 6-án kelt rendelkezése is megerősíti.⁷⁰ Bizonyos azonban, hogy mindez csak jelképes szabályozás lehetett a kongói viszonyok között, hiszen a hatalmas királyság területén általában néhány tucat, különböző rendhez tartozó misszionárius teljesített szolgálatot. Talán ennek a nehéz helyzetnek is köszönhető, hogy a kapucinus misszió előljárója, Jacinto Vetralla azzal a kéréssel fordult 1656. július 28-i levelében egy fölösleges hely lehet a portugál királyhoz, IV. Jánoshoz, hogy a kapucinusok számára szabad mozgást engedélyezzen az elfoglalt (gyarmati) területeken.⁷¹

A királyság egyik legfontosabb tartományába került szerzetesünk. Eleinte II. Garcia bizalmába avatta, még másodszülött fiát – Antoniót – is vele akarta Európába küldeni. 1654-ben azonban egy szerencsétlen eset miatt megromlott a viszony közte és az uralkodó, valamint a misszió akkori főnöke, Jacinto Vetralla között. Arról volt szó, hogy néhány Kongóban élő kereskedő és hivatalnok szervezkedni kezdett II. Garcia ellen. Nem elég világos, hogy a háttérben mi húzódott meg: sértettség, anyagi érdek vagy valami más. Mindenesetre Bernardino Hungaro tudomására jutott a szervezkedés ténye, és ezt közölte a királlyal. II. Garcia azonban provokációt sejtett, vagy rossz

tanácsadókra hallgatott, mindenestre a kapucinusok elleni támadásra használta fel ismereteit.

Most már Bernardin atya előtt is világossá váltak a misszió emberfeletti nehézségei. Meg kellett küzdenie a király ellenséges érzületével és a portugálok nyílt ellenségességével. Mindehhez járult az is, hogy feszültté vált a viszony közte és a csoport vezetője, Vetralla között. Vetralla azt fontolgatta, hogy teljesen felszámolják kongói jelenlétüket. A portugál kormányzó kívánságára 1654 végén hivatalosan át is került a misszió központja Angola fővárosába, Sao Paulo de Luandába. Bernardino Hungaro viszont ragaszkodott a misszió folytatásához. Mint előljárójához írta 1656. október 10-én: *„Betegségem ellenére folytatni fogom ezt a munkát, nem vagyok hajlandó ezt a helyet, sem a királyságot, sem a provinciát elhagyni. Úgy gondolom, hogy ebben a királyságban fogom befejezni életemet Isten szolgálatában, vérem hullatásával a Szent Kongregáció felhatalmazásával. (...) Ezt a missziót, melyet a Szent Kongregáció nagy költséggel alapított, és annyi szent atya tartott fenn, és tett naggyá, akarja elvinni ebből a királyságból az Apostoli Szentszék szándéka ellenére. Közben azt mondja, hogy életünk nyugtalan és szokatlan lesz. Erre azt felelem, hogy Isten színe előtt ad számot mindenki arról, amit az Isteni Fenség sugallt neki, mert bűneinktől függetlenül Krisztus megváltja a bűnösöket. (...) Amennyiben Atyaságod a lélek szenvedéseit emlegeti, ha nem hagyom abba Szent Hitünk terjesztését ebben a szerencsétlen királyságban, úgy Isten nagyobb ajándékot és kegyet helyez kilátásba, ha az ő szent nevéért szenvedünk...”*⁷²

Láthatjuk tehát, hogy sem a tartományt, sem a királyságot nem akarja elhagyni, hiszen nagy szükség van itt a Propaganda Fide által létrehozott misszióra. Ez a fajta fellépés, noha tiszta szerzetesi buzgalomból fakadt, és a vállalt célok teljesítésének igényével érvelt, merőben szokatlan a szerzetesek között, hiszen köztudomású volt, hogy a missziók prefektusai korlátlan hatalommal és megfellebbezhetetlen döntési joggal rendelkeztek alárendeltjeik körében. Ráadásul igen kényes helyzet alakult ki II. Garcia és Vetralla között, hiszen az uralkodó mindenáron szerette volna elérni a kapucinusok távozását. Ebben „partnere” volt a csoport vezetője, és ekkor kezd „engedetlenségi mozgalomba” egyik alárendeltje.

1656. október 10-én keltezte Vetralla levelét Bernardinnak Luandából, melyben a portugálok érdekeire is hivatkozva, valamint a misszió vezetőjének döntési jogát is mérlegelve felszólítja Kongó elhagyására.⁷³ A Propaganda Fide levéltára megőrizte azt a levelet, melyet a kongói misszionáriusok írtak a szervezet bíborosaihoz.⁷⁴ Az 1656. október 25-én kelt levelet nem név szerint írták alá, hanem az általános, „a Kongó Királyságban lévő kapucinus misszionáriusok” formulát alkalmazták. Ebben az írásban egyrészt beszámolnak a misszió sikereiről, másfelől viszont erős kritikával illették Jacinto Vetralla atya tevékenységét. *„Ami viszont teljesen lesújt és gyötör valamennyiünket, az az, hogy Giacinto da Vetralla prefektus az, aki leginkább az elpusztítója és lerombolója a missziónak, pedig neki kellene az építőjének és megőrzőjének lenni.”*

Nem tudni, vajon Rómában volt-e valamilyen következménye a levélnek, de Vetralla felszólítása után újabb levelét Bernardino Hungaro már Európába írja, a címzett nem más, mint Antonio Barberini, a Propaganda Fide előljárója. Ebben megmagyarázza viselkedésük indokait, valamint ismételtlen kiáll a misszió folytatása mellett.⁷⁵ *„Nem akarom elmulasztani a lehetőségét annak, hogy értesítsem Eminenciádat mint a Propaganda Fide előljáróját arról, hogy a Kongó Királyság szegény missziója milyen állapotban van. Most értesültem a kongói király leveléről, melyet Loanda kor-*

mányzójának küldött, és amelyben a misszionáriusokról igazságtalanságokat írt. A király levele szerint Jacinto Vetralla atya, a kapucinus misszió előljárója úgy döntött, hogy felosztatja a missziót és elhagyja Kongót. Ellenben én és néhány társam (8 szerzetes és 3 klerikus, összesen 11-en) megállapodtunk, hogy itt maradunk a Kongó Királyságban. A többieket a fenti előljáró [Vetralla atya] – mivel elszánta magát, hogy elhagyja ezt a keresztény közösséget – magával vitte Kongóból.

Meggyőződéssel állítom, szükség van arra, hogy fennmaradjon a segítő lelkek (szerzetesek) szegény itteni közössége. A Szentszék nagy költséggel hozta létre ezt a missziót, szent testvéreink közül előzőleg már sokan meghaltak. Súlyos következménye lenne annak, ha felszámolnánk ezt a kis keresztény közösséget. Emiatt helyezkedtünk szembe a nevezett előljáró atyával. Nem hagyjuk el ezt a missziót, mivel munkánk gyümölcsöző, Isten dicsőségére halálunkig végezzük ezt a tevékenységet.

Ha kell, a vérünket is hullatjuk szerte a királyságban. Ha elmennénk, nem maradna senki, aki az igaz Isten kultuszát terjesztené itt. Az említett előljáró nem látta el feladatát, mivel az egész térség erősen forrong. Miután összetűzésbe került a kongói királlyal, elhagyta az országot, és Luanda városába, a portugál erődbe ment. Mindez két és fél évvel ezelőtt történt, és a portugálok védelme alá helyezte magát. Azóta folyamatosan írja fenyegető leveleit, melyekben felszólítja a misszionáriusokat, hogy hagyják el a királyságot, ahogyan ezt a mellékelt levelekből is láthatja. Tudja tehát Eminenciád és az egész Propaganda Fide, hogy a misszió ezen a ponton van, és a fent nevezett atya rossz irányítása alatt meg fog semmisülni. Ezenkívül az egész kereszténység elvész itt, mert ebben a királyságban nincs több mint 4 klerikus és 8 misszionárius, mert az összes többi szerzetest az előljáró más provinciákba küldte. Még ebben a hónapban el fog hajózni 2 spanyol misszionárius, hacsak Eminenciád – a Propaganda Fide – nem küld segítséget. Enélkül és az atya irányítása nélkül ez a misszió és vele az itteni kereszténység megsemmisül.

Könyörgünk Eminenciádnak, »in visceribus Christi« könyörüljön az itteni keresztény közösségen, mert a Gibraltári-szorostól Kelet-Indiáig nincs más keresztény közösség, ahol az igaz Istent ismernék, hacsak nem az itteni.⁷⁶ Egyébként az itt élő népek bálványimádók, és minden szomszédos királyság hittérítőket kér, hogy megkezeszkelkedhessenek.

Ha a mi misszióink elveszik, akkor az az egész katolikus hit megítélésére kihat. A magam részéről elhatároztam, és ehhez a döntésemhez társaim is csatlakoztak, hogy ellenállok bármilyen viharnek (mely valaha is ide fog érkezni), nehogy elveszítsük ebben a királyságban az igaz Isten kultuszát.

Annak ellenére, hogy a kongói király a missziót elmarasztaló levelet írt, mi nem akarjuk elhagyni a szegény itteni keresztény lelkeket, mert egy ember miatt nem veszíthetjük el az egész királyságot. Ugyanis a királyon kívül mindenki szeret és tisztel bennünket.

Könyörgök még Eminenciádnak, az Isten szerelmére adjon utasítást arra vonatkozóan, hogy mit tegyek, ha a fenti előljáró atya az egész misszióval vagy annak egy részével el akarna menni. Mi nem akarjuk elhagyni ezt a királyságot, és életünket is készek vagyunk feláldozni, várva az Apostoli Szék utasításáig. Várom utasításait a feladatomra vonatkozóan. Mindazt, amit Kongó királya tett, el kell viselnünk a királyság javára, mert nem szenvedtek-e a mártírok és apostolok azért, hogy létrehozzák a Szentegyházat? Mi is azért vagyunk ebben a nagy királyságban, hogy megalapítsuk az egyházat és elterjesszük az igaz Isten kultuszát. És eme nagy dolog miatt szenvedjük el

a sértéseket. Nemcsak szavakkal sértenek meg minket, hiszen mártírok és apostolok vére is hull.

Tehát, hogy ne szenvedjünk a sértésektől, fel kellene hagyni az igaz Isten kultuszának terjesztésével. A magam és a társaim nevében mondhatom, hogy amíg az örökkévalóság tart, addig ez nem történhet meg. Sőt, ha itt mártírok ezreinek kell meghalni Isten dicsősége, mi erre is készen állunk. Tudja meg Eminenciád és a Szent Kongregáció, hogy a fent nevezett atya [Vetralla] az itteni misszió felszerelését elvitte és eladta Luandában, a pénzt pedig magával vitte. Ennek összegét is tudjuk. A királyság templomainak javairól beszélek, kelyhekről, oltárdíszekről, melyek a Szent Kongregáció tulajdonában vannak. Még azt írta nekem [Vetralla], hogy amit tudott, elküldött Luandába. Az egész misszió könyörög Eminenciádnak és a Szent Kongregációnak, hogy a misszió fent nevezett egyházi javainak eladásából származó pénzt küldjék vissza. Mikor Eminenciád tudomására jutnak ezek a tények, világossá fog válni, hogy a fent nevezett atya bűnei nagyobbak, mint azé a királyé, aki a misszionáriusok elleni leveleket írta. Mikor az előljáró atya ebbe a királyságba érkezett, magával hozta a portugál király levelét is, melyben az állt, hogy a kongói király és a püspök itteni helyettese csak olyan misszionáriusokat fogadhat, akik Portugálián keresztül jönnek. Ennek a levélnek hatálya értelmében a Rómából küldött utolsó misszionáriusokat, akik ebbe az országba érkeztek, nem fogadták, de ezért nem a püspök helyettese és nem is a király a hibás.”⁷⁷

Bernardin atya kétségbeesett hangú levele után gyakorlatilag semmi sem történt. Ha jól megfigyeljük: a levél tartalma azt sugallja, hogy a misszió vezetője önkényesen elvitte magával az egyházi értékeket. Bernardino Hungaro konok elszántsággal védi Kongó vélt vagy valós érdekeit, szívósan ragaszkodott ahhoz, hogy vállalt, eredeti missziójukat folytathassák. Mivel nem volt benne biztos, hogy levele eljut a Propaganda Fidéhez, ezért a fenti levél kelte után néhány héttel újabb beszámolót küld Antonio Barberininek. Tartalma az előzőhöz hasonló: „Ezért kérem Excellenciádat, hogy adjon valamilyen utasítást az isteni könyörületeség nevében, hogy a misszió megmeneküljön, és [a bennszülöttek] ne térjenek vissza a korábbi pogány állapotba. (...) Ha a király panaszt is tesz a misszionáriusok ellen, azt csak a saját nevében teszi, és nem képviseli az egész királyságot. Ha ő bűnös, a sok szegény ártatlan milyen bűnt követ el? Ezért kérem Eminenciádat – in visceribus Christi – és az egész Szent Kongregációt, hogy legyenek kegyesek ezen szegény királyság lakóihoz. Az egész királyságban csak 8 misszionárius van, a többi az előljáró magával vitte Angolába, amit a kongói király panaszaival indokolt. A portugálok jóindulatával maradtunk, mert ha ez a nyolc misszionárius elmenne, akkor elveszne ez a szegény keresztény közösség. 3 éve annak, hogy elmentek ebből a királyságból Luanda városába az összes kegytárggyal. Mi maradtunk és folytatjuk munkánkat a szabályok szerint, amennyire lehetőségeink engedik.”⁷⁸

Bernardin atya térítőmunkája azonban nem ért véget. Missziójának következő állomása Sonho tartomány. Nem lehet pontosan megmondani, mikor ment ide. Cavazzi művében az 1658-as évet jelöli meg valószínű időpontnak.⁷⁹ Ugyanakkor egy 1661-es kimutatás még a bambai misszió főnökének tünteti fel.⁸⁰ Mégis, más források alapján valószínűbbnek tűnik az 1658-as dátum. Bernardin testvér tehát Sonho tartományba ment. „Ez a térség délen az Ambriz folyóval határos, a 7,5 foknál a Lelunda és Zaire folyókon keresztül Barreiras Vermelhas-nál végződik, mely a Loango Királysággal határos. A provincia közepén terül el a Sonhónak nevezett vidék, ami székhelye a kormányzónak. A tartomány vezetője a Mani Sonho titulust viseli, ami azt jelenti:

*Sonho ura. Ő mindig csak a királyi család tagjai közül kerülhet ki.*⁸¹ A tartomány stratégiai fontosságú, hiszen itt található Pinda, a kikötő, és nagyon fontos vazallus államokkal határos vidék. Ezért is volt – mint a leírás is mondja – mindig a királyi család egyik tagja irányítása alatt. Tárgyalt korszakunkban azonban már inkább a mindenkor uralkodó legfőbb ellenzéke volt a mindenkor Mani Sonho, ezért joggal feltételezhetjük, hogy Bernardin atya érkezésének politikai okai is lehettek. Itteni tevékenységéről nincsenek adataink.

Ezután következtek azok az események, melyek kiemelték őt az „átlagos” misszionáriusok közül. Sonho tartománnyal határos volt a Loango Királyság (Loango a mai Kongó területén feküdt, Bebe térsége Mayumbáig). A Portugáliából jövő hajók vagy Pindában, vagy a Loango Királyság kikötőjében vetettek horgonyt. Itt egyébként rendszeresen megfordultak holland hajók is, noha elvileg ez a vidék portugál érdekszférához tartozott.

Erről a területről akkoriban már voltak információik az európaiaknak.⁸² Loangóról az első írásos jelentés 1621-ben keletkezett, szerzője ismeretlen. Az ismeretlen szerző fontosnak tartotta kiemelni: *„A Loango Királyság a Kongó Királysággal határos, csak a Zaire folyó választja el őket. A tengerparton 120 mérföld hosszan terül el, kicsivel több, vagy kevesebb. A parton kikötő található, ahol a mieink vásárokat tartanak a helyiekkel kereskedvén, mert a király a barátunk. (...) Nincsenek ismereteink a királyság belső területeiről, mivel a portugálok nem mennek beljebb, csak a part mentén kereskednek, ugyanis a bennszülöttek csak ezeket a szöveteket cserélik, nincs más árujuk, amit eladhatnak az angolai kereskedőknek, csak amit már a fentiekben említettem, valamint ha engedik a kereskedését, akkor elefántcsontot. (...) A loangói uralkodó a barátunk, és mint ahogy látja, hogy a kongói király felvette a kereszténységet és a többi királlyal jó viszonyba került, de az ő királysága kicsi, és a kereskedelmünk egyre növekszik, ezért kinyilvánította, hogy szeretné a kereszténységet felvenni. Már több ízben kérte, hogy küldjenek szerzeteseket, hogy a kereszténységet felvegye, oda kellett küldeni négy atyát a Társaságból, hogy kereszteljék meg őket. (...) Ide lehetne küldeni egy két-három hajóból álló flottát, hogy tisztítsák meg a partokat a Zöld-foktól kezdve idáig. Ez nagyon előnyös és hasznos dolog lenne, nagy szolgálatot tennénk Istennek és Őfelségének, mivel alattvalói sokat nyernének, ellenségeink ereje pedig csökkenne. Az ő itteni hajóik mind tolvaj-kereskedők, nincsen rajtuk számottevő katonai erő. Nagyon hasznos lenne, ha erőiket megtörnénk, a miénket növelnénk, és oltalmazna minket a mi flottánk.*⁸³

Láthatjuk, hogy a portugál tervekben már korábban is szerepelt Loango kereszténnyé tétele, azonban az uralkodó elzárkózott az együttműködéstől ez idáig. Nem tudható, vajon a jelentésben leírt atyák ténylegesen ott voltak-e a királyságban, vagy csak a propaganda miatt tettek róluk említést. A loangói uralkodó tartózkodásának oka lehetett a nem pontosan tisztázott viszony Kongó és Loango között. *„Korábban Loango Kongó uralma alatt élt – írta Duarte Lopes –, de az idők folyamán szabaddá lett, és barátja, nem vazallusa Kongónak.”* A 16. század végén még félig-meddig vazallusi viszony volt a két állam között. Az erőviszonyok azonban Loango javára változtak, hiszen Kongó elvesztette regionális hatalmi státusát Angola kiépítésével, illetve a hollandok 1649-es vereségével.

A királyság megtérítésének ideje, úgy tűnik, 1660-ban jött el. Ebben az évben a Sonhóban tartózkodó Bernardin atya többször beszélt egy itt tartózkodó portugál hivatalnokkal,⁸⁴ aki később Loangóba utazva mesélt a kapucinus szerzetes térítőtevékenységéről. Ez felkelthette az uralkodó érdeklődését, és elküldte hozzá másod- és

harmadszülött fiát.⁸⁵ Minderre 1660 decemberében kerülhetett sor.⁸⁶ Ez a látogatás olyan nagy hatással volt az ifjakra, hogy mind a ketten megkeresztelkedtek. Visszatérve országukba, meséltek a hittérítő munkájáról. Apjuk érdeklődését sikerült felkelteniük. Így ő kérte a luandai kormányzatot, hogy engedélyezzék Bernardino Hungaro ideutazását. Időközben meghalt II. Garcia kongói uralkodó. Halála után – mint az várható volt – küzdelem indult a trón megszerzéséért. Ebből fia, Antonio Manimulaza (1661–1665) került ki győztesen. Közismert volt erőszakos természete, valamint az, hogy az országát sújtó összes problémáért a portugálokat tette felelőssé. (Talán nem minden esetben alaptalanul.) Trónra kerülése után megölette két nagybátyját és egyik testvérét. Hütlenséggel vádolt feleségét egy dobozba záratta, és a folyóba dobatta, hogy minél többet szenvedjen.⁸⁷ Ezek a váratlan események talán vonzóvá is tették Bernardin atya szemében a tervezett loangói térítőmunkát.

Természetesen a kapucinus missziófőnök engedélyére is szükség volt a határ átlépéséhez. 1663-ra sikerült minden engedélyt beszerezni. Magára az utazásra minden bizonnyal 1663 júniusában kerülhetett sor. Először július 25-én ír levelet munkájáról szerzetesünk Luandába, előljáróinak.⁸⁸

„Amint megérkeztem Malembába, mely háromnapi járóföldre van Loangótól, üzentem a királynak. Ő azt válaszolta, hogy menjek csak tovább az udvarába. Ugyanekkor megérkezett az általa küldött két herceg – vagyis a fiai. Éppen azok, kiket megkereszteltem Libata di Sognóban.⁸⁹ Ők azért jöttek, hogy elkísérjenek, amit nagy előzékenységgel meg is tettek a kíséretükben érkezett sokasággal együtt.

Utunk harmadik napján táruult elém a loangói udvar látképe, melytől már egy mérföldnyi távolságra sem voltunk. Jöttünkre felbukkant rengeteg muzsikuss, akik az ország szokásának megfelelően ünnepélyesen köszöntöttek engem. Azután előttem mentek, míg egy – a király muskétásai által közrefogott – helyi előkelőség elé nem értünk. A katonák és az előkelő szintén az üdvözlésemre érkeztek, és üdvölvések közepette a város kapujáig kísérték. Az itt összegyűlt tömeg ujjongása az egekig csapott. Ezután a király szolgálja elé vezettek, aki arra kért, hogy várakozzak, míg a király üzen értem. Napnyugta után egy órával egy gazdasági épületbe kísérték, és itt kellett várnom az engedélyre, hogy az uralkodó színe elé járulhassak. Mindezt nagy titokban tették, mert nem akarták, hogy bárki meglásson, mielőtt a királlyal találkoznék. Ám a kíváncsi tömeg körülvette kunyhómat, és a vert falú épület résein át szemügyre vett engem. Úgy tűnt, hogy a látvánnyal elégedettek voltak. Nyomasztólag hatottak rám a tüzek mellől hallatszódó kiáltozások és zajok. Csaknem megsüketültem tőlük.

Mint minden épületet azon a vidéken, a leendő templomot is cölöpökre építették. Nagy gyönyörűségemre idevezettek, és a fal repedésein keresztül megtekinttem a belsejét. A látvány nagy örömmel töltötte el a lelkemet, Isten határtalan kegyének köszönhetően. Eközben megérkezett a király skarlátvörös köpenybe burkolózva. Kifejezte érkezőm feletti örömét, miközben igyekeztem kérdéseire kielégítő válaszokat adni.

Az uralkodó hetven év körüli, nyájas, udvarias ember, műveltebb, mint amit feltételeztem róla. Az üdvözlés hosszúra nyúlt és egy kicsit zavarba hozott engem. Mivel az itt élő holland kereskedő már felajánlotta házáat szállásul, ezért kértem a királyt, engedje meg, hogy nála töltssem az éjszakát. Ennek ellenére a templom közelében készítették elő a szállásomat. Az uralkodó elbocsátásomkor egy csapat katonát adott mellém. Mielőtt távozott volna a házába, újból felhangzott a monoton ének és zaj. Be kell valljam, hogy mindez könnyekig meghatott, és mire felocsúdtam, már magamra maradtam. Könnyörgtem Istenhez, hogy a szerencsés kezdet folytatódjék.

A következő napon az udvarba mentem, hogy a szentmise celebrálásához előkészítem a templomot és az oltárt. Közben megérkezett a király, hogy mindenben a segítségemre legyen. A templom durva falait szépen festett szőttesekkel borították. Ezek a szőttesek, noha Európában ismeretlenek, itt nagy értéket képviselnek. A munkálatok közepette az uralkodó könyörgött, hogy kereszteljem meg. Én azt válaszoltam neki mindig, hogy először a Szent Hit Misztériumaiba kell bevezetnem őt, hogy megérthesse annak lényegét, amiben hinnie kell. Nyolc napon keresztül viaskodott a király és a királynő szívében az irigy démon a keresztény jósággal, azután hajlandóak voltak felvenni a keresztséget, és magukra vették az evangéliumi tanítás szerinti házasság kötelékét. Három nappal később megkereszteltem az elsőszülött herceget, és példájukat lassanként követte az egész udvar. Ezen a vad vidéken most is egyre növekszik a Krisztus Zászlaját követők száma.

Ugyanakkor a köznép ingadozik, nem mélyültek el a hitben annyira, hogy teljesen megtérjenek. Noha az uralkodó elrendelte, hogy az összes egyházi ünnepet tartásuk meg, és nem engedi, hogy azok idején dolgozzanak, ennek ellenére a tömeg kigúnyolja a király rendeletét, kineveti szertartásainkat, és nem veti alá magát egyházunk előírásainak.

Ha lehetőségeim engednék, többet is írnék, ezért könyörgök Főtisztelendőségnek további támogatásért. Mivel Luanda túlságosan messze van, ezért teljes mértékben a Sognóban dolgozó atyák védelme alá helyezem magam."

A levél címzettje Joao Maria de Paiva, aki ekkor a kapucinusok prefektusa volt.⁹⁰ Ez az első levél, mely beszámol a loangói uralkodó megtéréséről. Maga a leírás rendkívül életszerű és pontos. Néhány megállapítása azonban magyarázatra szorul. Az uralkodó skarlátvörös köpenye, és elsősorban annak színe elterjedt hatalmi szimbólum Afrika ezen területein. A vert falú házak leírása is pontos megfigyelőre vall. Az, hogy az uralkodó állandóan kíséretet ad mellé, az nemcsak a vendégnek kijáró kötelező udvariasság, hanem egyúttal testi épsége védelmének érdekében is szükséges. Érdekes, hogy említés történt egy itt élő holland kereskedőről. Mivel Bernardin atya nála akart megszállni, valószínű, hogy ő egyike volt azon kevés katolikus hollandnak, kiknek a portugálok engedélyezték az itteni kereskedést.

A király bizalmatlanságára utal, hogy mégis külön szállást jelölt ki számára. Az uralkodó megtérésének leírása tipikusnak mondható az itteni atyák működése kapcsán. Sok elemében hasonlít a kongói uralkodó 1491-es megkereszteléséhez.⁹¹ A sorrend szintén általános, az uralkodó után felesége következik, majd szűkebb családja, végül udvara. Csak ezután kerülhet sor a nép megkeresztelésének hosszú munkájára. Már ez a levél is jelzi, hogy nehézségek vannak a nép áttérése kérdésében. Ezért kellett a királynak kötelező jelleggel elrendelni a keresztény ünnepek megtartását. Érdekes, hogy az egyszerű emberek számára elsősorban az egyenjúság volt a probléma. Az afrikai társadalmakban a több feleség a jólét, a bőséges gyermekáldás, a család továbbélésének és gyarapodásának szimbóluma. A férjek ezért ellenkeznek. A nő családja oldaláról pedig óriási sértésnek számít a feleség visszaküldése. Ezért a visszaküldött nőt félig-meddig ki is közösisítik. És akkor még nem is beszéltünk a korábbi kötelező hozomány kérdéséről. Láthatjuk, hogy Bernardin atya darázsfészekbe nyúlt. Hozzá kell tennünk, hogy a probléma nem lehetett ismeretlen számára, mert már a Kongó Királyságban is ez volt a megtérés fő akadálya. Realitásérzékről tanúskodik, hogy elsősorban a sonhói atyákkal tartja a kapcsolatot, hiszen Luanda rendkívül messze van, nem elsősorban fizikai értelemben, sokkal inkább az információtovábbítás tekintetében. Külön figyelmet érdemel a levél személyes hangvétele is.

Újjáról és térítőmunkájáról 1663. szeptember 2-i levelében beszámolt a Propaganda Fidének is: „Röviden szólva, P. prefektus [Joao Maria de Paiva] engedélyével átléptem Loango hatalmas uralkodója birodalmának határát. A határon levelet írtam Őfelségének, Ő pedig több levelében is biztosította számomra azt a lehetőséget, hogy felkeressem az udvarában, mivel már országa határán tartózkodtam. Ám az igenlő válasz csak háromnapos ott-tartózkodást engedélyezett udvarában. Ezért elküldte elém két fiát tíz fekete szolga kíséretében, hogy ők vezessenek az udvarába, mivel látni kíván. Öt napig gyaloglás után érkezünk éjjel két órakor Loango városába. Az uralkodó szívélyesen fogadott minket. Kérte, hogy a következő nap tartsak istentiszteletet, mert látni akarja a keresztény szertartást. Erre a célra egy szép, új házat jelöltek ki számomra. A templomot minden szükségességgel felszereltem, a király festett szőtyesekkel boríttatta be a padlóját.

A harmadik napon misét celebráltam tömjénnel és a lehetőségek szerinti ünnepélyességgel, már amennyire az itteni országok nyomorúságos viszonyai engedik. Miután befejeződött a mise, úgy vettem észre, hogy a mi szent hitünk szertartása tetszett neki. Megerősítette az uralkodó, hogy jónak tartotta a misét. Ezen alkalommal elmagyaráztam neki hitünk lényegét, mert azt akarta, hogy vesse el bálványait, és imádjá az egyedüli Istent, a Föld és az Ég teremtetőjét, vegye fel a kereszténységet, tartsa be hitünk előírásait, így halála után lelke az égbe száll, hogy elnyerje az örökkel való boldogságot.

Azt válaszolta, hogy gondolkodni fog egy kicsit, és majd később ad választ. Három nap múlva ígent mondott, és kereszténnyé akart lenni. Én elégedett voltam, mert nyolc nap alatt kioktattam a katekizmusra. Ezután megparancsolta, hogy az összes bálványt és varázseszközt dobják ki a házából. A tizedik napon megkereszteltem a királyt és a királynőt és egyidejűleg – lelkem gyönyörűségére – keresztényi módon megházasítottam őket. Az uralkodó elrendelte, hogy keresztelkedjen meg az összes lánya és fia, valamint 300 tagú családja. Most a királyi család felénél tartok. Szent Péter hálójával kihalásztam 153 evangéliumi halacsát, mindnyájan a királyság előkelei közül valók. Ők a király példáját látva önként keresztelkedtek meg, miután eldobták bálványaikat és varázsszereiket. Feleségeik közül egyet kiválasztanak, a többi elkergetik, és ezzel a feleségükkel jönnek, hogy kereszteljem meg őket, és ezzel egyidejűleg házasságot kössenek.

A Mi Urunk adjon elegendő erőt, hogy az egész királyságot megtéríthessem, mert az nagyon nagy. Még több nehézségről is tudnék írni, de betegsége nem teszi ezt lehetővé. Ha Isten egészséget ad nekem, akkor az első Európába induló hajóval küldök egy részletes, mindenre kiterjedő jelentést.”⁹²

A levél tartalma lényegileg megegyezik a Paiva prefektusnak írt júliusival. Új információ, hogy az atya megbetegedett, és maga sem tudja, hogy felépül-e betegségéből.⁹³ Érdekes, hogy ebben a levélben már említést tesz arról, hogy eredetileg csak háromnapos tartózkodásra kapott engedélyt. Valószínűleg a királyság törvényei voltak ilyen szigorúak az idegenek esetében, és az uralkodó meggyerése, valamint megkeresztelése tette lehetővé számára a további maradást. Jól mutatja a nehézkes hírközlést, hogy betegsége ellenére levelet kell írnia – nem is egyet –, mert a hajó indul Európába, és ki tudja, mikor lesz alkalma ismét beszámolni az eseményekről. A fenti jelentés időpontjára már világossá váltak számára az egynejeség okozta problémák. Írása alapján már 153 keresztelésnél tart, de árulkodó kifejezés, hogy az uralkodó megparancsolta családtagjainak a kereszténység felvételét. Figyelemre méltó, hogy nem Luandától

kér újabb szerzeteseket, hanem a Propaganda Fidétől. Tisztában lehetett azzal, hogy gyakorlatilag nincsenek nélkülözhető misszionáriusok Kongó területén.⁹⁴

Közben Loangóban is felgyorsulnak az események. Szervezkedés indul a kereszténység ellen, azt híresztelik, hogy a megkeresztelkedés csak arra szolgál, hogy rabszolgává tudják tenni őket a későbbiekben.⁹⁵ Az egyik résztvevő azonban felfedi a tervet a királynak, aki rögvest meg akarja büntetni az összeesküvőket. Bernardin atya közbenjár az érdekükben, ezért a megtorlás elmarad. Sőt a szervezkedés tagjai még a kereszténységet is felveszik.⁹⁶ Cavazzi említi, hogy ebben az évben (1663) Loangót erős szárazság sújtja.⁹⁷ Az eső elmaradása éhínséggel fenyeget. Ezért a kapucinus szerzetes körmenetet szervez. Ennek eredményeként megjött a várva várt eső. Tekintélye így még nagyobb lett. A kapucinus szerzetesnek még akkor is keresztelnie kellett, mikor betegen feküdt házában. Afonso király talán a hatalom megtartása, illetve továbbörökítése érdekében is fontosnak tartja, hogy alattvalói és különösen országa előkelői mind nagyobb számban legyenek keresztények. Bernardin atya alig győzte, ennek ellenére – miként előljáróinak 1663. október 7-én beszámolt róla – rendíthetetlenül és eredményesen végezte a munkát. *„Istennek hála felépülök betegségemből, noha már mindenki úgy vélte, hogy meg fogok halni. (...) Előző levelem elküldése óta [1663. szeptember 2.] 2200 lelket kereszteltem meg. Közülük egyik sem tartozik az udvarhoz, sőt nem is a fővárosban élnek, de nagyon jelentős személyei az országnak. Meg vagyok győződve arról, hogy mindazokat, akik hallották az én prédikációm, vagy a király szavait – aki jóságából fakadóan elmagyarázza nekik a tökéletes katekizmus lényegét –, már kellőképpen felvilágosítottuk az egyedüli Isten elfogadásának szükségességéről. Közülük ezt már csak kevesen utasítják vissza. Mielőtt megkereszteltem őket, meg kellett győződnöm a népet arról, hogy saját akaratukból, szilárd meggyőződéssel vessék el bálványaikat és hagyják el babonáikat. Bár igaz, hogy az emberi elme bizonyos zavartsága és az emberi elme befogadóképességének korlátoltsága miatt egyesek még haboznak, és nem térnek át hitünkre. (...)*

A király végtelen szívéllyességgel bánik velem, és mivel úgy véli, hogy betegségem miatt nagyon legyengültem, ezért elrendelte, hogy senki ne merjen engem zaklatni. Én azonban jobban érzem magam betegségem ellenére is, ha a tiltás dacára végezhetem a szertartásokat (noha az uralkodó többször kérte, hogy pihenjek), mert az emberek így megkaphatják tőlem azt, amire vágyanak. Ugyanis most akár egyetlen szavammal is nagyon sokat tudok segíteni rajtuk, még ha ez az egyetlen szavam most kétszer annyi erőfeszítésembe is kerül, mintha egészséges volnék. Az istentisztelet dolgaiban a legkisebb hanyagságot sem tudom elviselni, mert tudom, hogy az Ő példája nyomán meg kell majd győnnöm a legkisebb nemtörődömséget is.” Emellett beszámolójában megfelelő felszerelést is kért.⁹⁸

1663 novemberében Bernardino Hungaro atya kérésére Leonardo da Nardo (da Otranto vagy Benevento) testvér Loangóba ment. A kapucinus atya életének utolsó hónapjairól és napjairól ő számol be a későbbiekben a krónikás Cavazzinak.⁹⁹ Bernardin atya 1664 nyarán ismét rosszul lesz, többnyire ágyban fekvő beteg. Arról panaszkodik, hogy nincs, aki meggyóntassa, ugyanis Leonardo testvér nem szolgáltathat ki szentségeket. 1664. július közepén egy Sao Toméból Luandába tartó holland (!) hajó megfeneklik Loango partjainál. Egy konventuális szerzetes is utazott a hajón. Hallva a kapucinus atya sorsáról, felkeresi őt, meggyóntatja.¹⁰⁰ Ennek hatására a szerzetes jobban lesz, és másnap megtartja a misét. Végül 1664. június 18-án hal meg.¹⁰¹ Halála után azonban a köznép nem engedte, hogy a templomban temessék el. Testét gyékényszőnyegbe csavarták, és a tengerbe dobták.¹⁰² Ennek az oka az lehetett, hogy a

helyi törvények értelmében tilos volt idegeneket Loango földjébe temetni, ugyanis Loangóban szigorú törvények szabályozták a temetkezést. Az előző királyt sem temették el már évek óta, noha az eljárást a helyi szokások szabályozták. Ezek ismeretében kijelenthetjük, hogy Bernardin atya tengeri temetésének nem keresztényellenes, sokkal inkább a helyi hagyományokban gyökerező okai lehettek.

1664 júniusában eltemették a kapucinus szerzetest is, sőt Leonardo da Nardo atya is elhagyta Loangót. Rögtön Bernardino atya halála után, 1664 júliusában visszatért Sonho tartományba, és haláláig, 1688-ig itt végezte munkáját. Loangóban ugyanis belháború dúlt. Cavazzi leírása alapján tudjuk, hogy Afonso király új kapucinus szerzetest akart kérni, de egyik unokaöccse ezt megakadályozta (ne feledjük, hogy ez a fiú elvesztette jogát a trónhoz a keresztény jogrend alapján). A háborúban Afonso király vereséget szenvedett, és menekülés közben meghalt. Unokaöccse követte a trónon, de ő váratlanul, még abban az évben elhunyt. Utóda egy keresztény uralkodó lett, aki szintén Rómához fordult segítségért, de érdemleges támogatást már nem kapott.

A Kongó Királyság uralkodója, Antonio Manimulaza 1665-ben háborút indított a portugálok ellen, de az ambuilai csatában október 29-én legyőzték, és ő maga is elesett. A Kongó Királyság – legalábbis nevében – ezek után is fennmaradt, de elvesztette minden befolyását az események menetére, s megszűnt regionális hatalomként létezni. A portugálok most már minden szempontból kivonultak a térségből, és felgyorsultak azok a munkálatok, melyek során Angolát építették ki Nyugat-Afrikában gyarmatukká. Sonho hercege 1674-ben kitiltotta területéről a kapucinusokat,¹⁰³ bár ez inkább formalitás volt, hiszen ne felejtjük el, hogy a kapucinus előljáró már 1654 óta Luandában (Angolában) székelte. A tiltás után már csak elszórt kísérletek történtek kapucinus atyák küldésére (1780, 1794). Ugyanakkor Angolában 1835-ig működött kapucinus misszió.¹⁰⁴ A jezsuiták is csak 1675-ig voltak Kongóban, majd áttelepültek Luandában.¹⁰⁵

Jegyzetek

¹ Puskás Béla: Egy Kongó-misszionárius a XVII. században. In: Szent István naptár 1932. 49–52.

² Miklós László: Magyar hősök öt világrészen. Budapest, 1936. 77–79.

³ Lévy Mihály: A katolikus hittérítés története. Budapest, 1937. 500.

⁴ Kapucinus Tartományi Értesítő 1948. 8–12.

⁵ Frey Hyazint aus Mór: Die Beziehungen der Kapuziner zu Ungarn bis zur Gründung des ersten Klosters (1595–1674). Budapest, 1949. (A továbbiakban: Die Beziehungen.)

⁶ Lexikon Capuccinum. Promptuarium historico-bibliographicum ordinis Fratrum Minorum Capuccinorum (1525–1950). Roma, 1951.

⁷ Bangha Béla: Magyar hithirdetők a XVII–XVIII. században. In: Katolikus Hitterjesztés Lapja. Nagyvárad, XXV. évfolyam, 1905. december

⁸ A közölt források pontos levéltári lelőhelyét a dokumentumok közlésekor adom meg. A Propaganda Fide levéltára kutatásának szükségességére Borsa Iván hívta fel először a figyelmet. Borsa Iván: A vatikáni „Congregatione de Propaganda Fide” levéltára. In: Levéltári Szemle, 1985/1. 63–65.

⁹ Közli Padre Antonio Brasio: Monumenta Missionaria Africana. Lisszabon, 1964. XII. kötet 525–526. Brasio atya közli Mauritius atya kísérőlevelét is. Kísérőlevél nélkül közli Jácint atya is (Die Beziehungen. 243.). Eredeti: Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 454 r.

¹⁰ A jelentősebbek: Giovanni Antônio Cavazzi di Montecuccolo: Istorica descrizione de tre regni di Congo, Matamba e Angola. Bologna, 1687. Portugál kiadás: Francisco Faria e Leite, Lisszabon, 1965. Junta de Investigacoes do Ultramar., António de Oliveira de Cadornega: História geral das guerras angolanas 1680. Újabb, szövegű kiadás: Lisszabon, 1972. Elsősorban forrásokat közöl Paiva de Manso: Historia do Congo. Lisszabon, 1877. Brasio: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet.

¹¹ Francisco Faria e Leite: Glorioso tricentenario o capuchinho Jorge de Geel. In: Portugal em Africa, no 54. Lisboa, 1953.

¹² Bernardino Hungaro 1628. október 6-án Bernardino da Belgradóként ír alá. Vatikáni Titkos levéltár Sec. Brev. 742. f. 232. r. (Die Beziehungen. 223.) Érdemes megemlíteni, hogy 1628. október 15-én Anconában kelt levelét már Bernardino Hungaro néven írta alá, és a későbbiekben konzekvensen ragaszkodik ehhez a megnevezéshez.

¹³ Mátray János: Keresztneveink: szentek, vértanúk, névnapok. Budapest, 1960. 52.

¹⁴ Bernardino da Belgrado kérése a pápához, hogy szentelje fel szerpappá. Róma, 1628. október 6.: „*Midőn Szentséged jámbor szónoka, Bernardino de Belgrado testvér, a szent alszerpapság rendjébe, valamint Szent Ferenc kapucinusoknak nevezett rendjébe belépett belgrádi pap, részben hitének szenvedélyéből, részben pedig a hitetlenek és a szakadárók földjén élő papság szükségére való tekintettel – akikhez a mondott szónok a közeli jövőben utazni készül – és, hogy a mondott rendben és szőlőben az Úr e szolgája gyümölcsözőbb eredményeket érjen el, legfőképpen azt kívánja, hogy a még hátralévő szerpapságra és áldozópapságra az előírásnál hamarabb, szüksége címén, olyan hamar, amennyire az lehetséges, Magasságod felemelje, s hogy akként szolgálhasson.*

Alázatosan kéri tehát Szentségedet a mondott szónok, miszerint ohajtására tekintettel, kegyesen és különös kegyéből, illetőleg az iránta való jóindulatból, hogy apostoli hatalmából a Szentszék kegyét bírván akármely általa kiválasztott, úgy saját, mint idegen egyházmegyei püspök által, és bármiféle egyházmegyei engedély nélkül két egymást követő vagy közbeeső hétköznapon, vasárnapon, vagy ünnepen a szent alszerpapság és áldozópapság rendjébe, az előírásnál hamarabb, egy éven belül és az egy évet nem kívárva, a tridenti zsinat előírásait figyelmen kívül hagyván – és az említett szükségére való tekintettel – felemelni kegyeskedjék, és engedje, hogy e rendekben az oltárnál szabadon és engedély birtokában szolgálhasson, továbbá apostoli tekintélyénél fogva engedélyezni szíveskedjék azt is – ahogy az már előadatott –, hogy e rendekre egy általa kiválasztott püspök szentelhesse fel. [Kéri továbbá, hogy] ne legyen tekintettel korának elégtelenségére, és arra, hogy a mondott szónok kinevezése óta a már korábban felvett rendek közül egyet sem alkalmazott a gyakorlatban, továbbá az említett szerzetesrend, az általános és területi zsinatok alázattal kiadott, a fentiekkel ellentétes határozataira, azok megerősítéseire és záradékaira.”

Vatikáni Titkos Levéltár Sec. Brev. 742. f. 232. r. (Die Beziehungen. 223–224.)

¹⁵ „Kedves (...) A hit buzgalmára [való tekintettel]... jóindulattal vagyunk irántad. Akarjuk tehát neked, aki tudatod, hogy Szent Ferenc kapucinusoknak nevezett testvéreinek viseletét magadra öltödted és az általuk megkövetelt fogadalmat letetted; aki a szent alszerpapság rendjébe léptél, a hit hevétől lángra lobbantál; továbbá a hitetlenek és szakadárók földjén lévő papság szükségére való tekintettel, akikhez – ahogyan ezt is állítod – te magad is a közeli jövőben utazni szándékozol, és hogy a rendben és az Úr e szőlőjében jobban szolgálhass, a még fel nem vett szerpapi és áldozópapi rendek felvételét, amennyire az lehetséges, nagyon kívánod, érdemeid iránta különös kegyünket kinyilvánítva, s tekintettel a nevedben történt kérelemre, a kívánt módon egy általad kiválasztott püspök által a szent szerpapság és áldozópapság rendjének felvételét – két vasárnapon, vagy egymást követő ünnepen, az előírtaknál hamarabb, a szent tridenti zsinat rendelkezéseit figyelmen kívül hagyván, várakozás nélkül egy esztendőn belül, még ha e rendek közül korábban egyben sem tevékenykedtél, de amennyiben alkalmasságod mégis kiderül – majd pedig, felvételük után az oltár szolgálatában való szabad és engedélyezett működést neked a jelen oklevél által és apostoli teljhatalmunkból megengedjük és engedélyezzük. Megengedjük továbbá az általad kiválasztott püspöknek, hogy e rendekre téged felszentelhesen. Figyelmen kívül hagyandóak a korábbi apostoli rendelkezések és törvények, a mondott rend szabályai, megszokásai, valamint minden, a fentiekkel ellentétes előírás. Kelt Rómában, a Santa Maria Maggiore-ban stb., 1628. október 6-án, pápaságunk hatodik esztendejében.”

Vatikáni Titkos Levéltár Sec. Brev. 742. f. 231. rv. (Die Beziehungen. 224–225.)

¹⁶ Teke Zsuzsanna: Ongaria-beli bevándorlók a középkori Velencében. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Budapest, 1999. 447–451.

¹⁷ Erre vonatkozóan: Tóth István György: Misszionáriusok Magyarországon. In: História, 1995/1. 23–25.

¹⁸ Jakubinyi György: A szentek nyomában Erdélyben. Gyulafehérvár, 2000. 70–73.

¹⁹ Bernardino Hungaro levele a firenzei Vazul atyához Rómába. In: Kapucinus Tartományi Értesítő, 1948. 11. Eredeti: Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 3 f. 139 rv.

²⁰ Ralph Delgado: História de Angola. Benguela, 1948. 319.

²¹ Edouard d'Alençon: Bibliographie Capucino – Congolaise. In: Neerlandia Franciscana, I. 1914. 256–258.

²² Molnár Antal: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. In: Századok, 2000/2. 389.

²³ Die Beziehungen. 228.

²⁴ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Memoriali 401 f. 80 v.

²⁵ Ez a templom a Boszporusz közelében áll, hiszen a keresztények a Boszporusz-öblöt Szent György-szorosnak is nevezték. Lásd többek között Bertrandon de la Brocquiere leírását. Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkánon. Nagybecskerek. 1891. 48–99.

²⁶ Római Rendtartomány Levéltára, Annali. I. 296.

²⁷ Római Rendtartomány Levéltára, Annali. I. 299.

²⁸ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Memoriali. 401. f. 362 r–363 r. Közli még: Die Beziehungen. 167.

²⁹ A kapucinus rend vezetőjének levele a Propaganda Fidéhez. Róma, 1640. november 19. „A Magyarországon lévő veszprémi egyházmegye püspökének kérésére elhatároztuk, hogy új missziót alapítunk. Kegyelemsegetek figyelmébe ajánlom a feltüntetett atyákat, mint a legjobbakat és legalkalmasabbakat. Ők azonnal ajánlkoztak. Emiatt Kiválóságokat jóváhagyhatja misszionáriusi kinevezéseiket, és kiadhatja a megfelelő engedélyeket. *Frei Casimiro Tirolense, Silvano Bavaro, Marquardo Suevo, Josafat Fuldense hitszónokok, Bernardino Ongaro pap.* Eredeti: Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Memoriali. 401. (1640) f. 77 r–80 v. Közli még: Die Beziehungen. 169.

³⁰ Elhivatottságáról tanúskodik 1640. március 20-án Tivoliban kelt levele Francesco Ingolihoz:

„Kiváló uram és nagytekéntélyű patrónusom!

Szükségesnek érzem, hogy beszámoljak a hűsvéti ünnepről Raguzában. Ez a város Dalmácia határvidékén van Morlachia szomszédságában, ahol eretneknek élnek. Jóllehet ez a város [Raguza] katolikus, ennek ellenére körülötte a földeken, városokban és várakban mindenki szakadár. Ennek következtében azt kérem a Szent Kongregációtól és Kiválóságodtól, ha beleegyezik, hogy adjanak nekem misszionáriusi lelki felhatalmazást arra az időre, amíg itt tartózkodom. Ennek birtokában sok lelket szabadíthatnék meg Krisztus vérének segítségével. Olyan engedélyről beszélek, amelynek birtokában oktathatnám a kereszténység tanait, katekizálhatnék és gyónathatnék. Azért mondom ezt, mert korábban, mikor Boaventura de Alessano atya társaságában jártam misszióban Dalmácia és Morlachia tájain, és találkoztunk az itteni lakosokkal, ők nagy hajlandóságot mutattak a katolikus hit befogadására. Térden állva kérték, hogy vezessük őket az Üdvösség útjára, mikor eljöttek hozzám imádkozni. Azonban mi Urunk utasítására Konstantinápolyba igyekeztünk – mindezt Kitűnőség is tudja –, nem állhattunk meg. Tehát emiatt írok Kitűnőségnek, hogy adjon nekem teljes körű szokásos misszionáriusi felhatalmazást. Nemcsak erre a városra [kérem az engedélyt], mert itt vannak egyháziak, hanem a többi városra és földre, itt a szomszédságában, ahol köztudomásúlag hiány van [szerzetesekből]. Nagy buzgalommal kérem Kiválóságodat, hogy járjon közben a Szent Kongregációnál, hogy megkapjam ezt a felhatalmazást. Ne adjon nekem semmilyen segítséget, vagy nagy költséget a Szent Kongregáció. Legyen Kiválóságod nyugodt, és adjon kérésemre választ, az idő rövidsége miatt elég, ha Kitűnőség elküldi a levelet a római rendházunkba, hogy onnan küldjék el nekem. Ne servendo questo per altro, végül alázatos tisztelettel csókolom dicsőségesen szent ruháját.” Eredeti: Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Memoriali. 401. (1640) f. 77 r–80 v. Közli még: Die Beziehungen. 169.

³¹ Érdekes összefüggés, hogy Bartolomeo de Monta Varchio maga kérte magyarországi missziós kinevezését, miután meghiúsult tervezett kongói missziós útja.

³² Guglielmo (Wilhelm) d'Oleggio da Speloncato Bécsben és Bruck an der Leithában szolgáló kapucinus szerzetes 1642-ben bejárta a Dunántúlt, egyedül a misszió kijelölt tagjai közül. Részletesebben: *Tóth István György*: Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon. In: Századok, 2001/4. 819–870.

³³ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Memoriali. 402. (1641.) f. 167. r. Közli még Die Beziehungen. 170–171.

³⁴ Avis rendi János (1385–1433) portugál uralkodó gyermeke, egyúttal a Krisztus-rend nagymestere, aki jövedelmeit a fenti iskola és a portugál flották felszerelésére fordította.

³⁵ Például Ca da Mosto, a híres velencei térképész is dolgozott neki.

³⁶ A portugál történetírás egy része, de különösen a két világháború között alkotó Jaime Cortesao élete végéig kitartott azon nézete mellett, hogy a portugálok már jóval 1500 előtt is tudtak Amerika létezéséről, ezért került Cabral jelentésébe a „descobrimento” (felfedezés) szó helyett az „achamento” (megtalálás) kifejezés.

³⁷ A korai forrásokban így nevezték Brazíliát.

³⁸ Diogo Cao (1440–1485) portugál nemes egyike a kor híres hajósainak és felfedezőinek.

³⁹ A korabeli portugál hajóutak megszervezésére lásd *Francisco Contento Domingues–Inácio Guerreiro*: Fedélteti élet az „indiai út” hajóin. Lisszabon, én. Kéziratban.

⁴⁰ Erről a gyakorlatról bővebben: *Silva Tavares*: Diogo Cao. Lisboa, 1936.

⁴¹ 1587-ig Kongóban a Nzinga törzs adja az uralkodót, 1587–1661 között a Nsundi-a-Nvemba, majd 1665-ig a Nelaza törzs. *Helio Felgas*: História do Congo português. Carmona, 1958.

⁴² 1491-ben indult misszió először, majd 1508-ban 13 fővel és 1521-ben 4 fővel. História da Igreja em Portugal. Szerk. Damiao Peres. Porto-Lisboa, 1968. A ferences missziókról Cavazzi tesz említést. Cavazzi: i. m. II. kötet 237–240.

⁴³ A spanyol királyok számára éppen elég gondot okozott a spanyol gyarmatok igazgatása, valamint az angol kalózok, illetve a török flotta elleni harc.

⁴⁴ Az angolai kormányzó, Salvador Correa de Sa Benevides által II. Garcia kongói uralkodóhoz küldött béketerv pontjai a következők voltak: „A kongói király nem engedi meg, hogy Jinga királynő [Angola Királyság] alattvalói, kasztíliaiak, vagy hollandok éljenek, vagy átutazzanak a királyságában, ha ilyesmiről

értesül, tájékoztatja a portugálokat. 1) A Kongóban élő kapucinus atyák Rómával csak Portugálián és Angolán keresztül léphetnek kapcsolatba. 2) Ha a portugálok ellenségeikkel szemben segítséget kérnek a kongói uralkodótól, ő köteles megadni azt. 3) A kongói király egyik fiát, vagy előkelőinek valamelyik gyermekét Angolába küldi. 4) Angolában fog élni a kongói uralkodó követe. 5) Az angolai kormányzó segítséget nyújt a kongói királynak, ha alattvalói felkelést indítanak ellene, kivéve, ha Sonho hercege teszi ezt. 6) Nem engedi Kongó királya, hogy kikötőiben a portugálok ellenségei behajózhassanak, különösen a kasztíliaiak és a hollandok, hacsak nincs engedélyük. 7) A béke pontjai nem terjednek ki arra a három nemesre, akik a hollandok oldalán küzdöttek a massanganói portugál csapatok ellen. 8) A kongói uralkodó köteles megtéríteni a portugálok kárát, melyet azután szenvedtek el, hogy a hollandok elfoglalták Luandát. A kártérítés kiterjed az elmenekült és elhunyt rabszolgákra, valamint az itt tárolt 1500 rakomány szőttesre is. 9) Azok a portugál kereskedők, akik az ország belsejébe utaznak, nem kötelesek megfizetni a folyókön való átkelés vámját, amit mindenki másnak fizetni kell. 10) A kongói uralkodó köteles a portugálok rendelkezésére bocsátani a Zaire folyó torkolatában egy erődépítésre alkalmas helyet, hogy meg tudják akadályozni az ellenséges hajók behatolását. 11) A kongói király átadja a portugál korona számára azokat a hegyeket, melyek aranyat és ezüstöt tartalmaznak. 12) Kongó királya, valamint a királyság előkelői, Bamba hercege teljes ünnepélyességgel fogadja, hogy a békefeltételeket megtartja. Ha ennek ellenkezője történik, akkor száműzi őt a királyságból, fennhatóságát – melyet a mi királyunk fegyvereinek segítségével nyert el – elveszíti és áttruhazza népének más tagjára. Aki megkapja a királyságot, annak el kell fogadnia azt, hogy ezt a királyságot a mi fegyvereink szabadították fel, nem utasíthatja vissza a békemegállapodás pontjait, és nem foglalhatja el a királyi trónt, ha nem fizeti meg az adóját a portugáloknak. 13) A kongói uralkodó lemond a Dande folyótól délre eső területekről, melyeket korábban birtokolt, ezekről a területekről Öfelsége – óvja Isten – majd kinyilvánítja szándékát, miután majd vissza fogja szerezni ezeket a területeket az ellenségtől. 14) A mai naptól számítva két hónapra fegyverszünetet kötünk. Ez idő alatt a kongói király követei megkapják a békemegállapodás pontjait, és megvalósulhatnak az abban foglaltak. Közli: Paiva Manso: História do Congo. 200–202. (doc. CXXII.)

⁴⁵ IV. János levele a kongói uralkodóhoz. Arquivo Historico Ultramarino Angola caixa 3., Arquivo Torre de Tombo Ms. 170. F. 374. Közli *Brasão: Monumenta Missionaria Africana*. XI. kötet 80.

⁴⁶ Silva Rego: A reconquista de Luanda em 1648. Lisboa, 1964.

⁴⁷ Paiva Manso: História do Congo. 188–189. (doc. CXIII.)

⁴⁸ Város, vár és kolostor Lisszabontól északra keletre.

⁴⁹ Érdekes adalék a kor egyháztörténetéhez, hogy I. Afonso kongói király gyermeke, Dom Henrique (1495–1531) az első utcai (címzetes) püspök.

⁵⁰ Sao Paulo de Luandát Angola első kormányzója, Paulo Dias de Novais alapította 1575-ben. Ő maga 1589-ig, haláláig volt a terület kormányzója.

⁵¹ Kongó-angolai püspökök: Miguel Rangel (1596–1602), António de Sao Estevao (1604–1608), Manuel Baptista Soares (1609–1620), Simao de Mascarenhas (1621–1624), Francisco do Soveral (1627–1642). *Gabriel Nunes*: Angola – Cinco seculos de cristianismo. Queluz, 1978.

⁵² Ezt Spanyolország és vele együtt a pápai állam csak 1668-ban ismerte el.

⁵³ Kongó-Angola: 1642–1671, Sao Tome: 1646–1674, Lisszabon: 1643–1670, Coimbra: 1646–1668, Porto: 1639–1671, Évora: 1643–1671, Braga: 1641–1671, Goa: 1652–1671, Cabo Verde: 1646–1674, Macau: 1623–1671, Baía de Todos os Santos 1649–1669. *Antonio Brasão*: Tricentenario da missao do Congo. In: História e missiologia. Luanda, 1973. 393–403.

⁵⁴ Közismert volt például VIII. Orbán pápa francia orientációja.

⁵⁵ Közli: Paiva Manso: História do Congo. 169. (doc. XCIX.)

⁵⁶ 1654-ben Cortonát kinevezik a matambai misszióba.

⁵⁷ *Antonio Brasão*: Tricentenario da missao do Congo. 393–403.

⁵⁸ Közli: Paiva Manso: História do Congo. 226–227. (doc. CXXXIII.)

⁵⁹ Közli: Paiva Manso: História do Congo. 231–232.

⁶⁰ *Puskás*: i. m. 50.

⁶¹ A névsort közli *Francisco Faria e Leite*: Glorioso tricentenario o capuchinho Jorge de Geel morto pela Fé em terras do Congo. In: Portugal em Africa, no. 56, Lisboa 1953.

⁶² Közli *Brasão*: Monumenta Missionaria Africana. XI. kötet 45. oldalán. Eredeti Hitterjesztési Kongegáció levéltra Scritt. Rif. Vol. 249, f. 159.

⁶³ Az utazásról Francisco de Roma írt jelentést 1651. Július 4-én Pindában. Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. f. 165., f. 178–179. Közli még *Brasão*: Monumenta Missionaria Africana. XI. kötet 46–50.

⁶⁴ A Rómában kelt dekrétum szövege *Paiva Manso*: História do Congo. 200.

⁶⁵ A kongói király csak a család tagjai közül kerülhetett ki: lehetett fiú, unokatestvér vagy unoka. Három személynek van döntő beleszólása a királyon kívül a jelölt kiválasztásába. Mbata és Sonho hercegének,

valamint Kongó szakrális vezetőjének (Mani Efunda, vagy Mani Cabunda). Magára a titkos megbeszélésre a főszékesegyházban (Se) kerül sor, a népek pedig a főtérén (terreiro) hirdetik ki a választás eredményét.

⁶⁶ Veas Kasztíliaiban lépett be a kapucinusok közé. 1648-ban érkezett Kongóba. Kitűnően beszélt a kikongót. 1653-ban halt meg Pemba tartományban.

⁶⁷ Ezt a jövendőlést Cavazzi leírása tartalmazza. Egyébként valóban így történt, mert fia, I. Antonio a portugálakkal vívott ambuila vesztés csatában esett el 1665-ben. Cavazzi: i. m.

⁶⁸ Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni Cavazzi munkájának propagandaszemponjtait sem egy ilyen, a Biblia egyes eseményeivel rokon vonást mutató történet esetében.

⁶⁹ *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XI. kötet 305–310., *Arquivo de Montughi*: Ragguagli del Congo. Lisszabon, 1962. 123–128.

⁷⁰ A rendelet szövege *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XI. kötet 297. Forrás: *Michael a Tuggio*: Bullarium Capucinatorum. VII. kötet 199.

⁷¹ Arquivi Historico Ultramarino, Angola, caixa 6.

⁷² Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 207. rv. Die Beziehungen. 233–234.

⁷³ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 237. rv. Die Beziehungen. 235–236.

⁷⁴ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 238–241. rv. Közli *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 66–72.

⁷⁵ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 258. autografo. Die Beziehungen. 236–239., *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 97–100.

⁷⁶ Természetesen ez költői túlzás, hiszen missziós tevékenység folyt ebben az időben a Matamba Királyságban, Beninben, Sao Tomén és általában a Guineai-öbölben, hogy csak a fontosabbakat említsük.

⁷⁷ 1653 novemberében indult az utolsó olyan expedíció, mely Spanyolországon keresztül érkezett Luandába. Bernardin atya értesülésével szemben nem küldték vissza őket, hiszen ezzel a csoporttal érkezett a későbbi krónikás, Cavazzi is. A Propaganda Fide 1654 augusztusában kelt rendelkezése akceptálta a portugál igényeket, és ettől az időponttól kezdve a missziók valóban Portugálián keresztül érkeztek.

⁷⁸ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 245. rv. Die Beziehungen. 239–240.

⁷⁹ Cavazzi: i. m. IV. könyv 30.

⁸⁰ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 407. r. Közli: Kapucinus Tartományi Értesítő, 1948. 14.

⁸¹ *Duarte Lopes*: Relacao do reino do Congo. Lisboa, 1989. I. könyv 51.

⁸² A Loangóról szóló különböző korabeli leírásokról áttekintést ad: *Olga Tomanovszkaja*: Loango v XVII.–XVIII. vekov. ln: Africana. Afrikanszkij etnograficeszkij szbornyik. Új sorozat 105. szám. Leningrád, 1978. 103–132.

⁸³ Közli *Luciano Cordeiro*: Viagens exploracoes e conquistas dos portugueses do Mino ao Cabo Negro 1574–1620. Lisszabon, 1881. 32–33. Cordeiro az Arquivo de Ajuda anyagából válogatta.

⁸⁴ Cavazzi szerint az itteni portugál rezidensről van szó.

⁸⁵ Nyilvánvaló, hogy elsőszülött fiát az utódlási kérdés miatt nem engedte ki az országból.

⁸⁶ Cavazzi: i. m. IV. könyv 31.

⁸⁷ Cavazzi: i. m. II. könyv 124.

⁸⁸ Közli *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 446–448. Ezt a levelet Cavazzi is közli. Cavazzi: i. m. 564–566.

⁸⁹ Sonho fővárosában.

⁹⁰ A kapucinusok kongói előjárója, Antonio Romano 1663 nyarán halt meg. Július 2-án Paiva levelet ír a Propaganda Fidéhez, melyben kéri, hogy nevezzenek ki új vezetőt, addig ő veszi át a misszió vezetését. A levelet közli *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 443–444.

⁹¹ A loangói uralkodó is luzitán kortársa, I. Afonso portugál király (1661–1667) nevét kapta. I. Afonsóként uralkodott tovább.

⁹² *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 451–452. Eredeti: Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 456. rv. Közli még Die Beziehungen. 240–241.

⁹³ Valószínűleg ez a betegség már elkísérte haláláig.

⁹⁴ Bernardino Hungaro érkezése óta mindössze két kapucinuscsoport érkezett. Az első (11 fő) 1654. november 11-én Antonio de Gaeta vezetésével, a második (6 fő) 1662 januárjában.

⁹⁵ Az ilyen jellegű rémhírek sajnos sok esetben igaznak bizonyultak.

⁹⁶ Cavazzi: i. m. IV. könyv 33.

⁹⁷ Cavazzi: i. m. IV. könyv 35.

⁹⁸ Cavazzi: i. m. 567., valamint közli *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 461–462.

⁹⁹ Cavazzi: i. m. IV. könyv 35.

¹⁰⁰ Puskás Béla szerint az utolsó kenetet is feladja. *Puskás*: i. m. 52.

¹⁰¹ Halála időpontjával kapcsolatban Cavazzi művét tekinthetjük mérvadónak. (Cavazzi: i. m. 569.) Érdekes adalék, hogy a Kapucinus Tartományi Értesítőben Jácint atya említést tesz arról, hogy a római rendtartomány halottaskönyvében 1655-ös dátum szerepel. Ez azonban mindenképpen elírás.

¹⁰² Cavazzi: i. m. IV. könyv 35.

¹⁰³ Előtte már csak 1667-ben érkeztek újabb kapucinusok Lisszabonból (11 fő).

¹⁰⁴ 1948-tól működik ismét kapucinus misszió Angolában.

¹⁰⁵ Erre vonatkozóan: *Helio Esteves Felgas*: História do Congo portugues. Carmona, 1958.

KONZERVATÍV ÉS „KONZERVATÍV” – A FOGALOMKÉPZÉS HELYZE-TÉRŐL ÉS KIHÍVÁSAIRÓL

„A k[onzervativizmus] programja a különböző országokban a különböző viszonyok szerint nagyon különböző.”¹

Az első világháború előtti magyar és német konzervativizmus összehasonlítása során mind a két ország eltérő politikai struktúráival és pártpolitikai rendszerével, mind pedig különböző gazdasági, társadalmi és művelődésbeli adottságaikkal számolni kell. A politikai áramlat vizsgálatakor azonban az eddigi megközelítésekben és feldolgozásokban uralkodó sajátos tudományos hagyományokat is figyelembe kell venni mind a két esetben. A gondolkodás érthető módon mindig az adott ország fejlődésének tapasztalati horizontjából indult ki, és ugyanakkor a nemzeti történelemértelmezés és történetírás specifikus hagyományaira és kérdésfelvetéseire tekint ki. A hajdani konfliktusok – leszűrődve a történetírás kérdésfelvetéseibe, témaválasztásaiba, feltételezéseibe és narratíváiba – így végül koncepcionálisan mutatják hatásukat. Ezenkívül a „hosszú 19. század” kortársai által is, és az őket értelmező kutatók által is gyakran tett kitekintés más, főleg az európai országok viszonyaira az ott megszokott kérdésfelvetésekből indul ki, és az ottani helyzet alapján jelöli meg vizsgálatának konkrétabb tárgyát. A német példa magyar recepciójában és elemzésében, illetve annak a német történetírásban való feldolgozásában mindez érdekes hangsúlyeltolódásokat eredményez.

A német és a magyar eset perspektivikus összehasonlításának tehát ezeket a módszertani kihívásokat is tudatosítani kell. Hogy az eredmény túlmutasson azon a józan summázaton, amit fent némi iróniával és ugyanakkor önfigyelmeztetésnek egy ismert lexikonból idéztünk, tanácsos az első lépésben egy konkrét esetre, egy szűkebb problémára tekinteni. Elsősorban ezzel a szándékkal íródott meg a következő áttekintés. Szélesebb háttere egy, a berlini Humboldt Egyetemen és a Miskolci Egyetemen közösen folytatott, a DFG és a MÖB által támogatott kutatási projekt, amely a magyar és a német első világháború előtti konzervativizmus politikai mobilizációs képességét vizsgálja. A kutatás első szakaszában főleg egy ilyen összehasonlítás lehetőségeit és problémáit elemzi, egyebek mellett a két konzervativizmus önértelmezését, illetve a történetírásban képviselt fogalmi meghatározását.² A következő lapokon tehát a konzervativizmus fogalmi meghatározásának változataival és módszertani kihívásaival foglalkozunk annak fényében, ezek miként figyelhetők meg az újabb németországi történetírásban. Egyebek mellett nagyobb terjedelemben bemutatunk egy módszertani következetességében érdekes, ugyanakkor sokat vitatott modellt.

A németországi kutatás helyzete – időrendi álláspontok és hozzájuk kapcsolódó tartami problémák

A német konzervativizmussal foglalkozó irodalom összességében viszonylag gazdag és széles körű.³ Mind eszmetörténeti vagy politikatörténeti szemszögből, mind párttörténeti megközelítésben, mind egyetemes áttekintésekben, mind egyes szakaszokra lebontva, egyes képviselőire vagy áramlataira koncentrálna számos feldolgozás áll

rendelkezésre. Ezek jelentős része az utóbbi évtizedek termése. Emellett a választások elemzése, a pártok egészének politikai támogatottságát és vonzerejét vizsgáló történeti kutatások is fontos eredményeket nyújtanak a konzervativizmusról.⁴ A pártrendszer tárgyalása általános vagy társadalomtörténeti szintézisekben – ezek eltérő hangsúlyai és értékelései mellett – szintén lehetőséget nyújt gondolatébresztő megfigyelésekre.⁵ A szakirodalom – viszonylag gazdag volta ellenére is – azonban egyes aspektusokban hiányokat mutat, csak bizonyos szakaszokra és kérdésekre koncentrálnak, másokat elhanyagol.⁶ A sok egyes gondolkodókkal vagy konzervatív politikusokkal foglalkozó mű mellett például kevés az olyan áttekintés, amely a politikai pártok fejlődését nemcsak összegzi, hanem eszmei forrásaikkal, a korabeli konzervatív gondolkodással egyetemben mutatja be.⁷ A konzervativizmus tartalmi, fogalmi meghatározása sincsen lezárva.

Az egyik kérdés, amiben eltér a kutatók véleménye, maga a jelenség időrendi kerete, a konzervativizmus kialakulásának és továbbélésének a kérdése. A kezdet meghatározása nyilván a kialakulás körülményeit és okait, és ezzel az áramlat alapvető jellegét is érinti. Az időtartam értelmezésével változik azoknak a jelenségeknek a köre, amelyeknek elemei állandó meghatározásra szorulnak. Szintúgy változtak a társadalmi-strukturális és alkotmányos viszonyok, amelyek az idők folyamán a cselekvési előfeltételeit meghatározták, s amelyekre a konzervativizmus politikai választ adott, illetve amelyeken belül politikai érdeket fogalmazott meg.

Maga a konzervativizmus kifejezés közismerten egy nagy korszakforduló terméke. Története egyébként pikáns.⁸ A „conservateur/conservatrice” kifejezés eredetileg azokra vonatkozott, akik a forradalom vívmányait meg akarták őrizni – azoknak visszavétele ellenében, de a forradalom radikalizálásával szemben is. Ezután a szó a 19. század elején majd olyan politikai áramlatokra szállt át, amelyeket mi mai mindennapi értelemben is konzervatívnak tekintenénk. A Chateaubriand-féle „Le Conservateur” című folyóirat 1818–1820 között például a rojalisták fóruma volt. Németországban a fogalmat csak az 1830-as években kezdték politikai irányzatok megjelölésére használni. Az önmegjelölés, illetve az elhatárolás is használt megnevezés kialakulásának a kesei időpontja még nem mond semmit a dolog esetleges hosszú előéletéről, de már utal a viszonylatrendszer mélyreható átalakulására, amelyen belül egy saját magát eredetileg másfelé és ezért másképpen meghatározó álláspont, illetve részleteiben eltérő álláspontok végül egy új elnevezés alatt közös nevezőt kaptak.⁹

A régebbi német irodalom a konzervativizmus kezdetét gyakran a francia forradalom körüli időkre teszi. Ez a felfogás több lexikon idevágó szócikkét is meghatározta, és messzemenően még mindig közmegegyezésnek, vagy legalábbis széles körben elterjedt felfogásnak tekinthető.¹⁰ Eszerint azzal a felfordulással szemben, amit a francia forradalom a politikai életben és a társadalom struktúráikban jelentett, az akkor kialakuló konzervativizmus a hosszan, hagyományosan kialakult berendezkedések és intézmények jogát hangsúlyozza, a történeti kontinuitással érvel, egyházi tekintéllyel, királyi legitimitással, és a régi rendi rendszer mellett foglal állást. Határkönek – ha nem maga a forradalom mint korszakhatár szolgál magyarázatul – különösen Edmund Burke reflexióit szokták tekinteni.¹¹ Az egyes időszakaszokra orientált vizsgálatok ezt a megközelítést legalább nem vonják kérdésbe, sőt a konzervatív áramlatok összetettségét és belső ellentmondásosságát nézve a német politikai élet különös feltételrendszerében, egy hosszú kialakulási szakaszra fordítják figyelmüket. Példa erre az újabb irodalomban az 1983-as Fischer- emlékkönyv.¹² Ez az összeállítás gyakorlatilag a 19. század elejétől kezdi bemutatni a konzervatív jelenségek sorát.

Különösen érdekes a kezdet kérdését tekintve Barbara Vogel érvelése a korai 19. század tisztviselői konzervativizmusáról. A 19. század elején liberális és konzervatív érvek és gondolatok egyes politikai áramlatokban és tisztviselői csoportosulásokban – sőt ezek egyes képviselőinél egy személyben is – egymás mellett találhatók. A szerző szerint éppen ezt a jelenséget, éppen az érvek és a gondolatrendszer kikristályosodását kellene jobban megvizsgálni az egész Vormärz politikatörténetére vonatkozóan.¹³

Ennek az időkeretnek bizonyos kibővítését, bár még nem alapvető megkérdőjelezését jelenti a konzervatív gondolatok felfedezése már a francia forradalom előtti időkben. Ha a konzervativizmust nem elsősorban politikai áramlatként tekintik, hanem szélesebb értelemben, „egyben teológiai, bölcsészeti és társadalmi-gazdasági pozícióként” értelmezik, kezdetei már a 18. század második felében jelentkeztek.¹⁴ Az ilyen kezdeteket Klaus Epstein már az 1770-es évek Németországában is felfedezte, vagy Fritz Valjavec a felvilágosodás ellen megfogalmazott kritikában.¹⁵ A forradalom idején a jelenségek véglegesen elnyerik politikai jellegüket. Ez az értelmezés Mannheim régebbi, a „tradicionálizmus” és a tulajdonképpeni „konzervativizmus” közti megkülönböztetésével is összhangba hozható, mivel egy eredeti – tradicionális, a hagyomány láthatárán belül élő – magatartás reflexívává válására utalhat.¹⁶ Ez a megközelítés viszonylag gyorsan szintézisekben is megjelent. Jó példák erre Wilhelm Ribhegge és Axel Schildt a németországi konzervatív politika egészét a jelenig áttekintő művei.¹⁷ Ezek gyakorlatilag az 1770-es években kezdik meg a konzervativizmus bemutatását. A 18. század mélyreható társadalmi és kulturális átalakulása tehát a konzervativizmus kialakulását ösztönzi, amely viszont ellenreakció a kezdődő átalakulásra a maga szerteágazó manifesztációival: egyszerre konfrontációban a felvilágosodással, valamint a kiépülő abszolutista rendszerek működésével és legitimációs ideológiájával.¹⁸

Ha nem a 18. századi átalakulásból, illetve eszmei téren a felvilágosodással való konfrontációból, hanem a szélesebb értelemben az utóbbit is magában foglaló újkori racionalizmussal való szembenállásból származtatják a konzervatív gondolkodás eredetét, akkor kezdetei még messzebbre nyúlnak vissza.¹⁹ Ez nem tévesztendő össze a maguk a konzervativizmus képviselői által néha szóba hozott „konzervatív világvonallal”, ami az antikvitás óta egy örök konzervatív magatartás és elviség példáit véli felfedezni.²⁰ Arról van szó, hogy a racionalizmussal szembeni érvek, illetve az általa kétségbe vont világot legitimáló eszmék már a kései 18. század vitái előtt is megfogalmazódtak.²¹ Ennek egyik leghatározottabb képviselője Panajotis Kondylis, akinek 1986-os terjedelmes tanulmánya e nézet – ha nem is elfogadtatását, de – megismertetését nagymértékben elősegítette.²² Mind a régebbi, mind a 18. század végi konzervativizmusra nézve azonban, főleg német viszonylatban, érvényes Hans-Christoph Kraus, a téma egyik legjobb ismerőjének a megállapítása, ami szerint az 1789 előtti konzervativizmus kutatása „még mindig gyerekcipőben jár”.²³

Hasonlóan, és szintén az eltérő tartalmi értelmezésének alapján a konzervativizmus tartamáról, illetve végéről sem egyeznek meg a felfogások. Markáns álláspont e tekintetben Kondylisé, aki kereken azt állapítja meg, hogy a konzervativizmus „a tulajdonképpeni értelmében”, mint a weberi értelemben vett, hagyományosan, „traditionell” uralkodó nemesség ideológiája a 19. század második felében végét éli. Ebben az értelemben a konzervativizmus meg is szűnik. A késő 19. század óta már csak bizonyos konzervatív gondolati örökségről lehet szerinte beszélni.²⁴ Ez az álláspont azonban inkább csak kivétel a szakirodalomban. Hans-Christoph Kraus is, aki az első tézist a korai kezdetről osztja, a másodikat – a definiált végéről – már nem

vallja. „A második tézis belátható okokból nem tarthatta fenn magát; egy politikai eszme egy szigorúan körülhatárolható hordozóréteggel való túlságosan szoros összekapcsolása olyan koncepciónak bizonyult, amely a történeti realitásnak nem felelt meg a szükséges mértékben.”²⁵ (Az elutasítás egy átértelmezéssel is összekapcsolódik, amire majd még visszatérünk.)

Az idézett felfogás azonban messzemenően uralja a terepet. A német konzervativizmust legalább a két világháború közötti időkig, de általában a Német Szövetségi Köztársaság kezdeti időszakáig, vagy akár még a jelenig is vizsgálni szokták. Inkább a kutatási terület időhatáraitól függ, ki meddig megy el egy áttekintésben. Példa erre ismét Ribhegge vagy Schildt, akik már említett műveikben az NSZK korai időszakáig mennek el,²⁶ vagy a Kraus által szerkesztett, nagyon érdekes életrajzgyűjtemény.²⁷ Ebben a bemutatottak sora – nem meglepő módon – Ernst Ludwig von Gerlachhal, Joseph-Maria von Radowitzcel és Friedrich Julius Stahllal kezdődik, és Otto von Manteuffelen és Otto von Helldorf-Bedrán át nemcsak Carl Friedrich Goerdelerhez és Ewald von Kleist-Schmenzienhez jut el, hanem Hermann Ehlers és Hans-Joachim von Merkatz példáján keresztül az 1945 utáni politikusokig. A politikatörténet mellett a politikai szociológia is osztja hallgatólagosan ezt az időrendi keretet. Frank Bösch nemrég megjelent kötetében már a címben is kijelöli nemcsak az időkeretet illető felfogását, hanem az alapvető tartalmi kontinuitás gondolatát is: „A konzervatív miliő. Egyesületi kultúra és helyi szervezési stratégiák a kelet- és nyugat-német régiókban 1900–1960.”²⁸

Az időkeret ilyen meghatározása azt jelenti, hogy a konzervativizmus esetében egy meglehetősen hosszú időtartalmú jelenséggel van dolgunk. Legkésőbb a 18. század végén kezdődik, de tulajdonképpen, legalábbis az előzményekben, vagy egy első fázisban, már a kora újkorban is, és nagy alakváltozásai ellenére napjainkig tart. Ismeretes, hogy az európai társadalom e három és fél vagy öt évszázad alatt elég hatalmas változásokon ment keresztül. Maguk a politikai rendszerek is alapvetően megváltoztak. Már absztrak szempontok alapján is feltételezhető, hogy témák, tézisek, követelések és talán érvelések is megváltoztak ez idő alatt. Kézenfekvő tehát a kérdés: mi az, ami közös ebben a hosszan tartó, kontinuus konzervativizmusban.

Hogy a korai német konzervativizmus egyik kutatóját idézzem: „A konzervativizmuskutatás abban a dilemmában van, hogy a konzervativizmust egyrészt mint politikai, pártpolitikailag is ható irányzatként fogja fel, ami az idők folyamán bár változik, de bizonyos, a történeti változásokat túlélő pozíciót jelent, és másrészt viszont mint a porosz lovagság ideológiáját. Az első definíciós megközelítés értékek, normák és mentalitásbeli minták katalógusát igyekszik összeállítani, ami végül ahhoz vezet, hogy konzervativizmust bárhol fel lehet fedezni, például a Szovjetunió Kommunista Pártjában is, vagy a »zöldek« és »alternatívok« között is.”²⁹

Szélsőséges esetben a konzervativizmus – ugyanúgy, mint az egykor ellenpólusának tekintett liberalizmus is – tényleg alapvető emberi magatartássá válik. A konzervativizmus és a liberalizmus eszerint két „gondolkodásmód”. Szemléletes példa erre az 1980-ban elhunyt Hans-Joachim Schöps felfogása, amelyből, direktsége miatt, érdemes hosszabb szemelvényt bemutatni: „A liberális ember optimistább, hisz a világ jövőjében, a célok elérésében, az emberek értelmében és jóakaratában, hogy ezeket eléri. Ezért az ésszerű haladás mellett foglal állást, hiszen jó véleménye van az emberről. A konzervatív ember ezzel szemben nem hisz az emberben. (...) Vele szemben az államot és az állami rendet állítja fel, mivel az ember, ha magára van hagyva, nem éppen ésszerűen alakítaná a világot, vagy nem a világ célja felé haladna,

hanem éppen ellenkezőleg: elpusztítaná a világot. Emiatt egy erős államot, erős állami renddel, kíván magának, amelyik biztosítja a teremtes világát, és védi az embert saját maga ellen. (...)

A liberális és konzervatív történeti tudat egymás mellett [áll]. (...) Itt az észbe és az emberek jóakaratába vetett hit – ott az ész kétségbevonása és a legmélyebb pesszimizmus található a jóakaratot illetően. Itt az akarat arra, hogy az emberi egyéni szabadság minden állami és a rendből fakadó korlátozását visszaszorítsák, és minimumra csökkentsék – ott a szociális intézmények továbbfejlesztése és a bátorság a kísérletezéshez [sic!]. Ott [a konzervativizmus oldalán] az erős állam és a szilárd, az embernek határokat szabó intézmények ajánlása, hogy az ember önpusztítása és a teremtes pusztulása ellen lépjenek fel. Itt [a liberalizmus oldalán] a kívánság az állam korlátozására és leépítésére, hogy az majd a társadalomban oldódjon fel, vagy a kultúrnemzet részévé redukálódjon.³⁰

Ebben az esetben nyilván valóban két antropológiai alapfelfogásra vezethetők vissza a szembenálló irányzatok. Ebből, úgy látszik, főleg az állammal, illetve a társadalmi együttélés szabályozásával kapcsolatban két eltérő rendszer látszik kirajzolódni. De akkor miként értelmezzük a „reálisan létező” szocializmus szintén erős államát? Ugyanakkor nem minden, ami az idézett részlet szerint konzervatívnak számított, a magukat konzervatívnak tekintő 1945 utáni (nyugat)német pártok felfogása is egyben. Schöps lát az állam kiépítésében konzervatív kísérletet is, ami számára elvi jelentőségű (az 1950-as évek CDU-jának egyik választási szlogenje ugyanakkor az is volt, hogy „Keine Experimente!” – azaz „Semmi kísérletezés!”)

Más kutatók ezért ezzel szemben Karl Mannheim megközelítésében látnak kiutat,³¹ ahogyan ő azt a „Das konservative Denken” című, heidelbergi habilitációjában kifejtette. Mannheim megkülönböztette a tradicionális gondolkodást vagy „tradicionelizmust” – mint alapvető emberi hajlamot – és a konzervativizmus konkrét politikai képződményét.³² Az utóbbi szerinte a felvilágosodással szembeni gondolkodásbeli és politikai reakció, és társadalmilag a nemesség ideológiája. Mannheim azonban lényegében a korai 19. század konzervativizmusát, illetve annak kialakulását kutatta. Így a modern kor felé haladva egyre kevésbé vehető át közvetlenül a megoldása: vajon meddig tart az eredetileg – vagy csakis – a nemességhez kötődő konzervatív áramlat?

Vogel ezért is javasolja azt, hogy – Mannheimet követve – „mind a konzervatív, mind a liberális magatartást konkrétan az adott kor »strukturális problémái«-hoz viszonyítva kell meghatározni”.³³ Ez a Vormärz és a közvetlenül 1848-at követő ellenforradalmi időkre (Reaktionszeitra) vonatkozóan nyilván eredményes, egészen addig, amíg a jelenséget nem akarjuk Poroszországon túl, azaz a junkerek körén túl vizsgálni. De problematikussá válik, ha a későbbi korok legfontosabb strukturális problémáit figyelembe véve akarjuk felhasználni. Lényegében azért, mert a modell – történetelméleti, illetve társadalomelméleti alapjait nézve – hallgatólagosan egy fejlődési modelltől, egy haladás-koncepcióból indul ki, és annak feladásával – azaz ha már nem tudjuk, mi a fejlődés iránya, illetve van-e ilyen – a két álláspont analitikus elválasztása és szembeesítése egymással problematikussá válik. Ha azonban egy történeti vizsgálatban abból indulunk ki, amit az azóta lezajlott fejleményekről már tudni lehet – ami meghaladja az egykori kortársak tudáshorizontját –, a javaslat hasznos szempontokat adhat a kezünkbe.

Kísérlet az antropológiai csapda és a tartalmi kiüresedés kikerülésére

Inkább tartalmi támpontot, amit ugyanakkor megszívlelendő tanácsként is lehet értelmezni, találunk Göhlernél. Ő kerülni próbálja az „antropológiai” csapdát, és azt is, hogy végső soron egy államfelfogás váljon a konzervatív gondolkodás magjává. Kerüli ugyanakkor azt is, hogy a konzervativizmust egyszerűen szó szerint, a „conservare” értelmében definiálja, és így egy tartalmilag teljesen nyitott meghatározáshoz jusson el, amin belül a voluntarizmus tárgyává válik, mi az, amit érdemes megőrizni. Göhler ehelyett öt tartalmi komplexumban, ismervben próbálja megjelölni mindazt, ami a változó, fejlődő, környezetével szemben újra és újra állást foglaló konzervativizmust jellemzi. Megjegyzi, hogy ezek egyike sem ad önmagában elégséges támpontot a konzervatív álláspont jellemzésére, illetve más eszmerendszerektől és felfogásoktól, nevezetesen a liberális állásponttól való megkülönböztetésére. „Egyes elemei, magukban véve, más pozíciókban is megtalálhatók, összességükben azonban (...) elsősorban a konzervatív gondolkodásra jellemzők.” Főképpen a 19. századra vonatkozóan fogalmazza meg ezeket az ismérveket, amelyek „együttesen egy specifikus gondolkodásbeli magatartást jelölnek”.³⁴ Ez a szűkítés azért is tűnhet kézenfekvőnek, mivel a definíciós kísérletet egy 19. századról szóló könyvben teszi meg – ugyanakkor maga a tartalmi megjelölés mutatja, hogy nehéz is lenne így egy még általánosabb meghatározáshoz jutni. Ismérvei a konzervatív gondolkodás 1) történetiségére, 2) konkrétságára, 3) hierarchikus voltára, 4) vallásos voltára, valamint 5) szkepticizmusára a modernizációval szemben utalnak.

„1) A konzervatív gondolkodás történeti. Az emberi együttélés rendje nem egyszeri, fix kritériumok szerint és lehetőleg a jelenben megoldandó feladat, hanem a történelem folyásában áll, nemzedékek, uralkodási elvek és társadalmi struktúrák egymást követésében, amelyek hosszú távon fejlődtek ki, és amelyeket értelemmel bírónak kell elismerni, míg ennek ellenkezőjét nem bizonyítják, s nem fordítva. (...) 2) A konzervatív gondolkodás konkrét. A társadalom és az állam felépítését illető absztrakt, mechanikus konstrukciós elvek helyett egy élő, magában sokféleképpen tagolt természetből indul ki. Mértéke nem az egyén, az azt megillető jogok általánosításaként, hanem az ember szerves összefüggésekben létezik, amelyek természetes különbségekből és a társadalomban való tevékenységének a fajtájából adódnak. Az egység, amiből minden társadalmi rend kiindul, a nép. (...) Az egyén szabadsága nem az általános választási lehetőségek biztosításában áll, hanem a kibontakozásban a megadott egészen belül. 3) A konzervatív gondolkodás hierarchikus. (...) A népszuverenitás liberális elvével szemben (...) áll a monarchikus elv. Az uralom mindenekelőtt személyes uralom, amit személyfeletti normák és vezérelvek körülhatárolnak, de valójában nem vonható kétségbe. 4) A konzervatív gondolkodás vallásos. Az uralom Istentől való, és a vallás az emberi együttélés rendjének legitimálása, valamint a politikai kultúra azon tényezője, amelyik erkölcsökben és szokásokban a társadalmi egységet a maga tagolt sokféleségében és az uralkodóval való politikai egységében garantálja. A vallás és hierarchikus szervezeti formái, az egyház (...) a konzervatív gondolat alappillérei. 5) Végül a konzervatív gondolkodás szkeptikus a modernizációval is. Bár a magántulajdont, mint az egyéni kibontakozási lehetőséget, feltételek nélkül elfogadja, a munka módját és szervezését illetően visszafelé tájékozódik a rendi-feudális termelési módokban [sic! Produktionsweisen]. A kapitalista piacgazdasággal és versenytársadalommal szemben, ahogyan az először a brit nemzetgazdaság gazdaságban megjelent, a kézművességre, a kereskedelemre, a hagyományos érte-

lemben vett mezőgazdaságra tekint. Összekapcsolódhat ezzel az iparosodás és a kapitalista gazdálkodás térnyerését kísérő negatív jelenségek élesebb felismerése. Az elszegényedés, a nyomor és az elidegenedés [szerinte] nemcsak átmeneti és kiküszöbölhető jelenségek, és ezeket nemcsak a társadalmi modernizáció egyébként kikerülhetetlen kísérő jelenségeinek értelmezi, hanem egyre inkább válságjeleknek, amelyek alapjaiban kétségbe vonják az erkölcsi világrend létét.”³⁵

A 19. századra nézve ez a modell nem más, mint olyan megközelítésnek az alkalmazása, amely a bizonyos strukturális problémákra adott válaszokat vizsgálja. De Göhler szerint is a konzervativizmus messze túléli a 19. századot, s a későbbi időkre nézve felsorolt ismérvei már csak általánosabb értelemben helytállóak, ha egyáltalán alkalmazhatók. A szerző magyarázatot ad viszont a konzervativizmus hosszú életére. Szerinte arról van szó, hogy a gondolkodás hordozója megváltozik az idők folyamán. Ami először a nemesség ideológiájaként fogalmazódik meg, a 19. század végén a polgárság is átveszi, amely akkor szintén konzervatívvá válik. Ezzel viszont a konzervatív gondolkodás egyes tartalmai is megváltoznak. „A 18. és a 19. században, főleg a 19. század első felében, a konzervativizmus egy »anti-magatartás«, különösen a nemesség köreiben: egyrészt a fejedelmi abszolutizmus ellen irányul, amely ki akarja építeni uralmát a kora újkori államban. Másrészt a liberalizmus ellen irányul, annak a népszuverenitás forradalminak tűnő elvével és a gazdasági aktivitás felszabadítását, illetve a fennálló, rendi korlátok lebontását célzó törekvéseivel szemben. Az első esetben a konzervativizmus a korona abszolutista igényeivel szemben koalícióban áll a liberális polgársággal, a második esetben a koronával köt szövetséget a liberális polgárság és az állami bürokrácia liberális részei ellen. (...) A 19–20. század fordulóján, majd az első világháború után véglegesen és messzemenően érvényesült a polgárság a maga liberális elveivel, sőt néha a konzervatívokkal kötött koalícióban. Ezzel megváltozik a konzervativizmus társadalmi hordozórétege: az arrivált polgárság egyre inkább konzervatívvá válik, és csatlakozik hozzá a kispolgárság is, amelynek szintén van vagy lehet vesztenivalója. Ily módon a két világháború közötti konzervativizmus – ott, ahol különösen dinamikus – sajátságos fordulatot vesz. Mivel a liberális és részben szocialista elvek az első világháború után uralkodóvá váltak, az így létrejött társadalmi és politikai rendet nem érdemes fenntartani. Ehelyett vissza kell nyúlni az állami és népi közösség bevált elveihez. (...) Az újraindulás e konzervatív hangulata a »konzervatív forradalom« látszólag paradox kifejezésével illeti magát.”³⁶

Ahogy Göhler is mondja, a második világháború után a konstelláció még bonyolultabb, a kutatásnak még kevésbé sikerült megjelölni a konzervativizmus társadalmi bázisát vagy általános ismérveit. Most „neokonzervativizmusról” beszélnek inkább, amely vagy az erős államot, vagy egy technokrata konzervativizmust, vagy pedig egy „értékkonzervativizmust” állít programja középpontjába. (Az utóbbi a természet megőrzése céljával környezetvédelmi, általában inkább „alternatívnak” tartott nézeteket is vállalhat.)³⁷

Az eddigieket előzetesen összegezve: a konzervativizmus alakulását illetően eltérnek a vélemények, bár újabban általában a 18. századi kezdet feltételezéséből indulnak ki. Emellett egyes kutatók korábbi kezdetekre vagy előzményekre is utalnak. Általában megegyezés van a tekintetben, hogy konzervativizmus a 19. század végét követően is létezik, egészen napjainkig. Mindezek az időrendileg különböző meghatározások tartalmilag is némileg eltérő felfogásokat jelentenek. A meghatározások további szempontjaik, megközelítésük alapján különböztethetők meg. A definíciók

egy csoportja a konzervativizmust alapvető emberi magatartás értelmében fogja fel, vagy emberi alapadottságokra vezeti vissza, amelyeket elismerve a konzervatív magatartás kialakul. Több meghatározás ellenfeleitől különbözteti meg a konzervativizmust, mind a kezdetét, mind a lényegét ily módon magyarázva. Ezzel ugyanakkor vagy szellemi áramlatként, vagy pedig más, szemben álló társadalmi erőkhöz viszonyítva definiálja azt. Esetleg külön kiemelnek egy konkrét ellentétes koncepciót, amivel szemben a konzervativizmus megfogalmazódik (például a népszuverenitás koncepcióját). A konzervatív gondolkodást körülíró elméletek középpontjában a „megőrzés” áll, elsősorban kiválasztott intézmények, illetve bizonyos javak és eszmék fenntartása. Ezek esetleg néhány tényezőre, például az államfelfogásra, az erős állam preferenciájára redukálhatók. Az ilyen megközelítések leginkább a konkrét történeti konzervativizmus sokféle álláspontjával és konkrét programjával szembe-sülnek.

Amennyiben az ezek az eszmék mögött álló, ezeket képviselő társadalmi erőket, valamint ezek szociológiai értelemben vett hordozóit keresik a kutatók, történetileg először a nemességben, majd pedig a polgárságban, sőt a kispolgárságban találják meg. A társadalmi hordozók felsorolása – ahogyan ezek különböző művekben, különböző időszakaszokra vonatkozóan, egyszerre vagy egymást kiegészítve szerepelnek – elfedi azt a problémát, hogy a konzervativizmus képviselői nem minden esetben szükségszerűen azonosak. Enumeratív kezelésük továbbá kikerüli azt a problémát, hogy egy hosszú távú, össztársadalmi folyamatokat belső dinamikájukban elemző értelmezés szerint azonosított érdekcsoport – aminek érdekképviselése ezen az absztrakciós szinten felfedezhető a vizsgált ideológiában – gyakran lényegesen kisebb, mint támogatóinak tábora, hallgatólagos elfogadóinak köre egy adott pillanatban. Az elemzés, ha ezt komolyan veszi, visszatérni kényszerül arra a Max Weber-i belátásra, hogy bár „érdekek” mozgatják a világot, a váltókat a „világképek” állítják azokon a pályákon, amelyeken az emberek anyagi és eszmei érdekeiket definiálják. A világképekben azonban, túl a közvetlenül gazdaságilag értelmezett anyagi érdeken, a különböző konzervatív modelleknek is nagy gravitációs ereje volt.

Mind az antropológiai, mind a történeti-szociológiai modell, de a „helyzet-specifikus” megközelítés is csupán egyes magyarázatra szoruló jelenségeket tisztáz, csak bizonyos módszertani problémákat küszöböl ki. Mindegyik megközelítésnek sajátos deficitje is van, sajátos ellentmondásokat mutat fel.³⁸ Részben ezek jelzésére, valamint a kései konzervativizmus egyes vonásainak a megvilágítására a következőkben egy különösen következetes modellt mutatunk be részletesebben. Panajotis Kondylis műve megjelenése óta – ha nem is talált általános elfogadásra – tartósan vitákat váltott ki, s továbbá igazodási pontul szolgál a definíálás kísérleteiben.

Kondylis javaslata egy újszerű fogalomalkotásra

Ha megnézzük a modern, 20. századi vagy második világháború utáni konzervativizmus gondolatait, programjait és korszakait, akkor nem lehet nem észrevenni, hogy ezek csak a címkékben egyeznek meg azzal, amit a 19. század eleji konzervativizmus képviselt. Alig van ennek a kései konzervativizmusnak olyan képviselője, aki az állam és társadalom szétválasztását, a törvény előtti egyenlőséget vagy az emberi jogokat kétségbe vonná, azaz a 19. század eleji konzervativizmus céljaival azonosulna. A rend, hierarchia, hagyomány, vallás stb. kulcsszavai konkrét tartalmukat nézve

nagy változáson mentek keresztül.³⁹ Sőt, közelebbről nézve sok alapfeltevés ebben a kései vagy „mai” konzervativizmusban tulajdonképpen őliberális elvekkel egyezik meg. Ha viszont a konzervativizmus alakulását, illetve 19. századi tartalmát a liberalizmussal való szembenállásával és az azzal szembeni fellépésével magyarázzák, kérdéses, mennyire érdemes egy fogalomba sűríteni ennyire sokrétű és ellentétes értelmezéseket.

Kondylis ebben bizonyítékát látja annak, hogy a konzervativizmus a 19. század második felében véget ért. Mindaz, ami ma annak örökségére hivatkozik, és a 19. századi konzervativizmus egyes kulcsszavait teszi magáévá, nem konzervativizmus a szó szoros értelmében, legfeljebb önmeghatározása folytán, idézőjeles „konzervativizmus”. Az ilyen önmegnevezés alapján azonban éppúgy nem lenne szabad kategóriákat képezni, ahogyan a konzervativizmus ismérveit sem szabad levezetni azokból az elemekből, vagy átvenni azokat, amelyeket képviselői adnak meg önmeghatározásként. Kondylis szerint a konzervativizmus nem egy történeti vagy antropológiai állandó, hanem egy bizonyos korszakhoz és egy bizonyos szociológiai helyhez van kötve, és a korszak végével maga is eltűnik. Kondylis a konzervativizmust a „*societas civilis*” eszméihez és rendezési elveihez való viszonylatban definiálja.⁴⁰ Szűkebb értelemben a konzervativizmus az az „ideológiai és társadalompolitikai áramlat, amelynek a célja a *societas civilis* és felsőbb rétegei uralmi pozíciójának fenntartása volt”.⁴¹ Tehát a konzervativizmus a *societas civilis* ellenállását jelenti a maga felbomlásával, valamint „a mezőgazdaság primátusának ipar általi visszaszorításával” szemben.

Ugyanakkor az uralkodó nemesség ideológiája – azaz pontosabban a weberi értelemben hagyományosan, „traditionell” uralkodó nemesség ideológiája – az ebben az értelemben vett nemesség végével megszűnik. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy a nemesség világnézetével van dolgunk, hanem annak a nemességnek az ideológiájával, amely uralkodik, és pedig „hagyományosan”, amely uralmi legitimitációja tehát a hagyományból származik, és születési előjogokra hivatkozik, rendi állására, nem pedig választásokra, szakmai kvalifikációkra (még karizmára sem). Félreértés tehát a nemesség – mint bizonyos címet hordozó, származási tudatot ápoló rétegnek – továbbélése alapján örök konzervativizmust feltételezni.

Van ennek a meghatározásnak még egy fontos momentuma. A *societas civilis* képviselőiben, annak védelmére és fenntartására alakul ki – azaz nem elsősorban valami más ellen. Világnézeti tartalma, alapvető eszméi eszerint abból, annak tartalmából és szükségletből adódnak. Tehát nem egyszerűen reakció, legkevésbé sem csak a 19. századi liberalizmus kiváltotta védekező reflex. Ehelyett a középkori legitimitációs elméletekben gyökerezik. Onnan indul, akkor is, ha a terminológia, a szövegezés és az idők folyamán változik. „Világnézeti magja, de a *societas civilis* központi uralmi és legitimációs ideológiájának számos lényeges eszméje is átmertődött abba a konzervatív elméletbe, ami feleletül keletkezett a felvilágosodásra és a forradalomra, és nemcsak marginálisan, hanem eszmei tengelyként, amely körül akkor a konzervatív gondolkodás forgott.”⁴² A *societas civilis* gondolatvilágát tehát csak fel kellett használni, s átfogalmazni az akkori igények szerint. Innen nézve a liberalizmus is reakció a konzervatív eszmékre, azaz a már meglévő uralmi ideológiával szemben. Avagy: mint pozíciók mindig ellenpozíciók *ellen*, vagyis egymással szemben fogalmazódtak meg. A *societas civilis* gondolatvilága, a népszuverenitás gondolata előtti állapot eszmeisége az, ami a konzervatív gondolkodás magját képezi. Nem pedig

azok a jellemzők, amelyek részben egy stílusra vagy habitusra vonatkoznak, vagy amelyeket maguk a konzervatívok is önmeghatározásként kiemelnek.

Az egyik ilyen ismérv a konzervativizmus állítólagos elméletellenessége. „Arról a felfogásról van szó, miszerint a konzervatívok a gondolkodásbeli konstrukciókat mint olyanokat utálnák, és csak az elméletieskedő ellenfelekkel szembeni vitákban nyúlnának maguk is az elmélethez. Ez a felfogás beleillik a saját természetes ösztöne szerint, a hagyományok erejében bízva, azoknak megfelelően élő és azon túl nem gondoló konzervatív képébe, a történeti tényekhez azonban alig van köze.”⁴³ Azonban a forradalom és abszolutizmus előtti időnek is, mint minden uralmi rendszernek, megvolt a maga legitimációs ideológiája. A kifejezések, a terminológia változása csak takarja a kontinuitást, főleg az olyan modern kori kutatók előtt, akik a középkori gondolatvilág örökségét nem ismerik. Fokozza ezt a benyomást az 1800 körül nyelvi-formai tekintetben megfigyelhető változás: „Hiszen az 1800 körüli vagy utáni időszak konzervatívjai gyakran a felvilágosodás nyomása alatt – aminek gyakran tudatosan vagy tudatlanul is a tanítványai voltak – elfordultak a *societas civilis* hagyományos, nagyrészt a skolasztika által formált szókincsétől és fogalmi fegyvertáráról, hogy mostantól ellenségeik új, szekularizált és lényegesen direkter nyelvvel éljenek. Formának és tartalomnak ez az ellentéte a kései konzervativizmusban valóban a dekadencia jele, és a közeledő végleges hanyatlás ómenje, bár egy modernizációs kísérlet keretében jön létre. Ezen az ellentétén túl azonban a gondolkodásbeli struktúrák makacs tartósságára is figyelni kell, hogy a konzervatív gondolkodás időbeli kibontakozását a maga valódi tartósságában és kibontakozásában lehessen követni a történeti időben.”⁴⁴

Az önmeghatározás más elemei hasonló típusú félreértések, illetve félremagyarázások és egyfajta történeti kosztümválogatás eredményei. Különösen ilyen a tapasztalatnak a hangsúlyozása, a konkrétnek az előtérbe helyezése, a konkrétumból való kiindulás. Ezeket az elemeket kisebb-nagyobb terjedelemben a szakirodalomban is meg lehet találni, további tartalmi töltésekkel együtt. A fent idézett definíciós kísérlet esetében is azonban, az időben előrehaladva, különösen a 20. századba érkezve, ellentmondásokba torkolltak. Ismeretelméletileg az empirikus és az absztrakt ilyen jellegű szembeállításuk problematikus. Maga a szembeállítás, az absztrakció és annak definiálása, illetve körülhatárolása, mi a konkrét, egy adott valóságfelfogáson alapul. Ezt itt nem szükséges tovább részletezni. Az a konzervatív alaptétel viszont, hogy egy „egészséges” politikának a fennálló reális viszonyokból kell kiindulnia, logikailag üres. Minden politika – még a forradalmi is – a reális viszonyokból kell, hogy kiinduljon, ha sikeres akar lenni. Kondylisszel: „Ha tehát a konzervatívok megállapítják ezt az úgynevezett alapelvet, akkor ezt nem szó szerint veszik, hanem hallgatólagosan bizonyos normatív implikációkkal terhelik, és ezen a kerülő úton próbálnak a fennálló viszonyok és gyakorlati lehetőségek mérlegelése (politikai) parancsának és az adott valóság respektálása (morális) parancsának eleget tenni, és ezen az úton a józan realizmus előnyét egy bizonyos, tudniillik a saját politikájuknak tulajdonítani.”⁴⁵ Azaz itt egy bizonyos politikai cél követése a realizmussal magával keveredik össze.

Hasonló jellegű a hagyomány hangsúlyozása is. Hiszen: minek a hagyománya, milyen hagyomány? Kondylis e helyen az azóta oly nagy sikert aratott „Invention of Tradition” című könyvre utal, amelyben Eric Hobsbawm, Terrence Ranger és mások különböző hagyományok céltudatosan – vagy tudatosan is, spontánul is – folyó kialakítását, kialakulását mutatták be. Szerinte itt hatalmi kérdések takargatásáról van szó, amelyek a „hagyomány” magában üres formulájában rejle-

nek.⁴⁶ Ugyanez áll a rendpártiságra is, ami éppen nem általában véve a rendet, hanem egy bizonyos rendet kíván fenntartani vagy visszaállítani. A szűkebb értelemben vett konzervatív rendpártiság tartalma a *societas civilis* szabályrendszere és annak fenntartása, azaz éppen nem a modern erős állam, hanem a rendi uralom, német kifejezéssel élve: a Geburtsstände rendszerének fenntartása. Ami a társadalmi folyamatban konkrétan eltérő álláspontokat jelenthet, amelyek adott körülmények között megvalósíthatónak tűnhettek.

Éppen e miatt a specifikus tartalma miatt, a régebbi eredete miatt, nem elég a konzervativizmust a liberalizmusra adott reakcióként, de még a felvilágosodásra való reakcióként sem értelmezni. „Ha a konzervatívok a felvilágosodás ellen fordultak, akkor az azért történt, mert többé-kevésbé tisztában voltak azzal, amit szembe akartak állítani a felvilágosodással; és azzal tisztában voltak, mert elméletileg a *societas civilis* hagyományos, bár modernizált világnézeti és társadalomfilozófiai gondolatkincsére támaszkodhattak... [azonban] maga a felvilágosodás sem volt új kezdet; sokkal inkább az egyik szakasza volt az akkor már megérett újkori racionalizmus fejlődésének, amely a 18. században csupán bizonyos, magában eredetileg meglévő tendenciákat bontakoztatott ki nagyobb, teljesebb mértékben.”⁴⁷

A konkrét ütközőpont, az első konfliktus kiváltója, illetve a szembeállítás tudatosulásának az alkalma nem annyira a modern racionalizmus ma oly fontosnak tartott természettudományi felfedezései és új tézisei voltak. Nem az ontológia vagy a kozmológia. A tudatos strukturális konfliktus akkor alakult ki, akkor jött létre, amikor a *societas civilis* eszmeisége és a kialakuló modern szuverenitástan ütközött össze, amely folyamat a 16. században vette kezdetét. Mind a két jogi felfogás a társadalmi és a szellemi élet egészét érintette, és sokoldalú világnézeti perspektívákkal kapcsolódott össze.

A francia forradalom azért jelöl korszakhatárt ebben a fejlődésben, mert akkor az abszolutizmus elleni harc a liberalizmus ellenfeleivel, a liberális forradalom elleni harccal egészült ki. De a francia forradalom csupán korszakhatár egy régebben indult jelenség történetében, egy koherens történetben, mert a konzervativizmus által felhozott érvek és óhajtott célok alapjukban azonosak maradnak. Ez az oka annak, hogy a konzervatívok már tudtak az abszolutizmus és a forradalom belső összefüggéséről. Emiatt vádolták meg az előbbi, hogy feloldja a *societas civilis*-t, tehát a hagyományos jogfelfogást. Hogy szétválasztja az államot és a társadalmat, a vallást, illetve az erkölcsöt és a politikát; a magánéletet és a nyilvánosságot, hogy így a kollektívumot és az ezzel kapcsolatos uralkodási és életformákat az egyén javára bontja szét stb. Az abszolutizmus – mint ennek a modern szuverenitáselméletnek és -gyakorlatnak az első képviselője – már megtette a maga kísérletét a társadalom feletti uralkodásra, még akkor is, ha félúton megállt. A liberalizmus ennek radikálisabb változatát testesítette meg. A konzervatív érvelés állandó volta tehát – Kondylis szerint – az ellene, illetve a *societas civilis* ellen fellépő erők folyamatos jelenlétéből következik.⁴⁸ Ennek keretében még a már említett, 1800 körül megfigyelhető terminológiai változás is igazolható.⁴⁹

Így viszont, ha nemcsak az eszmetörténeti fejlődést elemezzük, hanem annak társadalomtörténeti keretét is vizsgáljuk, a konzekvencia az, hogy a konzervativizmus története messzemenően az uralkodó nemesség története. Annak – mint hagyományosan uralkodó réteg – végével együtt maga is eltűnik társadalmilag releváns jelenséggé és politikai erőként. A két nagy szakasz, amit politikatörténetileg a francia forradalom választ szét, társadalomtörténeti tekintetben a nemesség újkori történetének két

szakasza is: azon harcainak története, amelyeket egymás után, majd párhuzamosan a modern állam és a modern ipar ellen vívott. A nemességnek ezekben a harcokban rövid és hosszú távú céljai voltak, valamint aktuális politikai és polemikus igényei. Mindezek befolyásolták azon gondolati konstrukciók kialakulását, amelyek ebben a harcban bevetésre kerültek, illetve megfogalmazódtak. Világnézet és vallomás, taktikus nyilatkozatok és célszerű állítások keverednek tehát különböző arányokban. A konzervatív gondolkodásban, illetve még inkább a konzervatív programokban fellelhető következetlenségek és kétértelműségek, amelyeket sok helyen észre lehet venni, erre mennek vissza. Kondylis feltételezése szerint ezek csak a hely és idő szerinti konkrét helyzetből értelmezhetők.

Általában azonban azt lehet megállapítani, hogy a nemesség, az abszolutizmus és a modern állam alapvető elvetése mellett, bizonyos mértékben mégis kibékült azzal. Oly mértékben békült ki, amennyire képesnek hitte magát, hogy azt a saját céljaira, illetve a saját ellenségei ellen is fel tudja használni. Ezt a vélekedést még erősítette az a tény, hogy a kialakuló modern állam apparátusában, amelyik még csak lassan vált el a *societas civilis*-től, ő vette be a legfontosabb posztokat. A gazdasági tevékenységekkel is hasonlóképpen kibékült a nemesség – amelyek logikájukkal, önállósult működésükkel hosszú távon a *societas civilis*-t kellett, hogy aláássák –, amennyiben úgy tűnt, hogy az a közvetlen érdekét szolgálja (országunként és időnként változó mértékben). Ez az ambivalens viszony a modern államhoz és a modern gazdasághoz nyomot hagyott a konzervatív gondolkodásban is, különösen annak kései szakaszában. Épp emiatt is vizsgálata nem szorítkozhat csupán eszmetörténeti rekonstrukciókra, hanem ki kell terjednie lényeges társadalomtörténeti folyamatokra is.

„Konzervativizmus” a konzervativizmus hanyatlásán túl

A konzervativizmusnak az a meghatározása, amelyet Kondylis kifejtetett, tehát beszűkítve azt a kései 19. századig tartó időre, messzemenően konzisztens. Ugyanakkor azzal a problémával szembesít, hogy bizonyos későbbi, magukat konzervatívnak nevező álláspontok nem lehetnek olyanok a szó tulajdonképpeni értelmében. Viszonyukat a konzervativizmushoz ezért másképpen kell meghatározni. Már utaltunk azokra a strukturális hasonlóságokra, amelyeket a tudatosan választott önmegjelölés és a régiek örökségére való utalások mellett a modern „konzervativizmus” és az óliberális álláspontok között fennállnak. Kondylis modellje épp e fenotipikus hasonlóság magyarázatára vállalkozik. Szerinte a liberális gondolatok konzekvens továbbfejlesztése termelte ki azokat az elveket és gyakorlati politikai intézkedéseket, amelyek fényében azok, akik ezen az úton nem mentek végig, óliberális álláspontjuknál fogva később már „konzervatívnak” látszanak. Az által, hogy egy bizonyos ponton túl a liberalizmusban rejlő vagy belőle kifejthető követeléseket nem akarják vállalni, egyfajta hasonlóság keletkezik a tulajdonképpeni konzervativizmussal: ugyanaz az ellenfelük, bár később és más alakban. (Még ők maguk – az idézőjeles „konzervatívok” – is összetéveszthetik ezt a két pozíciót, és a címkét is vállalhatják.) A szociális liberalizmussal szemben szintén hosszabb távú, létjogosultságot biztosító hagyományt keresve, a konzervatívoktól próbálják gondolataikat kölcsönözni, konstruálni, emellett a konzervativizmus örökségére hivatkoznak. A hasonlóságok azonban felületi jelenségekre terjednek ki.

Kondylis fejlődési modelljében a késő 18. és a 19. század liberalizmusa az akkori konzervativizmussal szemben határozta meg pozícióit, de figyelmen kívül hagyta, hogy ez az elhatárolódás egy még messzemenően rendi vagy rendi vonásokat mutató társadalmon belül történik. Ezen a talajon alakult ki és érett meg. Implicite tehát az ebben a rendies társadalomban fennálló különbségekből és hierarchiákból indult ki, ezek hallgatólagosan működési feltételeihez tartoztak.⁵⁰ Az egyének egyenlősége és szabadsága – más szóval – azoknak az egyenlőségét és szabadságát jelenti, akik bizonyos elvárásoknak megfelelnek. Nem minden ember, nem minden egyes személy egyenlőségéről van szó. A liberalizmus először jogi egyenlőséget követel, ez felel meg képviselői céljainak is. A jogi egyenlőség mellett párhuzamosan megfigyelhető egyenlőtlenségeket, a vagyoni egyenlőtlenséget, a műveltségbelit, és persze a nemek szerintieket is, hallgatólagosan tudomásul veszi. Egyes egyenlőtlenségek idealizáltan beleépültek kulturális modelljébe, a „polgáriság” kultúrájába: ez különösen a nemek szerepeire, a családmoddellre stb. vonatkozik. Mások esetleg távolabbi perspektívában kiküszöbölhetőnek tűnhetnek. A liberális elvek szerint elképzelt leendő világban, ebben az ésszerű univerzumban, van remény arra, hogy majd mindenki gyarapodhat. A gondolatrendszer gyakran úgyis egy fejlődési modellel, egy evolúciós modellel kapcsolódott össze.

Ha a liberalizmus viszont az emberek egyenlőségéről vallott nézeteit maradéktalanul meg akarja valósítani, ha nemcsak a gazdasági jogot kívánja mindenkinek biztosítani, hanem ezt a kiteljesedést tágabb értelemben, mint az egyéni autonómia kibontakozását is értelmezi – akkor el kell fogadnia azt a nézetet, hogy a körülményeket, anyagi helyzetüket nézve különböző emberek számára az ahhoz szükséges anyagi feltételeket is meg kell adni. Az egyének jogi egyenlősége tehát az egyenlőség megvalósításának anyagi feltételeivel is kiegészül. Ezeknek a feltételeknek a biztosításához a továbbhaladó, ezt a logikát megvalósító liberalizmusnak azonban szüksége lesz az államra, amelyik egyedül képes, hogy a szükséges újraelosztást végrehajtsa, és amely ezért újra, erősen beavatkozik az állampolgárok életébe. Kialakul a modern bürokratikus állam, ami az egyének anyagi jogait garantálja. Ez azt jelenti, hogy az állam és társadalom szétválasztását bizonyos mértékben újra fel kell adni.

Az ellentmondás a liberalizmus régi – azaz szabadság az állammal szemben, védekezés annak beavatkozásaival szemben – és új céljai között Kondylis érvelése szerint kettéhasítja a liberalizmust. Az eredeti liberális gondolkodás azon képviselői, akik nem hajlandók végigmenni az egyenlőség anyagi feltételeinek megteremtéséhez vezető úton, idézőjelben „konzervatívok” lesznek. Alaptételeik az óliberálisokéira hasonlítanak. A szociális liberalizmus viszont azzal foglalkozik, hogy megteremtse az anyagi egyenlőség feltételeit. Ezzel az államhoz való viszonyát változtatja meg. Ebben a modellben helyezkednek el az újabb (idézőjelben) „konzervatív” és a régi konzervatív gondolatok felületes hasonlóságai, illetve az előbbieket és a régi liberalizmus közti strukturális kapcsolatok. Ugyanakkor ebben a formálisan azonos hivatkozási pontok egybeesését is meg lehet figyelni.

Befejezésül és illusztrációképpen mindezt érdemes a vallás példáján illusztrálni. A vallás, a konzervatív gondolkodás vallásos volta az egyik előbb bemutatott definíciós kísérlet lényegi vonásához tartozott. Más szerzőknél is gyakran visszatér központi szerepe egy bizonyos konzervatív magatartás jellemzőjeként (pl. a hierarchikus, konkrét gondolkodás és a hagyománypártiság kíséretében). A vallás azért is tűnhet elég stabil gondolati elemnek, mert az európai országokban, és különösen a magukat konzervatívnak vallókban, az egyházi kötődések, a felekezeti arculat és

ezeknek az egyházaknak a hitvallásai nem változtak meg alapvetően, és így állandó viszonyulási pontot látszanak nyújtani. Kondylis szerint azonban a mai vallásosság sem ugyanaz, mint a tulajdonképpeni, a 19. századi konzervatívok vallásossága. A vallás különböző és eltérő módon fontos funkciót tölt be a két korszakban. „Ha a történeti konzervativizmus számára a kereszténység elsősorban a társadalmi hierarchiákat szankcionáló vagy megtestesítő és a bűnös-anarchikus egyéniséget fegyelmező egyház alakjában jelent meg, akkor a neoliberális »konzervatívok« kereszténysége az egyéniségre vonatkozik, perszonalista; egy olyan szubjektum belső hitét és támaszt jelenti, amelyik a szabad piacgazdaságban saját felelősségére dönt, cselekszik és helytáll.”⁵¹

Azaz a kereszténység – a hit és az egyházhoz való tartozás – az első esetben egy fennálló hierarchia legitimációját adta. Egyenlőtlenségeket szankcionált, az ezekből való kitörés vágyát tartotta kordában. Fontos volt maga az egyház mint intézmény, amely főleg a katolikus esetében a maga hierarchiájával szintén tükrözte a földi hatalmi rendszert és egyenlőtlenséget, de ugyanakkor más, lelki egyenlőséget hirdetett. A másik esetben, a modern, idézőjeles „konzervativizmus” esetében belső támaszt kell, hogy kapjon az egyén, amelyik egyébként teljesen magára van hagyva. És tovább erről az új „konzervatív” vallásosságról: „A vallásos értékek szférájába való fordulás itt a fogyasztói tömegtársadalom materialista-ökonomista gondolkodásától és viselkedésétől való elfordulást akar elindítani és megszilárdítani úgy, hogy az eltömegesedést és a jóléti államot azoknak ideológiai alapjaiban találhatja el; egy ilyen szellemi képességekkel rendelkező személyiség sem eltömegesíteni, sem elidegeníteni nem hagyja magát, ezenkívül belső távolságtartása a felületes, az elkényeztetett fogyasztói igényeken nyugvó gondolkodástól kötelességtudóbb munkát és a fennálló intézményekhez való pozitívabb viszonyt is magában hordoz. Ha ezek az eszmei feltételek összességükben megvannak, akkor mindenki, aki kereszténysége alapján konzervatívnak tartja magát, ugyanolyan jó liberálisnak is nevezhető, mert a keresztény magatartás lényege szerint szabadságpárti és perszonalista, ezzel szemben a konzervativizmus gyakran a reakcióval és a tekintélyelvűséggel kötött szövetséget. (...) Épp ez az elpolgáriasodás – ami ellentétben áll a történeti konzervativizmussal –, azaz a kereszténység perszonalizálása és individualizálása eredményezi, hogy a »Nyugat keresztény hagyományának« felhasználását célzó neoliberális kísérletek nem találjanak katolikus rokonszenvre.”⁵²

Hasonló a helyzet az emberek természetes egyenlőtlenségével is, egy olyan nézettel, amely szintén mai „konzervatív” tézisnek számít. Látszatra ismét egy régi konzervatív axiómáról van szó – közelebről nézve azonban másról, más keretek között. Ma az egyenlőtlenség emlegetése arra vonatkozik, hogy el kell fogadni azt az egyenlőtlenséget, amely nagyobb tehetség vagy jobb teljesítmény alapján alakul ki. Nem pedig azt, amely bizonyos embercsoportokhoz való biológiai tartozással jár együtt, vagy amelyet az ősök tetteire való hivatkozás legitimál. A tehetség vagy teljesítmény különbözőségeiből fakadó egyenlőtlenséget is az emberek természetes egyenlőtlensége egyik példájának lehetne tartani, mégis van egy alapvető különbség e között az egyenlőtlenség és az örökletes egyenlőtlenség között, amire a történeti konzervativizmus hivatkozik. A tehetséghez és teljesítményhez kötődő egyenlőtlenség nem jelenti szükségszerűen egy bizonyos társadalmi csoport uralkodását. Nem vezethető le belőle egy állandó uralmi legitimáció, már azért sem, mert a tehetség és a teljesítmény mindig konkrét, véges élettartamú egyénekhez kötődik. Kondylis odáig megy, hogy az érvet – az egyenlőtlenség hangoztatását – a mai „konzervativizmus” esetében

ellenfele érvelésére vezeti vissza (a másik oldal az egyenlőséget hangoztatja). Amíg az ragaszkodik az érvéhez, addig marad az ellenérv is – némi gondolkodásbeli el-
lentmondás és inkonzisztencia mellett, ami például a párhuzamosan vállalt keresztény
örökségből is adódik.

A liberális mag és a konzervatív burok közötti konfliktusokból még több is
észlelhető az idézőjeles „konzervatív” érvelésekben. A mindent fogyasztó és ezért
mindenfelé permisszív tömegtársadalom elutasítása például egy ilyen pont. Maga az
elutasított folyamat végső soron a gazdasági individualizmus következménye, amit
viszont ez a modern „konzervativizmus” nem akar megszüntetni vagy megkérdője-
lezni. A probléma azért is fontos, mert ezen a területen, a fogyasztás területén az
állam újraelosztó szerepe is érezhető. Ami esélyegyenlőség-teremtés céljából, az
egyéni autonómia kibontakozása segítésére és lehetővé tételére állami beavatkozás
útján történik az újraelosztás területén, annak eredményei a fogyasztás területén –
vagy ezen a területen is – érvényesülnek. A kritika tehát nem tisztán kultúrkritikai,
hanem az állam beavatkozását, illetve annak mértékét is illeti. A modern „konzervati-
vizmus” a gazdasági individualizmust, mint elvet, továbbra is fenntartva, annak kö-
vetkezményeivel, a korlátlan tömegfogyasztással, az értékek nivellálásával szemben,
értékekre és erkölcsi mértékre hivatkozik. Azok azonban a maga tulajdonképpeni
elveiből nem vezethetők le – hiszen ott liberális elvek rejtőzködnek –, hanem csupán
az adott politikai szituáció igényei szerint definiálhatók.

Megjegyzések a történeti kutatás szemszögéből

Kondylis konzervativizmus-fogalmának tagadhatatlan előnye, hogy az – egyébként
sok, nagyon tág értelmezésben megtalálható – ellentmondásokat kiküszöböli. A törté-
nettudományban azonban nem valószínű, hogy általános elfogadásra fog találni. Már
azért sem, mert nehéz úgy fogalmat alkotni egy politikai jelenségről, ha annak részei
közben teljesen ellentmondó megjelöléseket használnak önmagukra. Magyarán,
ma is vannak, akik konzervatívnak tekintik magukat, és már emiatt is aligha kerül
majd sor a róluk folyó diskurzusban más terminológia alkalmazására. A mű mellesleg
sokat mond a modern, 19. század utáni liberalizmus alakváltozásáról, belső megosz-
tottságáról. Éppúgy tanulságosak a régi és új konzervativizmus (illetve „konzervati-
vizmus”) közti – a látszólagos párhuzamok ellenére fennálló – különbségről elmon-
dottak. Ily módon tagadhatatlan heurisztikus érdeme van.

Azonban, a terminológiai kihíváson túl, maga a modell és fogalmi definíció-
ja – párosulva a történeti folyamat lényegre törő elemzésével – a saját területén is
bizonyos problémákat vet fel. A régi konzervativizmust illetően ott konkrétan vitatha-
tók a tézisei, ahol a modellben rejlő funkcionális magyarázat túlságosan előtérbe lép.
Nem olyan egyértelmű és könnyű tudni, mi „jó” egy adott pillanatban egy társadalmi
képződménynek – végső soron viszont ezen áll vagy bukik az érvelés. Tulajdonkép-
pen a szerző maga is nyilatkozik erről, amikor – ahogyan említettük – a 19. századi
konzervativizmus bizonyos kétértelműségére utal, ami szerinte annak bonyolult szö-
vetségi helyzetéből fakadt.⁵³ Emellett a német, különösen a porosz konzervativizmus
hordozórétegei a 19. század első felében is összetettebbek, mint azt a nemességre való
utalás – az uralkodó réteg értelmében is – sejteti.⁵⁴ Tisztviselőket és polgárokat is
magába foglalt. Továbbá magyarázatra szorul a később megfigyelhető konzervatív
eszmék nevében mobilizálható tábor viszonylag összetett jelege, ami ebből a megkö-
zelítésből nehezen fogható meg. Az érvelés másik implikációja, hogy vele a libera-

lizmus-fogalom jelentősen tágul. A konzervativizmus „hanyatlása” és „vége” után végül már csak magát túlhaladó, illetve magát félreértelmező „konzervatív” liberálisokkal lenne dolgunk, egy szintén átalakuló (vagy hanyatló?), 19. századi eredetű távolodó szocializmus mellett. Szemben a – nyilván felszíni – viszonyok lenyűgöző leegyszerűsítésével és tisztázásával, ez a történeti-szociológiai kutatásban nehezen lenne operacionalizálható.

Hasonlóan, egészen konkrétan nem tartható az, amely például a társadalompolitika instrumentális jellegét illeti. Túl rövid az érvelés, ami azt állítja: „Amikor a 19. század konzervatívjai a liberális individualizmus és a laissez faire ellen harcoltak, a földbirtok érdekében tették, és azzal a feltétellel, hogy a »tulajdonelv« sérthetetlen maradjon. Munkásbarát intézkedésekre sürgették az államot, hogy az ipari tőke profitrátáját és ezzel gazdasági és szociális vonzerejét, ami a földbirtok számára tökehiányt és presztízvesztést jelentett, lehetőleg csökkentsék.”⁵⁵ Érvelésének kiinduló pontja ismét csak a régi és az új „konzervativizmus” alapvető különbsége. Hiszen így folytatja: „A 20. században, amikor a »konzervatívok« nolentes volentes az ipari tőkével társultak, annak szolgálatába is kellett, hogy állítsák erejük szerint az államot, és társadalompolitikájukat ennek megfelelően kellett kialakítaniuk – tudniillik a totalitárius ellenség fenntartására, és már nem mint akadályt az ipari polgárság útján. A két paternalizmus és államfelfogás jellege és célja tehát alapvetően különbözik egymástól, nem alkot társadalmi folytonosságot, hanem ehelyett egy ellentét két részét képezi.”⁵⁶ Azonban – bár az alapvető különbség ebben a történetfilozófiai, kicsit hegeliánus modellben megint jól kirajzolódik – a történeti konzervativizmus ennek nem felel meg. (Ebben rejlik talán mai érdekessége is, kihívása a további kutatás számára.) A német esetben a munkásbarát javaslatok épp a konzervativizmus „tulajdonképpen” hordozóinál, a birtokos nemességnél nem találtak elfogadásra. Ugyanakkor megfogalmazóinak nem lehet feltétlenül ilyen versenyszabályozó szándékot tulajdonítani.

Ketteler püspök például tényleg az ipari települések helyzetén borzadt el, s ez motiválta fellépésében a poroszellenes, vagy inkább: a német egységet porosz és protestáns dominancia mellett megvalósító birodalmi irányzat elleni érzelmei mellett.⁵⁷ És személyes tapasztalata mellett volt egy elméleti alap, amiből meríthette érveit, elsősorban Aquinói Szent Tamás tulajdonfelfogásából.⁵⁸ Hasonlóképpen: Franz Baader – aki orvosként és természettudósként indult, bányászati problémákkal is foglalkozott, és a munkások rendi megszervezéséről elmélkedett – személyében nem vádolható a földtulajdon érdekképviselésével, sőt az ő tapasztalatai mögött részben még az alig fejlett ipar állt, az iparosodás előtti helyzet.⁵⁹ De akkor is, ha mindkettőjüket mint katolikusokat és Kettelert mint a Zentrum politikusát kizárjuk a „tulajdonképpen” német konzervativizmus soraiból, nem lehet nem észrevennünk, hogy éppen állandó szociálpolitikai javaslataik és terveik azt eredményezik, hogy publicisták és politikusok, mint Viktor Aimé Huber⁶⁰ vagy Hermann Wager⁶¹ a porosz konzervatívok körében marginális helyzetbe kerültek. Az agráriusok a konzervatívok között ezekkel a gondolatokkal mit sem tudtak kezdeni. Lorenz von Stein szerintünk a konzervatív reform érdekében, illetve az óvatos társadalmi reform szakszerű kivitelezhetősége szemszögéből koncipiált művei, így elsősorban a francia szocialista mozgalmak története egyes szakaszai elé írt terjedelmes szociológiai-történeti elemzései alapján szintén nem vádolható junkerpártisággal vagy egyoldalú érdekpolitikával.⁶² Közvetlen hatása – azontúl, hogy a „szociális királyság”-ot mint új szövetségi alapot jól csengő kulcsszóként lehetett használni – persze mérsékelte is maradt. Bismarck a

maga szociálpolitikai törvényhozásával sem teljesen alkalmas példa Kondylis írásá értelmében, mert, bár maga is földesúr és porosz nemes volt, politikai hivatalával a tősgyökeres konzervatívok körén kívül – vagy felettük – áll, és több irányzat pártjaival kompromisszumot vállalva mindenekelőtt a birodalom politikai stabilizációjára (is) törekedett említett szociális törvényeivel.⁶³

Óvatosan fogalmazva: van némi különbség a cél, avagy a tudatos szándék és a politikai programokban, illetve tervezetekben betöltött funkciójuk között. Hosszú távon, működésükben és hatásukban azonban elképzelhető, hogy az ilyen munkásbarát intézkedések funkcióját meg lehet jelölni abban, amit Kondylis kiemelt: az ipar túlzott versenyelőnyeit célzó visszafogásban. Hogy ezek a társadalmi erők – amelyeket a későbbi elemző kiemel – tényleg így, ezeknek az érdekeknek a képviselőletében cselekedjenek, azt követeli meg előfeltételként, hogy ők maguk is valóban így lássák a viszonyokat. Hogy ezt megtudjuk, egész társadalom-koncepciójukat meg kell vizsgálnunk.

Jegyzetek

¹ A Pallas Nagy Lexikona. „Konzervatív” szócikk. Arcánium-CD.

² DAAD-MÖB „Magyar–német kutatócserék” 2004–2005. évi pályázata 14. szám, „Konservative Entwürfe zur gesellschaftlichen Integration: Antiliberale Ideologien und ihre Mobilisierungspotentiale in Deutschland und Ungarn am der Wende zum 20. Jahrhundert – A társadalmi integráció konzervatív modelljei: Az antiliberalis ideológiák mozgósító ereje Németországban és Magyarországon a 19–20. század fordulóján”.

³ A kutatás állásáról kritikus áttekintést ad: Stand und Probleme der Erforschung des Konservatismus. Szerk. von Schrenck-Notzing, Caspar. Berlin, 2000; különösen: Kraus, Hans-Christoph: Stand und Probleme der Erforschung des deutschen Konservatismus bis 1890. Uo. 9–16.; Jordan, Volker: Stand und Probleme der Erforschung des protestantischen Frühkonservatismus. Uo. 27–42.; Dirsch, Felix: Katholischer Konservatismus – Literaturbericht und Versuch einer Typologie. Uo. 43–82. Lexikális tájékozódásra: von Schrenck-Notzing, Caspar: Lexikon des Konservatismus. Graz-Stuttgart, 1996. Más, inkább áttekintő jellegű, mint a kutatás állását bemutató műveket lásd a továbbiakban.

⁴ Fontos áttekintések, szintézisek, további irodalomra utalva: Rohe, Karl: Election, Parties and Political Traditions. New York 1990; valamint Uő: Wahlen und Wählertraditionen in Deutschland. Kulturelle Grundlagen deutscher Parteien und Parteiensysteme im 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt a.M., 1992; Sperber, Jonathan: The Kaiser's Voters. Electors and Elections in Imperial Germany. Cambridge, 1997; Ritter, Gerhard A.: Die deutschen Parteien 1830–1914. Göttingen, 1985; Uő: Wahlgeschichtliches Arbeitsbuch. Materialien zur Statistik des Kaiserreichs, 1871–1918. München, 1978; Deutsche Parteien vor 1918. Szerk. Ritter, G. A. Köln, 1973, ott különösen Nipperdey és Lepsius cikkei (Nipperdey, Thomas: Grundprobleme der deutschen Parteigeschichte im 19. Jahrhundert. 32–55.; Lepsius, Rainer M.: Parteiensystem und Sozialstruktur. Zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft. 56–80.)

⁵ Elsősorban Hans-Ulrich Wehler munka, uralkodás és kultúra köré csoportosított társadalomtörténeti szintézisére, valamint Nipperdey egyebek mellett a császári birodalom polgári fejlődését pozitívabban értékelő műveire, különösen a német történetére, valamint Heinrich August Winkler újabb, a jelenig kitekintő művére gondolunk (Wehler, Hans-Ulrich: Deutsche Gesellschaftsgeschichte. I–III. München, 1987–1995; Nipperdey, Thomas: Deutsche Geschichte 1866–1918. I–III. München, 1992; Winkler, Heinrich August: Der lange Weg nach Westen. I–II. München, 2000).

⁶ Ld. különösen Kraus: i. m. vagy Schildt, Axel: Konservatismus in Deutschland. Von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München, 1998. 19–20.

⁷ Újabb: Schildt: i. m. 1998; előbb: Ribhegge, Wilhelm: Konservative Politik in Deutschland. Von der französischen Revolution bis zur Gegenwart. Darmstadt, 1989.

⁸ Vierhaus, Rudolf: „Konzervativ, Konservatismus”. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur geschichtlich-sozialen Sprache in Deutschland. Szerk. Brunner, Otto-Koselleck, Reinhard-Conze, Werner. III. Stuttgart, 1982. 531–565.

⁹ A korai, még formálódó konzervativizmus sokféle árnyalatához, ugyanakkor a Chateaubriand-féle vállalkozás némileg eltérő értelmezésével röviden ld.: Kaltenbunner, Gerd-Klaus: Der schwierige Konservatismus. In: Konservatismus in Europa. Szerk. Uő. Freiburg, 1972. 25–26.

¹⁰ Például Brockhaus 1970.

¹¹ Burke, Edmund: Reflexions on the Revolution in France. 1790. Németül: Betrachtungen über die französische Revolution. Ford. és átdolg. Gentz, Friedrich. 1–2. Berlin, 1793–1794.

¹² Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert (Festschrift für Fritz Fischer zum 75. Geburtstag und zum 50. Doktorjubiläum). Szerk. Stegmann, Dirk–Wendt, Bernd–Jürgen–Witt, Peter-Christian. Bonn. 1983.

¹³ Vogel, Barbara: Beamtenkonservatismus. Sozial- und verfassungsgeschichtliche Voraussetzungen der Parteien in Preußen im frühen 19. Jahrhundert. In: Deutscher Konservatismus. i. m. 1983. 2–32.

¹⁴ Greiffenhagen, Martin: Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland. Frankfurt a.M., 1986³. 44.

¹⁵ Valjavec, Fritz: Die Anfänge des österreichischen Konservatismus. In: Festschrift für Karl Eder. Szerk. Mezler-Andelberg, Helmut Jodok. Innsbruck, 1959. 169.; Epstein, Klaus: The Genesis of German Conservatism. Princeton, New York, 1966. 23. Hasonló kutatásokról továbbá: Kaltenbrunner: i. m. 1972. 32–34. Egyesek e korai konzervativizmuson belül „rendi-feudális és abszolutista” irányzatokat különböztetnek meg (Schildt: i. m. 1998. 57.).

¹⁶ Mannheim, Karl: Konservativismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens. Szerk. Ketteler, David et al. Frankfurt (Suhrkamp), 1984; Greiffenhagen: i. m. 1986; Lenk, Kurt: Deutscher Konservatismus. Frankfurt a.M.–New York, 1989. különösen 13–22., 57.

¹⁷ Ribhegge: i. m. 1989. különösen 17–45.; Schildt: i. m. 1998. különösen 23–41. Hasonlóan: Göhler, Gerhard: Konservatismus im 19. Jahrhundert – ein Überblick. In: Politische Theorien des 19. Jahrhunderts. I. Konservatismus. Szerk. Heidenreich, Bernd. Wiesbaden, 1999. 11–26.; vagy In: Politische Theorien des 19. Jahrhunderts. Szerk. Uő. Berlin, 2002. 19–32.

¹⁸ Schildt: i. m. 1998. 6., Göhler: i. m. 2002. 22.

¹⁹ Pl. Kaltenbrunner: i. m. 1972. 33–34.

²⁰ Kaltenbrunner: i. m. 1972. 30–31., több példával.

²¹ Ebben az értelemben érvel újabban a magyar politikatörténet-írásban Kontler László is. Kontler László: Utószó. Konzervativizmus? In: Konzervativizmus 1593–1872. Szöveggyűjtemény. Szerk. Uő. Budapest, 2000.

²² Kondylis, Panajotis: Konservatismus. Geschichtlicher Gehalt und Untergang. Stuttgart, 1986.

²³ Kraus: i. m. 2000. 9.

²⁴ Kondylis: i. m. 1986. pl. 27., 60., 507. stb.

²⁵ Kraus: i. m. 2000. 9–10.

²⁶ Ribhegge: i. m. 1989; Schildt: i. m. 1998.

²⁷ Konservative Politiker in Deutschland. Eine Auswahl biographischer Porträts aus zwei Jahrhunderten. Szerk. Kraus, Hans-Christoph. Berlin, 1995.

²⁸ Bösch, Frank: Das konservative Milieu. Vereinskultur und lokale Sammlungspolitik in ost- und westdeutschen Regionen (1900–1960). Göttingen, 2002.

²⁹ Vogel: i. m. 1983. 2–3.

³⁰ Schoeps, Hans-Joachim: Deutsche Geistesgeschichte der Neuzeit. IV. Die Formung politischer Ideen im 19. Jahrhundert. Mainz, 1978. 264.

³¹ Pl. Vogel: i. m. 1983. 3.; Göhler: i. m. 30.

³² Mannheim: i. m. 1984.

³³ Vogel: i. m. 1983. 2.

³⁴ Göhler: i. m. 2002. 28–29.

³⁵ Göhler: i. m. 2002. 28–29.

³⁶ Göhler: i. m. 2002. 22.

³⁷ Göhler: i. m. 2002. 23.

³⁸ Az ilyen tipizálásról, részletesen egy „helyzetspecifikus” modellről ld. Lenk: i. m. 1989. 13–16.

³⁹ Kondylis: i. m. 1986. 37.

⁴⁰ A societas civilisről: Historisches Wörterbuch der Philosophie (Völlig neu bearb. Ausgabe des „Wörterbuchs der philosophischen Begriffe” von Rudolf Eisler). III. Szerk. Joachim Ritter. Basel–Stuttgart. 1974. „Gesellschaft”, szócikk, különösen 466–475.; valamint: Historische Grundbegriffe. i. m. II. „Gesellschaft, bürgerliche”, szócikk, különösen 738–742. Arisztotelészre épülve, az Augustinus-féle felfogást követve, a fogalom a societas dei és societas terréna közti megkülönböztetésre épül. A modern értelemben vett „polgári” és politikai szféra, a societas civilis és a societas politica azonban nem válik el egymástól. A societas civilis a politikai alkotmánnyal rendelkező társadalom. Az eszenci konstrukció egy olyan társadalmi gyakorlatnak felel meg, amelyben a „társadalom”, a societas civilis alkotóelemei nem „emberek”, hanem háztartásfők, akik így már bizonyos elemi politikai jogokkal – a házbellek feletti uralommal – rendelkeznek. Ezek a szabad férfiak, a kézműves mestertől és a paraszti családfőtől kezdve a földesúrig, alkotják a „societast”, szemben a „társadalommal”, annak mai, az egész lakosságot alkotó értelmében. A háztartásbellek tehát – gyerekek, nők, nem szabad emberek, nem önálló emberek – nem tagjai e társadalomnak. A

konstrukció – és a benne foglalt történeti gyakorlat – ugyanakkor bizonyos magyarázó erővel bír a konzervativizmus viszonylag széles vonzerejére, szemben egy benne csupán agrárius-nemes érdeket feltételező megközelítéssel.

⁴¹ Kondylis: i. m. 1986. 23.

⁴² Kondylis: i. m. 1986. 16.

⁴³ Kondylis: i. m. 1986. 16.

⁴⁴ Kondylis: i. m. 1986. 26.

⁴⁵ Kondylis: i. m. 1986. 20.

⁴⁶ Kondylis: i. m. 1986. 21. Ld. Hobsbawm, Eric: *Inventing Traditions*. In: *The Invention of Tradition*. Szerk. Hobsbawm, Eric–Ranger, Terence [1983]. Cambridge, 1993. 1–14.

⁴⁷ Kondylis: i. m. 1986. 24.

⁴⁸ Kondylis: i. m. 1986. 25.

⁴⁹ Kondylis: i. m. 1986. 26.

⁵⁰ Erről az implicit rendi mintákról és korlátokról, az „első modernség” korlátainak értelmében: Beck, Ulrich: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a.M., 1986, különösen a II. rész. Továbbá itt érdemes a *societas civilis*ről mondottakra emlékeztetni, illetve a „polgári társadalom” modelljének lassú kialakulására utalni.

⁵¹ Kondylis: i. m. 1986. 37–38.

⁵² Kondylis: i. m. 1986. 38.

⁵³ Kondylis: i. m. 1986. 27.

⁵⁴ Vö. Vogel: i. m. 1983., általános áttekintésben: Schildt: i. m. 1998. 23–61.

⁵⁵ Kondylis: i. m. 1986. 49.

⁵⁶ Kondylis: i. m. 1986. 49.

⁵⁷ Ketteler, Wilhelm Emmanuel: *Die großen sozialen Fragen der Gegenwart. Predigten gehalten im Dome zu Mainz (1848)*. Újra kiadva: W. E. v. Kettelers Schriften. Szerk. Munbauer, Johannes. II. Kempten–München, 1911. 210–320.; *Die Arbeiterfrage und das Christentum (1864)*. Újra kiadva: W. E. v. Kettelers Schriften. i. m. III. 1–144. Magyarul: A munkások kérdése és a kereszténység. Ford. Katinszky Gyula. Eger, 1864. Egyéb korabeli politikai kérdésekről magyarul is: Szabadság, tekintély és egyház. Fejtegetések a jelenkor nagy feladatairól. Ford. Katinszky Gyula. Eger, 1863.

⁵⁸ Bauer, Clemens: *Wandlungen der sozialpolitischen Ideenwelt im deutschen Katholizismus des 19. Jahrhunderts*. In: *Sozialwissenschaftliche Sektion der Görres-Gesellschaft (Hg.): Die soziale Frage und der Katholizismus. Festschrift zum 40jährigen Jubiläum der „Enzyklika Rerum novarum”*. Paderborn, 1931. 11–46.; Nothelle-Wildfeuer, Ursula: *Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877)*. In: *Politische Theorien*. III. i. m. 2000. 275–294.

⁵⁹ Baaderről újabban röviden: *Stammen, Theo*: Franz von Baader (1765–1841). In: *Politische Theorien*. III. i. m. 2000. 245–274. Írásai: von Baader, Franz: *Schriften zur Gesellschaftsphilosophie*. Szerk. Sauter, Johannes. Jena, 1925. Ebben található híres írása is: *Über das dermalige Mißverhältnis der Vermögenslosen oder Proletaires zu den Vermögen besitzenden Classen der Sozialität...* (319–338.). Ld. továbbá: *Dirsch*: i. m. 2000.

⁶⁰ Huber szociálpolitikai gondolatvilágáról újabban: *Hindelang, Sabine*: *Konservatismus und soziale Frage*. Viktor Aimé Hubers Beitrag zum sozialkonservativen Denken im 19. Jahrhundert. Frankfurt a.M.–Bern–New York, 1983. A különböző helyeken megjelent írásait ld.: V. A. Hubers *ausgewählte Schriften über Sozialreform und Genossenschaftswesen*. Szerk. Mundig, Karl. Berlin, 1894.

⁶¹ Wagenerről újabban: *Kraus, Hans-Cristoph*: Hermann Wagener (1815–1889). In: *Politische Theorien*. III. i. m. 2000. 171–224.; *Hornung, Klaus*: *Preußischer Konservatismus und soziale Frage – Hermann Wagener (1815–1889)*. In: *Konservative Politiker*. i. m. 1995. 157–184. Politikai programiratai: *Wagener, Hermann*: *Die kleine aber mächtige Partei – Nachtrag zu „Erlebtes”* (Programmentwurf für eine konservative Partei, 1855). Berlin, 1885. 5–14. Néhány más kisebb írását közli: *Saile, Wolfgang*: *Hermann Wagener und sein Verhältnis zu Bismark. Ein Beitrag zur Geschichte des konservativen Sozialismus*. Tübingen, 1958; illetve *Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Sozialpolitik 1867–1914*. Szerk. Born, Karl *Erich–Hennig, Hansjoachim–Tennstedt, Florian*. Stuttgart–Jena–New York, 1994. I/1. 276–281., 296–301.

⁶² von Stein, Lorenz: *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*. 1–3. Leipzig, 1850–1855. Újabb kiadások: Szerk. G. Salomon. München, 1921, illetve Darmstadt, 1959.

⁶³ Áttekintésben pl.: *Wehler*: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. i. m. III. 907–915., 1086–1090.; illetve *Ritter, G. A.*: *Der Sozialstaat – Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München, 1989; *Rosenberg, Hans*: *Große Depression und Bismarkzeit*. Berlin, 1967; *Tennstedt, F.*: *Sozialgeschichte der Sozialpolitik in Deutschland*. Göttingen, 1981; *Hentschel, Volker*: *Geschichte der deutschen Sozialpolitik*. Frankfurt a.M. 1983.

VRANGEL BÁRÓ A KRÍM FÉLSZIGETEN A POLGÁRHÁBORÚ IDEJÉN

Vrangel tábornok diktatúrája szerves folytatása volt Gyenyikin rendszerének. Igaz, Vrangel kritizálta Gyenyikint, de kritikája nem az előző rezsim alapelveire vonatkozott, hanem csak a mindennapi gyakorlatára. Ugyanakkor Vrangel rendszere a fehér-gárdista államszervezési próbálkozások egyfajta befejezésének tekinthető.

Vrangel útja a fehér mozgalom élére

Pjotr Nyikolajevics Vrangel (1878–1928) egy kiterjedt balti német nemesi család sarjaként jött napvilágra. A család a 18. századtól kezdve az orosz cárok szolgálatában állt. A későbbi fehér tábornok közvetlen ősei már nem voltak különösen gazdagok, de a származásuk révén mégis fontos kapcsolatokkal rendelkeztek, és a társadalom felső köreinek kapui nyitva álltak előttük. Vrangel tábornok apja a családi hagyományoktól némileg eltérően nem katonai, hanem civil, üzleti pályát választott magának, és egy biztosítótársaság igazgatója lett. A fiatal báró is a katonatiszti iskola helyett először bányászati főiskolára iratkozott be, és megszerezte a bányamérnöki diplomát. Ez utóbbi viszonylag szokatlan volt arisztokrata körökben, de őt különösebben nem zavarta, hiszen a fővárosi felső körök így is befogadták.¹

A kötelező katonai szolgálat során, amelyet természetesen egy arisztokrata ifjúhoz méltóan a lovassági gárdában töltött le, viszont úgy döntött, hogy mégiscsak a katonai pályát választja. Részt vett az orosz–japán háborúban. Az első világháború elején bátorságáért kitüntették, majd az uralkodó szárnysegédje lett. 1914 decemberében pedig ezredessé léptették elő, és egy lovassági kozákezered parancsnoka lett. Az 1917 januárjában még csak 39 éves báró már tábornok volt. Karrierjét részben a harcmezőn elért sikerei, részben származása és személyes adottságai segítették elő. Ezenkívül jól házasodott, egy udvarhoz közeli családba nősült. Természetesen, mint a legtöbb hozzá hasonló lovassági gárdatiszt, feltétlenül lojális volt a monarchiához és a dinasztiahoz.²

Ilyen előzmények után talán érthető, hogy nem üdvözölte a februári forradalmat, amelyet az anarchia kezdetének tekintett.³ Érdekes, hogy tudott közvetlen felettese, Krimov tábornok palotaforradalommal kapcsolatos terveiről. Vrangel ugyan nem helyeselte előljárója terveit, de nem is jelentette fel. Az utolsó cártól ő sem volt elragadtatva, és lemondását egyáltalán nem tekintette a legfőbb bajnak, hiszen ahogy visszaemlékezéseiben írja: *„A hadsereg ugyanúgy, mint az egész ország pontosan tudta, hogy az uralkodó a cselekedeteivel leginkább saját maga ássa alá a trónját... Felesküdvé az új uralkodóra, az orosz emberek, mint évszázadok során mindig, tovább szolgálták volna a cárt és a hazát.”* Annál nagyobb bajnak tekintette viszont azt, hogy Mihail Alekszandrovics nagyherceg is lemondott a trónról, mert *„a cár bukásával együtt megbukott a hatalom eszméje is, az orosz nép tudatából pedig eltűnt kötelességeinek tudata”.*⁴

Vrangel továbbra is elvi monarchista maradt, azaz magának az eszmének és nem a konkrét személynek volt a híve. Akkor sem volt hajlandó vörös szalagot viselni a kabátján, amikor azt Bruszilov, Kornijlov, sőt még az uralkodócsalád néhány tagja is megtette.⁵ Tüntetően figyelmen kívül próbálta hagyni a változásokat, kivéve azt, hogy a hadsereggel együtt ő is felesküdt az Ideiglenes Kormányra. Az új kormány

„gyengekezűségével” és „engedékenységével” viszont elégedetlen volt, és már tavasz óta azon a véleményen volt, hogy fegyveresen fel kell lépni az ilyen jellegű hatalom ellen, és „rendet kell teremteni”. Emiatt kapcsolatot keresett a hasonló gondolkodású csoportokkal. Rangja szerint ugyan még nem tartozott a legfelsőbb tábornoki elitbe, de származásánál fogva sok ismerőse volt ezekben a körökben. Bár támogatta Kornyilov terveit, aktívan nem sikerült bekapcsolódnia a hatalomátvétel kísérletébe. Emiatt nem is érték különösebb retorziók a puccs leverése után.

Az októberi eseményekről Vrangelnak jellegzetes véleménye volt. Szerinte „*a fővárosban megismétlődtek a februári napok*”.⁶ Az új kormányzattal már nem tudott kibékülni, lemondott és távozott a hadseregből. Ennek ellenére nem vett részt a fehér mozgalom létrehozásában. Családjával együtt a Krím félszigetre távozott, ahol egy jaltai villában békés életet folytatott, egészen a bolsevikok helyi hatalomátvételéig. Rövid időre ő is börtönbe került, de eltérően sok más tisztársától a bárót végül elengedték.⁷ Miután a félszigeten folytatódott a régi tisztek üldözése, Vrangel családjával együtt inkább a hegyekben bujkált, egészen a német megszálló csapatok megérkezéséig, amelynek kifejezetten örült, mert számára biztonságot hoztak és bizonyos közrendet a zilált félszigetre.

Vrangel viszonya a németekhez más volt, mint Gyenyikiné, Kolcsaké vagy Bruszilové. Hiányzott belőle a sok főtisztre jellemző megrögzött németellenesség és antantpártiság. Az egyes szeparatista és autonomista törekvésekhez is nyugodtabban viszonyult. Ennek ellenére nem volt hajlandó a németek által támogatott szeparatista krími tatár kormányzat által szervezett haderő élére állni. 1918 áprilisában viszont eleget tett Szkoropadszkij hetman meghívásának, és meglátogatta őt Kijevben. A hetman szerveződő csapatainak vezérkari főnöki posztját kínálta fel régi arisztokrata ismerősének és katonai bajtársának, amit viszont Vrangel nem vállalt el, hiszen az a hadsereg még jóformán nem is létezett. Ugyanakkor megértőbb volt Szkoropadszkij cselekedeteivel szemben, mint az önkéntes tábornokok, akik elítélték a hetman „ukránosdi” játékát. A kijevi út eredménytelensége után már csak egy lehetősége maradt: a Kubány vidékén szerveződő önkéntes hadsereg.

Vrangel családjával együtt 1918 augusztusában érkezett meg Jekatyerinodarba, ahol a bárót egy szerveződő lovas hadosztály élére állították. Ez a kinevezés ugyan megfelelt október előtti pozíciójának, de az első hónapok az önkéntes hadseregben ennek ellenére nem voltak könnyűek, mivel sokáig képtelen volt felfogni a hadseregben végbement változásokat. A fegyelem például sokkal lazább volt, mint korábban, különösen a tiszti századokban, a kozákok pedig többnyire úgy akartak tekinteni a parancsnokukra, mint igazi bajtársra. A merev Vrangeltől mindez idegen volt. Idővel mégis kivívta katonái és tisztársai tiszteletét.⁸ 1918 végén már a kaukázusi önkéntes hadsereg parancsnoka volt. 1919 tavaszán jelentkeztek viszont az első nézeteltérései Gyenyikin tábornokkal. A vita döntően taktikai jellegű volt, és arról szólt, vajon szabad-e belekezdeni egy Moszkva elleni átfogó támadásba azelőtt, mielőtt Caricinnál egyesültek volna a gyenyikinista és kolcsakista hadseregek. Gyenyikin a mielőbbi támadás híve volt, Vrangel viszont inkább az egyesülést támogatta.⁹ Nagyon sok főtiszt a báróval volt szolidáris ebben a vitában.¹⁰

Ez a vita Gyenyikin ellenzékéhez sodorta Vrangelt, amely ellenzék egyáltalán nem volt kis létszámú. Gyenyikint és Romanovszkijt egyre több bírálata érte. A jobboldali körök azért kritizálták őket, mert nem tűzték ki mozgalmuk zászlajára tisztán monarchista jelszavakat, amelyektől sokan csodát vártak. Ugyanezeknek a köröknek

Gyenyikin kurzusa túl „liberálisnak” tűnt. Mások az alárendelt tábornokokkal szembeni gyengekezűségért és engedékenyséért marasztalták el a főparancsnokot.

Az Oroszország Állami Egyesítésének Tanácsa, mint a dél-oroszországi jobboldal egyik legbefolyásosabb politikai szervezete, a fentiek miatt lépett kapcsolatba Vrangel tábornokkal, akikben potenciális szövetségesüket látták. Ebből a közeledésből valóban egy hosszabb távú együttműködés bontakozott ki, amely 1920-ban meghozta a maga gyümölcsét, amikor Alekszandr Krivosein, a tanács vezetője kormányfő lett a Vrangel kormányzó alatt működő orosz kormányban.

Az ambiciózus Vrangel meglepően ügyesen építette ki kapcsolatát az ellenzéki körökkel. A kapcsolatépítést megkönnyítette társadalmi háttere, gondolkodása, rugalmassága és politikai ügyessége, amely általában nem jellemezte a fehérgárdista tábornokokat. A Vrangel és Gyenyikin közötti viszony egyre rosszabbodott. A konfliktus mögött a fentiekén kívül bizonyos szociokulturális okok és antipátiák is álltak. Ez Vrangel emlékirataiból is kitűnik, amelyekben a báró jellemezni próbálta felettesét. Minősítése során természetesen igyekezett saját lojalitását és vezetője iránti tiszteletét is kifejezni, ahogy egy igazi tiszthez illik. Ezért minden közös vitájuk ellenére az egyik legkiemelkedőbb és leggerincesebb orosz tábornoknak tartotta Gyenyikint, aki saját karrierjét kizárólag önmagának köszönhette. Élettapasztalatánál fogva mindenről saját véleményt alkotott, elveihez pedig mindig szilárdan ragaszkodott.

Másfelől viszont Vrangel szerint Gyenyikin, aki egyébként jól tudott beszélni, soha nem volt képes a katonákat lelkesíteni. Külsejével és életvitelével inkább egy átlagpolgárra emlékeztetett. A hadsereg csúcsán is megőrizte a korábbi „provinciális, kispolgári, enyhe liberális színezetű” környezetének vonásait. Mint a lentről jött emberek általában, mindig óvatos és bizalmatlan volt az arisztokráciával, az udvarral és a gárdával szemben, egyes kérdésekben pedig túlzottan sértődékeny. Vrangel szerint a sors által rákényszerített, intrikákkal és szenvedélyekkel teli politikában idegennek érezte magát, *„elveszettnek tűnt, félt a tévedésektől, senkiben sem bízott, és ugyanakkor nem talált magában elég erőt ahhoz, hogy erős és biztos kézzel vezesse az állam hajóját a viharos politikai tengeren”*.¹¹ Ebből a minősítésből jól látható az, amit az arisztokrata Vrangel kifogásolt egyszerűbb származású parancsnokában. A báró éppen azokból a körökből származott, amelyektől Gyenyikin idegenkedett és tartott, s amelyek azt hitték, hogy ők hivatottak „politikát csinálni” az Orosz Birodalomban.

A nagyon is katonai és értelmiségi beállítottságú (bármilyen furcsa e kombináció, de az volt a helyzet) Gyenyikinből valóban hiányzott az a csillogás, viselkedés és finom politikai érzék és tapintat, amellyel ellensúlyozni tudta volna a hozzá képest fiatal, dinamikus és ambiciózus arisztokrata előrenyomulását. Gyenyikin rendszerint felfogta a főbb politikai tendenciákat, jó elemző volt, ítélőképessége és politikai problémaérzékenysége is jobb volt a fehérgárdista átlagnál. Két dologban azonban gyenge volt: a számára fontos ügyekben túlzottan ragaszkodott az elveihez, ami a rugalmasságtól fosztotta meg, továbbá nem volt ügyes a taktikázásban, a politikai ellenféllel való elegáns és csendes leszámolás művészetében. Valóban hiányzott belőle az a politikai rutin, amelyet csak hosszú pályafutás során lehet megszerezni. Vrangel pedig e téren gyorsabban tanult. Gyenyikin például úgy próbált védekezni a báró előretörésével szemben, hogy mellőzni kezdte, de az nem ment könnyen, mert Caricinnál Vrangel komoly sikereket ért el. Látványos mellőzése pedig csak további jó pontokat szerzett neki a főparancsnok jobboldali ellenzékének soraiban. Az ellenzék pedig elkezdte a báró „mediális” népszerűsítését, amit megkönnyített, hogy Vrangel alkalmas volt erre.

Hamar sikerült kialakítani a fekete cserkesz egyenruhát viselő, magas és elegáns „fekete báró” imázsát.

1919. június végén egy nagy fehér támadás indult, amelynek fő célja Moszkva bevétele volt. A gyenyikinista csapatok veszélyesen megközelítették a fővárost, azonban októberben megtorpant a támadás, majd nagy és rendezetlen visszavonulás kezdődött. Mindez nemcsak katonailag, hanem lélektanilag is nagyon megviselte a fehéreket. Gyenyikin egyre népszerűlenebb lett. 1919 őszén a két tábornok közötti konfliktus nyílttá vált. December 9-i jelentésében Vrangél nyíltan elemezte a Moszkva elleni támadás és általában a fehér Dél problémáit. *„Szüntelenül előrehaladva a hadsereg széthúzódt, a hátszói intézmények aránytalanul megnövekedtek... A háború a zsákmányszerzés eszköze lett, a helyi forrásokkal való gazdálkodásból rablás és spekuláció lett... A bolsevikoktól eleget szenvedett és nyugalomra vágyó lakosság, amely az előrehaladásnál lelkesen üdvözölte a hadsereget, hamar megtapasztalta a saját bőrén a rablások, az erőszakoskodások és az önkény szörnyűségeit. A végeredmény: a front lezüllése és felkelések a hátszókban... A hadsereg mint harci erő többé nem létezik.”*¹² Ezek után Vrangél a katonai vezetők körében próbált szövetségeseket találni Gyenyikin ellen, de egyelőre még sikertelenül, mert a régi vezetők többsége lojális maradt régi harcostársához. Gyenyikin sem maradt tétlen, és 1920 februárjában felmentette Vrangél tisztségei alól és elküldte a hadseregből.

Vrangél családjával és legközelebbi politikai szövetségeseivel (Sztruve, Krivosein, Satyilov) együtt elhagyta a félszigetet. Nemsokára arról értesült, hogy az elégedetlen tábornokok egy katonai tanácsot szerveznek, amely az új főparancsnok személyéről fog dönteni. Gyenyikin pozícióját ugyanis véglegesen meggyengítette az előkészítetlen, és ezért katasztrófába fulladó novorosszijszki evakuálás.¹³ A főparancsnokot személy szerint is nagyon megviselte ez a tragédia,¹⁴ és ezért úgy döntött, hogy tovább nem védekezik ellenzékének támadásaival szemben, és lemond.

Vrangél célkitűzései

Az új vezér megválasztásának céljából Gyenyikin összehívta a már említett katonai tanácsot, ami ismét megmutatta, hogy a tábornokok irányította Dél-Oroszországban mi számít a legfőbb hatalom forrásának. A tábornoki tanácskozás ötlete egyébként már néhány hete felmerült a főparancsnokkal elégedetlen főtisztek körében. Gyenyikin is érezte, hogy elszigetelődött, és ezért 1920. március 21-re (azaz április 3-ra) egy titkos távirattal Szevasztopolba összehívott egy tanácskozást. Meghívást kaptak a hadtestparancsnokok, továbbá ez egyes hadosztályok parancsnokai és a parancsnokságuk alá tartozó dandár- és ezredparancsnokok majdnem fele. A Doni Hadsereget két vezetőjének és hat legmagasabb rangot viselő tisztjének kellett képviselnie. Meghívták a flotta vezetőit, illetve külön-külön a legnépszerűbb tábornokokat is. Az elnöki teendőket Dragomirov tábornokra ruházta rá Gyenyikin.¹⁵

Gyenyikin döntése és a tanácskozás összehívása minden korábbi pletyka ellenére meglepetést okozott sok fehér tábornoknak és tisztnek. Sokan kívánták ugyan a vezetőváltást, azonban egy parancsnokot választó „tábornoki szovjet” arra emlékeztette őket, ami ellen 1917-ben harcba indultak. A helyzet mindenesetre furcsa volt. A megjelölt napon ugyan összejöttek a meghívott vendégek, azonban a tanácskozás túl kaotikussá vált. Néhány tábornok egyenesen megkérdőjelezte a megbeszélés értelmét, mivel szerintük a főparancsnok megválasztása nem lehet az alárendeltek dolga, ezért

az ilyen eljárás megengedhetetlen. Az első nap emiatt eredménytelenül telt el, és semmilyen döntés nem született.

A másnap érkező résztvevők már zárt ajtót találtak, amely mögött a 13 legfontosabb tábornok tanácskozott. A szoba előtt idegesen sétálgatott Vrangel tábornok, aki azt a hírt hozta magával, hogy az angol szövetségesek nem hajlandók tovább segíteni a fehéreket. A báró megválasztása esetén csak az evakuálás előkészítésére volt hajlandó vállalkozni. Miután Gyenyikin nem változtatta meg lemondó szándékát, amire egyesek kérték, végül a tábornokok megegyeztek Vrangel személyében, akinek aztán Gyenyikin utolsó parancsában átadta a hatalmat, majd külföldre távozott.¹⁶ Formálisan tehát Vrangel a hatalmát nem választásnak, hanem az előző főparancsnok jogi aktusának köszönhette, ami némileg megnyugtathatta a konzervatívabb tábornokok lelkiismeretét, mivel az összhangban volt a fehérgárdista katonatisztek mentalitásával és gondolkodásával. Nem szabad ugyanis elfelejteni egy fontos tényt. Amikor 1918 decemberében Gyenyikin lett a teljhatalmú és egyetlen főparancsnok, ő volt egyben a rangidős tiszt is, aki mellesleg elejétől kezdve ott állt a „*Fehér Úgy*” bölcsőjénél. Mindezt nem lehetett elmondani Vrangelről. Emiatt volt fontos az, hogy Vrangel a főtisztek támogatásán kívül korábbi előljárójától is megerősítést nyerjen.

Az ambiciózus Vrangel majdnem megoldhatatlan feladatra vállalkozott, amikor átvette a vezetést. A fehérek kezében csupán egy kis félsziget maradt, amelynek nem voltak sem nyersanyag-, sem élelmiszer-tartalékai, viszont nagyon sok helyi lakos és menekült zsúfolódott itt össze. Több millióan voltak, és mindannyian egy teljesen dezorganizált és a vereségek súlya alatt erkölcsileg lezúllott hadsereg védelmében bíztak. A külföldi szövetségesek pedig nem voltak már hajlandók finanszírozni egy vesztett ügyet, legfeljebb a régi szövetségeseik evakuálását.

Ennek ellenére Vrangel meglepően ügyesen végezte a dolgát. Ismerve a körülményeket, amelyek között átvette a hatalmat, az eredmények figyelemre méltóak. Ebben az is szerepet játszott, hogy a politikában eredetileg tapasztalatlan Vrangel nagyon jó érzékkel ki tudta választani a megfelelő és hozzáértő munkatársakat. Ezenkívül jó szervezőnek bizonyult, aki tudott észérvekkel, akarattal és lendülettel hatni az alárendelt munkatársaira. A kortársak visszaemlékezései szerint anélkül jutott vezető szerepbe, hogy különösebben átgondolt elképzelései lettek volna, de bízott saját intuíciójában, valamint abban, hogy élettapasztalatánál fogva képes lesz levonni a megfelelő politikai következtetéseket. Mindig konkrét célt állított maga elé, amelynek eléréséhez aztán bármilyen eszközt hajlandó volt felhasználni.¹⁷

Amikor Vrangel átvette a hatalmat, egyetlen komolyabb célja volt, mégpedig a szervezett evakuálás előkészítése. Ehhez először rendbe kellett szednie a teljesen szétzilált hadsereget és államapparátust. Az utóbbi során nem riadt vissza nagyon szigorú intézkedésektől sem, a garázdálkodó gárdatisztek felakasztását is beleértve. Ezzel drasztikusan ugyan, de hatékonyan sikerült felrázni a fehér tábornokokat. Gyenyikinnek valószínűleg soha nem bocsátottak volna meg ilyen intézkedéseket, Vrangel viszont mindezt megtehetette, amit egyrészt a mögötte álló jobboldali politikai erők feltétlen támogatásával, másrészt pedig azzal a felfokozott lelkiállapottal lehet megmagyarázni, amely a fehéreket a novorossziji katasztrófa után hatalmába kerítette.

Az evakuálás előkészítésén kívül Vrangelnek volt még egy fontos elképzelése, amely ugyan csak fokozatosan alakult ki, és eredetileg főképp arra szolgált volna, hogy némi perspektívát adjon a félszigetre menekült százaznaknak, idővel mégis dominánssá vált. Természetesen az adott körülmények között gondolni sem lehetett a Moszkva elleni hadjáratra, és arra sem, hogy a lassan konszolidálódó fehér haderő

belátható időn belül megdönti az egyre erősödő szovjethatalmat. Első fontos programadó beszédében Vrangel még nem beszélt ugyan erről, de a következő, áprilisi sajtónyilatkozatában, amelyben a fehérek kudarcainak az okait elemezte, megpróbálta meghatározni az új kormányzat követendő politikáját: „*Oroszországot nem csupán a Krímből vezetett Moszkva elleni győzedelmes hadjáratral lehet felszabadítani, hanem azáltal is, hogy legalább egy darabka földön teremtünk olyan rendet és olyan életkörülményeket, amelyekre felnéznek a vörös iga alatt sýnylódó népi erők.*”¹⁸

Vrangel ezzel tulajdonképpen deklarálta lemondását arról a fehér mozgalom számára szentnek számító célkitűzésről, miszerint minél hamarább be kell venni a vörös Moszkvát, közben pedig nem kell különösebben törődni a hátországgal és a belpolitikával, hiszen ezek a kérdések a győzelem után megoldhatók. Ehelyett magáévá tette a „*két Oroszország*” elvét, azaz el akarta kezdeni építeni a Szovjet-Oroszországhoz képest alternatív „*fehér*” Oroszország modelljét. Vaszilij Sulginnal folytatott egyik beszélgetésében, amelyet Sulgin néhány évvel később felidézett írásában, Vrangel a következőképpen foglalta össze nézeteit: „*Fel kell hagyni Oroszország elfoglalásának politikáját... Arra törekszem, hogy a Krímben, akár ezen a darabka földön élhetőbbé tegyem az életet, hogy megmutassam a maradék Oroszországnak... ott, nálátok kommunizmus, éhség és Cseka van, itt, nálunk pedig elkezdődött a földreform, bevezetik a voloszty-zemstsvót, a rendet és a lehetséges szabadságot... Ilyen feltételek mellett lehet majd előhaladni, lassacskán ugyan, nem úgy, mint Gyenyikin idején, hanem valóban lassan, maguk után megerősítve minden bevett pozíciót. Akkor a bolsevikoktól elvett kormányzóságok az erőink forrásai lesznek, és nem a gyengeségünké, ahogyan az korábban volt...*”¹⁹

A Vrangelhez közel álló Krivosein szintén felfogta, hogy egy kormányzóság nem harcolhat az összes többi ellen, és azért támogatta a dél-oroszországi fehérgárdista „*kísérleti telep*” gondolatát: „*E darabka földön, itt, a Krímben meg kell teremteni az emberséges életet, mégpedig úgy, hogy mindenki előtt világos legyen, ott a vonalon túl vörös lebuja van, itt, ezen az oldalon azonban, ha nem is paradicsom, de az emberek meg tudnak élni... Mi tulajdonképpen egy kísérleti telep, egy kirakatállomás vagyunk.*”²⁰ Ugyanakkor Krivosein tisztában volt azzal, hogy nagyon nehéz lesz fennmaradni, hiszen ahhoz, hogy a szükséges gabonával ellássák a félszigetet, támadást kellett intézni az északi kormányzóságok ellen.

Minden igyekezet ellenére a Krím félsziget „*tajvanizációjának*” nem volt sok esélye. Egyrészt hiányzott az a távolság, amely Tajvant elválasztja a kínai szárazföldről, másrészt hiányzott olyan egyértelmű támogató is, mint amilyen a szigetet mindenfelől ellátó USA volt. A franciák és a lengyelek ugyan elismerték Vrangel kormányát, az angolok is némi anyagi támogatásban részesítették, de a lengyelek veresége után már mindenki inkább lezártak tekintette az ügyet. Az első világháború utáni Európa pedig nem volt abban a helyzetben, mint az erőtől duzzadó Egyesült Államok az ötvenes években.

A „*krími kísérleti telep*” gondolatának mégis volt jelentősége, mert aktív, a jövőre irányuló törvényhozó és politikai munkára ösztönözte Vrangelt és munkatársait. A legtöbb elfogadott rendeletet ugyan deklaráltan nem oroszországi gondolták, de a későbbi potenciális országos rendezés is valószínűleg a már megalkotott rendeletekből indult volna ki. Bármilyen furcsa jelenség ez, de az orosz fehér vezérek és vezető ideológusok a politikai halál küszöbén elkezdtek egy olyan államépítési kísérletet, amely nemcsak a napi politikai problémákra reagált, hanem perspektivikusabb, a jövőbe mutató szeretett volna lenni. E kísérlet minden hiábavalósága ellenére ugyanak-

kor jól megmutatta, hogy az egyes fehérgárdista előjárók átalakuláson mentek át a polgárháború során, és következtetéseket vontak le az elmúlt években lezajlott folyamatokból.

Vrangel kormánya és politikája

Vrangel kormányzásának legjelentősebb belpolitikai intézkedése a földreform és az azzal összefüggő önkormányzati reform volt. Mindkét reform a gazdálkodó parasztság politikai megnyerésére irányult. A fehér mozgalom vezetői, ideológusai és elemzői ugyanis 1920-ban végleg rájöttek arra, hogy a parasztság széles rétegeinek támogatása nélkül nem nyerhetik meg a polgárháborút. A báró parasztpolitikája tehát része volt az említett „kísérleti telep” politikájának, amelyen keresztül hatni akartak a maradék Oroszország lakosságára. A reformok végrehajtásához Vrangelnak természetesen szüksége volt az engedelmes és hatékony végrehajtó apparátusra. A kérdés csak az volt, sikerül-e majd egy ilyen szervezetet létrehozni, mert az addigi fehérgárdista tapasztalatok nem voltak túlzottan biztatóak.

Amikor Vrangel a dél-oroszországi fehér mozgalom élére került, döntően a katonai és politikai jobboldal támogatását élvezte, amely a körülményekre való tekintettel a bomlásnak indult fehérgárdista rezsim szanálását várta tőle. Egy szanációs program gondolata nem volt teljesen új, hiszen már 1919 végétől beszéltek róla a gyenyikinista kormányzati berkekben. A Gyenyikinhez közel álló kadet Asztrov ki is dolgozott egy ilyen programot. A program lényege az volt, hogy el kell kezdeni a következetes harcot a mindenfajta önkény és túlkapás ellen, továbbá a régi uralkodó osztályok helyett fel kell karolni a polgárháború során felemelkedett új gazdagparaszti és középosztálybeli csoportokat, illetve a lakosságot meg kell győzni arról, hogy a fehér hatalom szilárd, és rendet tud teremteni nemcsak az országban, hanem a saját hátszágában is. Ennek érdekében Asztrov egy kis létszámú, de szakemberekből álló, operatív kormány létrehozását javasolta, amely a főparancsnok vezetése alatt képes lesz megbirkózni a nehéz feladatokkal.²¹

Az Asztrov vezette kadetok ezekről a tervekről a jobboldallal is konzultáltak. Ezzel egyidejűleg hasonló elképzelések a jobboldali tábornokok körében is teret nyertek, csupán azzal a különbséggel, hogy azok nem akarták átengedni a kezdeményezést a kadetoknak. Lukomszkij tábornok volt az első, aki hirdetni kezdte, hogy most „*jobboldalibb kezekkel baloldali politikát kell folytatni*”.²² Gyenyikin végül magáévá tette ezeket az elképzeléseket, pontosabban szólva ezek sajátos ötvözetét, és a megszüntetett Különleges Tanácskozás helyére kinevezett egy szűkebb kormányt, amely azonban döntően jobboldaliakból állt. A kormányfő pedig Lukomszkij lett. Megállapítható tehát, hogy már Vrangel hatalomra kerülése előtt kialakult egy szűkebb kormány típusú testület, amely azt a politikát volt hivatott folytatni, amelyet később Vrangel hajtott végre. Tény, hogy Lukomszkij kormánya tiszavirág-életűnek bizonyult, mert még Gyenyikin bukása előtt megszűnt, de programja ezzel még nem tűnt el. Vrangel főparancsnokká emelésével ugyanis végleg győzött az a vonal, amely jobboldali kezekkel baloldali politikát akart folytatni.

Vrangel – elődjéhez hasonlóan – szintén híve volt a korlátlan katonai diktatúrának. 1920. március 29-én (azaz április 11-én) elfogadott rendeletében kimondta, hogy „*a katonai és polgári hatalom birtokosának a kormányzó és Dél-Oroszország fegyveres erőinek főparancsnoka* (oroszul: *Pravityel i Glavnokomandujuscij Vooruzsennimi szilami na Juge Rossziji*) tekintendő mindennemű korlátozások nélkül”.

Vrangel kormányzó mellett egy *tanács* (oroszul: *szovjet*) működött, amely a vezérkari főnökből, továbbá a hadügyi, tengerészeti, külügyi, polgári és gazdasági részlegek vezetőiből, illetve az állami ellenőrből állt. Később létrehoztak még pénzügyi, földművelésügyi-földrendezési és ipari-kereskedelmi tárcát is.²³ Ezek után az amúgy is kormányjellegű tanácsot az 1920 augusztusától már a *Dél-Oroszország Kormányának* hívták (oroszul: *Pravitelsztvo Juga Rossziji*). Ezzel valószínűleg jelezni akarták azt, hogy a rendszer konszolidálódott, és hosszabb távra óhajt berendezkedni. Külpolitikailag is elegánsabb volt e kifejezés használata.

Eleinte viszont valóban csak a tekintélyelvű és teljhatalmú kormányzó kisegítő apparátusaként képzelték el a tanács, illetve a kormány működését. Vrangellel együtt ugyanis polgári hivatalnokok sokasága menekült a Krím félszigetre. A báró azonban már korábban elégedetlen volt a közigazgatási apparátus működésével, és az evakuálásra készülő, kis kiterjedésű félszigeten nem szándékozott létrehozni olyan szerteágazó, ugyanakkor csekély hatékonysággal működő adminisztratív apparátust, mint amilyen Gyenyikin alatt alakult ki. Természetesen pénze sem volt egy nagy létszámú hivatalnokgépezet fenntartására. Saját, csak fokozatosan kialakuló kormányzati apparátusát inkább kis létszámúnak és olcsónak tervezte, de ugyanakkor azt akarta, hogy az hatékony és szakmailag felkészült legyen.²⁴ A célja egy valóban operatív szerv létrehozása volt.

A tanács első elnöke Vrangel közeli munkatársa, P. N. Satyilov tábornok lett, aki a kormányzó személyes barátja volt még a háború előtti időkből. A báró azért, hogy katonát nevezett ki a kormánya élére, megint követte a sokat kritizált Gyenyikin példáját. Hamar észhez tért azonban, és régi politikai szövetségését, Krivoseint nevezte ki kormányfőnek. A volt cári miniszter Krivosein előnye az volt, hogy rendelkezett közigazgatási gyakorlattal, továbbá pedig a körülményekhez képest viszonylag jelentős konzervatív politikai csoportosulás állt mögötte. A kormány többi tagja is komoly szakembernek számított a fehér táboron belül. A híresebb nevek közül főleg a külügyeket irányító Pjotr Sztruvét és a pénzügyi tárca élén álló Mihail Bernackijt kell megemlíteni. A híres közgazdász egyébként már Gyenyikin alatt is e poszton szolgált, és azok a kevesek közé tartozott, akik az előző főparancsnok bukása után sem hagyták el a félszigetet. Sztruve, Krivosein és Bernackij már a forradalom előtt is országosan ismert nevek voltak.²⁵

Az új kormánytagok döntően az Oroszország Állami Egyesítése Tanácsához tartoztak, és a korabeli felfogás szerint mérsékelt konzervatívnek számítottak. Ezen politikai homogenitás pozitívan mutatkozott meg a testület munkájában, mert az ülésekről hiányoztak azok az éles konfliktusok, amelyek korábban a megszüntetett Különleges Tanácskozást szétfeszítették. A vitás kérdéseket, amelyek eldöntésére hiányzott a kormányból és a neki alárendelt bizottságokból a kellő akarat és határozottság (ilyen volt például a földreform kérdése), Vrangel saját tekintélyére támaszkodva önállóan döntötte el, egyidejűleg magára vállalva a felelősséget. Pozíciója és a parancsnokok többségének támogatása ezt lehetővé tette. Ezenkívül a katonai diktatúra lényege éppen az volt, hogy a kormány minden döntése csak Vrangel kormányzó jóváhagyása után válik jogerőssé, azaz az ő kifejezett akarata nélkül semmilyen tervezetből nem lehetett érvényes és hatályos jogszabály. Egyébként azok a körülmények, amelyek között az új kormánynak dolgoznia kellett, és azok a nagyon gyakorlati gondok, amelyeket meg kellett oldania, is arra ösztönözték a testületet, hogy mellőzze az elvi jelleget, és inkább a kisebb horderejű, de néha sokkal bonyolultabb „megélhetési” kérdésekkel foglalkozzon.²⁶

A közigazgatási apparátus középső és alsó szintjén viszont a báró már nagyobb kádergondokkal küszködött. Káderpolitikáját később a következőképpen jellemezte: *„A meglehetősen leegyszerűsített kormányzati apparátust nem valamelyik párt embereiből toboroztam, hanem gyakorlati szakemberekből. Számonra nem léteztek sem monarchisták, sem republikánusok, hanem csak tudással rendelkező és munka iránt elkötelezett emberek.”*²⁷ A hangzatos szavak ellenére Vrangelnak valójágban nem állt rendelkezésre elegendő szakember, a polgárháború végének közeledtével ugyanis egyre kevesebb ilyen embert lehetett találni, mert a szakemberek többsége tisztában volt a Krím félsziget lehetőségeivel.²⁸

A *„baloldali politika jobboldali kezekkel”* kurzus kivitelezésében Vrangelnak szerencséje volt, hogy jobboldalról érkezett, mert így volt némi hitele a polgárháború során nagyon is jobbratolódott fehérhárdista tábor hangadó személyiségei előtt. Ezenkívül abban is szerencsés volt, hogy olyan konzervatív politikusokat sikerült maga mellé állítania, akik nyitottak voltak a reformok iránt, és hatalmuk megtartása érdekében hajlandók voltak némi szociális engedményekre. Vrangel ugyan inkább konzervatív beállítottságú személyiség és politikus volt, de ezzel egyidejűleg tudott pragmatikus is lenni. Miután nem volt nagybirtokos, könnyebben le tudta magában küzdeni a totális restaurációra irányuló törekvéseket. Az alatta szolgáló és szintén sikerre – vagy inkább túlélésre – áhítózó fehér tábornokok hozzá hasonlóan gondolkodtak e kérdésben. A hadsereg emberi és anyagi utánpótlásának kérdését fontosabbnak tartották annál, hogy néhány ezer nagybirtokos visszakapja a földjét.

Vrangel politikájának a lényegét két formulával lehetne jellemezni: az egyik a *„mindenáron fennmaradni”*, a másik pedig a *„bárkivel a bolsevikok ellen”* jelszó. Vrangel rendezni próbálta a viszonyát a lengyelekkel, szövetséget kötött a Szemjon Petljura vezette ukrán nacionalistákkal, sőt megbízottjai felkeresték az Ukrajna és Dél-Oroszország területén még létező paraszti felkelőkből álló bandák atamánjait, akik közül egyesekkel sikerült kibékülni. Nyesztor Mahno anarchista parasztjaival is hasonló tervei voltak, azonban Mahno felakasztatta a küldötteit, és inkább a Vörös Hadseggel működött együtt Vrangel ellen. A báró a kozák autonomistákkal és szeparatistákkal is kompromisszumra törekedett.²⁹

A földreform

A *„baloldali politika jobboldali kezekkel”* programnak legfontosabb alkotóeleme az erős, önálló gazdaságokkal rendelkező parasztság létrehozására, megszilárdítására és politikai megnyerésére irányuló földreform volt, amely magán viselte a sztolipini agrárreform sok vonását. Ez nem meglepő, hiszen Krivosein korábban Sztolipin egyik legközelebbi munkatársa volt. A kormánynak figyelembe kellett vennie az 1917 óta vidéken végbement mélyreható változásokat. A legtöbb földesúri föld ugyanis a forradalom és a polgárháború alatt a gazdálkodó parasztok kezébe került. Gyenyikin nem merte véglegesíteni ezeket a birtokviszonyokat, csupán arra szorítkozott, hogy a végleges rendezésig a parasztság kezében hagyta a földeket. A birtokukba került földek tulajdonjogát azonban nem ruházta rá a parasztokra, és az elfoglalt földekért a termény egy részével kellett fizetni az előző tulajdonosoknak. Vrangel látta, hogy elődje részben a parasztság ellenséges magatartása miatt szenvedett vereséget. Rendszere a parasztságra akart támaszkodni, azaz az erős parasztságot akarta szembeállítani a proletárdiktatúrával. Ez meglehetősen népszerű elképzelés volt a fehér táboron belül, főleg 1919 óta.³⁰ A nagybirtokosi érdekcsoportok azonban mindig keményen ellenálltak, és

semmilyen reformot nem kívántak. Legerősebb pozícióik pedig éppen Dél-Oroszországban voltak. Emiatt Vrangelnak is sok energiájába került, amíg letörte az ellenállásukat.

Vrangel Glinka szenátorra bízta a földreform előkészítését. A szenátor hasonlóan látta a problémát: „A szocializmus és a kommunizmus meggyőzőtt ellensége lévén, monarchistaként mélyen hiszek a széles körű szociális reformok szükségességében, amely reformok közül az egyik éppen az új földtörvény. Szintén mélyen hiszek a parasztság alkotó szellemében és gazdasági ésszerűségében. Ezek az állami berendezkedésünk alapjai voltak a múltban, és kétségtelenül a jövőben is azok lesznek.”³¹ Ennek ellenére a Glinka szenátor vezette bizottság, amely alapvetően a helyi földbirtokosokból állt, Jaltában ülészeve arra a megállapításra jutott, hogy nincs is szükség radikális változásokra a földkérdésben. Ez természetesen nem elégíthette ki a kormányzót, aki azért Szimferopolba hozatta át a bizottságot, kibővítette azt a zemsztvók és a parasztok képviselőivel, és megparancsolta, hogy újból gondolják át a kérdést. A földbirtokosi többség véleménye azonban megint győzött, és a földreform második variánsa is túlzottan egyoldalúnak és konzervatívnak bizonyult. Esélye sem volt, hogy megnyerje a parasztság támogatását. Vrangel újból visszadobta a tervezetet. Glinka és társai végül kidolgozták azt az újabb reformtervezetet, amellyel azonban a bizottság többsége nem értett egyet. Vrangel viszont éppen ezt a radikális módon módosított harmadik tervezetet hagyta jóvá, amelyet a kormányban Glinkán és a hadsereg érdekeit szem előtt tartó két tábornokon (Satyilov és Nyikolszkij) kívül senki nem támogatott.³² Krivosein nem vett részt a szavazáson, mert csak két nappal később érkezett meg külföldről, de egyetértett Vrangell lépésével annak ellenére, hogy a tervezetet nem tekintette tökéletesnek. Felfogta viszont, hogy tovább már nem lehet várni, és huszárvágással kell megoldani a kérdést.³³

Krivosein volt az, aki javasolta, hogy az intézkedés parancs formáját viselje, és így kerüljön kihirdetésre, ami 1920. május 25-én (azaz június 7-én) meg is történt. Elkezdődhetett a legradikálisabb fehérgárdista reformvállalkozás. Itt meg kell emléteni, hogy Vrangel összes fontos társadalmi jelentőségű (földreform, önkormányzati reform stb.) intézkedését parancs formájában hozta meg, ezzel is hangsúlyozva uralma katonai diktatúra jellegét, illetve a meghozott jogszabályok rendkívüliségét. Az általános célkitűzéseket és indoklást tartalmazó parancsot természetesen mindig követte a konkrét rendelet. A földreformot például a nagyobb nyomaték kedvéért a cári időkből megmaradt egyetlen közjogi szerv, a Don-vidéken visszaállított *Kormányzó Szenátus* (oroszul: *Pravityelsztvujuscsij Szenat*) is kihirdette rendelet formájában. A rendeletben a szenátorok külön kihangsúlyozták, hogy a földet a parasztok nem ingyen kapják, hanem ellentételezés mellett, ami szerintük megfelel az orosz nép jogi tudatának.³⁴ Ezt az elemet Vrangel is kiemelte emlékirataiban,³⁵ mintha bizonyítani akarta volna konzervatív elkötelezettségét, amelyhez a földreform során ragaszkodott. Kijelentette például, hogy egyáltalán nem állt szándékában mindenkit földhöz juttatni. Célja csupán a lojális gazdálkodó paraszti réteg megszilárdítása volt. A jövőben nem zárkózott el teljesen a nagybirtoktól. Fontos megemlíteni még azt, hogy a földreform nem volt oroszországi jellegű, hanem a vrangelista csapatok által elfoglalt területekre vonatkozott, bár valószínű volt, hogy máshol is ezt a megoldást fogják alkalmazni a fehérek, ha győzni akarnak.

Vrangel parancsa szerint minél több földet kellett a parasztság között szétosztani. A juttatandó földeket nem ingyen, hanem megváltás mellett kellett felosztani a parasztok között. A föld ellenértéke az egy gyeszjatyinára eső utolsó tíz év átlagtermé-

sének az ötszöröse volt, amelyet 25 évre szétosztva kellett pénzben vagy gabonában megváltani. A befolyt gabona az állami tartalékalapba, raktárakba ment. A földtulajdon maximális és minimális mértékének a megállapítását a választott parasztokból álló helyi földtanácsokra bízta. Vrangel tulajdonképpen az egész reform végrehajtását ezekre a földtanácsokra bízta, természetesen állami felügyelet mellett. Az ilyen formájú öntevékenységet hiba lett volna kikapcsolni a reformból, hiszen így sok kritikát és politikai támadást lehetett elkerülni. Egyébként a fehér mozgalom számára némileg idegen *földtanács* (oroszul: *zemelnij szovjet*) elnevezés használatát, ezt a falun már megszokottá vált kifejezést éppen Krivosein javasolta Vrangelnek.³⁶

Voltak természetesen olyan földbirtokok és telepek, amelyek nem kerültek szétosztásra. Ezek közé tartoztak például a tanintézetek mintagazdaságai, a kísérleti telepek, a magas kultúrájú szőlők és kertek, a Parasztbank közreműködésével szerzett földek, a tanyák kijelölésekor juttatott földek vagy a korábbi osztásföldek, azaz azok a földek, amelyek az 1861. évi reform után kerültek a parasztság birtokába.³⁷ Egyes földrészeket kivonták a felosztás alól, mert azokból a katonáknak akartak telkeket juttatni.³⁸ A régi tulajdonosokat Vrangel teljesen kiiktatta a folyamatból. Kárpótlásukat az állam vállalta magára, az ehhez szükséges pénzeszközöket végső soron az adózó parasztságtól kellett megszerezni. Azokat az ingóságokat és ingatlanokat, amelyek nem estek a szétosztás alá, visszaadták a régi tulajdonosoknak. A szociális béke fenntartása és a restauráció látszatának elkerülése érdekében a kormányzat a korábbi földbirtokosoknak megtiltotta, hogy visszatérjenek saját birtokaikra és bármilyen közigazgatási tisztséget vállaljanak ott, ahol birtokaik vannak vagy voltak.³⁹

A földreform végrehajtását rögtön a kihirdetés után elkezdték. A kihirdetés egybeesett a rendbe szedett *Orosz Hadsereg* (a régi Önkéntes Hadsereg új neve) észak-tavriai támadásával. Vrangel kormányzónak ugyanis az volt a véleménye, hogy a támadás során „a *hadseregnek szuronyain kell hozni a földet*”.⁴⁰ A reformnak üzenetértékűnek kellett lennie a bolsevikok alatt élő parasztság számára. Megválasztották az első voloszty szintű földtanácsokat, amelyek már augusztusban elkezdtek a földosztást. A reform mérsékelten volt sikeres. Volt benne ugyan fantázia, csakhogy nagyon elkésett, sok paraszt már nem bízott a fehér uralom fennmaradásában, és ezért nem küldte szívesen háborúba a fiait. A polgárháborús körülmények miatt az ellátási viszonyokon sem javított sokat, pedig az nagyon fontos volt a Krím félsziget túlélése szempontjából.⁴¹

A reform néhány egyéb vonatkozásáról maga Vrangel számolt be visszaemlékezéseiben. Eszerint a földtanácsokba főleg tekintélyesebb gazdákat választottak, köztük a falusi értelmiséget is (agronómusok, békebírák, tanítók stb.). A földtanácsok által megállapított parcellák maximális nagysága a legtöbb helyen 30 és 70 gyeszjatyina között ingadozott, de voltak helyek, ahol 100 gyeszjatyinában egyeztek meg, máshol viszont, ahol a gyümölcsösök voltak túlsúlyban, csak 10 gyeszjatyinában. A régi tulajdonosok kezén megtartható földbirtok nagyságának tekintetében szintén nem volt egységes a gyakorlat. Egyes helyeken ahhoz ragaszkodtak a parasztok, hogy a korábbi földesúrnak is csak annyi földje maradjon, amennyi a volosztyban megállapított birtokmaximum, máshol 150 vagy még ennél is több gyeszjatyinát engedélyeztek nekik.⁴²

Az önkormányzatok reformja

Vrangel tábornok belpolitikájának másik fontos intézkedése az önkormányzati reform volt, amely egyébként szorosan kötődött a földreformhoz, hiszen tulajdonképpen azt fejlesztette tovább. A voloszty szintű zemsztvo létrehozása már régóta napirenden volt Oroszországban. Az ötlet eredetileg Sztolipintól származott, aki a voloszty-zemsztvo segítségével szeretne volna megszüntetni az elavult, a parasztság jogi különállását tartósító régi falusi önkormányzatot. Halála után azonban a terv elveszett a bürokrácia és a parlamenti politika útvesztőiben. A gondolathoz legközelebb az Ideiglenes Kormány tért vissza, amely 1917 májusában létrehozta a voloszty-zemsztvókat. A bolsevikok hatalomra kerülése után azonban a zemsztvókat a helyi szovjetek váltották fel. Gyenyikin pedig a maga részéről nem sietett visszaállítani a voloszty-zemsztvókat, mert félt, hogy a választások fölöslegesen felizgatják a falvakat.⁴³

A voloszty-zemsztvók gondolata Vrangel idején került újból komolyan napirendre. A tervezetet a már említett Glinka szenátor dolgozta ki. Az induló támadás miatt azonban Vrangel jobban sietett a földreform részletes szabályainak a kidolgozásával, mint a zemsztvo-reformmal, amely emiatt késett. Az önkormányzatokra háruló feladatokat azért egy időre a földosztás lebonyolítása céljából létrehozott voloszty és járási szintű földtanácsokra bízta, amelyeket először külön választották, később pedig már a megfelelő szintű zemsztvo-gyűléseknek kellett volna megválasztani ezeket a szerveket. Egyébként a szavazásra jogosultak köre és a választás módja is hasonlóságot mutatott, de a létrehozott szervek mégis mások voltak. A voloszty szintű földtanácsok a voloszty-gyűléseken választott 5–10 tagból álltak. A választott tagokon kívüli személyeket csak mint szavazati joggal nem rendelkező szakembereket vonták be a tanács munkájába. A járási földtanácsok viszont fele-fele arányban álltak választott és hivatalból ott helyet foglaló tagokból. Az utóbbiak a járási földügyi közvetítő, a járási zemsztvo-elöljáróság elnöke, a békebíró és a pénzügyi hatóság képviselője voltak. Rajtuk kívül még legkevesebb négy tagot kellett megválasztani a volosztyok nevében. E szervek végleges jelleggel döntötték el a földreformmal kapcsolatos ügyeket. Az államhatalom bizonyos esetekben ugyan fenntartotta magának a beavatkozási jogot, de az nem volt túl széles körű.⁴⁴

Vrangel a voloszty szintű zemsztvo-reformról parancs formájában értesítette a lakosságot. A parancsban a báró tulajdonképpen megindokolta a reformot: *„A földnek az azt megművelő gazdák kezébe való átadása és a nagybirtokok kisbirtokokra történő szétaprózódása előrevetítik a zemsztvo-önkormányzatiság korábbi formájának megváltoztatását is. A megsemmisített zemsztvo-élet visszaállításának nehéz és felelősségteljes munkájába be kell vonni a kis földtulajdonosok új és népes osztályát... Akié a föld, azé a vidéki önkormányzati ügyek intézésének a joga is... Csak ezen az alapon felépített vidéki önkormányzatot tekintem jelen időben az államiság további építése szilárd bázisának...”*⁴⁵

Azokat az elveket, amelyek a reform kidolgozóit vezérelték, a báró bevallása szerint leginkább Krivosein ragadta meg a *Velikaja Roszszija* című újságnak adott interjújában. Ebben a kormányfő kifejtette, hogy a kormányzat a jövőben az éppen létrehozott, szilárd, önálló gazdálkodó kistulajdonosi rétegre kíván támaszkodni, amely részére decentralizálni akarja a közügyek egy részét. A változásokat pedig az teszi szükségessé, hogy a forradalom alaposan felbolygatta a régi normákat. Az új hatalom nemcsak földet, hanem helyi adminisztratív hatalmat is adni óhajt az új tulajdonosok kezé-

be. Egyelőre az újnak számító volosztjy-zemsztvóra kívánják rábízni a korábbi járási zemsztvók feladatait, az új járási zemsztvókra pedig a korábbi kormányzósági zemsztvo feladatait és hatásköreit. Krivosein jelezte, hogy tovább is hajlandó elmenni a decentralizálás útján, minden azonban attól függ, hogy az új szervek mennyire lesznek képesek megbirkózni a rájuk bízott feladatokkal, milyen lesz a helyi iskola, kórház, bíróság, illetve mennyire igazolják majd hasznosságukat az államiság és a nemzeti kultúra szempontjából.⁴⁶ Ami a kormányzósági zemsztvo jövőjét illeti, arról Vrangel úgy nyilatkozott, hogy ezt a kérdést nyitva hagyja és csak később kívánja eldönteni.⁴⁷

Milyenek is voltak ezek a volosztjy és járási zemsztvók? Kik választották őket és milyen hatásköreik voltak? A volosztjy-zemsztvo két szervből állt – a *volosztjy-zemsztvo-gyűlésből* (oroszul: *volosztnoje zemszkoje szobranyije*) és a végrehajtó szervként működő *volosztjy-zemsztvo-elöljáróságból* (oroszul: *volosztnaja zemszkaja uprava*). A zemsztvo-gyűlés tagjait egy évre választották a falusi választói gyűlések, amelyeken a legalább 25 éves korhatárt elért alábbi személyek vehettek részt: a földdel rendelkező és önálló gazdaságot vezető háztulajdonosok, továbbá bármilyen rendű földtulajdonosok, akik saját elhatározásból feliratkoztak a legközelebbi falu választói jegyzékébe (de birtokonként csak egy-egy személy, a birtok nagyságától függetlenül), továbbá a bérlők, akik legalább három éve ott élnek a volosztjyban, amennyiben önálló gazdaságot vagy ipari-kereskedelmi, illetve gyári-nagyüzemi vállalkozást folytatnak, a pravoszláv templomok előljárói, illetve bármilyen felekezethez tartozó egyházközségek képviselői, amennyiben a volosztjy határain belül földtulajdonnal rendelkeznek. Végül szavazhattak még a kincstári és társadalmi intézmények, a kereskedelmi és ipari társaságok képviselői, viszont társaságonként és intézményenként csupán egy-egy szavazat erejéig és csak abban az esetben, ha a volosztjyban ingatlan tulajdonnal rendelkeztek. A választójogból a nők sem voltak kizárva, ha megfeleltek a fenti feltételeknek, és ők voltak a családfők. Minden választópolgárnak csak egy szavazati joga volt, amelynek gyakorlását nem ruházhatta át másra, azaz helyette, megbízásából más nem szavazhatott. A kivételt ezalól a rendelet csak egy esetben engedélyezett: amennyiben a szavazásra jogosult a fronton tartózkodott. Ilyenkor a család másik, szintén legalább 25 éves tagja helyettesíthette őt a választásokon.

A volosztjyokban megválasztható képviselők számát egy külön határozatban állapították meg, s ezt a járás előljárója állította össze, és a kormányzó hagyta jóvá. A feltétel az volt, hogy minden, legalább 200 választóval rendelkező falugyűlésre jusson egy képviselő, összlétszámuk azonban egy volosztjyban ne legyen húsznál kevesebb és negyvennél több. A járási zemsztvo-gyűlések képviselőit nem közvetlenül a választópolgárok, hanem a volosztjy-zemsztvo-gyűlések választották – azokban a járásokban, ahol a volosztjyok száma nem haladta meg a tizenötöt, két képviselőt gyűlésenként, ennél nagyobb járásokban pedig csak egy képviselőt. Néhány képviselőt küldtek a gyűlésbe a járás részét alkotó városok dumái is, külön meghatározott létszámban. Ezenkívül hivatalból a járási zemsztvo-gyűlés tagjainak számítottak még a járási zemsztvo-elöljáróság tagjai és az összes volosztjy-zemsztvo-elöljáróság egy-egy képviselője is. A járás részét alkotó városok polgármesterei is ott ültek, ugyanúgy, mint a pravoszláv egyház egy képviselője is. A pravoszláv egyházon kívül egy hely járt még annak a nem pravoszláv felekezetnek, amely dominált a járásban. Egy képviselői helyet tartottak fenn a földművelésügyi tárca járási képviselőjének, amennyiben ez a tárca a járásban rendelkezett ingatlantulajdonnal.⁴⁸

A fenti rendelkezésekből látszik, hogy választójoggal csak azok a személyek rendelkeztek, akik valamilyen kapcsolatban álltak a földdel. A vrangelista önkormány-

zati választójog tehát nem tekinthető általánosnak, hiszen a nincstelen falusi népesség ki volt belőle rekesztve. Közvetlen – és ez esetben egyenlő és titkos – választás csak az önkormányzat legalacsonyabb fokán létezett, mert a járási képviselő-testületeket már közvetve választották. A rendszer ezzel egyértelműen nyilvánvalóvá tette, melyik csoportra akar támaszkodni: a vagyonos gazdálkodó parasztságra. Vlagyimir Obolenszkij herceg, a szimferopoli zemsztvo-elöljáróság elnöke, aki a rendszer demokratikus kritikusai közé tartozott, azt is gyanította, hogy a reformmal a kormányzat nemcsak a gazdagparaszti tulajdonosi réteget akarta előnyben részesíteni, hanem a mindig gyanakvással kezelt, demokratikus érzelmű értelmiséget ki akarta iktatni a választásra jogosultak köréből.⁴⁹ A reform következtében várható volt, hogy megszűnnek a korábbi „értelmiségi” jellegű zemsztvók, és helyükre a politikailag képzetlenebb, és ezért remélhetőleg befolyásolhatóbb paraszti önkormányzatok kerülnek. E megoldás mögött nehéz nem észrevenni azokat a paternalisztikus megfontolásokat, amelyek 1905 táján az akkori választójogi törvények konzervatív megalkotóit vezérelték. Ők ugyanis szintén a politikailag „elmaradott” parasztságban vélték felfedezni a cári hatalom és a tradicionális társadalmi rend új bázisát.

Természetesen az újszerű volosztj és járási szintű zemsztvók sem lennének teljesen önállóak, hanem komoly hatósági felügyelet alatt működnének. Az utóbbit azzal akarták hatékonyabbá tenni, hogy a volosztj-zemsztvo végrehajtó elöljáróságának, azaz az ún. upravának az elnöke egyben az adminisztratív feladatok ellátásával megbízott *volosztj-elöljáró* (oroszul: *nacsalnyik volosztji*) lett volna, aki ebben a minőségében a központi hatalom által kinevezett *járási főnök* (oroszul: *nacsalnyik ujezda*) alá tartozna. Ugyanakkor az elöljáróságok elnökei hivatalból tagjai voltak a járási zemsztvo-gyűléseknek.⁵⁰ Ezáltal tehát a hatalom befolyásolási lehetőséghez jutott az önkormányzatok életében.

Mindkét szintű zemsztvo jogalanyisággal rendelkezett, azaz az általános polgárjogi szabályok alapján tulajdont szerezhetett, illetve eladhatott, kölcsönöket vehetett föl, szerződéseket köthetett. Joguk volt saját helyi adók kivetéséhez is. Ami a feladat- és hatásköri megoszlást illeti a volosztj és a járási szintű zemsztvók között, a következő volt a helyzet: a volosztj-zemsztvók feladata lett a helyi adók megállapítása és kiróvása a lakosság között, továbbá az adóbeszedés ellenőrzése, az 1920. évi földreformból fakadó természetbeni és pénzbeli kötelezettségek teljesítése feletti felügyelet, a hadsereg és a lakosság ellátásának elősegítése, a földhasználati kérdéseknek a földtanácsok általi megoldása és az államőrség (azaz rendőrség) fenntartása. Ezzel szemben a járási zemsztvók feladata lett a helyi jellegű kötelezettségek volosztj-zemsztvók általi teljesítésének a felügyelete, a helyi tulajdonban lévő épületek és egyéb berendezések elosztása a volosztjok között, annak az aránynak a meghatározása, amely arányban az egyes volosztjok kötelesek hozzájárulni a járási zemsztvo-intézmények és vállalatok fenntartásához, továbbá az összállami adóterhek, illetve az állami szubvenciók elosztása a volosztjok között, a volosztj-zemsztvók tájékoztatása az egész járást érintő ügyekben, illetve még néhány kevésbé fontos feladat. Mindebből kitűnik, hogy a járási zemsztvo alapvetően egy koordináló és elosztó-disztributív szint lett az elsődleges szintnek számító volosztjok fölött.

A rendeletek szerint mindkét típusú zemsztvo önállóan látja el a feladatait és gyakorolja kompetenciáit, csupán néhány kiemelt ügyben volt szükség a kormányzói szinten működő felsőbb államhatalmi szervek jóváhagyására. Kiemelt ügynek számított például az ingatlanok elidegenítése vagy elzálogosítása, a zemsztvo által felvett kölcsönök és garanciavállalások engedélyezése, végül pedig a közhasznú

zemsztvo-vállalatok létrehozásának és üzemeltetésének szerződésben történő átengedése magánszemélyeknek és vállalkozóknak.

Az összes többi zemsztvo-határozatot a felügyeletet gyakorló állami szervek csak felfüggeszthették, de nem semmisíthették meg. Ilyen felügyeleti szervnek számított a volosztj viszonylatában a járási főnök, a járási zemsztvók tekintetében pedig a kormányzó. A meghozott határozatot két esetben függeszthették fel: ha a határozat nem volt összhangban a jogszabályokkal, illetve ha hatásköri összeütközés merült fel, ezenkívül pedig ha a határozat nem felelt meg az „*államiság visszaállításaért*” folytatott (azaz a bolsevikellenes) küzdelem általános követelményeinek. A másik feltétel tulajdonképpen majdnem korlátlan beavatkozási jogot biztosított az államhatalmi szerveknek a helyi önkormányzatok ügyeibe. A határozat felfüggesztése esetében a végleges döntést az első esetben a békebírák gyűlésének az elnöke (a volosztj-zemsztvók esetében) vagy a közigazgatási bíróság (a járási zemsztvo esetében) hozhatta meg. A második esetben a végső döntés az ügy jellegétől függően a járási zemsztvo-elöljáróság kibővített ülésére vagy a helyi gazdasági tanácsokra tartozott. Amennyiben a kormányzó nem értett egyet az említett gazdasági tanács határozatával, a végső döntés a legfelsőbb központi kormányzati hatalomra tartozott.

1920-ban felmerült egyébként a kormányzósági zemsztvo létrehozásának a gondolata is, azonban Vrangel ennek a megoldását a jövőre hagyta. Meg kell említeni, hogy a járási zemsztvókról szóló rendelet csak néhány hónappal a volosztj-zemsztvók helyzetét szabályozó jogszabály után jelent meg. A rendeletet bevezető parancs ugyanakkor a járási zemsztvo-gyűlésekre bízta, hogy tisztázzák, melyek azok a feladatok, amelyek meghaladják a járási szint lehetőségeit és a kormányzósági szintre tartoznak. Az ilyen jellegű ügyekben lehetővé tették a járási önkormányzatok számára, hogy egymással szövetkezzenek és a járáások szövetségeit hozzák létre, amely szövetségek egész kormányzóságok területét is magukba foglalhatják. Az idő rövidsége miatt erre nem kerülhetett sor, hiszen másfél hónap múlva a krími fehérek végleges vereséget szenvedtek.

Vrangel és a monarchia kérdése

Vrangel tábornok soha nem csinált különösebb titkot abból, hogy monarchista. Posztjára is tulajdonképpen mint a közismerten monarchista érzelmű jobboldali erők jelöltje került. Természetesen, amikor Dél-Oroszország kormányzója lett, óvatosnak kellett lennie ebben a kérdésben, és elődjei példáját követve inkább hallgatni kellett a monarchiáról. Miután azonban Gyenyikintől eltérően a monarchista jobboldal a bárót mégiscsak saját emberének tekintette, Vrangelnek könnyebben bocsátották meg „közjogi határozatlanságát”.

Más volt a helyzet a külföldi szövetségesekkel, mert előttük már jobban kellett taktikázni. Amerikai diplomáciai képviselők érdeklődésére például azt válaszolta, hogy Oroszország jövőbeli állam- és kormányformájáról az orosz népnek lehetősége lesz véleményt nyilvánítania a polgárháború után, mégpedig az általános választójog alapján megválasztott nemzetgyűlésben (oroszul: *Nacionalnoje Szobranijje*). Saját nevében kijelentette, hogy nem szándékozik társadalmi támogatottság nélküli állam- és kormányformát ráerőltetni az országra.

A politikai programját tartalmazó, „*Felhívás az orosz néphez*” című deklarációjában pedig azt jelentette ki, hogy a fehérek „*a hitért, a szenségekért és a testvérháború megszüntetéséért*”, a „*kommunista rabló uralom alóli felszabadításért*” harcol-

nak, illetve azért, hogy a „*paraszt a tulajdonába kapott földdel újból földműveléssel foglalkozhasson*”. Utolsó célkitűzésként viszont az szerepelt a nyilatkozatban, hogy „*az orosz nép egyedül válasszon magának Gazdát*”. A többi fehérgárdista proklamációhoz képest csak a parasztság kiemelése és a „*Gazda*” (oroszul: „*Hozjain*”) kifejezés az újdonság, mivel az utóbbi alapos kétségekre adott okot, mert sokan a cárt értették alatta. Nikolaus Katzer viszont a kifejezés mögött már a monarchikus uralkodó nélküli, egyszemélyes diktatúrát sejtette.⁵¹ Vrangel későbbi írásából azonban nem nagyon rekonstruálható, pontosan mit értett e többértelmű kifejezés alatt.

Tény, hogy Vrangel pragmatikus politikus volt, és egyáltalán nem biztos, hogy a polgárháború után visszaállította volna a monarchiát. Ami a báró jövőképét illeti, érdemes két kisebb megjegyzést idézni emlékirataiból: „*Amíg Oroszországban nem alakul ki az igazi államhatalom, mindegy, hogy milyen, csak az emberi szellem évszázados keresése során kipróbált törvényességen, a személyes szabadságon és a tulajdonjog biztosításán, illetve a nemzetközi körülmények tiszteletben tartásán alapuljon, addig Európában nem lesz se béke, se gazdasági fellendülés.*”⁵² E kijelentés ugyan meglehetősen stilizált és sok évvel a polgárháború után keletkezett, mégis kiderül, hogy az erős hatalom és a magántulajdon milyen fontos szerepet játszott gondolkodásában.

A másik megjegyzés szintén emigráns korából származik. Konkrétan akkor keletkezett, amikor Vrangel a Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg személyét előtérbe helyező monarchisták nyomása alá került. Vrangel ugyanis az emigrációban is megpróbálta életben tartani a fehérgárdista ideológia egyik alappillért, miszerint „*a hadsereg a politikán kívül áll*”, és a fehér csapatok „*nem a monarchiáért vagy a köztársaságért, hanem a Szent Oroszországért harcolnak*”. Személyes véleménye viszont a következő volt: „*Oroszország egész múltja amellett szól, hogy az ország előbb vagy utóbb visszatér a monarchista berendezkedéshez, ne adja Isten azonban, hogy ezt a rendszert a szuronyok erejével vagy a fehérterror révén kényszerítsék rá a lakosságra...*”⁵³ Miként később írta: „*A cárnak akkor kell megjelennie a porondon, amikor már végeztek a bolsevikokkal... amikor véget ér az a véres küzdelem, amely még a fehérek előtt áll. A cárnak ugyanis fehér lovon kell bevonulnia Moszkvába, és nem szabad, hogy bepiszkítsa őt a polgárháború vére, hiszen neki a megbékélés és a kegyelem szimbólumának kell lennie.*”⁵⁴

Vrangel tehát érzelmileg egyáltalán nem idegenkedett a monarchista jelszavaktól, viszont reálpolitikusként úgy érezte, hogy e jelszavak hangoztatása fölöslegesen megnehezíti a fehér mozgalom egyben tartásának az ügyét, és újabb belső konfliktusokat szül. Nem is annyira a fehérgárdista hadsereg véleménye miatt aggódott, mert tudta, hogy annak majdnem 90%-a monarchistákból állt,⁵⁵ hanem sokkal inkább az orosz emigráció különböző politikusainak a hozzáállása aggasztotta, hiszen köztük nemcsak a monarchia kérdésében nem alakult ki konszenzus, hanem a trónörökös személyében sem.

*

Vrangel krími rendszere bizonyos szempontból rövid, de jellemző befejezése volt a fehér mozgalomnak, illetve szellemi útkereséseinek. „Államszervezési kísérlete” pedig jó példája annak a fejlődésnek, amelyen keresztülmentek a fehér tábor konzervatív vezetői. 1920-ra számukra is nyilvánvalóvá vált, hogy a parasztság politikai és szociális megnyerése nélkül nem számíthatnak semmi jóra. A krími orosz konzervatívok a régi rendszer megmentése érdekében tettek még egy utolsó kísérletet. Ezek a próbálkozások sok tekintetben hasonlítottak a sztoliپini reformsorozatra.⁵⁶ A sztoliپini idő-

kel való személyes kontinuitást Krivosein testesítette meg. A vrangelista önkormányzati reformok mögött ugyanakkor nem lehet nem észrevenni azokat a meggondolásokat sem, amelyek az orosz ultrakonzervatív monarchistákat vezérelték 1905-ben, amikor az ún. Buligini-bizottságban vitatkoztak a bevezetendő választójogról. A híres Konsztantyin Pobedonoszcev ihlette ultrakonzervatívok akkor azt szorgalmazták, hogy a szerintük archaikus, tradicionalista és cárhű parasztság minél szélesebb rétegei választójoghoz jussanak. Abban reménykedtek, hogy a cárizmus ezáltal komoly és könnyen befolyásolható szavazóbázishoz jut. Az 1905–1907-es első orosz forradalom viszont csalódást okozott nekik. A parasztság konzervativizmusába vetett hitük ennek ellenére megmaradt, és Vrangell munkatársait is befolyásolta. Ők már mégiscsak tanultak a történelemből, és felismerték azt, hogy a magántulajdon szentségén alapuló konzervatív berendezkedés igazi bázisa csak a jómódú parasztság lehet, a szegények ugyanis ösztönösen mindig az újraelosztás hívei lesznek. Ezért visszatértek a már említett sztolipini megoldásokhoz. A Vrangell–Krivosein–Struve csoport politikája tehát leginkább ahhoz a konzervatív orosz reformizmushoz állt közel, amely korlátozott szociális reformok árán meg akarta őrizni a tekintélyelvű és hierarchikus orosz államiséget.

Bonyolult feladat megvonni Vrangell krími uralmának a mérlegét. A báró nagy érdeme – természetesen csak a fehérgárdisták szemszögéből – az, hogy sikerült lelket önteni a vereségek súlya alatt összeroppant fehérekbe, illetve előkészíteni az evakuálást, amely sok ember életét mentette meg. A több mint 130 ezer fő szervezett evakuálása semmiképpen sem volt kis teljesítmény. Vrangell elődjénél sokkal energikusabban és koncepciózusabban próbált hozzányúlni az életbevágó szociális és politikai kérdésekhez. Ebben határtalan pragmatizmusa és fejlett politikai érzéke is segített. Az általa irányított területen egy időre valóban nagyobb rendet tudott teremteni, mint összes elődje együttesen, de az ő uralma sem volt mentes atrocitásoktól, megtorlásoktól, korrupciótól és egyéb túlkapásoktól.

Vrangell igyekezetét és ügyességét elismerte a vele szemben kritikus Miljukov is, aki azonban szkeptikus volt a „baloldali politika jobboldali kezek által” jelszóval leírható programmal szemben. A neves történész a következőket írta Vrangellről és politikájáról: *„Vrangell a feladatok teljesítéséhez előre meghatározott elképzelések nélkül látott hozzá. Szilárdan elhatározta viszont, hogy nem ismétli meg azokat a hibákat, amelyek Gyenyikin bukásához vezettek. Ezek a hibák nyilvánvalóak voltak számára. Ez a kormány hozzáállása az agrárkérdéshez, a kapcsolat a birodalom periferiáján létrejött államalakulatokkal, illetve a lakosság és a hadsereg közötti viszony volt. Ime ez a három kérdés, amelyet másként kellett megoldani, mint ahogyan azt Gyenyikin tett. De a helyes megoldások akkor csupán baloldali megoldások lettek volna, Vrangell pedig, ahogy láttuk, a jobboldaliak jelöltje volt. Katonai határozottsággal viszont nem hátrált meg a nehézségek előtt, bárkivel és bármilyen eszközökkel sikert elérni, ez volt a kiindulópontja... A baloldali megoldásokat Vrangell azonban csak eszközként és nem célként fogta fel. És nagyon hamar ebből a kettősségből kibújt a korábbi jobboldali pszichológia. A »baloldali« politika »jobboldali« kezekbe kerülve már nem volt többé baloldali.”*⁵⁷

Vrangell a fenti szkeptikus vélemény ellenére mégiscsak keresztülvitte a viszonylag radikális földreformot, és részben megfegyelmezte csapatait. Miljukov egyébként éppen az utóbbit, azaz a hadsereg nagyobb fegyelmét tekintette a vrangeli kísérlet legfőbb sajátosságának. A végeredményen viszont mindez már nem tudott sokat változtatni. A földreformnak talán lehetett volna sikere, ha hosszabb ideig ma-

radt volna fenn a fehér front, és ha a lakosság jobban bízott volna a vrangeli kormányzat tartósságában. A paraszti tömegek azonban jó politikai és gyakorlati érzékkel megéreztek, hogy a dél-oroszországi fehér ellenállás napjai meg vannak számlálva. A lakosság többsége már csak arra várt, hogy vége legyen a hosszú és véres öldöklésnek, amelyből mindenképpen ki akart maradni.

Jegyzetek

- ¹ Ignatyev, N.: Pjatygyeszjat let v sztroju. Moszkva, 1986. 82–83.
- ² Cvetkov, V. Sz.: Pjotr Nyikolajevics Vrangel. In: Voproszi isztoriji. 1997. 7. sz. 55–56.
- ³ Vrangel, P. N.: Voszpominanyija genyerala barona Vrangelja. Frankfurt a. M. 1969. 27.
- ⁴ Vrangel, P. N.: Zapiszki. I–II. Moszkva, 1995. I. kötet. 21.
- ⁵ Cvetkov: i. m. 56.
- ⁶ Vrangel: Voszpominanyija. 60.
- ⁷ Cvetkov: i. m. 58.
- ⁸ Uo. 59.
- ⁹ Vrangel: Zapiszki. I. kötet. 384.
- ¹⁰ Ezekről a vitákról lásd részletesebben *Kersznovszkij, A. A.*: Filozofija vojni. Belgrád, 1939.
- ¹¹ Vrangel: Voszpominanyija 60. vagy Zapiszki. I. kötet 141.
- ¹² Vrangel: Zapiszki. I. kötet 331–336.
- ¹³ Novorosszijszk elhagyása során ugyanis a fehérek nagyon sok sebesültet, családtagot vagy a többiek visszavonulását biztosító bajtársat a parton hagytak. Ez számukra a vörösök bevonulása után a halállal volt egyenlő.
- ¹⁴ Usakov, A. I.–Fegyuk, V. P.: Belij Jug. Moszkva, 1997. 41.
- ¹⁵ Szlascsov-Krimszkij, A. J.: Belij Krim. 1920 g. Memuari i dokumenti. Moszkva, 1990. 145.
- ¹⁶ Usakov–Fegyuk: i. m. 50.
- ¹⁷ Obolenszkij, V. A.: Krim pri Vrangele. In: Revoljucija i grazsdanszkaja vojna v opisanyijah belogvargyejcev. Gyenyikin, Jugenyics, Vrangel. Moszkva, 1991.
- ¹⁸ Vrangel: Zapiszki. II. kötet 57.
- ¹⁹ Sulgin, V. V.: Dnyi. 1920. Moszkva, 1989. 463.
- ²⁰ Uo. 466.
- ²¹ Miljukov, P. N.: Rosszija na perelome. Bolsevisztszkij period russzkoj revoljuciji. II. kötet Antyibolsevisztszkoje dvizsenyje. Párizs, 1927. 214–216.
- ²² Lukomszkij, A. Sz.: Voszpominanyija. ARR. VI. kötet. 145.
- ²³ Usakov–Fegyuk: i. m. 59.
- ²⁴ Cvetkov: i. m. 66.
- ²⁵ Usakov–Fegyuk: i. m. 60–61.
- ²⁶ Uo. 61.
- ²⁷ Vrangel: Zapiszki. II. kötet 39. és 57.
- ²⁸ Valentyinov, A. A.: Krimszkaja epopeja. ARR. V. kötet 27.
- ²⁹ Usakov–Fegyuk: i. m. 68.
- ³⁰ Lásd Konsztantyin Szokolov nézeteit erről vagy Nyikolaj Ivanov és Bulak-Balachovics pszkovi „kísérleteit”.
- ³¹ Agramaja polityika Vrangelja. In: Krasznij arhiv. 1928. 1. sz. 66.
- ³² Usakov–Fegyuk: i. m. 64–65.
- ³³ Vrangel: Voszpominanyija. 102.
- ³⁴ Uo. 103.
- ³⁵ Uo. 106–107., 109.
- ³⁶ Usakov–Fegyuk: i. m. 65.
- ³⁷ Pionkovszkij, Sz.: Grazsdanszkaja vojna v Rossziji (1918–1921). Moszkva, 1925. 633.
- ³⁸ Vrangel: Voszpominanyija. 243–246.
- ³⁹ Cvetkov: i. m. 69.
- ⁴⁰ Uo. 69–70.
- ⁴¹ Uo. 70.
- ⁴² Vrangel: Voszpominanyija. 129–130.
- ⁴³ Usakov–Fegyuk: i. m. 67.
- ⁴⁴ Vrangel: Voszpominanyija. 118–119.
- ⁴⁵ Uo. 119–120.

⁴⁶ Uo. 121–122.

⁴⁷ Uo. 127–128.

⁴⁸ Uo. 122–125.

⁴⁹ *Obolenszkij, V.*: Krim pri Vrangelje. In: *Revoljucija i grazdsanskaja vojna v opisanyijah belogvargejcev*. Gyenyikin, Jugyenyics, Vrangel. Moszkva, 1991. 387.

⁵⁰ Uo. 388–390.

⁵¹ *Katzer, N.*: *Die weisse Bewegung in Russland*. Köln–Weimar–Wien, 1999. 396.

⁵² *Vrangel*: *Voszpominanyija*. 89.

⁵³ *Bortnyevszkij, V. G.*: *Zagadka szmertyi genyerala Vrangelja*. Szentpétervár, 1996. 15–16. A szerző itt a stanfordi székhelyű Hoover Institutban található levéltári forrásokra hivatkozik, nevezetesen Vrangel Kartasevhez írt egyik levelére.

⁵⁴ *Davac, V.*: *Borba za armiju*. Belgrád, é. n. 160.

⁵⁵ *Bortnyevszkij*: i. m. 20.

⁵⁶ Pjotr Sztolipin belügyminiszter, majd később miniszterelnök a magántulajdonnal rendelkező parasztság létrehozását tűzte ki célul. Ennek érdekében megpróbálta megszüntetni az obscsinát, illetve az áttelepítési politikával csökkenteni az agrárvidékek túlnépesedéséből fakadó problémákat. A miniszterelnök erős kézzel próbálta vezetni az országot, a reformokat csak a forradalmi mozgalmak leverése után volt hajlandó elkezdni. Sztolipin híve volt a censzos választójogon alapuló korlátozott parlamentarizmusnak, amelyben a hatalom ad hoc szövetségeket próbál találni, de úgy, hogy az egyik irányba se kötelezze el magát túlzottan.

⁵⁷ *Miljukov, P. N.*: *Rosszija na perelome. Bolsevisztszkij period russzkoj revoljuciji*. II. kötet. *Antyibolsevisztszkoje dvizsenyje*. Párizs, 1927. 222.

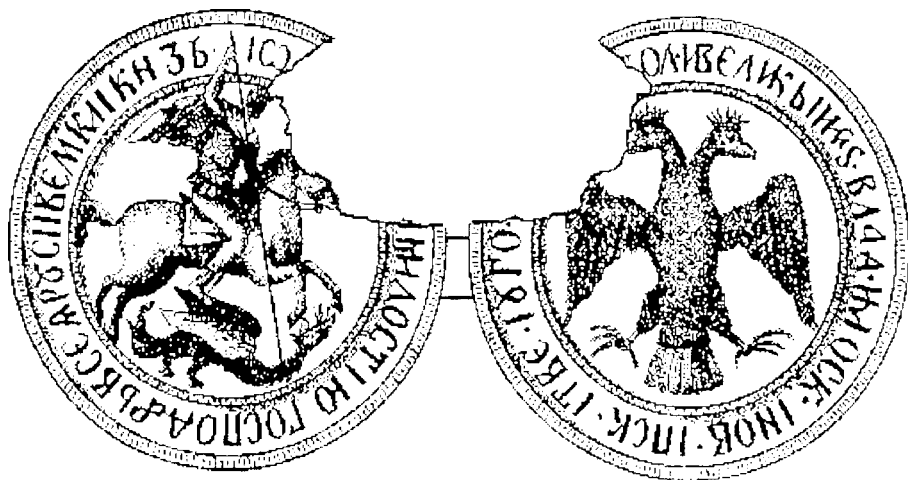
III. IVÁN 1497. ÉVI VÖRÖS VIASZOS PECSÉTJE

Adalékok az orosz állami szimbolika előtörténetéhez

Az 1497. évi pecsét azáltal vált nevezetessé, mert egy pecsét két oldalán itt maradt fenn először a sárkányölő lovas és a kétfejű sas ábrázolás.¹ V. N. Tatiscsev – akit az orosz történetírás atyjának tekintenek – volt az első történész, aki az orosz állami szimbolika eredetével foglalkozott.² A 19. század elején N. M. Karamzin³ és A. B. Lakier⁴ egyaránt megfogalmazta történeti munkáiban, hogy III. Iván pecsétjén a kétfejű sas, mint az uralkodói hatalom szimbóluma, bizánci eredetű. Ezzel elindult útjára egy mind a mai napig élő történelmi legenda, koncepció – miszerint az orosz címeren látható kétfejű sas bizánci eredetű –, amely megfelelt a változó politikai hatalmak ideológiai céljainak is. A 20. század folyamán jelentek meg a bizánci eredetet elutasító nézetek.⁵

Az 1990-es évek politikai eseményei újra felkeltették az érdeklődést az orosz állami szimbolika iránt: 1997-ben ünnepelték meg az orosz címer kétfejű sasának 500 éves jubileumát. A modern Oroszországban heraldikával a szaktörténészeken kívül számos amatőr egyesület is foglalkozik, amelyek részben a hagyományokhoz, az ősi forrásokhoz történő visszatérés mítoszát ápolják, részben pedig az újfogalmazott szimbolikus ábrázolások útján harsányan és új módon jelenítik meg az általuk képviselt értékeket, amelyekben megtalálni vélik Oroszországot, „amelyet elveszítettek”.

A „peresztrojka” követően, elsősorban az 1990-es évektől kezdve az orosz állami szimbolikával kapcsolatos tudományos munkák sora került papírra. A megjelentek közül kiemelkedik V. A. Kucskin,⁶ N. A. Szoboljeva,⁷ A. L. Horoskevics,⁸ G. V. Vilinbahov⁹ és A. L. Jurganov¹⁰ munkája.

III. Iván vörös viaszos pecsétje. Számítógépes grafika

A vörös viaszos pecsét

A szaktörténeti munkákban – még az 1990-es években megjelentekben is – részleteiben egymástól eltérően írták le a nevezett pecsétet, különbözik egymástól még a pecséten lévő titulus olvasata is.¹¹ A kutatók többsége a 19. században kiadott metszetek alapján alkotott véleményt az 1497. évi pecsétről. A mai kutatók által az egyik forrásként használt munka az „Állami oklevelek és szerződések gyűjteménye”(1813)¹², amelyben az írásos dokumentumok mellett a pecsétek is helyet kaptak, a kiadáshoz mindegyik pecsétről külön-külön metszetet készítettek. A másik munka A. B. Lakier tollából származik, akinek 1855-ben az „Orosz heraldika” címen megjelent könyvéhez ugyanolyan technikával újabb illusztrációkat készítettek. A két kiadásban az 1497. évi pecsétről készült rajzolatok – mind a sárkányölő lovas, mind a kétfejű sas – részleteik különböznek egymástól. Olyan kérdések maradtak nyitottak, mint hogy visel-e fejfedőt a lovas, hogyan ül a lovon, van-e nyereg a lovon, a lovas lába kengyelben van-e, visel-e köpenyt és így tovább. E hiányosságok szembetűnnek mind a leírásokban, mind a publikált metszeteken. Felvetődik tehát a kérdés: vajon milyen ábrázolás lehet az eredeti pecséten.

A historiográfia nem ad pontos választ erre a kérdésre. Ezért logikus a következtetés, hogy a pecsétről megjelent rajzok óta eltelt több mint 200 év folyamán sem került sor a nem mindennapi szimbólumértékű forrás hű leírására. Meg kellett állapítani, hogy a pecsétről munkák egész sora íródott a nevezett oklevél-gyűjteményhez és A. B. Lakier könyvéhez készített illusztrációk alapján anélkül, hogy a tanulmányok írói az eredeti forrást megismerhették volna. A pecséten lévő titulus a tudományos kiadványokban többféle változatban, de minden egyes alkalommal más és hibás olvasatban jelent meg. Tehát az orosz történelem és kultúra egyik legjelentősebb emlékét – III. Iván 1497. évi pecsétje, amely az orosz címer forrása – nem adekvát módon leírtan publikálták. Így tehát azt lehet mondani, hogy nem publikált. Ez a körülmény inspirált az 1497. évi pecsét tanulmányozására, bírt rá arra, hogy ez a tudományos elemzés megszülessen.

Mit láthatunk III. Iván vörös viaszos pecsétjén? Mielőtt a kérdésre megfogalmazzuk a válasz, vegyük számba, vajon típusában hány az 1497. évi pecséthez hasonló dokumentum maradt fenn napjainkig. Az 1990-es évek elején kiadott katalógus szerint hét fennmaradt vörös viaszos pecsétet őriznek.¹³ Valójában III. Iván korából származó, minden kétséget kizáróan azonosítható, kétoldalas vörös viaszos pecsét sárkányölő lovas és kétfejű sas ábrázolással összesen négy maradt fenn. A pecsét egy erősen sérült, de még identifikálható példányát Szentpéterváron őrzik.¹⁴ További három pecsétet, közöttük a híressé vált 1497. évi pecsétet is – amely ugyancsak sérült – megtalálhatjuk Moszkvában az Orosz Állami Levéltárban, a Régi Akták Archívumában.¹⁵ Az összehasonlítás kedvéért a tanulmányozott dokumentumok körébe soroltuk az Orosz Tudományos Akadémia Szentpétervári Tagozatának levéltárában őrzött, 1479-ből származó függő aranypecsétet sárkányölő lovas ábrázolással,¹⁶ a velencei Szent Márk Könyvtárban őrzött, oklevélre nyomott vörös viaszos, egyoldalas pecsétet lovasábrázolással,¹⁷ amelyik 1499-ből származik, és a Bécsi Állami Levéltárban őrzött aranybullát 1514-ből,¹⁸ amelyet a III. Vaszilij és I. Miksa között létrejött szerződéshez erősítettek. Tallinn levéltárából sajnos azt a választ kaptuk, hogy a korábbi forrásokból ismert adatok már nem valósak, nem őriznek az archívumban dokumentumot III. Iván korából.

Konkrétan a kétoldalas, sárkányölő lovas és kétfejű sas ábrázolást hordozó,

függő, vörös viaszos pecsét a következő dokumentumokhoz erősítve őrződött meg: 1) III. Iván adományt és birtokcserét rögzítő oklevelén, amelyet unokatestvérei, Fjodor és Iván Boriszovics volocki knyázok részére állítottak ki 1497. júliusában; 2) Vaszilij Ivanovicznak testvérel, Jurij Ivanoviccsal kötött szerződésén (1504. június 16.); 3) III. Iván adománylevelén, melyet fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére állítottak ki (1504. június 16. körül); 4) a Karamisev testvérek, Iván és Alekszandr Vasziljevics részére kiállított szolgálati birtoklevelén. A pecsét erősen sérült, de még identifikálható.¹⁹

A Moszkvában őrzött három pecsétet két különböző matricával készítették. A Vaszilij Ivanovics és Jurij Ivanovics részére kiállított, 1504. június 16-i szerződéslevelén levő pecsét matricája részleteiben eltér a III. Iván fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére kiállított adománylevelén levő pecsététől: a titulus metszése hibás a matricán, és vannak eltérő részletek a lovasábrázoláson is. Felvetődik a kérdés, hogy melyik az eredeti, a korábban készült matrica a kettő közül. Nincs bizonyíték arra, hogy az 1497. évi pecsét matricájához és III. Iván fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére kiállított, feltételezsen 1504. június 16-ra datált adománylevelén levő pecsét matricájához viszonyítva a második matrica időben később készült volna.

A velencei Szent Márk Könyvtárban megmaradt megbízólevelet 1499 februárjában állították ki Dmitrij Ralev és Mitrofan Karacsarov részére. Az oklevelet VI. Sándor római pápához címezték és a dokumentumot rányomott pecséttel látták el. Arra a megállapításra jutottunk, hogy a pápának címzett dokumentumot ugyanannak a matricának az elülső oldalával készítették, mint amelyet Vaszilij Ivanovics és Jurij Ivanovics részére kiállított, 1504. június 16-ra datált szerződéslevelén lévő pecsétéhez használtak. Tehát III. Iván vörös viaszos pecsétjének 1499-ben bizonyosan két matricája létezett egyidejűleg.

A híres 1497. évi pecsét jellegzetesen sérült. Az elülső oldalon hiányzik a pecsétből – az óramutató járásával jelölve – a 4'–18'-ig terjedő szektor, a hátoldalon pedig ennek megfelelően a 42'–56' percig terjedő rész. A sérülés következtében sajnos megsemmisült a pecséten levő ábrázolás jelentős része is. Az elülső oldalon hiányzik a lovas feje, deréktól felfelé az egész teste. Sajnos nem tanulmányozható a lovas arca. Az 1497. évi pecsétet számítógépes nagyítással tanulmányoztuk, és arra a megállapításra jutottunk, hogy ugyanazzal a matricával készült, mint a III. Iván fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére, 1504. június 16-án kiállított adománylevelén lévő pecsét.

Az ügyvitelben a vörös viaszos pecsét alkalmazását III. Iván korában a történeti irodalom úgy tekinti, mint új jelenséget. Nem folytak kutatások az 1497. évi vörös viaszos pecsét prototípusára vonatkozóan. Saját kutatásaink azt támasztják alá, hogy az 1497. évi pecsét megformálódásában kimutathatóak az orosz uralkodói pecsétek variációiban a genealógiai előzmények.²⁰ Nem soroljuk III. Iván ismert gyűrűs pecsétjét ebbe a sorba: sem a pecsét készítésének technikáját, sem az ábrázolást. Az 1497. évi pecsét prototípusának III. Iván sárkányölő lovast ábrázoló aranypecsétje tekinthető, amely anyagát tekintve ezüstből készült, és arannyal futtatott (argirovul). Az aranypecsét egyetlen példánya a szolovecki monostor részére 1479 februárjában kiállított adománylevelén maradt fenn. A 19. században, amikor az orosz szfragisztikával kapcsolatos alapvető munkák megjelentek, nem került sor ennek a pecsétnek a publikálására, melynek okát – valószínűleg – a speciális körülményekben kell keresnünk: a monostor messze van Moszkvától, és az egyházi dokumentumokat ekkor még egyébként sem tárták a nyilvánosság elé. Orosz történészek munkáiban a 20. században

történik utalás a pecsét létezésére, de a pecsétet még napjainkig sem publikálták.

A 14–15. századból – egyéb pecsétábrázolások mellett – a lovast ábrázoló pecsétek különböző variánsai ismertek. Az 1479-ből származó aranypecsét a szolovecki monostor adománylevelén úgy tekinthető, mint modifikáció, kiindulópont a további variánsokhoz, egészen az 1497. évi pecsét megjelenéséig. Az 1497. évi pecsét az aranypecséthez képest 8 milliméterrel nagyobb, így az új matrica mérete jobb minőségű metszet készítését teszi lehetővé. A sárkányölő lovas kapott helyet a pecsét elülső oldalán, a körirat formájában elhelyezett titulusnak köszönhetően felszabadult a hátoldal közepe, ahova meg kellett találni a megfelelő ábrázolást.

Az átmeneti formákat az 1479. évi aranypecséttől az 1497. évi vörös viaszos pecsétiig III. Iván két érmetípusa²¹ és egy ólompecsét típusa képviseli, amelyeket az 1480–90-es években vertek Moszkvában és Novgorodban. Elfogadhatjuk az érmevereteket átmeneteknek, hiszen a kortársak a korai orosz érméken az ábrázolást ugyancsak a kibocsátó uralkodó pecsétjének tekintették. Az érmén, az elülső oldalon látható lovas és a titulus megformálása, mint ábrázolási típus, teljes egészében analóg III. Iván Novgorodban használt ólompecsétjével. A novgorodi veret mint típus kapcsolódik az 1479. évi aranypecséten látható ábrázoláshoz, láncszem, amely az 1497. évi pecséten látható ábrázoláshoz köti a későbbi variánsokat.

Az 1480-as években vert novgorodi gyenga az elülső oldalán sárkányölő lovas ábrázolással készült, a hátoldal közepére Iván nagyfejedelem neve került dekoratív arab írással. Az 1490-es években a moszkvai gyengát pedig elülső oldalán a sárkányölő lovassal, hátoldalán egy megkoronázott fej ábrázolással verték. Az érmék egyben képviselik a következő etapot a korábbi típusokhoz képest is, amikor még a hátoldalon vízszintes sorokban, az elülső oldalon pedig köriratban volt olvasható a titulus. A nevezett veretek már ahhoz a típushoz tartoznak, amelyeken az elülső oldalon köriratban megkezdett titulus a hátoldalon is köriratban folytatódik. Ha az ábrázolást mint egy szimbólumrendszer részét tekintjük, akkor a koronás fej a hátoldalon ugyanazt a szimbolikus funkciót tölti be, mint amikor megismétlik a hátsó oldalon az elülső oldalon már egyébként is olvasható titulust. Mindkét érmén a hátoldalon felszabadult középponti helyre keresik a megfelelő ábrázolást, amelyet az 1497. évi pecsét hátoldalán alkalmazott kétfejű sas alakjában találnak meg.

A novgorodi érmén az elülső oldalon a sárkányölő lovas viseli a fején a koronát, a moszkvai érmén ugyancsak megjelenik a korona, de a hátoldalon, egy emberfejen. Megállapíthatjuk, hogy mindkét érmén III. Iván nem a nagyfejedelmi, hanem a cári hatalom kifejezésének szimbólumát kereste. Mindkét esetben a veret hatalmi-politikai törekvéseket juttat kifejezésre, a szándékot, hogy kiteljesedjen az uralkodói hatalom az egész Rusz felett. Az 1497. évi pecséten megjelenő kétfejű sas a korábbi, hatalmat képviselő szimbólumokhoz képest sokkal dinamikusabb, kifejezőbb forma. Tehát nem kétséges, hogy mind az érmék, mind az 1497. évi pecsét ugyanazt a politikai eszmét juttatják kifejezésre.

Az elmondottak alapján arra az általános következtetésre jutottunk, hogy éppen ez a két érmetípus, és nem valamilyen pecsét jelenti azt a láncszemet, amely összefűzi az 1479. évi aranypecsét és az 1497. évi vörös viaszos pecsét ábrázolásait egymással. Az érmék nem prototípusok, sokkal inkább a tendenciát, a művészi emlékezet fejlődését juttatják kifejezésre, amely elvezetett az aranypecséttől az 1497. évi nagyfejedelmi pecsét megalkotásáig.

Miután bemutattuk a kapcsolódási pontokat az 1479. évi aranypecsét és az 1497. évi vörös viaszos pecsét között, vizsgáljuk meg most a határon túlra vezető

szálakat. Megmaradtak a diplomáciai dokumentumok arról, hogy Moszkvában, III. Iván udvarában 1490 augusztusában és 1494 februárjában új aranypecsétet készítenek. Ezek a pecsétek nem maradtak fenn, csupán okleveles forrásokból tudunk róluk. Feltételezésünk szerint e pecsétek mértékadóak voltak az 1497. évi pecsét megalkotásához. Az igényes külsejű pecsétre a Habsburg császári és a lengyel királyi udvarral kialakult diplomáciai ügyvitelben volt szükség.²²

III. Iván és örököse, III. Vaszilij fennmaradt aranypecsétjeit összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy III. Iván 1490-ben és 1494-ben elkészített aranypecsétjei első-sorban a használt titulus tekintetében különböznek egymástól. A titulushoz az 1490-es aranypecséten meg kell egyeznie a Miksa római királlyal 1490. augusztus 16-án kötött szerződésben, oklevélen használt titulussal. Az 1494-ben készült aranypecséten olvasható titulushoz pedig egyezőnek kell lennie azzal a titulussal, amelyet Alekszandr Kazimirovics litván nagyfejedelemmel 1494. február 15-én kötött szerződésen, oklevélen olvashatunk. Ha nagyon gondosan hasonlítjuk össze a diplomáciai iratokon lévő nagyfejedelemi titulushoz az 1497. évi pecséten olvasható titulussal, akkor azt is meg tudjuk mondani, hogy mikor, milyen körülmények között keletkezett az 1497-ben is használt pecsét, amely történelmi kordokumentum.

Az okleveleken és a pecséteken olvasható titulushoz összehasonlítását még N. P. Lihacsev végezte el.²³ A történész arra a megállapításra jutott, hogy a kétfejű sas a pecséten orosz állami szimbólumként 1489-ben jelent meg. A. L. Horoskevics nagyobb intervallumot jelölt meg, véleménye szerint a kétfejű sast az 1484–1497 közötti időszakban használták először állami szimbólumként.²⁴ A kétfejű sas lehetséges legkorábbi alkalmazásának időpontját a kutató az uralkodói titulushoz az „Isten kegyelméből” formula megjelenéséhez köti. V. A. Kucskin a kétfejű sas megjelenését 1490 augusztusára helyezi.²⁵ Feltételezése az uralkodói titulushoz a területiális objektumok felsorolásában bekövetkezett változáson alapul, amely a pecsét hátoldalára került. Döntő jelentőségűnek a Kazany elfoglalását kifejező Bolgárország megjelölést tekinti. A mi véleményünk szerint nemcsak a pecsét hátlapján lévő titulus szövegében bekövetkezett változást kell tekintetbe venni, hanem az előlapon történt modifikációt is. Döntő tényező az uralkodó státuszának meghatározásában végbement változás: az „egész Rusz uralkodója és nagyfejedelem” (goszpodar vszeja Ruszi i velikij knyáz) bekerülése a titulushoz. III. Ivánnak az 1497. évi pecséten olvasható titulusa elől és hátsó oldalon egyaránt betűről betűre megegyezően, írásos dokumentumokban csupán 1493 januárjában–májusában jelenik meg. Ez olyan tény, amely arra enged következtetni, hogy az 1497. évi pecsét matricája semmiképpen sem készülhetett korábban a nevezett időpontnál.

A pecsét alkalmazása a diplomáciai dokumentumokban

Az orosz Követi Könyvekbe²⁶ bejegyezték mindent, ami a követváltásokkal kapcsolatos volt. Feljegyezték a követek nevét, a hozott levél tartalmát, a beszédet, a választ, a közreműködő diákok nevét és így tovább. Ezek az orosz dokumentumok lehetőséget nyújtanak arra, hogy betekintést nyerjünk az orosz diplomácia tevékenységébe az 1488–1497-es években, az akkor folyt orosz diplomáciai levelezésbe, amelyért a Külügyi Prikáz volt felelős, legalábbis a nyugat-európai országokkal folytatott diplomáciai lépések dokumentumai a Külügyi Prikáz archívumában maradtak fenn. Ebben a korban a követek részére megbízólevelet és útlevelet állítottak ki, illetve a címzettekhez

levelet írtak, és szerződéseket váltottak. A Követi Könyvek szerint az 1488–1489-ben kiállított diplomáciai dokumentumok többsége megbízólevél volt; csak utazáshoz kiállított dokumentumok fordulnak elő gyakrabban. Az orosz diplomácia sokkal inkább élt a követek útján, élszóban történő üzenetek átadásával. III. Iván egészen ritka, kivételes esetben írt levelet európai uralkodók részére. Nyugati országokba 1497-nél korábban összesen három esetben küldött levelet az orosz uralkodó: ismertek a diplomáciai iratok a Corvin Mátyás magyar királlyal történt levélváltásról 1488. július 29-én, valamint Miksa római királynak és Zsigmond főhercegnek, Miksa nagybátyjának küldött levélről (mindkettő dátuma 1493. január 5.). Az orosz követek beszédének tartalmát pontosan előírták, erre a célra készültek az emlékeztetők, ezek szövegét is csatolták a diplomáciai iratokhoz a Követi Könyvekben. A megmaradt feljegyzések és iratok azt bizonyítják, hogy az oroszok a megbízóleveleket és az útleveleket rányomott pecséttel, az egyéb leveleket pedig függőpecséttel látták el. Az iraton olvasható titulus és a rajta lévő pecsét titulusa megegyezett.

Elemeztük a fennmaradt forrásokat, és megállapítottuk, hogy 1493 januárjában találkozunk az első olyan levéllel, amelyen ugyanazt a titulust olvashatjuk, amelyet az 1497. évi pecsétre is rányomtak. Tehát a diplomáciai iratok fajtáinak és tartalmának elemzése alapján – közvetetten – arra következtetünk, hogy az 1497. évi pecséten olvasható titulust 1493-ban szerkesztették meg.

A vörös viaszos pecsét alkalmazását megelőzően az orosz diplomácia közvetlenül is megtapasztalta a szomszédos államok diplomáciai szokásait. 1494 februárjában III. Iván Vasziljevics békét kötött Alekszandr Kazimirovics litván nagyfejedelemmel. Az oklevelet az orosz fél aranypecséttel látta el, litván oldalról pedig vörös viaszos pecsétet erősítettek a békeszerződésre. Az történt ugyanis, hogy a Lengyelország és a Litván Nagyfejedelemség közötti perszonálunió 1492-ben megszűnt. A Litván Nagyfejedelemség kancelláriája pedig az ügykezeléshez nem használt aranypecsétet. Tehát nem azonos rangú pecsétek kerültek a dokumentumokra. Ugyanez a helyzet ismétlődött meg III. Iván leánya, Jelena és Alekszandr litván nagyfejedelem házasságkötése alkalmával is. A készített szerződéslevelet nem azonos rangú pecsétekkel erősítették meg: az orosz fél arannyal, a litván pedig vörös viaszossal. Ez egy újabb alkalom, amely az orosz kancellária számára egyértelművé tette, hogy szükség van az arannál alacsonyabb rangú függő viaszpecsétre. Az európai szfragisztika klasszifikációja szerint az ilyen pecsétet „nagy állampecsétnek” nevezik.

Így tehát a magunk részéről nem tekintjük véletlennek, hogy III. Iván ún. nagypecsétje (az 1497. évi pecsét) mind méretét, mind a választott viasz anyagát tekintve csaknem azonos a litván nagyfejedelemi kancelláriában használttal (a litván pecsét matricájának átmérője 37 mm, az 1497. évi pecsété pedig 38 mm). Feltételezünk szerint a dán királlyal folytatott levelezéshez – amelyről az 1493 utáni időszakban maradtak fenn dokumentumok – az orosz kancellária ugyancsak vörös viaszos pecsétet használt. A források szerint a dán király is viaszpecsétes dokumentumokat küldött Oroszországba.

A pecsét titulusa – összehasonlító vizsgálatban

Külön figyelmet szenteltünk az 1497. évi pecséten olvasható titulushoz. Az európai uralkodókéhoz hasonló titulus megalkotása hosszabb fejlődési folyamat eredménye volt, felöleli az 1474-től 1493-ig terjedő korszakot. Általános, mértékadó tényezőnek az Oroszországban megjelenő, ha tartalmában állandóan változó, mégis folyamatos

nyugat-európai hatást kell tekintenünk. Ki kell emelnünk, hogy nincs törés vagy ugrás a titulus fejlődésében, az alapvető, a régi, a tradicionális megőrződött és kiegészült az európai szokásoknak megfelelő elemekkel. 1493 januárjában–májusában fejeződött be a keresés. 1493 után III. Iván „európai mintájú” titulusa már állandósult, két variánsa fordult elő. Közülük kiemelt figyelmet érdemel az a variáns, ahol III. Iván magát „egész Rusz cárijának” (car vszeja Ruszi) nevezi.

Nemcsak formai értelemben tekinthetjük az 1479. évi nagyfejedelmi titulust az európai uralkodók titulusát követőnek, hanem tartalmilag is. A titulus mélyebb elemzése azonban a kulturális szintézis sokkal összetettebb kérdéseit emeli a felszínre.

A hagyományos elemek közé sorolandó, hogy a nagyfejedelmi titulust mindig és kizárólagosan cirill betűkkel írták. III. Iván nem követte azt az utat, mint egyes szerb királyok és boszniai fejedelmek a 14–15. század elején, akik a nyugati mintára megújított pecsétjeiken áttértek a latin betűs titulus használatára. A titulus megalkotói azonban nem a mindennapokban használt Iván nevet választották, hanem az egyházi szlávban használt Ioan változatot, amely közelebb állt a név európai variánsaihoz. A korábban rangos személy számára Oroszországban kötelező apai név használatától ugyancsak eltértek, elhagyták azt. Ez az újítás azonban nem honosodott meg, idegen volt az orosz hagyományokban, ezért az uralkodók – IV. Iván uralkodásától kezdődően – újra használták a nevük mellett az apai nevüket.

A titulus olyan elemeinek gyökerei, mint a nagyfejedelem (velikij knyáz) vagy az „egész Rusz” (vszeja Ruszi) kifejezés a szláv és a bizánci szláv kultúrában gyökereztek, de a 15. századtól használatuk Oroszországban megszokott, mindennapos volt. A titulus megalkotói nem választottak a Nyugat-Európában jobban ismert „rex, dux, archedux, august, caiser, prinz, imperator” stb. uralkodói rangok közül. A latin nyelven írt titulusok egyetlen elemét, a „dominust” próbálták orosz nyelvi változatban meghonosítani. A helyettesítésére használt szó (goszpodar) ismert volt az egyházi szláv nyelvben, és előfordul okleveles forrásokban is. III. Iván korában a terminusnak olyan jelentést próbáltak kölcsönözni az uralkodói titulusban, ami magasabb rangot jelöl, mint a király, de alacsonyabb a császárnál. Ez az újítás történelmi mértékkel tekintve nem bizonyult tartósnak, mert ezt a helyet hamarosan a cár megjelölés foglalja el a titulusban. Viszont a hatalom jellegének kifejezésére és az orosz uralkodó megszólítására a „goszpodar-goszudar” terminus nagyon sikeres újításnak bizonyult mind a saját korában, mind az elkövetkező évszázadokra nézve.

A pecsét hátsó oldalára került az uralkodó által birtokolt földek, területek felsorolása, amely egészében és jelentőségében ugyancsak a nyugat-európai mintát követi. A felsorolásban szereplő birtokokat részben az uralkodó nagyságának kihangsúlyozása kedvéért illesztették egymás mellé, ezért kaptak magas – nagyfejedelemség – státuszt a Moszkvához politikai értelemben képlékenyen hozzátartozó területek is.

A szerb és bolgár cárok a 14. században a titulusukat a bizánci uralkodó titulusának mintájára alkották meg. Ki kell hangsúlyoznunk, hogy III. Iván újonnan megalkotott titulusának egyetlen olyan eleme sincs, amelyet a bizánci imperátor titulusában használtak, vagy amely a Bizáncban elterjedt hagyományt követne volna. Az orosz uralkodói titulust a 15. század végén egyértelműen az európai hagyományok inspirálták, többek között Corvin Mátyás aranypecsétje is, hiszen a források szerint a Mátyással kötött szerződéslevélen levő aranypecsét volt a legelső Nyugat-Európából.

A cár szó ugyancsak az egyházi szláv nyelvből került III. Iván nyugat-európai mintára megalkotott titulusába, elterjedt használatáról szó sincs, inkább kivételesnek tekinthető. A cár megjelölés meggyökeresedése az uralkodói titulusban III. Iván utóda-

inak uralkodása idején, III. Vaszilij és IV. Iván korában következett be. Az egyeduralkodó (szamogyerzsec), a görög „autokrátor” szó orosz nyelvi változata, időben még sokkal később, IV. Iván uralkodásának második felében szórványosan fordul csupán elő az uralkodói titulushoz, és Fjodor Ivanovics uralkodása idején gyökeresedik meg véglegesen.

A sárkányölő lovas

Szenteljünk most figyelmet a sárkányölő lovas ábrázolásnak, amely az 1497. évi pecsét első oldalán látható. Az írásos források ebben a kérdésben nem adnak támpontot. Az ábrázoláson két részlet vált ki sok vitát a kutatók között. Az egyik, hogy a lovas nem visel fejfedőt. Ha az alak valóban a nagyfejedelem, érthetetlen, miért nem visel sapkát. Ha az ábrázoláson egy harcos szentet látunk, miért nincs a fején glória? A másik vitás részlet az öltözk. A lovas a szentek és fejedelmek öltözké helyett miért viseli az antik harcosok öltözetét?

Az ellentmondásoknak köszönhetően a modern történettudományban a sárkányölő lovas ábrázolásnak háromféle értelmezése ismert. Az egyik verzió szerint a pecsétre eredetileg is Sárkányölő Szent György alakja került (N. A. Szoboljeva). Egy másik változat – A. L. Jurganov tollából származik – teljesen elutasítja N. A. Szoboljeva állítását, a lovas alakjának megformálásához a forrást az apokrif irodalomban és a kortársak eschatologikus várakozásaiban keresi. A harmadik véleményt V. L. Janyin képviseli, aki a nagyfejedelemi pecsétek evolúciójában keresi a megoldást. Mi is arra a megállapításra jutottunk, hogy a különféle lovasábrázolások az orosz fejedelmek és nagyfejedelmek pecsétjein akkor jelennek meg, amikor megváltozik a pecsétkészítés korábbi alapelve. Hagyományosan ugyanis a pecséten a tulajdonos védőszentjét ábrázolták, ezt váltja fel tendenciájában a lovasábrázolás, amely szimbolikusan tekintve az uralkodó, a tulajdonos ikonikus megjelenítése. N. P. Lihacsev nyomán V. L. Janyin a formai változás okát a nyugat-európai hatásban jelölte meg. Ismert, hogy a lovasok különböző változatai a hercegeket jelölik szimbolikusan, tehát az orosz uralkodók saját pecsétjeiket az európai hercegi pecsétek arculatához tették hasonlóvá. Kimutatható, hogy az 1497. évi pecséten látható sárkányölő lovas ábrázolásnak közel százéves múltja van a nagyfejedelemi hagyományokban, és csaknem kétszáz év óta fordul elő lovasábrázolás az orosz fejedelmek pecsétjein. A 14. század végi, 15. századi érméken és pecséteken előforduló lovasok tanulmányozása alapján megállapítható, hogy az ábrázolások részleteikben térnek el egymástól: előfordul lovas karddal a kezében, kopjával, vagy sárkányölőként kopjával. A különböző lovasvariánsokat sem lehet kizárólag orosz jelenségnek tekinteni, mert azok megtalálhatók nyugat-európai pecséteken is.

Aligha valószínű, hogy egy pecséten konkrét jelenetet ábrázolnának, és aligha valószínű, hogy III. Iván pecsétjén konkrét apokaliptikus motívumot jelenítettek volna meg, ahogyan azt A. L. Jurganov feltételezi. De mindenképpen számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy egészen a 10. századig a sáttant az egyházi művészetben – a keleti és a nyugati keresztény kultúrákban egyaránt – mint sajnálatra méltó, komikus figurát ábrázolták. Az a hagyomány, hogy a sáttant mint valamilyen elképzelt démon, mint tüzet okozó szárnyas lény formájában kell ábrázolni, valóban a középkorban, az eschatologikus várakozások időszakában született meg. E tekintetben tehát helytálló megállapítás, hogy Vaszilij Dmitrijevics nagyfejedelemi pecsétjén megjelenő sárkányölő lovas motívum – a 14. század végén – időben egybeesik az egyéb forrásokban is

megfigyelhető tendenciával, nevezetesen, hogy az orosz társadalomban is jelen van az eschatologikus szindróma.

Mindenképpen külön figyelmet érdemel a fegyver a sárkányölő lovas kezében III. Iván pecsétjein. Az 1479. évi aranypecséten az eszköz, amellyel a lovas a sárkány ellen harcol, méretét, hosszát tekintve meghaladja a lovon ülő ember magasságát. A lovas a fegyvert egészen a legvégénél fogja. A lovas a sárkánykígyónak a nyelvét vette célba a kezében levő fegyverrel, de ezen az ábrázoláson nem látható, hogy a fegyver áthatolt volna rajta. A részletek arra engednek következtetni, hogy nem fémfegyverrel van dolgunk, hanem inkább szakrális eszközzel: az uralkodói hatalmat szimbolizáló jogar a megfelelő fegyver a gonosszal szemben. Az 1497. évi pecséten a fegyver vége lekerekített, ami arra enged következtetni, hogy jelen esetben is jogarral van dolgunk. A jogar ugyanis nem csupán a hatalom vagy a monarchikus hatalom jelképe, hanem egyben fegyver is a nem kívánt személy, a nagyfejedelem vagy országa ellenségének legyőzéséhez, a hit védelmezéséhez.

Tehát véleményünk szerint az 1497. évi pecséten a kompozíció szimbolikus jelentéssel bír: a lovas a nagyfejedelem ikonikus ábrázolásban; a sárkánykígyó a gonosz, a sátán, minden rossz forrása a világban; a jogar a lovas kezében pedig a hatalom fegyvere. A középkorban ugyanis nem tudták másképpen ábrázolni a hatalmat, mint megszemélyesítve, így tehát a pecséten levő kompozíció arra hivatott, hogy az államhatalmat szimbolizálja. Az ábrázolt hatalom szakrális, a jó szolgálatában áll, aktív a gonosz elleni harcban.

Az, hogy a moszkvai uralkodók a lovasábrázolások variációiból éppen a sárkányölő lovasat választották, az államhatalom megerősödésével, legitimációs törekvéseikkel és hatalomnövekedésük jellegével magyarázható. A csupán karddal vagy kopjával felfegyverzett lovas meglehetősen semleges figura, de egy sárkányölő lovas olyan szimbólum, amely – a győzelem motívuma is egyben – sokkal összetettebb, tiszteletet parancsoló tartalmat hordoz, és minden kétséget kizáró az eszmei tartalma is.

Nem szabad azonban a másik végletbe sem esnünk, és a III. Iván pecsétjén levő ábrázolásban csupán reneszánsz allegóriát látnunk. Az ábrázolás szimbólum: nyelvi értelemben megmaradt az orosz középkori ábrázoló művészet, az ikonfestészet szimbólumrendszerében. Ebben a kifejezési rendszerben a grafikus kép nem tekinthető egyben portrénak, a valóság másolatának, lenyomatának, hanem a jelenséget ragadja meg, az ábrázoló művészet eszköztárának segítségével a személyiség lényegét sűríti össze. Az 1497. évi pecséten levő sárkányölő lovas ábrázolás kapcsolatát az ikonfestészet hagyományaival az alak mozgása is kifejezésre juttatja. Az ikonfestészet nyelvén a lovas jobb felé mozgása a cselekvés kezdetét fejezi ki. A bal felé mozgás a történet befejeződésére utal, például a hadjáratból való visszatérésre. Természetesen az elmondottak ellenére sem szabad úgy tekinteni a pecsétre, mint szakrális értelemben vett ikonra, modellként szolgáló képre. De a pecsét megformálásakor a célkitűzés egyértelmű, megszemélyesíteni az uralkodót, kifejezésre juttatni hatalmát a középkori ember számára érthető nyelven. Az uralkodó neve a középkori keresztény kultúrában az uralkodó személyének, alakjának (Ioan) beszéd, szó formájában történő megszemélyesítése, a grafikus ábrázolása pedig az uralkodó személyének, személyiségének lényegét kép formájába tömörített, sűrített ábrázolásban juttatja kifejezésre.

A III. Iván korából megőrződött vörös viaszos pecsétet két különböző matricával készítették. Az 1504. évi pecséten és a III. Iván fiainak adott adománylevelén levő pecsét legfontosabb eltérése a lovasportré megformáltsága. A III. Iván fiainak

adott adománylevélen lévő pecséten az alak sovány, magas, mondhatni szikár, aki mintha rövid szakállat viselne. Az 1504. évi pecséten a lovas arca kerek, nem visel szakállt, a teste pedig telt. Nem tudjuk bizonyítani, de joggal fogalmazódik meg a feltevés, ha a magas sovány alak III. Iván portréja, akkor vajon a kerek arcú, még szakáll nélküli fiatal alak az akkori örökös, Dmitrij Ivanovics? Ennek megválaszolásához részleteiben tanulmányozni kell a III. Vaszilij korából fennmaradt összes vörös viaszos pecsétet, amely következtetéseiben messzire vezetne mostani célkitűzéseinktől.

Ruszban a viaszos pecsétek használata a gyűrűs kámea mint pecsét használatával kezdődött. A kámeával készült pecsétek között is megjelent a lovasábrázolás, de a lovasnál jobban kedvelték a kámeával készült pecséteken az orosz lánt, a sast, a nap-szekeket stb. A kámeával készült gyűrűs pecséteken kívül ismert egy másik pecsétcsoport is, amelyeken a tulajdonos védőszentje jelenik meg ikonikus ábrázolásban a pecséten. A személyt és védőszentjét a nevük kötötte össze, tehát sajátos monogramnak, névjegynek is tekinthetjük a pecsétet. Ezeknek az ábrázolásoknak a korai periódusban még nem volt heraldikai jelentésük, de a nyugat-európai kulturális hatás elmélyülésével a jel értelme transzformálódott, a képi megjelenítés lassan heraldikai szimbólummá fejlődött, a címerek által kifejezésre juttatott tartalom formájában nyer új értelmet.

III. Iván 1497. évi pecsétjén a korábbi korszakok nagyfejedelemeinek viaszpecsét-használatában kialakult két fejlődési vonulat találkozik egymással. A nevezett pecsét hátsó oldalán ugyanis egy kétfejű sast ábrázoltak. Az ábrázolás típusa, az alak is mint nem heraldikai szimbólum ismert, előfordult korábban fejedelem viaszpecsétjein. Az előlő oldalán látható lovasábrázolásnak – a szfragisztkai irodalom szerint – is több mint százéves hagyománya van az orosz nagyfejedelemi pecsét-használatban. A fejlődési vonulatban a közvetlen fejlődési láncszemnek az 1479-ben, a szolovecki monostornak adott adománylevélen levő aranypecsétet tekinthetjük.

Hogy miért éppen az ismertetett ábrázolás mellett döntöttek a pecsét tervezői, arra a nyugat-európai heraldika szimbólumnyelve ad magyarázatot: a pecséten az ábrázolásnak kifejezésre kellett juttatnia tulajdonosa és országa helyét az európai államok sorában. A nyugati uralkodónak III. Iván új, vörös viaszos pecsétje láttán tudomására jutott, hogy a tulajdonos rangja herceg (magyarul, hagyományosan nagyfejedelemnek szoktuk nevezni), ezért ül lovon.

A 15. század végén, amikor III. Iván vörös viaszos pecsétjét megalkották, Nyugat-Európában elkezdődik a „középkor alkonya”, átértékelődnek a függési viszonyok, a központosított monarchiák lesznek a térség meghatározó tényezői. Az új korszak új szimbólumokat kíván. A hercegi és grófi rangot kifejező lovasszimbólumot kiszorították a családi címerek. Az éppen hatalmon lévő család címerétől pedig elkülönültek az országok címerei. Ebben a korszakban az orosz cárok pecsétjein és pénzein látható ábrázolásokat a nyugat-európai kultúrkörhöz szokott szemlélő mint a moszkvai állam címerét tekintette. A pecséten levő sárkányölő lovasban, mint típusban, Nyugat-Európában valóban Sárkányölő Szent György alakját látják. A szimbólumértelmezésben végbemenő transzformációnak köszönhetően a későbbi kor embere Oroszországban ugyancsak Szent György alakját véli látni minden sárkányölő lovas ábrázolásban.

A kétfejű sas a kultúrák szintézisében

Végül szenteljünk figyelmet III. Iván 1497. évi pecsétjén a kétfejű sas ábrázolásnak! A modern historiográfiában számos vitát folytattak az ábrázolás eredetéről. Napjainkban

a legelterjedtebb, hogy megalkotását a Német-római Császárság címerén látható kétfejű sas motiválta (G. Alef). Vizsgáljuk meg a kérdést, vajon szolgálhatott-e a moszkvai udvarban III. Frigyes német-római császár pecsétje mintául, amikor a kétfejű sas mint szimbólum megjelent III. Iván vörös viaszos pecsétjén?

A diplomáciai iratok szerint 1486-ban érkezett az első személy, Poppel lovag Moszkvába, aki ajánlólevelet hozott magával a császártól. A levél csak töredékében maradt fenn, a pecsét nem látható rajta, de egyértelmű, hogy az ilyen típusú levelekre nem a nagy állampecsétet függesztették Ausztriában. Kétséges Gustav Alef azon feltételezése is, hogy 1490-ben, a Miksa római királlyal kötött szerződés pecsétjén jelent volna meg először az orosz kétfejű sas az orosz uralkodói pecséten. Ennek a szerződésnek nagy fontosságot tulajdonítottak Moszkvában. A Jagellók elleni harchoz a szövetség nagyon fontos volt Moszkva számára, a szövetséges személye is tekintélyes. Folytak a tárgyalások Miksa és III. Iván leánya között kötendő házasságról. Miksa ekkor még csak római király volt, a német-római császári trónon az apja, III. Frigyes ült, és az ő titulusával ellátott nagypecsétet díszítette kétfejű sas. Ilyen körülmények között durva és elképzelhetetlen lépés lett volna, ha a Miksával megkötendő szerződésre a kétfejű sasos orosz pecsétet rakják.

A kérdés másképpen vetődik fel 1492 végén–1493 elején, miután megszakadt Moszkva diplomáciai kapcsolata Miksával. Mint ma már ismeretes, Miksa ekkor még nem lett a moszkvai udvar cselekvő szövetségese, nem vállalta a szerződéslevélben tervezett kötelezettségeket, és elállt a moszkvai uralkodó leányával, Jelenával kötendő házasságtól is. A diplomáciai kapcsolatok megszakítására gyakorlatilag 1493 elején került sor, amikor januárban III. Iván nem teljesítette a bécsi udvar kérését, nem nyújtott segítséget Mihail Snups részére az orosz nyelv elsajátításában, és abban, hogy megismerkedjék a nagyfejedelem birtokaival. Mint korábban már megjegyeztük, éppen ez a pillanat – a diplomáciai kapcsolatok megszakadása – volt a legalkalmasabb a kétfejű sasos pecsét használatára. Ekkor ugyanis Moszkvából levelet küldtek Miksa római király és Zsigmond főherceg részére Ausztriába, amelyet nagyfejedelemi függő viaszpecséttel láttak el. Csak a levélküldés ténye ismert, de sem a levél, sem a pecsét nem maradt fenn. Ekkor változik meg a diplomáciai kapcsolatban a hangneme, amelyre a következő botrány világít rá: 1494 márciusában volt esedékes Miksa római király és a milánói Sforza-házból származó Bianka házasságkötése. 1493 novemberében orosz követek érkeztek a milánói udvarba, és a herceg meghívta III. Iván embereit, vegyenek részt az ünnepségen. Az orosz követek nagy felháborodással elutasították a meghívást, mondván, hogy a házasodó felek kevésbé rangosak, mint uralkodójuk, aki felette áll, és hatalmasabb Magyarország, Csehország és Lengyelország királyánál is.

Tehát arra a következtetésre jutottunk, hogy a Miksával megszakadt diplomáciai kapcsolatok szolgáltatták azt a pillanatot, amikor megjelent III. Iván pecsétjén a kétfejű sas. A diplomáciai kudarc okozta csalódást volt hivatott kompenzálni a kétfejű sas mint szimbólum, amely az európai uralkodók sorában az orosz uralkodó Miksához képest magasabb rangját jutatta kifejezésre. Miksa római királyként pecsétjein ugyanis az egyfejű sast használta. Tehát a kétfejű sast az uralkodói pecséten nem a Habsburgokkal történt diplomáciai kapcsolatok idején, hanem éppen a kapcsolat megszakadásakor kezdeték használni az orosz udvarban. N. P. Lihacsev szerint a kétfejű sas szimbólum használatára azért került sor, mert az orosz uralkodó, III. Iván „mindenben – titulusában, oklevelei formájában, pecsétje megformáltságában – egyenrangú akart lenni a császárral és a római királlyal”. Véleményünk szerint az orosz uralkodó törekvései nem a római királlyal való egyenrangúságot akarták kifejezésre juttatni, hanem

azt, hogy rangban és hatalomban magasabban áll annál, aki akkor még csak várománya és lehetséges örököse volt az uralkodói hatalomnak.

Nem szabad viszont megfeledkeznünk az orosz külpolitika litván vonulatáról. 1493 januárja és 1494. február 5-e közötti periódusról van szó, amikor egy időre szét-esik a lengyel–litván unió, és békeszerződést készítenek elő a két ország között. Az időszak további része 1495. február 15-ig terjed. Ekkor lépett Alekszandr litván nagyfejedelem házasságra III. Iván leányával, Jelenával. A házasság politikai szövetséget jelent, azaz Moszkva politikai győzelmének kiteljesedését Lengyelország felett. Ismét olyan körülmény jött létre, amikor pszichológiailag hatásos és politikai értelemben logikus egy új, kétfejű sasos pecsét használata. Az adott politikai szituációban III. Iván a litván nagyfejedelem előtt demonstrálta uralkodói hatalmát az új szimbólummal.

A modern historiográfiában – bár számos kritika elutasította már – még ma is él az a nézet, hogy az orosz kétfejű sas, mint címer, bizánci eredetű. A nézet kritikusai abból a konkrét tényből indulnak ki, hogy a bizánci kultúrában nem ismerték a heraldikát és címert, így tehát a kétfejű sas nem lehetett a bizánci császár címere. A kutatók előtt az is ismert volt, hogy a III. Iván pecsétjén látható kétfejű sas és a 15. századi Balkánon (Morei, Zéta, Albánia) elterjedt kétfejű sas ábrázolások között nagy a hasonlóság. Véleményünk szerint a hasonlóságra a kor szellemiségében kell keresni a magyarázatot. A korai reneszánsz irodalmi alkotásaiban fogant meg Itáliában, hogy a kétfejű sas a késői Római Birodalom címere volt. Ez a tisztán irodalmi fogantatású gondolat végül kiindulópontul szolgált ahhoz, hogy Luxemburgi Zsigmond a Német-római Birodalom császáráként a kétfejű sast választotta címeréül.

A hagyományos bizánci kultúra valóban nem ismerte a címert. A 14–15. század azonban már a hanyatlás és krízis időszaka Bizáncban. Külső hatásra új jelenségek honosodtak meg a birodalomban. A latinofil hatás a birodalom bukását közvetlenül megelőző periódusban lett domináns a kultúrában. A hatásnak két forrása volt, az egyik az olasz kultúra, a másik pedig a széteső birodalom romjain kialakult Latin Császárság.

A Balkánon a 15. században előforduló kétfejű sas ábrázolások latinofil orientáltságra és hatásra utalnak. Jóllehet a kétfejű sas nem volt a Bizánci Birodalom címere, de a 15. században mégis számos forrásban leírják, elterjedt a heraldikában, hogy a kétfejű sas a konstantinápolyi császár címere. A Konstantinápoly császára, Athén hercege illetve több más fantasztikus cím és rang a Latin Császárság hatására született meg. Birtokosaik méltóságneveiket a császárság bukása után is megtartották, sőt házasságkötéseknek köszönhetően a rangok és címek további családok méltóságnevei közé is bekerültek.

Az utolsó bizánci császárok, akik az ortodox és a római egyház uniójának pártján álltak, gyakran időztek Nyugat-Európában, és nekik és környezetüknek egyaránt be kellett tartaniuk a kor etikettjét, viselniük kellett a heraldikai szimbólumokat, amelyek valójában nem a Bizánci Birodalomból, hanem a Latin Császárság specifikus kultúrájából származtak. Konstantinápoly 1453-ban történt elfoglalása után a kormányzó elit latin kultúra iránt elkötelezett csoportja Nyugatra, elsősorban Itáliába emigrált. Ezekből a családokból származtak azok a személyek is, akik később Moszkva szolgálatába álltak.

A balkáni típusú kétfejű sas egy nagyon kritikus időpontban, Bizánc magas kultúrájának leáldozásakor, a különböző kulturális zónák találkozásának specifikus régiójában született meg. A balkáni kultúrákban elterjedt sasábrázolás mint típus Moszkvába nagy valószínűséggel a latinofil bizánci családok közvetítése útján került.

Jegyzetek

- ¹ Jelen cikk alapját az az előadás képezi, amely 2004. június 3-án hangzott el Moszkvában, az Oroszország Tudományos Akadémiája Oroszország Története Intézetében, a V. A. Kucskin vezette „Régi Rusz Története Központban”. Az előadás alapjául egy összetett, kulturológiai értelemben széles forrásbázisú kutatás szolgál. Ez alkalommal a következtetések tézisszerű összegzésére szorítkozunk.
- ² *Tatiscejev, B. N.*: Isztorija Rosszijaszkaja. I. Moskva, Leningrád, 1962. 356–357., 368–370.
- ³ *Karamzin, N. M.*: Isztorija goszudarsztva rosszijaszkogo. Moskva, 1989. (Az 1842. évi kiadás reprintje.) VI. 2. fejezet.
- ⁴ *Lakier, A. B.*: Russzkaja geraldika. 1–2. Szankt-Peterburg, 1855.
- ⁵ *Solovjev A. V.*: Les emblems héraldiques de Byzance et des slaves. Seminarium Kondakovianum. VII. Praha, 1935. 119–164.; *Soloviev, A.*: Istorijsa srpskog grba. Melbourne, 1958; *Alef, G.*: The Adaptation of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View. Speculum. Cambridge, Mass. 1966. vol. 41. 1.
- ⁶ *Kucskin, V. A.*: Velikoknyazseszkaja pecsaty s dvuglavim orlom gramoti 1497. g. Gerboved. Moskva, 1999.
- ⁷ *Szoboljeva, N. A.*: Szimvoli Russzkij goszudarsztvennosti. In: Voproszi isztorii, 1979/6.; Gerb Moskvi: K voproszu o proiszhosgyenii. In: Otyecsasztvennaja isztorija, 1997/3.; Proiszhoszenie pecsatyi 1497 goda: novie podhodi k issledovaniju. In: Otyecsasztvennaja isztorija, 2000/4.; Pecsaty 1497. goda – isztoriko-hudozsestvennij pamjatnik Moszkovskoj Ruszi. In: Trudi Insztituta rosszijaszkij isztorii RAN 1999–2000 gg. III. Moskva, 2002.
- ⁸ *Horoskevics, A. L.*: Szimvoli russzkij goszudarsztvennosztyi. Moskva, 1993; Gerb. In: Gerb i flag Rosszii X–XX. veka. Moskva, 1997.
- ⁹ *Vilimbahov, G. V.*: Pecsaty carja Ivana III. In: Moszkve 850 let. I. Moskva, 1996.
- ¹⁰ *Jurganov, A. L.*: Szimvol Russzkogo goszudarsztva i srednyevokovoje szoznanyie. In: Voproszi isztorii, 1997/8.
- ¹¹ A téma historiográfiájában megválaszolatlanul maradt kérdésekről lásd: *Agoston, M.*: Voszkovaja pecsaty Ivana III 1497. g. K isztocsnikovegyeniju problemi. In: Moszkovija: szpecifika razvityija. Russzisztikai könyvek XIII. Budapest, 2003.
- ¹² Szobranie goszudarsztvennih gramoti i dogovorov, hranjasesihszja v Goszudarsztvennoj kolegii inosztrannih gyel. I. Moskva, 1913.
- ¹³ *Szoboljeva, N. A.*: Russzkie pecsatyi. Moskva, 1997.
- ¹⁴ Russzkaja Nacionalnaja Biblioteka. Szentpétervár, F. 532 (OSZAG) op. 1. No. 58.
- ¹⁵ RGADA Otd. I. Rubr. II. No. 78 és 79.; Otd. IV. Rubr. IV. No. 12.
- ¹⁶ RGADA. GKE. Rosztov. No. 5/10542.
- ¹⁷ Venise. Bibl. St. Marc. Latini. Classe Xa. 174. P. 102.
- ¹⁸ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Russland I. Karton 17, Konvolut 1697, fol. 91.
- ¹⁹ Duhovnie i dogovornie gramoti velikih i udelnih knyazej. Szerk. *L. V. Cserepnin*. Moskva–Leningrád, 1950.
- ²⁰ *Janyin, V. L.*: Aktovie pecsatyi Drevnej Ruszi X–XV. vv. I. Pecsaty X– nacsala XIII v. Moskva, 1970; II. Novgorodszkije pecsatyi XIII–XV vv. Moskva, 1970; *Szoboljeva, N. A.*: Russzkie pecsatyi. Moskva, 1991.
- ²¹ A numizmatikához kötődő elemzésekhez a következő munkákat használtuk: *Oresnyikov, A. V.*: Russzkie moneti do 1457 g. Moskva, 1896; *Gajdukov, P. G.*: Mednie russzkie moneti XV – nacsala XVI. vv. Mo-szkva, 1933; *Mec, N. D.*: Moneti velikogo knyazsesztva Moszkovszkogo (1425–1462). In: Numizmaticseszkiy zbornik III. Moskva, 1974; *Fjodorov–Davidov, G. A.*: Moneti Moszkovszkij Ruszi. Moskva, 1981.
- ²² *Gumowski M.*: Handbuch der polnischen Siegelkunde. Graz, 1906; *Passe, O.*: Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1913. Dresden, 1909.
- ²³ *Lihacsev, N. P.*: Isztorija obrazovanyija rosszijaszkij goszudarsztvennoj pecsatyi. In: Birzsevie Vedomosztyi, 1915. május 15. 14843.
- ²⁴ *Horoskevics, A. L.*: Szimvoli russzkij goszudarsztvennosztyi.
- ²⁵ *Kucskin, V. A.*: Proiszhosgyenye russzkogo dvuglavogo orla. Moskva, 1999.
- ²⁶ Pamjatnyiki diplomaticseszkij sznosenyij Rosszii sz gyerzsavami inosztrannimi. I.; Diplomati-cseszkie sznosenyija sz imperiej Rimszkij (sz 1488 po 1594 g.). SzPb. 1851; Pamjatnyiki diplomaticseszkij sznosenyij Moszkovszkogo goszudarsztva sz Krimszkij i Nogaszskij ordami, i Turciej. Szerk. *G. E. Karpov*. In: Szbornik Imperatorszkogo Russzkogo isztoricseszskogo obszesztva. 41. SzPb. 1884; Pamjatnyiki diplomaticseszkij sznosenyij Moszkovszkogo goszudarsztva sz Polszko-Litovszkim goszudarsztvom. I. 1487–1533 gg. Szerk. *G. E. Karpov*. In: Szbornik Imperatorszkogo Russzkogo istoricseszskogo obszesztva. 35. SzPb. 1892.

AZ 1875-ÖS SZABAD KERESKEDELMI EGYEZMÉNY ÉS HATÁSA AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS ROMÁNIA KAPCSOLATAIRA

A 19. század utolsó harmada történeti szempontból nézve gyökeres változásokat hozott Közép- és Kelet-Európában. A korszakot tárgyaló, nagyobb lélegzetű szakmai művekben a politikai szempontok vizsgálata általában nagyobb hangsúlyt kap a társadalmi és gazdasági kérdéseknél. A térség általános gazdasági fejlődése azonban szorosan összefügg a politika és a társadalom mozgásaival, ezek egymásra gyakorolt hatásának megértése a térségben játszódó folyamatok jobb, összetettebb ábrázolásában segíthet. Az egyik vagy a másik ág túlzott kihangsúlyozása könnyen bizonyos klisékhez és előítéletekhez vezethet. A gazdaságtörténeti kutatásokban különleges pozíciót foglal el a külkereskedelem vizsgálata. Itt nemcsak a kereskedelmi forgalom ingadozásait érdemes megfigyelni két vagy esetleg több ország viszonylatában, hanem az aktuális kereskedelempolitikai felfogás változásait, valamint azt, milyen gazdasági vagy esetleg politikai indítékok vezérelték a kereskedelmi szerződések megkötését, vagy vezettek kereskedelmi konfliktusok kirobbanásához.

Az Osztrák–Magyar Monarchia Romániával 1875. június 22-én kötött vám- és kereskedelmi szerződése, amely egy évvel később, 1876-ban lépett életbe tíz év időtartamra, azok közé a kereskedelmi egyezmények közé sorolható, amelyek 1860-tól kezdődően a szabad kereskedelem biztosítása jegyében jöttek létre az európai országok között, s kölcsönös vámkedvezményeket, kereskedelmi és befektetési könnyítéseket biztosítottak. A szerződés megkötésének időpontja (1875) nemcsak politikai, de gazdasági értelemben is érdekesnek mutatkozik. Európában az 1873-as gazdasági válság következményei súlyos csapást mértek a gazdasági liberalizmusra, s ez idő tájt egyre inkább a protekcionista vámpolitika kerekedett felül és lett hangadó. Kelet- és Délkelet-Európa a „történelmi fáziskésés” leküzdésének fontos állomásához érkezett: a Török Birodalom jelentősen meggyengült, az önálló politikai és gazdasági akarat érvényesítésének igénye pedig egyre erősödött Románia, Szerbia, Bulgária esetében. A gazdasági kapcsolatok kiépítése nem csupán jelzésértékű volt, hanem politikai jelentőséggel is bírt.

A vám- és kereskedelmi egyezmény politikai háttere

Az 1870-es évek közepére az Osztrák–Magyar Monarchia kereskedelmi szerződést kötött a legtöbb nyugat-európai országgal, melyekkel rendezte és szabályozta kereskedelmi forgalmát nyugat és észak felé. Kelet és dél irányában – egy átalakuló térségben – viszont más volt a helyzet. Oroszország – mely hatalmas felvevőpiac lehetett volna – nem volt hajlandó engedményeket tenni kereskedelempolitikai téren a nyugati országoknak. Németországban Bismarck és utódai alatt központi kérdés volt az orosz kereskedelemhez való viszony. Mindenki áttörést várt Ferenc József 1874-es szentpétervári látogatásától. Sem ez, sem a következő kereskedelempolitikai tárgyalások (Szentpétervár, 1874, Bécs, 1875) nem hoztak érdemleges eredményt, csupán vámkezelési és forgalmi könnyítéseket sikerült elérni.¹ A hatalmas és olcsó orosz agrárexport (gabona és élőállat) nyomasztóan hatott viszont a még egyensúlyban lévő európai agrárpiacra. A nyíltan vállalt orosz politikai és gazdasági befolyás erősödése a Balkánon nyilvánvalóan ütközésbe került a többi nagyhatalom hasonló ambícióival.

Ausztria 1862. május 22-én huszonnyolc évnyi időtartamú, számára nagyon előnyös kereskedelmi szerződést kötött a Török Birodalommal, de ez az 1870-es évek közepére gyakorlatilag pusztán a tulajdonképpeni Törökország területére maradt érvényben. Románia és Szerbia mindinkább nem tekintették ezt a szerződést magukra nézve érvényesnek, és saját kereskedelmi kapcsolatokat próbáltak kiépíteni a többi európai állammal. A „gazdasági elismerést” az európai államok részéről hatásos eszköznek vélték a politikai elismerés eléréséhez. Mivel a Török Birodalom területe és befolyási övezete érdek-ütközőzónának számított a nagyhatalmak között, a gazdasági kérdések fontos részét képezték az ún. „keleti válságnak”, így a lezajló folyamatok vizsgálatát ennek fényében érdemes elvégezni.

Ausztria–Magyarország gazdasági politikájának alapja az úgynevezett gazdasági kiegyezés, az időről időre megkötendő vám- és kereskedelmi szövetség kérdése volt. A kiegyezési törvény szerint „a szövetség megkötése kölcsönös alku által történjék, oly módon, mint két egymástól jogilag független ország hasonló egyezkedései történnek”.² A birodalom két részének érdekei a legkritikább esetben estek egybe, a vám- és kereskedelmi szövetség tízévenként esedékes megújítását hosszú munkálatok előzték meg. A tárgyalásokon rendszerint jelen voltak a két fél szakminiszterei, a kereskedelmi, a pénzügyi, később a földművelésügyi és ipari miniszterek, továbbá a közös külügyminisztérium magas rangú tisztviselői, leggyakrabban a kereskedelempolitikai osztály főnöke.³ Az eltérő gazdasági szerkezetek és fejlettségi szintek egybehangolása nagy kompromisszumkészséget követelt a tárgyalóktól, ugyanakkor az eredményt a közvélemény többnyire nem tartotta kielégítőnek és lemondások sorozataként kezelte.

A kereskedelmi szerződések megkötése a külföldi országokkal a közös külügyminiszter feladata volt.⁴ Ebben a minisztériumon belül működő önálló kereskedelempolitikai osztály segített, mint ahogy abban is, hogy a két országos kormány különböző elképzeléseit egyesítsék egy közös, egységes szerződéstervezetben, amellyel fel lehet lépni a külföldi államokkal tárgyaló delegációnak. A szerződések csak akkor emelkedtek jogerőre, miután mindkét országgyűlés törvénybe iktatta azokat. A külfölddel kötendő kereskedelmi szerződések esetében azonban rendszerint oly mértékben jelentkeztek a két ország ellentétei, a magyar agrár- és az osztrák ipari érdekekből eredő különbségek, hogy azokat a vámkonferenciák szakemberei nem tudták áthidalni. Ilyenkor a külügyminiszter, esetleg az uralkodó elnökletével tartott minisztertanácsra hárult a feladat, hogy a feleket megegyezésre juttassa.⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia legfontosabb külkereskedelmi partnerével, Németországgal kötött szerződésének hosszú folyamata és komplexitása (1877–1881) illusztrálja a legjobban, milyen nehezen született meg egy-egy egyezmény, amelynek feltétele az ellentétes gazdasági érdekek összehangolása volt.

A dualista korszak kezdetén a Monarchia gazdaságpolitikájában Kelet irányában az osztrák gazdasági körök akarata és elképzelései érvényesültek leginkább, de egyáltalán nem teljes mértékben. A balkáni államokkal kötendő vámunióval kapcsolatos osztrák elképzelés például nem valósult meg, ámbar a szerződéses politika keretein belül jelentős előnyöket sikerült megszerezni a fejlett osztrák ipar számára.

A drinápolyi béke (1829) rendelkezései, a török monopólium megszüntetése mellett, a Duna teljes hosszának szabaddá tétele és a Fekete-tenger bekapcsolása az európai kereskedelmi életbe hatalmas lökést adott a dunai fejedelemségek és később Románia gazdaságának. A nagy számban megjelenő külföldi kereskedők élénk aktivitása és egymás közötti konkurenciája nyomán drasztikus árrendeződés következett be:

a román búza, a legfontosabb kiviteli cikk ára 1832–1850 között ötszörösére emelkedett – 28 lei/kg-ról 142 lei/kg-ra –, a forgalomba hozott árut pedig folyamatosan olcsóbban lehetett beszerezni. A gabonafélékkel bevetett területek nagysága 1830–1840 között tízszeresére nőtt.⁶ A fejedelemségek egész társadalmi struktúrája átalakult, újra nagy értéke lett a termőföldnek. Az állattenyésztés gazdasági súlya a legelők termőfölddé alakítása nyomán csökkent, és a második helyre szorult. A kereskedelem felértékelődött, az európai áramlatok gyorsan behatoltak a fejedelemségekbe, és az új vagyonosabb réteg kiszolgálásában és ízlésének formálásában fontos szerepet játszottak. Rövidesen a fontosabb európai államok mindegyike konzulátust nyitott: 1858-ban Ausztriának, Franciaországnak, Angliának, Görögországnak, Oroszországnak és Poroszországnak már voltak konzuljai Bukarestben, Iași-ban és Galați-ban. Szardínia Galați-ban tartott konzult, Hollandia és Belgium pedig Bukarestben.⁷ A konzulátusok segítségével az egyes országok jobban tudták érvényesíteni az érdekeiket, emellett a nagyvárosokban működő „kereskedelmi házak” túlnyomó többségben az ő állampolgáraik kezében voltak.

A Habsburg Birodalom az elsők között jelent meg az al-dunai térségben. A krími háború lehetőséget adott a Habsburg Birodalomnak a fejedelemségek katonai megszállására, így közelről is felismerhette a térség gazdasági és stratégiai jelentőségét. Számottevő kereskedelmi és politikai kapcsolatokat épített ki, diplomáciai eszközökkel eredményesen lépett fel a Duna-torkolat kisajátítására szőtt orosz tervek ellen az 1840-es évektől kezdve egészen az 1880-as évekig.⁸ Külön említést érdemel az a tény, hogy Ausztria kezdeményezésére 1866. december 15-én egy háromoldalú szerződés jött létre a Prut határfolyón való hajózásról Oroszország, Románia és Ausztria között. Ez volt az első alkalom, amikor Románia, bár török vazallus volt még, egyenrangú partnerként köthetett nemzetközi szerződést.⁹ A rohamosan növekedő, főleg dunai kereskedelmi forgalom miatt – melynek jeleként Galați és Brăila az 1840-es évek közepére szabadkikötői státust nyert – mindkét fél szükségesnek tartotta a rendezett, szabályozott gazdasági viszony kialakítását, nemcsak a már régóta létező gazdasági kapcsolatok élénkítésére való tekintettel, hanem a távlati célok elérésének első lépéseként is.

A szerződés megkötése

A szerződéskötés menete tulajdonképpen a szokásos utat követve zajlott le, azonban feltétlenül szükséges néhány különleges mozzanat kiemelése. Az a tény, hogy Románia a tárgyalások indításakor nem volt független, nemzetközi jogi kérdések sorát vetette föl. Bár Románia vámpolitikája sokszor nem követett határozott irányt, egyre önállóssodó képet mutatott. Alexandru Ioan Cuza fejedelem 1859. december 16-án szentesítette az első román vámtörvényt, amely a következő évben életbe lépett (a két referens Manolache C. Epureanu, Moldva és Constantin Steriad, Havasalföld volt). A felmerült pénzügyi nehézségek miatt a vámtarifák nagyon sűrűn módosultak (1862, 1864, 1866, 1867, 1868), így a kereskedelem szabad folyása ezáltal nem várt akadályokba ütközött. Először 1862-ben a 0,5 %-os értékvám szedése a tranzitforgalom után (a Török Birodalommal kötött szerződésben nem szerepelt), utána 1866-ban, a kormányváltást követően a beviteli vámok 5%-ról 7,5%-ra emelése, valamint a 0,5%-os községi pótlék bevezetése okozott nehézséget a kereskedőknek. Visszaélésekre adott lehetőséget az újonnan bevezetett gyakorlat, miszerint ha a vámhivatalnok túl alacsonynak találta a számlán feltüntetett áruértéket, külön érték-megállapítási joggal rendelkezett, nagy

értékű tárgyaknál a piaci ár 10%-át, kisebb értékű tárgyaknál a 20%-át véve alapul. A vámhivatalnok a helyszínen önállóan dönthetett, melyik árut milyen sávba sorol. Ugyanebben az évben állították le a vegyészeti cikkek, festékek, a közönséges borok, a dohány és az ecet importját.¹⁰ További akadályokként jelentkeztek a különböző címenként kért kisebb-nagyobb összegek – mint a pátensváltás, a külön vagyongkimutatás a határnál, a községi adó többszöri követelése –, melyek nehezítették a kereskedést Romániában. Nyilvánvalóan itt tudatos politikáról van szó: a sok akadály felállításával, melyek bár elsősorban a Török Birodalom ellen irányultak, Románia vám- és kereskedelmi szerződés megkötésére akarta rávenni a külföldi államokat.

1868–1869-ben sok beadvány és panasz érkezett Erdélyből Gorove István akkori magyar kereskedelmi miniszterhez, hogy mielőbb intézkedjen a kereskedelmi viszonyok szerződéses rendezéséről román viszonylatban, mert egyre több kiemelkedő üzlet került veszélybe az erős konkurencia miatt. Arra a magyar kérdésre, hogy lehetséges-e szerződéses viszonyba lépni a szomszédos fejedelemséggel, az osztrák kereskedelmi minisztérium válaszolt. Álláspontja szerint a Török Birodalom érdekei nem sérülnek meg egy szerződés kötése esetén, mivel a drinápolyi békében a Porta határozottan kimondta, hogy Moldva és Havasalföld belső ügyeit autonóm módon kezelheti, márpedig a vámügy annyira összefügg a pénzüggel és a közgazdasági ügyekkel, hogy ezt belügynek kell tekinteni. Egyébként pedig Ausztria már kötött egy precedensértékű szerződést egy török fennhatóság alatt álló állammal: Tunisszal, és akkor már érvényben volt a két fél között egy szökevények kiadatásáról szóló, valamint egy postaszerződés. Oroszország pedig konzuli szerződést kötött a fejedelemségekkel.¹¹ Ez lett a közös külügyminisztérium álláspontja is, s az angol és a francia aggályok dacára a minisztériumnak diplomáciai úton – felhasználva a krími háborút lezáró párizsi béke rendelkezéseit – sikerült maga mellé állítani Oroszországot és Németországot.

A községi adó ügye miatt – amelyhez Románia ragaszkodott, sőt az értékvám 2%-ára akarta növelni – a közeledés azonban megtorpant. A magyar szakminisztérium több jelentése és Gorove István közbenjárása nyomán a közös külügyminisztérium ígéretet tett, hogy az erőfeszítések folytatódni fognak. Nyomatékosításként a magyar kormány országos véleményezést kért a kereskedelmi és iparkamaráktól,¹² valamint az érdekelt gazdasági és ipari egyletektől. Bár az ipari-mezőgazdasági körök harca érződött a véleményezések során,¹³ döntő többségben pozitívnak és kíváncsinak tartották a szerződéskötés gondolatát. A beérkezett anyagokból a kormány összeállította a tárgyalás alapját képező elvcsomagot, amelyet érvényesíteni kívánt. A magyar elképzelések akkor teljes mértékben bekerültek a közös tárgyalási alapba, és a közös egyeztetés az osztrák féllel sem hozott meglepő fordulatot. A tervek szerint nem feltétlenül kívántak vámmentességet biztosítani a román gabonának, ezt a kedvezményt csak abban az esetben szándékoztak megadni, ha megfelelő ellenkedvezményeket kapnak Romániától, főleg az erdélyi ipari termékek számára. A román belső politikai válság miatt azonban a tényleges tárgyalások elmaradtak.

1873-ban Andrássy Gyula külügyminiszter ügyes diplomáciai húzással – különleges státusba helyezte a román ügyvivő diplomatát Bécsben – siettetve a román kormány közeledését a Monarchiához, valamint meggyőzte az orosz és a német diplomáciát álláspontja helyességéről. 1874 közepétől felgyorsultak az események, megszületett az új román vámtörvény (*Legea generală a vânilor*), amely a tervek szerint a következő év január 1-jével lépett volna életbe.¹⁴ A törvényhez tartozó általános vámtarifákat csak 1875 februárjában véglegesítették, a parlament pedig áprilisban szentesítette. A törvény általános rendelkezései és a drasztikusan emelt importvámok – a pro-

tekcionista vámpolitika első jelei – nyomásgyakorlásként értékelhetők.¹⁵ A román külügyminiszter viszont külön hangsúlyozta, hogy a törvény csak azok az államok ellen irányul, melyek nem fognak kereskedelmi szerződést kötni Romániával. Mindazon államoknak, amelyek hajlandók kereskedelmi szerződést kötni, készségesen nyújtának vámkedvezményeket, s így csak az illető állam szándékától függ, akarnak-e előnyös helyzetbe jutni, avagy a terheesebb vámtörvény következményeit választják.¹⁵

Az osztrák–magyar külügyminisztériumba 1874 júniusában eljuttatott román szerződéstervezet véleményezése a két kormány részéről egy hónap múlva megkezdődött. A magyar és az osztrák fél között markáns nézetkülönbségek léptek fel, főleg a gabona vámmentessége tárgyában: az 1873-as rossz termés miatt a magyar kormány ideiglenes vámmentességet biztosított a gabonák behozatalára, azonban az 1874-es jó termés után ezt meg akarta szüntetni. Az osztrák kormány nem emelt kifogást a gabona vámmentességével szemben, a magyar kormány tagjai a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter kivételével azonban nem találták megfelelőnek a kilátásba helyezett ipari ellentételezést, és vissza akarták állítani a gabonavámokat. 1875 elején a külügyminisztérium újabb javaslatot dolgozott ki, ennek megvitatására a két kormány küldöttsége tanácskozásokat tartott (1875. január 26–28. és február 16–19.). A bécsi tanácskozás eredményeként a magyar delegáció elmozdult addigi merev álláspontjáról. Márciusban a kialakított közös osztrák–magyar álláspontot és a Monarchia által kívánt, a román vámtörvényben és -tarifában végrehajtandó módosítások listáját bemutatták George Costaforu ügyvivőnek. Az ügy a továbbiakban azzal bonyolódott, hogy Magyarországon kormányváltás történt, 1875. március 2-án Bittó István helyett báró Wenkheim Béla lett a miniszterelnök. Az új kabinet felül akarta vizsgálni az addigi eredményeket, ráadásul Tisza Kálmán pozíciójának erősödése¹⁶ és az osztrák–magyar vám- és kereskedelmi unió meghosszabbításának közeledte kis híján meghiúsította az előrehaladott tárgyalások befejezését. Végül 1875. június 22-én Bécsben került sor a szerződés ünnepélyes aláírására. Costaforu kijelentette, hogy a megállapodás megkötése I. Károly addigi kormányzásának legnagyobb fegyverténye.¹⁷ (A szerződés 1876. július 1-jén lépett érvénybe, az 1876:XIX. törvényként szerepel a magyar törvénytárban.)

A szerződés tartalma és hatása

A szerződés ratifikációja a három parlamentben (magyar, román és osztrák) sok akadályba ütközött, és mindhárom esetben élénk vitát váltott ki. Mindkét aláíró fél elvileg a legnagyobb kedvezményben részesülő ország státusát élvezte a 6. § értelmében. Ausztria–Magyarország viszont megtarthatta azt a jogot, hogy a jövőben szabadon emelhesse export-import tarifáit más országok viszonylatában, ezáltal érintve a román behozatali tarifát is. Ez a kizárólagos kétoldalú tarifarendezés teljes elvetésével járt, és voltaképpen csak a Monarchiának maradt meg az önálló vámpolitika kialakításának lehetősége. A gabona, olaj (közönséges és finomított), építkezési fa, vasérc, szén, könyvek, gőz és mindenféle mezőgazdasági és ipari gépek, szerszámok és vegyi áru vámmentesen kerülhettek Romániába, a szerződés B mellékletében feltüntetett cikkek specifikus vám alá estek (amely szintén nem módosítható), a többi cikk 7%-os érték-vám (ad valorem) alá esett a 9. § értelmében. A specifikus vámok mértéke okozta a legnagyobb vihart Romániában, mivel nagyon alacsonyak voltak az 1875. júliusi román tarifákhoz képest (1. táblázat).¹⁸

1. táblázat
100 kg áru vámja frankban

Áru megnevezése	A szerződés szerint	1875. évi román vámtarifa	Osztrák–Magyar vámtarifa
Finomított cukor	20	30	65,75
Feldolgozott viasz	55	84	40
Sztearin gyertyák	25	30	26,5
Közönséges papír	8	10–20	vámmentes
Más papír	19	28	5–30
Közönséges gyapjúáru	30	36	20,5
Posztó	58	84	75
Közönséges pamut	20	25	80
Félig finom pamut	25	54	80
Finom pamut	45	68	150
Legfinomabb pamut	90	144	300
Közönséges bőr	40	60	15
Finom bőr	70	80–320	37,5
Közönséges bőráru	45	70–140	30
Finom bőráru	90	224	52,5
Legközönségesebb famunkák	2	6	vámmentes
Közönséges famunkák	5	6	3,75
Finom famunkák	9	24	7,5
Legfinomabb famunkák	50	84	30
Préselt, öntött üveg	20	24	20
Köszörült, festett üveg	50	64	30

A szerződéshez csatolt pótokmány fontos rendelkezéseket tartalmazott mind-egyik fél számára. Egyrészt az egyezmény tartamára kizárólagos vámmentességet biztosított a román gabona részére – más állam nem részesülhetett ilyen jellegű kedvezményben –, az élő állatok után pedig csak olyan mértékben kellett vámot fizetni, ahogy az akkori legnagyobb vásárló, Németország vámostalta a közös határnál a Monarchiából importált állatokat. A Monarchiában termelt bor további engedményeket kapott, ha a közvetlen határon keresztül érkezett, vagy a Dunán. Az érték után 7% helyett 5,5%-ot kellett fizetni, így a kevésbé értékes erdélyi bor kedvezőbb elbírálás alá esett. A liszt és liszttermékek vámmentességet élveztek. A tranzitvám megszűnt. A községi adók megmaradtak, de olyan termékek után nem lehetett szedni, amelyeket Romániában nem gyártottak, illetve nem termeltek (22. és 23. §). A korábban megadott községi adójogot nem lehetett visszavonni, ha a község ezt korábban megkapta – akkor sem, ha már nem készült olyan típusú áru az országban –, de a megállapított összeg nem lehetett magasabb a román törvényekben előírtvámszövegnél.

A vám- és a községi adóügy rendezése mellett a zsidókat érintő tilalmak részletezése is a pótokmányba került. A szerződés első cikkelye mindkét aláíró ország állampolgárai számára biztosította a szabad kereskedelem, iparüzés és letelepedés jogát. Ugyanitt magyarázat nélkül szerepel, hogy a szerződés nem kívánja megváltoz-

atni Romániában „az ingatlan mezei birtok megszerzését és birtoklását tiltó törvényeket és rendeleteket”. A román kormány jelezte, hogy ezeket a jogokat nem áll módjában garantálni az izraelita felekezetű osztrák–magyar állampolgárok számára, mivel a Romániában lakó izraeliták sem voltak egyenjogúak a többi román állampolgárral.¹⁹

A kedvezmények hosszú sora miatt Romániában sok bírálata érte a szerződést. Ellenzői főleg a Liberális Párt politikusai: Ion Brătianu, Mihail Kogălniceanu, Dionisie Pop Marțian, Petre Aurelian stb. voltak, sőt Károly fejedelem sem volt megelégedve az elért feltételekkel.²⁰ A szerződés pártolói leginkább a hatalmas földbirtokokkal rendelkezők köréből kerültek ki, illetve néhány szabad kereskedelmet pártoló értelmiségi és politikus, elsősorban a később megalakuló Konzervatív Párt soraiból (Titu Maiorescu, Ion Ghica, Nicolae Suțu, Alexandru Moruzi stb.). A soraikban találjuk Mihai Eminescut is, a román nemzeti költőt, aki politikai publicisztikájában úgy vélekedett, hogy „az egyezmény teljes mértékben megfelel a mi kereskedelmi érdekeinknek”, a politikai nyereséget pedig felbecsülhetetlen értékűnek tartotta. A szerződés ellenzőit az önzők táborába sorolja, akik nem képesek mérlegelni a nagy előrelépés jelentőségét.²¹ Az egyezmény parlamenti ratifikálása után utolsó lehetőségként sokan követelték a fejedelemtől az egyezmény szentesítésének megtagadását. Tiltakozásul a román gazdasági érdek teljes feladása ellen, 1876. május 21-én az ellenzéki lapok gyászkerettel jelentek meg.

Magyarországon a szerződés megszületése szintén megosztotta a politikát és a közvéleményt. Támogatói egyrészt a kisiparosok, kereskedők köréből kerültek ki, akik új lehetőséget láttak a szerződésben, és gyors anyagi boldogulásukat remélték. Főképp a szesz- és malomiparban dolgozókról van szó – mert sokkal olcsóbbá vált a kukorica és a búza beszerzése, és így csökkentek a termelési költségek –, valamint a textil- és a bőriparban érdekeltekről. Ellenzői táborában a földbirtokosok, a magyar agráriusok képviselői foglaltak helyet. Az egyezmény hatása kereskedelmi szempontból legjobban azokkal a számsorokkal szemléltethető, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia közötti kereskedelem volumenét illusztrálják. A legtöbb ilyen jellegű felmérést az egyezmény hatályának lejártá idején készítettek a felek (2. táblázat).²²

Az Osztrák–Magyar Monarchia piacának súlya és jelentősége mellett – a saját kereskedelmén belül – érdemes a romániai kereskedelem néhány jellegzetes aspektusára is rámutatni. A szerződés megkötésével a Monarchia Románia első számú külkereskedelmi partnere lett, áru domináns szerepet játszottak az ország piacain. A statisztika szerint kimutatott 6,5–7%-os részesedés az osztrák–magyar összkivitelből elsőre nem tűnik jelentős aránynak. Ha figyelembe vesszük viszont, hogy a magyar ipari export több mint 15%-a Romániába irányult a szerződés következtében, már realisabb képet kapunk a jelentőségéről. Az egyezmény időtartamára tehetjük az erdélyi ipar utolsó nagy fellendülését a 19. században. Az Erdélyben készült iparcikkeknek közel a fele a szomszédos állam piacán talált vevőre, a kereskedelem majdnem olyan virágzásnak indult, mint a tetőpontnak számító 1830–50-es években.²³ Az egyezmény hatására rövidesen háromszorosára nőtt a Monarchia és Románia közötti kereskedelmi forgalom. Ennek a hirtelen növekedésnek is köszönhető, hogy a közúthálózat fejlesztése mellett néhány éven belül a két ország között a vasúti kapcsolat is létrejött (Brasó–Tömös vonal kiépítése).

2. táblázat

Románia kivitele és behozatala az Osztrák–Magyar Monarchiával folytatott kereskedelem során az egyezmény megkötése előtt és után (millió frankban)

Év	Kivitel	Behozatal
1871	49,7	36,9
1872	81,7	38,7
1873	68,8	39,3
1874	55,5	48,3
1875	38,7	40,2
1876	73,8	78,9
1877	90,1	179,8
1878	67,3	168
1879	68,9	124
1880	82,9	126

Politikai szempontból Románia tekintélye emelkedett, a megkötött egyezményt alapul véve hamarosan hasonló szerződések születtek (Oroszországgal és Olaszországgal). A függetlenség közeli elnyerésével Románia fejlődésének újabb fázisába lépett, és egyre fontosabb lett számára gazdasági kilátásainak javítása. Magyarország Délkelet-Erdély és Székelyföld gyors gazdasági felemelkedését, az aggasztó méretű székely kivándorlás lelassítását, a megszerzett piaci pozíciók megőrzését, a balkáni országok piacára való könnyebb bejutását várta a szerződéstől. Magyarország reményei csupán részben váltak valóra: a székely idénymunkások száma nem csökkent, a balkáni piacok megszerzése ideiglenesnek bizonyult. Ausztria ipara a szerződéssel késleltetni és tompítani tudta a többi iparilag fejlettebb nyugat-európai állammal – elsősorban Angliával és Németországgal – folytatott versengés kedvezőtlen kimenetelét. Amikor ezt már nem tudta megtenni, a magyar ipar termékeivel versenyzett. A gazdaságpolitikában lezajlott szemléletváltozás – a protekcionizmus felé való fordulás – és nem utolsósorban a politikai változások elég hamar, már 1879-től gyökeresen megváltoztatták a kereskedelmi és vámviszonyokat.

Jegyzetek

¹ *Matlekovits Sándor*: Az Osztrák–Magyar Monarchia vámpolitikája 1850-től napjainkig. Budapest, 1877. 133.

² 1867: XII. tc. 61. §.

³ *Somogyi Éva*: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában (A közös minisztertanács 1967–1906). Budapest, 1996. 172.

⁴ 1867: XII. tc. 61. §.

⁵ *Somogyi Éva*: i. m. 175.

⁶ *Enciclopedia României*. IV. Bucuresti, 1940. 461.

⁷ Uo. 464.

⁸ *Palotás Emil*: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg Monarchia diplomáciájában. 1856–1883. Budapest, 1984.

⁹ *Palotás Emil*: i. m. 93.

¹⁰ *Enciclopedia României*. IV. 436.

¹¹ *Matlekovits Sándor*: i. m. 138.

¹² *Kereskedelmi és Ipar Kamarák Története*. Budapest, 1896.

¹³ Az egyik legismertebb ellenzője gróf Mikó Imre, a kolozsvári Erdélyi Gazdasági Egylet elnöke volt, a

soproni Kereskedelmi és Iparkamara a nyugati exportját féltette a szerződés miatt.

¹⁴ Enciclopedia României. IV. 438.

¹⁵ *Matlekovits Sándor*: i. m. 141.

¹⁶ Tisza Kálmánnak még ellenzéki korában egyik követelése a magyar önálló vámterület kialakítása volt.

¹⁷ *Ioan Moga*: Războiul vamal dintre Austro-Ungaria și România în lumina intereselor economice ale Transilvaniei. București, 1938. 504.

¹⁸ *Matlekovits Sándor*: i. m. 147–149.

¹⁹ Lásd az 1866. évi román alkotmány 7. §-át. *Victor Jinga*: Probleme fundamentale ale Transilvaniei. 1944, reprint Brașov, 1995.

²⁰ *Memoriile Regelui Carol I al României*. VIII. 3–6.

²¹ Muzeul Literaturii Române: Mihai Eminescu Opere IX. Publicistica 1870–1877, București, 1980. A kereskedelmi egyezményről 1876. július 23-án írt „Convențiunea de comerț” (A kereskedelmi egyezmény) címmel, illetve annak fontosságáról publikálta a *Timpul* (Idő) hasábjain.

²² A kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara véleményes jelentése a Romániával kötött 1876.-iki kereskedelmi szerződés felett. Kolozsvár, 1885. 4.

²³ *Miskolczi Ambrus*: A brassói román levantei kereskedő polgárság kelet–nyugati közvetítő szerepe (1780–1860). Budapest, 1987. és *Hilde Mureșan*: Cu privire la comerțul local în Transilvania în a doua jumătate a sec. XIX.-lea. In: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj. 1972.

A MAGYAR–SPANYOL DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK NÉHÁNY KÉNYES KÉRDÉSE CARLOS ARCOS Y CUADRA BUDAPESTI SPANYOL ÜGYVIVŐ DIPLOMÁCIAI LEVELEZÉSÉBEN

A magyar–spanyol diplomáciai kapcsolatok sok fordulatot megért történetéből is kiemelkedik az az időszak, amely a spanyol tábornokok egy csoportja, valamint a velük kapcsolatban álló politikai erők 1936. július 18-i felkelésétől a Franco-kormányzat 1938. január 13-i magyar elismeréséig tartott. E valamivel több mint másfél év kétoldalú kapcsolatairól a magyar és a spanyol levéltárak iratai alapján meglehetősen részletes képet lehet rajzolni. Ezek a kapcsolatok az említett időszakban nemzetközi jogi értelemben meglehetősen aszimmetrikusak. Magyarország ebben az időben formálisan a spanyol köztársaság Madridban, majd Valenciában székelő kormányával állt diplomáciai kapcsolatban, de ez a polgárháború kezdete óta szünetelt. Ám az 1936 ősze óta Burgosban berendezkedett Franco-kormányzat mellett sem volt magyar képviselő, noha Horthy kormányzó és kormánya kezdettől nem rejtette véka alá, hogy Franco tábornokkal rokonszenvez. Ennek a vonakodásnak több oka volt. Egyrészt a köztársasági területen magyar nagyvállalatoknak több jelentős érdekeltsége volt, amelyeket a nyílt elismerés veszélyeztethetett. Másrészt az iratokból kiviláglik, hogy a magyar kormányzat akkor még fél szemmel Nagy-Britannia álláspontjára is figyelt, amely hivatalosan nem létesített kapcsolatot Burgossal (noha 1937 novemberétől Franco mellett Sir Robert Hodgson személyében brit „kereskedelmi megbízott” működött, gyakorlatilag követi feladatokkal megbízva). Harmadrészt: a felkelők Államigazgatási Juntája (Junta Técnica de Estado) egyelőre ideiglenességet sugalló, kizárólag katonai vezetőkkel álló, homályos munkamegosztású testület volt, amelyet a nemzetközi diplomáciai ceremóniell szabályai keretében nem nagyon lehetett hova tenni.

A budapesti spanyol követség Eötvös utcai székházában viszont folyamatos volt a munka. A követséget 1935 óta – eredetileg a köztársasági kormányzat megbízásából – Carlos Arcos y Cuadra ügyvivő, Bailén grófja vezette, aki a felkelés első pillanatától egyértelműen Franco, majd októbertől tábornoki juntája mellett tette le a garast. A gyakorlott karrierdiplomata nem sajnálta a fáradságot, hogy a magyar kormányt rábírja a burgosi Államigazgatási Junta elismerésére. A magyar külügyminisztérium, sőt személyesen Horthy kormányzó is sokféleképpen kifejezte rokonszenvét az ügyvivő iránt, ám másfél éven át kitért az elismerés elől. Erről az állásponton csak az 1938. január 10-én, Budapesten kezdődött olasz–osztrák–magyar külügyminiszteri értekezlet tárgyalásai során, olasz nyomásra mozdult el.¹ Mindazonáltal a magyar kormány ezután sem siette el képviselőjének a hivatalos kinevezését; megvárta vele Franco tábornok első „valódi” kormányának 1938. január 31-i megalakulását.

Ez alkalommal mégsem a „nagy” diplomácia irataiból kívánok fölillantani néhányat, inkább egy kevésbé ismert mellékszálát bontanék ki. Mint ismeretes, a Franco-diktatúra alapvető eszköztárából hiányzott a faji alapú antiszemitizmus. Ha a faj fogalmát használták is, ezen nem elsősorban vérségi kapcsolatot, hanem a multietnikus „spanyolság” (Hispanidad) világméretű történelmi-spirituális összetartozását értették. Ennek dacára a felkelők táborában az antiszemitizmus létezett és hatott. Tragikomikus mozzanatként maga az arisztokrata Arcos y Cuadra két alkalommal is kényes helyzetbe került emiatt. Első ízben, közvetlenül a nagy sikerként elkönyvelt magyar elismerés után, kis híján botrányt okozott azzal, hogy óvatosan opponálta a

zsidó ősöktől származó, de korábban áttért Wodianer Andor ügyvivői kinevezését. Másodízben csaknem maga vált a spanyol elhárítás gyanújának áldozatává, amikor spanyol belügyi elhárító szervek kezdeményezésére akarták felelősségre vonni. A vád tárgya az volt, hogy a budapesti követség zsidót foglalkoztat, illetve vízumokat állít ki – történetesen éppen a Franco-kormányzat országrészebe szállításokat bonyolító – zsidó kereskedők számára a felkelők birtokolta területre. Nagy szerencséjére az ügy régi kollégáján és barátján, Miguel Ángel de Muguiro de Muguirón, a külügyminisztérium politikai főosztályának akkori vezetőjén, vagyis a hagyomány szerint a miniszter állandó helyettesén (később, 1938 tavasza és 1944 júniusa között Spanyolország budapesti követén) keresztül bonyolódott; ő pedig baráti magánlevélben figyelmeztette: ezekkel a szervekkel kapcsolatban nem célszerű a válaszában használt hetyke, visszutasító modorban levelezni...

A továbbiakban beszéljenek inkább a spanyol külügyminisztérium levéltárának dokumentumai.

1.

José Gallart y Girbel római spanyol követ² távirata Franco generalisszimusz Államfői Titkárságának

Róma, 1938. január 13.

Az alábbi távirat jött Budapestről a Bailén grófja [Arcos y Cuadra – H. I.] birtokában lévő rejtjelzéssel. „Kérem, küldjék tovább a következő bizalmas táviratot. Híreim vannak arról, hogy Magyarország Salamancába³ Wodianer urat készül kinevezni ügyvivőnek. Ez az úr mindmáig a vörös kormánynál volt akkreditálva.⁴ Tájékoztatnom kell továbbá Nagyméltóságodat, hogy bár a jelölt kikeresztelkedett, de zsidó, s noha semmit sem lehet felhozni ellene, és intelligens, aktív hivatalnoknak vélem, talán sugallani lehetne az itteni kormánynak, hogy egy másik személy a mostani körülmények között alkalmasabb lenne.”

Tájékoztatás végett ezt közlöm Méltóságoddal.

Gallart

Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE), Legajo R 1051. Exp. 2. Sz. n. 1938.

2.

Az Államfői Titkárság választávirata Arcos y Cuadra budapesti ügyvivőnek

Salamanca, 1938. január 14.

Kérem, sugallja a magyar kormánynak, hogy előnyös lenne, ha kinevezése salamancai képviselőjének a posztjára olyan személyre esne, aki korábbi faji hovatartozásának ellenmotívumai okán a Nemzeti Spanyolország ellenségeivel való akárcsak távoli kapcsolatokkal sem vádolható. Javaslatát alátámasztásához hivatkozzék a közvélemény természetes gyanakvására.

Sangróniz⁵

AMAE, Legajo R 1051, Exp. 2. 13/1938.

3.

A római spanyol követ továbbítja Arcos y Cuadra újabb táviratát

Róma, 1938. január 14.

Budapestről érkezett távirat: „Míthogy számomra ez igen kényes lenne, kérem, hogy a javaslatot Magyarország párizsi, római vagy berlini képviselőjének tegyék. Táviratozzák meg, ha egyetértének.”⁶

Gallart

AMAE, Legajo R 1051, Exp. 2. 14/1938.

4.

Az Államfői Kabinetiroda rájegyzése Arcos y Cuadra táviratára

Közljék [Arcos y Cuadrával – H. I.], hogy megtanácskoztuk a dolgot az Államfővel, és megadjuk a placetet Wodianer úrnak.

AMAE, Legajo R 1051. Exp. 2. D. n. 1938.

5.

Miraflores örgróf, lisszaboni spanyol követ jelentése a spanyol külügyminisztérium külkapcsolatokért felelős államtitkárának

Lisszabon,

1938. február 2.

A Magyarország általi hivatalos
elismerés

Bátorkodom megerősíteni Nagyméltóságodnak mai 74. sz. táviratomat, amelyben arról számoltam be, hogy meglátogatott Magyarország e fővárosban akkreditált ügyvivője [Wodianer – H. I.]. Átnyújtott nekem egy jegyzéket, amelynek a másolatát mellékelten felterjesztem Nagyméltóságod kezéhez, s amelyben kinyilvánítják kormányának döntését, hogy Spanyolország törvényes kormányaként ismeri el a Franco tábornok Öexcellenciája által vezetett kormányt.

Egyidejűleg Wodianer úr ismét megkért engem, hogy amikor majd placetért folyamodnak annak a személynek, akit a Nemzeti Kormány budapesti képviselőjévé jelöl ki, ez rajta keresztül történjék, amint ezt már bátorkodtam közölni Nagyméltóságoddal tegnapi, 70. sz. táviratomban.

Marqués de Miraflores⁷

AMAE, Legajo R 1051. Exp. 2. 22/1938.

6.

Arcos y Cuadra követ levele Miguel Ángel de Muguirónak, a spanyol külügyminisztérium Politikai Főosztálya vezetőjének⁸

Budapest, 1938. február 4.

Don Miguel Ángel de Muguíro úr Ókegyelmességének

Kedves Miguel Ángel, most vettem kézhez január 22-i leveledet, a Belbiztonsági Igazgatóságtól érkezett, az itteni képviselő Titkárságára vonatkozó, „Bízalmas feljegyzéssel” együtt. Erre azonnal kívánok válaszolni, paragrafusról paragrafusra, pont-ról pontra.

„*Spanyolország budapesti képviselőjének Titkársága zsidó*”.⁹ – Ha Titkárságról van szó, ilyen itt nem létezik. Van a követségi és konzulátusi Iroda. Egyébiránt egy titkárság vagy iroda nem lehet zsidó, se kálvinista, se mohamedán. Amennyiben a titkárnőről van szó, el kell mondanom Neked, hogy az egyetlen személy, aki ebben az irodában mellettem dolgozik, Elisabeth de Tourné asszony, egy özvegy, aki született magyar és férje után francia. Ő húsz éve szolgál itt, az első konzulátus óta, később pedig a követségen. Apostoli római katolikus vallású, egyébként pedig olyan személy, akinek a szolgálataihoz illő jutalmazását megfelelő szituációban kérelmezni fogom. E mellett a hölgy mellett sem a szakácsnő, sem a portás, sem a takarítónő – ennyiből áll a követség alacsonyabb beosztású személyzete – nem zsidó. Ezek szerint az a mondat, hogy „a Nemzeti Spanyolország budapesti képviselőjének Titkársága zsidó”, tökéletesen hamis, hacsak valaki, aki ezt a hazugságot lanszírozta, nem engem akar zsidónak mondani, amit felettébb nehéz lenne bizonyítani.

„*Emiatt (ti. a Nemzeti Spanyolország budapesti Titkársága) útlevelekre vízumokat bocsát ki a felszabadított övezetbe való belépésre zsidóknak és más nemzetiségűeknek, akik ezt budapesti képviselőtinktől kéri.*” – Ez ugyanolyan hamis, mint az első mondat. Teljes listám van a) azokról a vízumokról, amelyeket nem spanyol személyek útleveleihez állítottunk ki a felszabadított Spanyolországba való belépésre; b) ugyanígy a spanyol útlevelekről, illetve ezek meghosszabbításáról, amelyeket én adtam ki és írtam alá 1936. július 19-e óta. E levél függelékében elküldöm Neked ezeknek az útleveleknek és vízumoknak a jegyzékét, a személyeket illető összes részletekkel. Attól eltekintve, hogy (amennyire én ismerem) semmiféle utasítás nem létezik, amely előírná, hogy ilyen vagy olyan vallású személyeknek nem adhatunk ki útlevelet vagy vízumot, a mellékelt listán összesen két zsidó személy található. Emellett mindig szem előtt tartottam (és ezt jelentéseim másolataival tudom igazolni), hogy minden esetben, amikor az útlevelek kibocsátásával kapcsolatban bármi kétely merült föl bennem, erről előljáróimmal tanácskoztam. [Itt több jelentésének a hosszabb felsorolása következik. – H. I.]...

Minden, abszolúte minden más esetben sem adtam ki egyetlen útlevelet vagy meghosszabbítást sem anélkül, hogy meggyőződtem volna róla, ki az, akinek adom. Huszonhárom éve szolgálom a karban, és nem tudom másként minősíteni ezt a mondatot, mint üres frázisnak.

„*A Generalisszimusz magyarországi képviselője nem vesz tudomást ezekről a részletekről, és fenntartás nélkül aláír.*” – Ezt igen súlyos vádnak tekintem. „Könnyű megállapítani, hogy útlevelek kerültek olyan magyar állampolgárok birtokába, akik zsidók.” – Amint mondom Neked, valamennyi magyar állampolgároknak kiadott vízum között kettő volt, amelyet zsidó vallásúak kaptak. De ismétlem, nem kaptam olyan rendelkezést, amely ezt tiltaná.

„...mert a szóban forgó ország (Magyarország) hivatalosan katolikus vallású.” – Ez is tévedés, nyilvánvaló tudatlanság terméke, mivel Magyarországon nincs hivatalos vallás, ebben az országban engedélyeznek és tiszteletben tartanak minden vallást. Kezdjük azzal, hogy maga az államfő, Horthy tengernagy is kálvinista.

„Szem előtt kell tartania, hogy a magyar az egyetlen útlevel, ahol szerepel a vallás.” – Nem tudom, pontos-e ez, de jól emlékszem rá, hogy a skandináv országokban minden hivatalos okmányban szerepelnie kell az érdekelt vallásának. Ami azt illeti, hogy „*egyedül az útlevelében a »protestáns« megjelölés szerepel*”. Irodánk ezt nem tudja elkerülni, sem megváltoztatni, mivel ez hivatalos bejegyzés egy hatósági, egyetlen hivatalban, a belügyminisztériumban kiállított okmányban, és nem áll módjában kételkedni benne.

„*Helyénvaló lenne részletesen megvizsgálni a Spanyolországba való belépésre jogosító, Budapesten kiállított okmányokat.*” – A követség és a konzulátus által kiállított vízumok listáján minden adat szerepel a dicsőséges nemzeti mozgalom kezdetétől, amelyek segítségével mindez *részletesen megvizsgálható*, amit nagyon kíváncsún tartok.

„*Megállapítható, hogy amikor a jelzett Titkárságnak (vagyis ennek a követségnek) nem áll módjában kiadni a vízumot, az érdekelteket Lisszabonba küldi, és ezen a helyen kellő ismeretük és a származásukra, illetve tevékenységükre vonatkozó kielégítő garanciák nélkül megkapják a vízumot.* – Ez a mondat értette meg velem, hogy aki ezt a Bizalmas feljegyzést írta, annak a leghalványabb ismerete sincs arról, amit a kezében tart. Én ugyanis nem akadályozhatom meg sem a magyar, sem a spanyol állampolgárokat abban, hogy ha kedvük van, Lisszabonba menjenek. Másrészt nincs tudomásom egyetlen olyan személyről sem, aki, miután én elutasítottam Spanyolországba való belépésre jogosító vízumának kiadását (márpedig sok százan voltak ilyenek), Lisszabonon át belépett volna Spanyolországba. Am azt állítani, hogy ez a követség „*az érdekelteket Lisszabonba küldi*”, teljesen hamis. Egyébként, ha a mi lisszaboni képviselőnk Spanyolországba való belépésre jogosító vízumokat állít ki magyar állampolgároknak, „*származásukra, illetve tevékenységükre vonatkozó kielégítő garanciák nélkül*”, ezt nagyon rosszul teszi, és a szabályzatok ellenében jár el. Nem adható ki ugyanis (amint nem is adtam ki soha ilyet) Spanyolországba szóló vízum senkinek, aki nem mutatja föl nekem valamely ország útlevelét, amelyben (ritka esetektől eltekintve) ellenőrzött adatok vannak, minden biztosítékkal.

Végül a Bizalmas feljegyzés az alábbi mondatnál végződik. „*A szóban forgó Titkárság (ezen ismét csak a Nemzeti Kormány itteni képviselőjét érti) vízumokat ad ki olyan, különböző nemzetiségű alattvalóknak, akik számára a származási országaikban működő spanyol képviseletek ezt megtagadták.*” – Ez annyira hamis, hogy felkérném azt, aki összeeskábálta ezt a Bizalmas feljegyzést: ismertessen egyetlen esetet, amikor ez a követség olyan nem magyar állampolgárságú embernek állított ki vízumot, aki számára más Nemzeti Képviselő ezt megtagadta.

A Belbiztonsági Igazgatóság Bizalmas feljegyzésének minden pontját megválaszoltam hát. Levelemben és mellékletében¹⁰ bizonyítottam, hogy valamennyi vád abszolúte hamis, az elsőtől az utolsóig. Remélem, hogy a Belbiztonsági Igazgatóságra beérkező információk nem mind olyanok, amilyen ez, különben el vagyunk veszve.

Kikezdhettelen tisztviselők, mint én (bár kényelmetlen ezt magamról mondanom), ki vagyunk téve bármilyen rágalomnak, jobban mondván rágalmazónak, ami nemcsak a magunk karrierjének árt, hanem az egész igazgatásnak igen rossz szolgálatot tesz. Ha ezt a szót használtam, azért van, mert kezemben tartom a Spanyol Királyi Akadémia értelmező szótárát (214. o.). Eszerint a rágalom hamis vád, amelyet rosszindulattal, károkozás végett terjesztenek. Ha a Bizalmas feljegyzés nem is rosszindulattal készült, igen hasonlít erre. S ugyanebben a szótárban az „*afianzar la calumnia*” (utánajárni a rágalomnak) kifejezés is szerepel. Arra kényszeríteni a rágal-

mazót, hogy bizonyítsa a rágalmozottra vonatkozó állításait, meghatározott szankciók mellett, ha erre nem képes.

Miután bizalmas magánlevélben kértél engem, hogy tájékoztassalak arról, „mi lehet igaz a mellékelt Bizalmas feljegyzésben foglaltakból”, én se tehetek mást, mint hogy bizalmas magánlevélben válaszolok. Ám bizonyára érted, hogy olyan súlyos és hamis vádak, amilyenek ezek, nem maradhatnak függőben, a levegőben. Ez az első eset pályámon, hogy a szótár által rágalomnak nevezett valamit szegeznek nekem. Ezért nemcsak a barátságodra apellálok, hanem az igazságérzetedre is, hogy pályám tekintélyére és tisztségviselői jóhírnevemre való tekintettel szolgáltatassék nekem igazság, és oszlassék el a legkisebb kétség is kifogástalan eljárásaim iránt; egyszersmind kapjon kellő büntetést, aki ilyen alantas, furfangos és hamis módon akart engem megfosztani becsületemtől. Legalábbis arra kérlek, hogy azok előtt, akikre tartozik, erősítsd meg: a Bizalmas feljegyzés állításai teljesen alaptalanok, és ismertesd el, hogy mindenkor aprólékos gondnal jártam el a vízumok és az útlevelek ügyében.

Előre is legőszintébb köszönetemet fejezem ki, és öllelek, mint hűséges barátod és beosztottad.

Carlos Bailén
[csak kézírással]

AMAE, Legajo R 1049. Exp. 4. Sz. n. 1938.

7.

Miguel Ángel de Muguero válaszevele Arcos y Cuadrának

Salamanca, 1938. február 19.
Bailén méltóságos grófjának

Kedves Carlos! Megkaptam e hó 9-én kelt leveledet, amelyben terjedelmes magyarázatot adtál tevékenységedről az útlevelek és vízumok kiadásával kapcsolatban. Pusztán az a tény, hogy a Belbiztonsági Igazgatóság átiratát átküldtem Neked, anélkül, hogy bármit hozzátettem volna vagy töröltem volna belőle, mutatja azt a teljes bizalmat, amit irántad érzek, és azt az óhajomat, hogy alkalmad nyíljon, amint azt tetted, igazolni eljárásod helyességét. Sohasem kételkedtem tevékenységed helyességében, még kevésbé a becsületedben. Ezért megengedem magamnak, hogy megmondjam: írásod hangneme, bármilyen személyes is, nem egyeztethető össze a baráti hanggal, amellyel hozzám fordultál.

Egyébként nem mulasztok el semmilyen lehetőséget arra, hogy az általad nekem továbbított érvekkel helyükre tegyem a dolgokat.

Maradok jó barátod és kartársad
Muguero

AMAE, Legajo R 1049. Exp. 4. Sz. n. 1938.

8.

Miguel Ángel de Muguero átirata Severiano Martínez Anido közbiztonsági miniszternek

Salamanca, 1938.
február 21.

Nagyméltóságú Uram,

Hivatkozva január 19-én kelt, 205. sz. hivatalos átiratára, elsődrendű kötelességemnek tartom, hogy Excellenciád tudomására hozzam: a Főosztályom által végzett megfelelő és gondos ellenőrzés adatai szerint pontatlanok és minden tekintetben alaptalanok azok a kifogások, amelyeket Ön helyénvalónak tartott eljuttatni hozzám a Spanyol Állam budapesti képviselőjének titkárnője személyével, s éppígy az útlevélek kiadásában mutatkozó könnyelműséggel kapcsolatban az említett képviselőten.

Isten őrizze meg Önt sok évig

AMAE, Legajo R 1049. Exp. 4. Sz. n. 1938. [Aláíratlan, de kétségtelenül Muguirótól származó másolat.]

Jegyzetek

¹ Ennek az időszaknak ezzel kapcsolatos diplomáciai iratait magyarul lásd: A spanyol diplomácia magyar vonatkozású dokumentumaiból. I. (1936–1937). Közli és bevezette *Harsányi Iván*. In: JPTE Történelem Doktori Program. Kutatási Füzetek. JPTE, Pécs, 1996. 12–31.

² A követ 1924 szeptemberétől hosszabb ideig a budapesti spanyol követségen töltött be tiszteletbeli konzuli tisztséget.

³ Franco Államigazgatási Juntájának burgosi székhelyén nem volt elegendő hely a főhivatalok és a diplomáciai képviselők elhelyezésére. A külügyminisztérium maga is Salamancában telepedett meg, a követségeknek pedig San Sebastiánban alakítottak ki negyedet.

⁴ Wodianer Andor (1890–1964) a felkelés idején szabadságon volt, és utána nem tért vissza a köztársasági területre. (Erről lásd Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium politikai iratai, K63–29–4150, ill. 4120–1936.) Utóbb kinevezték lisszaboni magyar ügyvivőnek.

⁵ José Antonio Sangroniz, Desio őrgrófja – spanyol karrierdiplomata, aki mind a külügyminisztérium apparátusában, mind külszolgálati posztokon gyakran látott el magas beosztásokat. Ekkoriban Franco Államfői Titkárságát vezette.

⁶ Feltételezhetően időközben a jó magyar informátorokkal rendelkező ügyvivőnek fülébe jutott, hogy Wodianer a kormányzó hitvesének távoli rokona.

⁷ Az őrgróf, családi nevén Alonso Álvarez de Toledo 1944-ben, a spanyol külügyminisztérium kabinetirodájának főnökeként is szerepet játszott kényes magyar ügyek bonyolításában.

⁸ A feljegyzés válasz a spanyol Belbiztonsági Igazgatóság egy (a külügyi levéltárban nem található) január 22-i átiratára, amelyet eredeti címzettje, Muguiró továbbított Budapestre, Arcos y Cuadrának.

⁹ A belügyi átiratban a „Secretaria” szó nagybetűvel szerepel; ez a szó kisbetűvel titkárnőt, nagybetűvel írva viszont titkárságot jelent, ezzel kapcsolatosak a követ csípős bevezető megjegyzései.

¹⁰ A mellékletben az útlevél- és vízumkiadások e közlemény szempontjából érdektelen listája szerepel.

SZEMLE

ÁGOSTON MAGDOLNA **AZ OROSZ TÖRTÉNELMI FORRÁSOK TERMINOLÓGIÁJA** **Szombathely, Savaria University Press, 2004. 296 p.**

Az orosz történelmi terminológia speciális problémát jelent a nyugati kultúrkör fogalmaiban szocializálódott történészek számára: nemcsak a Nagy Pétert megelőző, de sok tekintetben még az utána következő korszakok vonatkozásában is.

Ágoston Magdolna könyve nem fogja át az egész orosz történelmet, hanem annak korai korszakával foglalkozik. A bevezetés egyértelmű eligazítást nyújt abban a tekintetben, hogy mely időszak terminológiáját vizsgálja a szerző: a kronológiai kereteket egyrészt a 12. század, másrészt a 16. század közepe jelentik. Ez az időbeli behatárolás politikatörténeti szempontból célszerű, hiszen a 12. században – a ljubecki gyűlést (1097) követően – a Rusz a politikai felbomlás korszakát élte, s a század második felében már a részfejedelemségek korszaka vette kezdetét. A 16. század derekán, az orosz területek Moszkva által történt egyesítését követően pedig a moszkvai állam olyan hatalmas területi terjeszkedésbe kezdett (Kazany, Asztrahany meghódítása), amelynek eredményeként már egy multikulturális birodalomná vált. Kézenfekvő volt tehát a szerző számára, hogy a kiválasztott időintervallumban a földrajzi kereteket döntően a Vlagyimiri Nagyfejedelemség egyre bővülő területe, valamint Novogorod és Pszkov, illetve a hozzájuk tartozó területek képezzék, amelyeket 1478-ban, illetve 1510-ben hódítottak meg és csatoltak birtokaikhoz a moszkvai uralkodók.

A vizsgálat kulcsfontosságú szempontjai, természetesen, nem annyira a kronológiai és földrajzi behatároltságban, mint inkább a tematikában és a forrásbázisban keresendők. Az előbbire nézve a szerző tömör megállapítást idézzük: „Tematikusan a politikai felépítményre, a gazdasági és társadalmi viszonyokra, valamint a mindennapi életre vonatkozó szavak és kifejezések kerültek kiválasztásra.”

A könyv a bevezetés mellett négy nagy részből áll, melyek címei a következők: 1. *Állam és társadalom*, 2. *Társadalom*, 3. *Gazdaság*, 4. *Életmód*. Mindegyik rész több alfejezetre oszlik: így például önálló és terjedelmes alfejezet tárgyalja az egyház és a pravoszláv vallás kérdését a második részben, de itt kap helyet a Vagyoni és tulajdonjogi kapcsolatok című alfejezet is. A tematikai gazdagság nem teszi lehetővé, hogy akár csak az említés szintjén foglalkozzunk az egyes alfejezetekkel, ezek felfedezését az olvasóra hagyjuk.

Ami a forrásokat illeti, tiszteletet parancsoló bibliográfiával találjuk szembe magunkat, mind a bibliográfia terjedelme, mind a források típusa tekintetében. A szerző nem levéltári, hanem publikált anyagokat vizsgált meg, de tekintettel a kiadott források nagy mennyiségére, valamint a munka jellegére, ilyen irányú kutatásra nem is volt szükség. Bőséges a bibliográfiában az okleveles anyag, de bekerültek a jogalkotás dokumentumai, a katonai szolgálókra, az adózásra vonatkozó összeírások, az évkönyvek egy része, sőt még a diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó kiadott források és az irodalmi emlékek is.

A könyv módszertanának ismertetéséhez ismét a szerzőt idézzük: „A terminológia-gyűjtemény maga történelmi források felhasználásával készült, a jelentést azonban szótárak, lexikonok és a korra vonatkozó szakmunkák segítségével pontosítottam.” Ez a módszer nehézzé teszi a könyv műfajának meghatározását: analízisjelleg miatt keverednek benne a szótár és a terminológiai kézikönyv sajátosságai. Bár kétségtávolú akár önálló műfajnak is tarthatjuk e megoldást. Az önálló műfaj jelleget jobban kidomboríthatta volna, ha a terminusok magyarázata mellett szerepelne az előfordulás helyére való hivatkozás (ettől a szerző terjedelmi okok miatt tekintett el), a problematikusabb esetekben pedig akár egy rövid idézet. Ezek a szempontok azonban már valóban a téma professzionális művelőinek még szűkebb körére korlátozták volna a könyv olvasótáborát. A szócikkek cirill betűs közlése mellett viszont talán célszerű lett volna megadni azokat magyar fonetikus átírásban is: egy ilyen megoldás ugyanis jelentősen növelhette volna a mű felhasználóinak körét, mind a hallgatók, mind a történelemtanárok közt.

A könyv bevezetője és a hátlapján található ajánlás egyaránt hangsúlyozza, hogy az összeállított terminológiából megállapítható: a novgorodi, pszkovi területek történelmi útja eltért a Moszkva központú részekétől, úgy a hatalmi szerkezet, mint az igazgatás, adózás terén. Ezen a ponton szintén felvetődik, hogy lehetséges lett volna egy másik megközelítés: nevezetesen a földrajzi alapon való csoportosítás mint legfőbb rendezőelv alkalmazása. Így sokkal szembetűnőbbek lehettek volna a regionális különbségek, amelyek az egyes szócikkek szintjén a kommentárokból valóban kiderülnek.

A könyvet az orosz súly- és mértékegységekről, valamint az időszámításról és a fontosabb egyházi ünnepekről szóló kiváló tájékoztató zárja, a mellékelt mutató pedig jól kezelhetővé teszi a könyvet. További érénye a kötetnek, hogy korabeli ábrázolásokat és rekonstrukciós rajzokat is közöl, amelyek nemcsak színesítik a munkát, de a jobb megértést, a korszellem megidézését is segítik. Összefoglalásképpen le kell szögeznünk, hogy hiánypótló munka született Ágoston Magdolna tollából. Akik behatóbban kívánnak

foglalkozni a korszak történelmével, azok számára megkerülhetetlen lesz ez a 3877 terminust tartalmazó kézikönyv.

Sashalmi Endre

CHRISTOPHER R. BROWNING

THE ORIGINS OF THE FINAL SOLUTION: THE EVOLUTION OF NAZI JEWISH POLICY, SEPTEMBER 1939 – MARCH 1942

(A végső megoldás eredete. A náci zsidópolitika fejlődése 1939. szeptember – 1942. március)

University of Nebraska Press & Yad Vashem, Jerusalem, 2004. 615 p.

Christopher R. Browning, a University of North-Carolina professzora nem ismeretlen a holokauszt története iránt érdeklődő olvasók előtt. Munkássága előterében a német nemzetszocializmus és a soá történetének feldolgozása áll. Főbb művei a Náci politika (*Nazi Policy*, New York, Cambridge University Press, 2000); Zsidó munkások, német gyilkosok (*Jewish Workers, German Killers*, New York, Cambridge University Press, 2000); Hétköznapi emberek: a tartalék politikai zászlóalj (*Ordinary Men: Reserve Policy Battalion*, New York, Harper Collins 1992); Út a népirtáshoz (*The Path to Genocide*, New York, Cambridge University Press, 1992), valamint A végső megoldás és a német külügyminisztérium (*The Final Solution and the German Foreign Office*, New York, Holmes and Meier, 1978). Mindezek mellett számos tudományos cikk szerzője, és a Holocaust and Genocide Studies szerkesztőbizottságának is tagja. Kár, hogy munkái magyarul még nem jelentek meg.

A szerző jelen művében kísérletet tesz a nácik zsidóellenes politikájának vázolására, „fejlődésének” bemutatására a második háború kitörésétől kezdve egészen 1942 kora tavaszáig. Joggal merülhet fel kérdés a két időpont kiválasztásának pontosságát és/vagy fontosságát illetően. Hiszen a nácik már 1933-as hatalomra kerülésük után elkezdtek üldözni a zsidókat, és ezt 1942 márciusa után sem hagyták abba. Gondoljunk csak a magyar zsidók 1944-es deportálására! A nácik azonban 1939-ig megpróbálták „rávenni”, vagyis rákényszeríteni a németországi, illetve a Nagynémet Birodalom területén élő zsidókat, hogy hagyják el a náci uralom alatt álló területet. A háború kitörése után azonban ez majdhogynem lehetetlenné vált, bár az utolsó emigránsok – tudjuk meg a könyvből – 1941 októberében érkeztek meg Lisszabonba.

Először Lengyelország lerohanása és megszállása után került több millió zsidó a birodalom fennhatósága alá. Az északi, de főleg a nyugati hadjárat után ismételen milliós zsidó tömeg került a Reich uralma alá. A megszállt Benelux államokból és Franciaországból viszonylag kevés embert deportáltak keletre, és közöttük is számos kommunista, vagy a nácik rendszer által aszociális elemnek minősített személy volt (hajléktalan, koldus). A lengyel területeken a korai időszakban a nácik – jobb megoldás híján – megkezdtek a zsidó lakosság tömörítését a nagyvárosokban kijelölt és felállított gettókba.

A Szovjetunió elleni hadjáratban újabb milliós zsidó tömegek kerültek német fennhatóság alá. Ráadásul a náci propaganda itt prezentálni tudta a toposzt a kommunisták és a zsidók összefonódásáról. A könyvből részletes képet kapunk az Einsatzgruppák felépítéséről, tevékenységéről, egészen az egyes parancsnokok életéig. Browning professzor kiemeli, hogy milyen magas volt a doktori fokozattal rendelkezők aránya ezekben az egységekben. A szerző szörnyű tevékenységük bizonyítására számos korabeli okiratból idéz. Növum a könyvben, hogy részletes, dokumentumokkal alátámasztott képet kapunk a különböző német biztonsági és rendészeti szervek működéséről, egymás közti viszonyokról és rivalizálásukról.

Browning professzor munkájában elsősorban a lengyel, illetve a korabeli szovjet területek zsidóságának történetére koncentrált. A tengely, illetve tengelyszövetséges országok – így például hazánk – zsidópolitikájára csak egy-egy bekezdést szánt a szerző. Rövid terjedelmük ellenére azonban lényegre törően és tárgyí tévedésektől mentesen tárják az olvasó elé Magyarország, Románia, Finnország, Szlovákia és az usztasa Horvátország intézkedéseit. A szerző ezek megírásakor kitért az adott ország zsidó közössége történetének rövid ismertetésére is. Emellett értenye a műnek, hogy a világháború főbb eseményeiről és a háttérben folyó diplomáciai tárgyalásokról is képet ad.

A megszállt és felosztott korabeli lengyel területeken a gettókba tömörített zsidók kezdetben megpróbálták folytatni normális életüket, amely azonban az idő előrehaladtával egyre nyomorúságosabbá, végül pedig szinte elviselhetetlenné vált. A szerző nem feledkezett el a megszállt lengyel nép szenvedéseiről sem. Ugyanakkor mindig jelzi, ha egy náci akcióban lengyel, litván vagy ukrán segédcapatok is részt vettek. Egyúttal igyekszik tudatosítani az olvasókban: ezek a segédcapatok önkéntes alapon szerveződtek, és tagjaik örömmel vettek részt a különböző zsidóellenes akciókban.

Browning professzor kimondatlanul is leteszi a voksát az intencionalista-funkcionalista vitában. A náciok sokáig nem tudták, mit is kezdenek az uralmuk alá került zsidókkal. Sokáig dolgoztatták őket, nem törődve a munka hasznosságával. A „végső megoldás” 1941–1942 fordulóján kezdett kikristályosodni. Az Endlösung formába öntése és hivatalos elfogadása 1942 januárjában, a wannsee-i konferencián történt meg, közel 10 ével a náciik hatalomra jutása után. A gyakorlati kivitelezés megtervezése, tesztelése további hónapokat vett igénybe. Ennek megfelelően Browning professzor bár külön fejezetet szentel az európai zsidóüldözések taglalásának – a kezdetektől egészen 1939-ig –, mégsem gondolja, hogy ez egyenes út lett volna a gázkamrákig és a krematóriumokig.

A szerző széles nyelv- és forrásismeretét bizonyítja, hogy nemcsak az angol, hanem a német nyelvű szakirodalom számottevő részét is felhasználta könyvéhez. Növeli a mű értékét, hogy a gazdag könyvészeti anyagon kívül primer német, orosz, amerikai és izraeli levéltári forrásokra támaszkodó alapvetései eredményeit is az olvasók elé tárja. A magas színvonalú elemzések mellett számos, az új határokat, demarkációs vonalakat illusztráló térképek is segítik eligazodni az olvasót. Sajnálatos viszont, hogy egyetlen fényképet sem találunk a könyvben. Hasznos lett volna akár a náci, illetve SS-vezetőről, akár az akciókról, vagy a korabeli zsidókról – életükről, vezetőikről – fotókat közölni.

Összességében megállapíthatjuk: a könyv egységes egész, a keresztutalások, valamint az egymásra épülő, fejezeteken átfelölő logikai érvláncolatok miatt az egyes fejezetek önmagukban nem, vagy csak nagyon nehezen értelmezhetők. A mű stílusa választékos, de egy nem angol anyanyelvű olvasó számára is könnyen érthető. Browning professzor nemcsak összefoglalta és elemezte a náci zsidópolitika alakulását 1939 és 1942 között, hanem új kérdésfeltevésekkel gazdagította a vizsgálódások szempontrendszerét. A könyv hangvétele kiegyensúlyozott, elfogulatlan. Nem teremt hősképet, de nem is tekintni magát értelmelenki felett álló ítéseznek; nem kíván senki feje fölött véleményt nyilvánítani. Könyvében jól érzékelteti, hogy a náciok sokáig egyszerűen nem tudták, milyen politikát folytassanak a több millió zsidóval szemben. A korábbi, „emigrációt” támogató politikát a háború, illetve a nemzetközi közösség közömbössége gyakorlatilag lehetetlenné tette, különösen nagyobb tömegek számára. Browning professzor művéből számos tanulság és párhuzam levonható – lenne – akár napjaink, illetve a közelmúlt történéseire vonatkozóan is. Csak remélhetjük, hogy a jövőben Browning professzor műve magyarul is napvilágot lát.

Kovács Tamás

KRAUSZ TAMÁS ANTISZEMITIZMUS – HOLOKAUSZT – ÁLLAMSZOCIALIZMUS Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. 151 p.

A szerző több éve kutatja a zsidók helyzetét a cári Oroszország, illetve a Szovjetunió területén, ennek eredményeképpen több publikáció is megjelent már, elsősorban a Magyar Ruszisztikai Intézet kiadásában (1992-ben Népiirtás a Szovjetunióban, 1995-ben Zsidók Oroszországban, illetve megemlítené még Bebesi György: Feketeszázak című kötete). Krausz Tamás legújabb műve azonban azért fontos e témakörben, mert magyar nyelven eddig nem olvashattunk ilyen átfogó elemzést a szovjet zsidóság holokausztjáról. Márpedig az elmúlt évtizedben a Moszkvában működő „Holocaust Fond” összegyűjtötte, és folyamatosan publikálta és publikálja a legfontosabb dokumentumokat, illetve több tanulmányt is megjelentetett e témakörben. Mindebből azonban, mint ahogy a szerző is megemlíti, a magyar történetírás mindaddig semmit sem profitált. Tehát egy hiánypótló munkát tarthat az olvasó a kezében, a könyv is szomorúan megállapítja, hogy a témakörben még az olyan alapvető fontosságú dokumentumjellegű művek sem olvashatók magyarul, mint az ún. Fekete könyv (Csornaja knyiga) vagy a Szovjet zsidók levelei Ehrenburghoz (Szovjetszkije jevrei pisut Ilje Ehrenburgu 1943–1966). (A Fekete könyvet még a Sztálin által létrehozott Zsidó Antifasiszta Bizottság kezdeményezésére állították össze Ilja Ehrenburg, illetve V. Grosszman vezetésével, de támogatta a munkát A. Einstein is. A mű nem jelenhetett meg a Szovjetunióban. Oroszul Jeruzsálemben látott napvilágot 1980-ban, majd 1993-ban Moszkvában is megjelent. Magyar nyelvű kiadása folyamatban van.)

Voltak azonban más közvetett okai is a kötet megjelenésének. 2004 a magyar holokauszt hatvanadik évfordulója. A szerző fontosnak tartja a harcot a holokauszt emlékezetéért, és küzd a holokauszt kisajátítása, valamint a történelmi felejtés ellen. A könyv utolsó része egyébként a felejtés, elhallgatás okait veszi górcső alá dokumentumok segítségével a kelet-európai országokban. A magyar zsidóság sorsának megértéséhez elengedhetetlen feltétel a szovjet zsidóság sorsának ismerete, de erre is kitérünk még később. Másik oka a könyv megírásának az ún. „Wehrmacht-vita” kialakulása, azaz a vita a Wehrmacht szerepéről a második világháborúban, amely a magyar történészeket, köztük e könyv szerzőjét is érintette (a vitáról, illetve annak eddigi eredményeiről olvashatunk az Eszmélet című folyóirat 55. és 61. számában). Krausz Tamás ebben a könyvében is dokumentumokkal bizonyítja azt az állítást, hogy a Wehrmacht nélkül

nem jöhetett volna létre a genocídium. A német hadsereg nemcsak az előkészítésben vett részt, hanem sokszor magában a népirtásban is. A vita a Wehrmacht szerepéről valószínűleg nem ért véget, de az egyik fél álláspontja most már teljesen világos mindenki előtt.

A könyvet három nagyobb tematikai egységre lehet bontani: 1) az előzmények, illetve az okok, 2) a holokauszt sajátosságai és tényei a szovjet területen, 3) a holokauszt utáni antiszemitizmus, illetve holokauszt-recepciók.

A hitleri politika lényegét, illetve a szovjet zsidók holokausztját csak akkor érthetjük meg, ha megvizsgáljuk azokat a különböző okokat, amelyek megteremtették azt a történelmi helyzetet, amelyben bekövetkezhetett ez a világtörténelmi tragédia. A szerző is felhívja a figyelmet arra, hogy itt nem mindig kronologikus sorrendben, egymásra épülő okok összességéről van szó, hanem különböző korok nagyon bonyolult vallási, gazdasági és társadalmi viszonyainak keveredéséről egy olyan „modern” korban, amikor már technikailag is lehetséges egy ilyen méretű népirtás megvalósítása.

Krausz hat olyan okot fejt ki bővebben, amely közvetve, vagy közvetlenül elvezetett a holokauszthoz, de legalábbis nélkülük nem valósulhatott volna meg. A középkori *vallási antiszemitizmus*, amely mindig jó ürügyként szolgált a pogromokhoz, illetve a *középkorias antijudaizmus összetetlalkozása a modern tőkés társadalommal*, amikor a nacionalizmus kialakulása és a nemzetgazdaságok kialakítása idején a zsidóság egyfajta konkurenciát jelent az új gazdasági elit számára. Másrészt az egyház is a zsidókban találja meg a bűnbakot mint önvédelmi eszközt. A modern polgári társadalom ugyanis támadja az egyházi privilégiumokat. Az új rendszer igazságtalan, kizsákmányoló jellegét a zsidók nyakába varrták. Oroszországban ezzel egy időben a letelepedési övezet egy óriási gettót is felfogható, ha a holokauszt szempontjából tekintünk az eseményekre. A harmadik ok a *modern antiszemitizmus kialakulása*, amely már nemcsak a vallási, gazdasági-politikai, illetve népi antiszemitizmusra támaszkodik, hanem különböző „tudományos” eredmények ideológiailag is megalapozzák a „faji-biológiai” antiszemitizmust. A *nemzetállam és a nacionalizmus*, valamint az első globális világháború 1873-tól egymást erősítőként léptek fel. Ennek melléktermékeként kialakult a zsidó nacionalizmus, a cionizmus is, amelyet inkább az oroszországi cionista munkáspártok alapítottak, mint Herzl Tivadar. Oroszországban egyébként a pogromok már az 1880-as évektől napirenden voltak, amelyek az 1917-es forradalom után a népirtásig jutottak. Egyes adatok szerint Oroszországban, a polgárháborúban több mint 200 ezer zsidó halt meg. A *politikai jobboldal és a nacionalizmus ideológiájához természetes módon hozzátartozott az antiszemitizmus* is, amelyet az antiszemita pártok, mozgalmak (Oroszországban a feketeszázak) létrejötte, illetve a középkorias vérvadász feléléde is bizonyít. Ezek mögött gyakran az egyház képezett stabil hátteret (a cári birodalomban gyakran a pópák vezették a pogromokat). Végül pedig az első világháború utáni *weimarizálódás* is szerepet kapott, amelyből az antikommunista és az antiszemita ideológiával fellépő csoportok kerültek ki győztesen.

Oroszországban az 1897-es összeírás szerint több mint ötmillió zsidó élt, nagyrészt egy tömbben. Ebből a nagy szegénység miatt 1,7 millióan emigráltak 1914-ig, nagy részük az Egyesült Államokba. Majd a nagy háborút követően – Lengyelország és a Baltikum elszakadása után – egy 1926-os adat szerint valamivel több mint két és fél millió zsidó nemzetiségű élt a Szovjetunió területén (eltérően más országoktól itt nemzetiségként tartották számon a zsidókat). Ez a létszám ismét megnövekszik 1939. szeptember 17-e után. Ekkor ismét ötmillió körülire tehető a zsidóság lélekszáma a Szovjetunióban.

A Szovjetunióban az 1920–30-as években az asszimiláció volt az általános tendencia. Az 1937–39-es „nagy terror” sem hordozott antiszemita üzenetet. A szerző sok híres zsidó származású író és művész felsorolásával is bizonyítja, hogy nem üldözték a zsidóságot. Az asszimiláció is önkéntesen zajlott, hiszen így válhattak megbecsült állampolgárrá. Általános tendenciaként leírható, hogy a szovjetek mindenféle nemzeti szeparatizmus ellen harcoltak, ami a Szovjetunió egységét a legkisebb mértékben is veszélyeztette volna. Egyszerűen nem akarták, hogy egyetlen nép is példát szolgáltasson a többinek. Így volt ez a háború után is. A Zsidó Antifasiszta Bizottság addig engedte Sztálin működni, amíg az az ő külpolitikai érdekeinek megfelelt, majd amikor a ZSAB a zsidó nemzetiség érdekképviseleteként kezdett működni, akkor betiltott. Ennek esett áldozatul a már említett Fekete könyv is.

A szerző a könyv harmadik részében tárgyalja részletesen – dokumentumok bemutatásával – ennek a sztálini politikának a hátterét, amely Izrael létrejöttével függött össze. Izrael megszületése Sztálin aktív közreműködése mellett történt, de hamarosan kiderült, hogy az új zsidó állam Amerika-barát politikát kíván folytatni. Tehát volt egy külpolitikai aspektusa Sztálin politikájának, másrészt pedig Izrael megalakulása nemzeti ébredést idézett elő a zsidóságban, amely a szovjet zsidókra is hatással volt. Tehát a „zsidókérdés”, illetve a holokauszt nem lehetett többet a közbeszéd tárgya, mert ebben ismét a szovjet egységet megbontó tényezőt láttak a szovjet vezetők.

A szerző röviden tárgyalja a szovjet–német kapcsolatokban beállt változás nemzetközi hátterét, de a nyugati nagyhatalmak felelősségével egyidejűleg felveti a szovjet vezetők felelősségét is, amely abban áll, hogy a Molotov–Ribbentrop paktum után alábbhagyott antifasiszta propaganda elaltatta a szovjet zsidóságot, amely így szabad prédaként került a németek kezébe.

A könyv alapvető megállapítása abban áll, hogy a „végső megoldást”, a zsidók tömeges legyilkolásának konkrét formáit 1941. június 22. után, a Szovjetunió lerohanásával kísérletezték ki, találták meg, és alkalmazták először a maga teljességében és korlátlanságában. Másrészt pedig a holokauszt története nem vezethető le egyetlen s mindenkorra „kész” náci elméletből. Ezt bizonyítja több, a szerző által felhasznált dokumentum is, melyeket a náci vezetőktől idéz.

Krausz Tamás kiemeli munkájában azokat a *specifikumokat*, amelyek egyedivé teszik a Szovjetunióhoz elkötött genocídiumot. Ebből a szempontból az egyik legfontosabb tény, hogy a *méretek óriásiak* voltak mindenféle összehasonlításban. A háború szovjet áldozatai összesen 27 millió fő körüli tehetők, ennek azonban 10%-a zsidó áldozat volt. Ez azt jelenti, hogy a szovjet zsidóság felét, kb. 2,8 millió embert végeztek ki. Ez egyébként azt is jelenti, hogy a világháború hatmillió zsidó áldozatának a fele szovjet állampolgár volt. (Fontos megjegyezni, hogy még ma is vannak olyan történeti összefoglalások a holokauszt témakörben, melyek nem tárgyalják a szovjet zsidók történetét.) Másik fontos specifikum az, hogy a *németek „totális háborút” indítottak a Szovjetunió ellen*, ami azt jelentette, hogy semmiféle nemzetközi jogszabályt nem tarotak be (pl. a hadifoglyokról szóló genfi egyezményt). Létezett az ún. „komisszár-parancs”, melyet a szerző többször is említ, ennek alapján ki kellett végezni a kommunistákat, komisszárokat, zsidókat.

Az *eszközök tekintetében* is sajátos volt a helyzet. Mindenféle erkölcsi gátat feloldott a vezérkar, kialakították a gettókat és bevetették a genocídium teljes arzenálját. Ebben az SS mellett *rendkívül aktív szerepet játszott a Wehrmacht*. A Wehrmacht válogatta és gyűjtötte össze a zsidókat, szerepet játszott a zsidók megsemmisítésében, néha kezdeményezőt. Sajátos vonás még, hogy *gyakran a helyszíni kivégzést részesítették előnyben*, valamint a *helyi lakosság bevonása* a rablőháborúba. A kollaboráció nagyon megkönnyítette a náciak dolgát, még akkor is, ha csak a lakosság kis hányada vett benne részt. Élen jártak a balti területek, a belorusz és az ukrán vidékek lakosai. Végül fontos sajátosságként részletes leírást kapunk a zsidó ellenállásról, amely vonatkozik a partizánharcra és a Vörös Hadseregben harcoló félmillió zsidóra is, melyből körülbelül 200 ezer halt hősi halált.

A holokauszt háború utáni történetére már tettünk utalást, de a zsidó áldozatok beolvasztása a szovjet állampolgárok számára a már 1942–43-tól megkezdődő tendencia végeredménye. Ennek oka a már tárgyalt új világpolitikai helyzet volt. Sztálin antiszemitizmusa 1949-ben vált hivatalos politikává a Szovjetunióban az ún. „antikozmopolita” kampány keretében. Ebben erősödött tovább a már meglévő „apparátus-antiszemitizmus”, amelynek a lényege abban állt, hogy sokszor egymással konkuráló hatalmi szervek játékká váltak a kommunista apparátusban dolgozó zsidók. Tehát míg korábban azért hallgatták el a zsidó holokausztot, mert nem akarták kiemelni egyetlen nép szenvedését sem a „szovjet népek” közül, 1949 után nemzetközi okokból kifolyólag nem tették. Sőt tudatos antiszemita politikát folytattak. Ez a politika kiterjedt egész Kelet-Európára, és volt, ahol még Sztálin halála után is folytatták ezt a kurzust (pl. Csehszlovákia).

A hrucsovi „olvadás” lehetővé tette, hogy legalább a szépirodalom feldolgozza a holokauszt történetét, ebből született nem is egy kiemelkedő mű. Majd az 1967-es, illetve az 1973-as arab–izraeli háború következtében újra felerősödött az antiszemitizmus, amely anticionista köntösben jelent meg. Több KGB dokumentumot idézve a szerző is megállapítja, hogy a cionistaellenes kiadványok tömegei mellett csak elvétve jelenhetett meg cikk az antiszemitizmus ellen. Emellett jelentős kiadványok zajlottak le, de ami érdekes, hogy a többség az Egyesült Államokat választotta Izrael helyett, tehát nem volt jelentős ereje a cionizmusnak az 1970-es években a szovjet zsidók körében. Hasonló emigráció történt 1968-ban Csehszlovákiából és Lengyelországból is. Az NDK esete a legkirívóbb volt ebben a tekintetben, hiszen ott egyáltalán nem lehetett szó a holokausztról, és a keletnémet állam antifasiszta jellegének hangsúlyozása pedig már a cinizmusba ment át (mintha a Németország keleti felén élőknek semmi köze nem lett volna a hitleri Németországhoz).

Lezárásként mi is megemlíthetjük, hogy a rendszerváltozások után megnőtt az érdeklődés a téma iránt, sajnálatosan azonban nem mindig a dokumentumok ismeretében születnek meg a feldolgozások. Ezen munka ebből a szempontból kiemelkedőnek tekinthető, hiszen bőséges forrásanyagra támaszkodva próbálta meg felkutatni az események okait, tényekkel alátámasztva mutatja meg a szovjet zsidóság holokausztjának jellegzetességeit, valamint felvázolja az elmúlt fél évszázad elhallgatásának legfőbb mozgatórugóit. Fontos magyar szempontból is a szovjet zsidóság sorsának ismerete, hiszen ami ott történt, az közvetlen előzménye volt a magyarországi holokausztnak. Magyarországon már felhasználhatták a szovjet tapasztalatokat. Mindezek ellenére a kutatás nem tekinthető lezártnak, hiszen Krausz Tamás sok kérdést csak érintőlegesen érint, illetve újabbakat is felvet. A könyv a sok adat ellenére is könnyen olvasható, élvezetes, a középiskolásoktól az egyetemistákig, illetve a mindenki, aki a téma iránt jobban érdeklődik, haszonnal forgathatja.

THOMAS LINDENBERGER
**VOLKSPOLIZEI. HERRSCHAFTSPRAXIS UND ÖFFENTLICHE
 ORDNUNG IM SED-STAAT 1952–1968**
(Népi rendőrség. Uralmi gyakorlat és közrend a pártállamban 1952–1968)
 Köln, Böhlau, 2003. 502 p.

A német történetírásban a hetvenes években kezdett gyökeret verni a mindennapok történetének (Alltagsgeschichte) irányzata. A Német Demokratikus Köztársaság (NDK) történetének kutatásában a kilencvenes évek végéig a totalitárius elmélet alkalmazása és a provinciális államtörténetek domináltak, megtűzdelve azt a vezető politikusok biográfiáival és pozitívista diplomáciatörténeti elemzésekkel. A kilencvenes évek közepétől egyre nagyobb teret nyert a jelenkortörténet-írásban is a társadalomtudományos igényű modellek alkalmazása, emellett számos újonnan létrejött vagy szemléletében átalakulóban lévő intézmény támogatta az új történeti diskurzusokhoz kapcsolódó kutatásokat. Ezen intézmények „zászlóshajója” a kifejezetten az NDK történetének kutatására összpontosító, potsdami *Zentrum für Zeithistorische Forschung* (ZZF – Jelenkortörténeti Kutatóközpont), ahol 1996 és 2000 között az intézet kutatóinak többsége – több mint húszan – dolgozott annak a projektnek a keretében, amely az uralmi struktúrákat és a megéléstörténetet helyezte a kutatások fókuszába („Herrschaftsstrukturen und Erfahrungsdimensionen der DDR-Geschichte”). A mindezek eredményeként az elmúlt öt évben megjelent monográfiák végérvényessé tették a fordulatot a német jelenkortörténet-írásban, amely Thomas Lindenberger szavaival, leegyszerűsítve úgy is leírható, hogy „nem az NDK történetét, hanem az NDK-ban élő emberek történetét kell a középpontba állítani”. Lindenberger, a ZZF projektvezetője népi rendőrségről írt könyve is részben ennek a szemléletváltásnak az eredménye.

Lindenberger nem az államtörténeti keretbe ágyazott intézménytörténetek egyikét akarta megírni. Mint az az előszóból is kiderül, emiatt gyakran kényszerült arra, hogy a konzervatív, államtörténeti keretben gondolkodó történészeknek magyarázkodjon, hogy – például a titkosrendőrséghez vagy a pártvezetőségi szervekhez képest – miért nem periferikus a kutatási témája. Ez a „magyarázkodás” – ami következtetni enged arra a létkörre, ami az új történeti diskurzusokat a kilencvenes években Németországban is körülvette – időről időre visszatér a könyvben. A szerző a rendőrséget nem a diktatúra egyik intézményeként tárgyalja, hanem egy összetett társadalomtörténeti modellbe ágyazva. A Max Weberre és Alf Lüdtkére visszavezetett modellben a rendőrség működésének megismerése közelebb visz minket annak a megértéséhez, hogy az uralom miként vált társadalmi gyakorlattá, a mindennapok észlelése miként változott az alapfokú társadalmi kontrollként is értelmezhető rendőrségi gyakorlat hatására. Vagyis a rendőrség mindennapi tevékenységének elemzése – a hatalmi viszonyok mikrotörténeti (re)konstrukcióján keresztül – közelebb visz minket a társadalom működésének, „az NDK-ban élő emberek” történeteinek megértéséhez. Az uralom ebben a modellben többet jelent, mint az intézmények vagy struktúrák adott típusát. Az uralmat értelmezhetjük úgy is, mint a társadalmi interakciók egyik formáját, vagyis az uralom formájának értelmezése a társadalmi interakciók érthetőbbé tételét is szolgálja.

A könyv három nagy részben tárgyalja a népi rendőrség témáját. Az első részben azzal a kérdéskörrel foglalkozik a szerző, milyen helyzete és funkciója volt a rendőrségnek a szocialista uralmi rendszerben. Lindenberger lineáris időrendben arra keresi a választ, miként és miért változott a rendőrség kompetenciája, milyen elvek és prioritások határozták meg a rendőrség intézkedéseit, a párt hogyan kívánta biztosítani „vezető szerepét” a rendőrségen keresztül, és mi volt a funkciója a rendőrségről szóló törvénynek egy olyan rendszerben, ahol a rendőrség elsődleges feladata a párt hatalmának megőrzése és az „osztályellenség” elleni harc volt.

A rendőrség feladatát már a kezdetektől (1945–1952) úgy határozták meg, hogy erősítse a szovjet és a német kommunista hatalmi pozíciókat. Ennek ellenére a forrásokból az derül ki, hogy a rendőri feladatok többségét ebben az időszakban a háború utáni kaotikus helyzet határozta meg (ami többnyire a magántulajdon ellen elkövetett bűncselekmények üldözéséből állt). A tulajdon elleni bűncselekmények 1947-től fokozatosan csökkentek, így a rendőrség szabaddá váló erőit a pártpolitika szolgálatába állíthatta. A rendőrség kettős megítélése különösen a falvakban volt érezhető: míg a háborút követő éhínség elől a falvakba menekülő és ott fosztogató nagyvárosiak elűzésében a falusiak szíves örmöst segítettek a rendőrségnek, addig az egyre nagyobb tételeket követelő beszolgáltatási irányelvek végrehajtása és a közvetlen piaci értékesítés megakadályozása („harc a spekulánsok” és a „feketepiac” ellen) érthető módon népszerűtlenné tette a rendőrséget.

A titkosrendőrség (államvédelem) megszervezésével és terjeszkedésével párhuzamosan a rendőrség is egyre több politikai feladatot látott el, és – szovjet mintára – a magyarországi helyzethez hasonlóan az ötvenes évek elejére a rendőrség a hierarchiában gyakorlatilag a titkosrendőrség alá rendelt szervezetté vált. A rendőrség intézményi stabilizációjára az 1953. június 17-i felkelés hatására került sor. A közrend fenntartása a felkelésig kizárólag a népi rendőrség hatáskörébe tartozott, azonban a tüntetések

hatására a köztér is új jelentést kapott a pártállam hivatalos diskurzusában: olyan térré vált, amelyet ettől fogva titkosszolgálati eszközökkel is meg kellett védeni. Ennek hatására a titkosrendőrség és a rendőrség közös feladatává vált a „felkészítés-megelőzés”. Első lépésként a rendőrségen belüli hierarchiát úgy alakították át, hogy a legfontosabb bűncselekmények közé került minden olyan cselekmény, amely összefüggött bármiféle felkészítéssel (vö. Magyarországon 1956 után bevezetett változások az államvédelmi szervezetekben). A rendőrséget irányító belügyminisztérium vezetője megerősítette a helyét a politikai vezetésben, a rendőrség információszolgáltatását 1953 végén rendeletileg szabályozták. A szerző innentől datálja a rendőrség fokozatos militarizálódását, másképp fogalmazva: a rendőrség 1953 után egyre inkább a politikai céloknak alárendelt erőszakszervezetté vált. Ez ellentétben azzal a folyamattal, amely a szovjet zónában éppen 1953 után néhány évig némi „puhulást” eredményezett a hatalom és a társadalom kapcsolatában. Az NDK esetében ez azért is fontos, mivel 1961-ig a szovjet zónában az NDK kevésbé számított a Nyugattól elzárt országok közé: a Nyugat- és Kelet-Berlin közötti szabad közlekedés lehetővé tette nemcsak az áruk és az amerikanizált tömegkultúra szabadabb áramlását, de az információáramlást is (erre példa, hogy kelet-berlini iskolacsoportok számára nyugat-berlini moziátogatásokat szerveztek).

Az NDK rendőrség történetében a következő fordulatot éppen egy magyarországi esemény, az 1956-os forradalom okozta. 1956 szerepével a világpolitikában, vagy azzal, hogy milyen hatása volt 1956-nak néhány nyugati ország lakóinak szocializmus percepciójára, viszonylag már sokat foglalkoztak; azzal szinte alig-alig, hogy más, a szovjet zónához tartozó államokban milyen strukturális változásokat okozott. (Ugyanílyan érdekes kutatási téma lehetne annak az összehasonlításnak, hogy a későbbi csehszlovákiai vagy lengyelországi események miként befolyásolták egyes kelet-európai országok intézményeinek, ezáltal a társadalmi ellenőrzésnek a változását. Vagyis nem pusztán a politikusok reakciói, hanem az állami intézmények megváltozása, a hatalom és társadalom kapcsolatának összehasonlító elemzése.) 1956 novemberétől kezdve rendeletek révén az NDK-ban többek közt a rendőrség feladatává tették az „ellenforradalmi akciók elfojtását”. Ez nemcsak a rendőrség felépítését és feladatkörét változtatta meg, hanem a különböző társadalmi csoportok rendőrségi „kezelését” is. A következő fordulatot a rendőrség történetében a szerző 1961-hez, a berlini határok lezárásához köti. Nemcsak azért, mert ekkortól a rendőrség új politikai feladatot, a „diszidálás” megelőzését is megkapta, hanem azért is, mert a hatvanas évek az NDK történetében egyfajta „bezárkózásként” is értelmezhetők.

A társadalomtörténeti modellt az intézménytörténeti részben csak korlátozottan adaptáló szerző a monográfia második részében a rendőrség személyi állományával, magukkal a rendőrökkel foglalkozik. A bevezető alapján az olvasó mikrotörténeti ihletettséggel megírt megéleltörténetet is várna, a szerző ebben a részben többnyire egyre kisebb szervezeti egységek – helyenként személyek közötti – kapcsolataival foglalkozik. Ezenkívül a rendőrök különböző szolgálati lapjai és belső statisztikái alapján számba veszi a rendőrségnél dolgozók szociális jellemzőit: származásukat, életkorukat, képzettségüket, fizetésüket és párttagságukat. A kétségek kívül érdekes megközelítés és kérdésfelvetések kapcsán ugyanakkor felmerül a kérdés, vajon egyetlen rendőrkapitányság történetének elemzésével és ábrázolásával nem lehetett volna-e plasztikusabbá és érthetőbbé tenni a rendőrség „szakszerűsödésének” történetét (hiszen ezen a területen is, mint a szocialista állam más területein is, végbement egyfajta professzionalizáció), ami különösen a hatvanas évekre jellemző. Számomra az is kérdéses, vajon érdemes volt-e a származási statisztikákat elemezni, amelyekről maga a szerző is megállapítja, hogy rendkívül sematikusak, statisztus állapotot tükröznek, és véleményem szerint inkább tükrözik a kor elvárásait, mint a rendőrök előéletét. Ennek a résznek a legértékesebb alfejezete talán annak a vizsgálata, miként befolyásolta a rendőrségi karriert a társadalmi nem (gender) konstrukciójának változása (6.3. alfejezet, amelynek sokatmondó címe: „...az elvtársnők írhatnak!”).

A könyv talán legérdekesebb fejezetei a harmadik részben találhatók (A rendőrség munkája a szocialista építésben). A párhuzamos időben futó esettanulmányok egy-egy problémakörbe sűrítve ábrázolják azt, amit a szerző a könyv bevezetésében ígért: vagyis hogy miként vált a rendőrségen keresztül társadalmi gyakorlattá az az uralmi rendszer, amelyet a totalitárius modell egyszerűen csak szocialista államként emleget. Ezekben a fejezetekben nemcsak a rendőrök és a rendőrökkel kapcsolatba kerülők mindennapjai állnak az elemzés fókuszában, hanem történeti kontextusba helyezve a szereplők reagálása a fentebb tárgyalt intézményi és ideológiai változásokra.

Az „önkéntes rendőrökkel” foglalkozó fejezet már valóban megéleltörténeti keretbe helyezi az alulról is építkező uralmi rendszer kölcsönhatásait, és érthetőbbé teszi, miként alakultak ki azok a határok, amelyek korlátozták a normatív alapú uralmi rend totalitását. Az „önkéntes rendőrök” a hivatalos diskurzusban azt szimbolizálták, hogy a párt és az állampolgárok között személyes és szolidáris viszony van, hiszen az állampolgárok társadalmi munkában segítik a rendőrök munkáját. Míg a kíméletlen „osztályharc” éveiben az önkéntes rendőröknek elsősorban politikai feladatokat kellett ellátniuk, addig a hatvanas években politikailag semleges rendfenntartói feladatokat kaptak, például a közlekedésrendészetnél vagy a kisebb bűncselekmények felderítésében. Ennek az egyik oka az volt, hogy az embereket komolyabb rendőrségi feladatokra nem lehetett rávenni, és az állam le is mondott arról, hogy „laikusokkal” egészítse ki

az egyik legfontosabb végrehajtó szervezetét. A fal megépítése után fokozatosan apolitikussá vált az önkéntes rendőrök feladatköre.

A rendőrség falvakban betöltött szerepével foglalkozó fejezetben elsősorban a kollektivizálás és a rendőri munka kölcsönhatásai kerülnek a középpontba. A kollektivizálás hatására a rendőrség egyik feladatává vált, hogy „homogenizálja” a falvak társadalmát, ami persze folytatólagosan nem sikerült, és ez a rendőrségi jelentések íróinak és olvasóinak folyamatosan munkát adott vidéken is.

A könyv leghosszabb és talán legérdekesebb fejezete a rendőrség jampecok („Rowdys”) és jampecség („Rowdytum”) elleni akcióit és munkáját elemzi az 1956 és 1969 közötti időszakban. Az NDK-ban használt fogalom nem teljesen feleltethető meg a magyarnak, inkább egyfajta keveréke a magyar rendőrség által konstruált „jampec” és „galeri” fogalmának, mivel sok szempontból a nyugatnémet „Halbstarke” szubkultúrára adott keleti reakció. Ennek oka, hogy a hivatalos diskurzusban a Rowdy nem pusztán az amerikai eredetű populáris kultúrát éltető fiatal, hanem egyúttal bandákba verődik és a közrendet is csoportosan veszélyezteti. A Rowdy 1956-ból származó meghatározásának központi eleme az volt, hogy a Rowdy elutasítja az állam által támogatott társadalmi normákat és magatartásokat. A húszas évekre visszamenő szovjet huliganizmus diskurzus is hasonló módon határozta meg a huligán fogalmát, de a Rowdy nem pusztán a szovjet huligán-fogalom adaptálása volt, hanem válasz az éppen Nyugat-Berlinben, az ötvenes évek közepén egyre nagyobb morális pánikot kiváltó Halbstarke-jelenségre. A Rowdy-fogalom megalkotása emellett nem véletlenül esik 1956 végére: a magyarországi forradalom melletti nyugati szimpátiatüntetések (Kelet- és Nyugat-Berlin határa ekkor még szabadon ájárható volt) és a rendőrségen feladatkörének bővülése az ellenforradalmi szervezkedések megakadályozására – éppen a magyar események miatt – is hozzájárult.

Az NDK vezetői – és később persze a magyar és lengyel hivatalos történeti konstrukciók is – úgy állították be, hogy az 1956-os magyar és lengyel felkelés egyik oka az ifjúság alacsony állami kontrollja volt. Lindenberger az ifjúsági bűnözés kezelésének fontosságát – mind a rendőrségi munkában, mind a tudományos (kriminológia) életben – erre vezeti vissza. A Rowdy elleni harcba csomagolt ifjúságvédelem emellett fontos szerepet töltött be az antimodernizációs diskurzusok megnyilvánulási alkalmaként (mint az Uta G. Poiger: *Jazz, Rock, and Rebels. Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany*. Berkeley, University of California Press, 2000. az NDK-t és az NSZK-t ebből a szempontból összehasonlító könyvéből is kiderül). A rendőrség által konstruált „Rowdy-bandák” a bűnüldözés egyik fő célpontjaivá váltak, a rendőrök minden fiatalcsoportban rendszerellenes Rowdykat kerestek. Lindenberger egyértelműen rendőrségi konstrukcióként kezeli a Rowdy-jelenséget, ugyanakkor a fiatalok bandáit, vagyis hogy a fiatalok csoportjai lehetnek jól szervezettek és hierarchikusak, nem pedig pusztán ideiglenes kortárscsoportok, nem mind a rendőrségi konstrukció és ábrázolás következményeként ábrázolja. A „bűnözés” rendőrségi konstrukciója is időnként elvész a jelentések tengerének elemzésében, és – szemben a könyv alapkonceptiójával – néha úgy tűnik, hogy a bűnözés önmagában is létező jelenség, nem pedig a társadalmi közmegegyezés vagy éppen a rendőrségi jelentések konstrukciójának eredménye. Itt arra a – főleg angolszász – modern rendőrség-történeti tételre utalok, hogy a bűnelkövetés aránya a rendőri erők számával egyenesen arányos, vagyis maguk a rendőri jelentések hozzák létre a bűncselekményekről szóló diskurzust.

Bár nem célkitűzése a könyvnek, mégis talán érdekes vizsgálati téma lehetne, ha 1945-öt a német történelemben (akárcsak a magyarban) nem szigorú cezúráként értelmeznénk, és vizsgálat tárgyává tennék azt is, hogy mi az, ami kontinuus a rendőrség munkájában, vagy akár személyi állományában 1945 után. Mindezek mellett Lindenberger könyve alapkérdés nemcsak a német, hanem a nemzetközi társadalomtörténeti ihletettséggel megírt szocializmuskutatásokban is, és a magyar összehasonlító elemzésekhez is kiindulópontul szolgálhat.

Horváth Sándor

STEFAN NOETHEN – VOLKER PADE (SZERK.)

BÜRGER, ROWDYS UND REBELLEN. DEUTSCHE POLIZEILEHRFILME IN WEST UND OST

(Polgárok, jampecok és felkelők. Német rendőrségi oktatófilmek nyugaton és keleten)

Münster, Geschichtsort Villa ten Hompel, 2004. 92 p. + DVD melléklet

A rendőrséggel kapcsolatos források közül különösen értékesnek tűnnek a rendőrségi oktatófilmek, amelyek nemcsak a tudományos forráskiadványok között foglalhatnak el speciális helyet, hanem a történeti oktatásban is. A fenti könyv által felvetett problémák a korabeli rendőrségi oktatófilmekben keresztül is elemezhetőek és ábrázolhatóak. A münsteri *Villa ten Hompel* (amely 1940–45 között regionális rendőrségi központ volt) forráskiadványában azt a célt tűzte ki, hogy a nyugat- és keletnémet rendőrségi oktatófilmek közül válogatva olyanokat közöl, amelyek révén párhuzamba állítva összehasonlítható a két német állam

rendőrségén keresztül a kétféle politikai és társadalmi berendezkedés működése. A DVD és a forráskritikai észrevételeket tartalmazó kísérőkönyv formájában megjelentett kiadvány a Villa ten Hompel gazdag filmgyűjteményéből válogat, a kísérőkönyv szövegei nemcsak a tudományos kutatók számára hasznosak, hanem didaktikusan végigvezetve a témát oktatási segédletként is használható (számtalan hasonló forráskiadvány születhetne a magyar filmarchívumok anyagaiból is oktatási célokra, viszonylag alacsony költségen). A források tehát nem pusztán időrendben vagy politikatörténeti témák szerint csoportosítva következnek: az anyag rendezésének alapelve, hogy összehasonlításra kényszerítsen.

A kiadvány az NDK és az NSZK rendőrségének oktatófilmjeiből öt-öt hosszabb részletet állít párhuzamba, a keleti és nyugati filmrészletek az eredeti szerkesztés szerint egymás után következnek, ezzel is ösztönözve a nézőt a két rendőrség filmjeiben ábrázolt társadalom- és rendőrségkép összehasonlítására. A két első forrás a rendőrség és a politika viszonyát hasonlíttja össze: az első 1976-os filmrészletben az NDK rendőreit oktatják, hogyan kell felszámolni egy „Rowdy”-rendzavarást, míg egy 1968-as nyugati rendőrfilmben azt mutatják be, miként kezel – pontosabban védelmez a szólásszabadságra hivatkozva – a rendőrség egy újfasiszta-szélsőjobboldali (NPD) tüntetést.

A második összehasonlító részlet a rendőrök filmekben ábrázolt önképével, imázsával foglalkozik. A keleti és nyugati filmrészlet is a rendőrség és az (állam)polgárok kapcsolatát taglalja. A keletnémet részlet arra oktatja a rendőröket, hogyan kell útbaigazítást vagy felvilágosítást adni az arra rászoruló NDK állampolgároknak, legyen az útirány, vagy egy szovjet emlékmű története. A szinte személyiség nélkülüként, szigorúan hivatalos arckifejezéssel magyarázó rendőr – akinek nemcsak térképe van, de történelmi ismeretekkel is rendelkezik – szimbolizálja, hogy a rendőrség nem más, mint a munkásparaszt állam felelősségteljes képviselője. A párhuzamba állított nyugati filmben rendőröket arra oktatnak, milyen jelentősége lehet a mindennapi munkában olyan kulcsszavaknak, mint Auschwitz vagy Vietnam (például tüntetések rendőrségi biztosításakor). Mindkét film a Lindenberger könyvében is tárgyalt – hatvanas években – professzionalizációt ábrázolja, illetve azt, miként jelenítik meg saját szerepük változását a rendőrök a társadalmi életben.

A rendőrség és az állampolgárok kapcsolatát bemutató részletek közül az első az NDK lakosai számára készítették annak érdekében, hogy az önkéntes rendőri munkát vonzó, egyúttal hasznos szabadidős tevékenységként népszerűsítsék. Ennek részeként a sportot és az áldozatvállalást helyezték a középpontba: a film szerint az önkéntes rendőr nemcsak rendőrkutya-versenyeken vehet részt járőr-kutyájával, hanem annyira áldozatvállaló, hogy még a focimeccs nézését is abbahagyja, hogy szomszédjának segítségére siessen (a filmben a ház mellett labdázó gyereket kell a sportpályára küldeni, mert a szomszédot idegesíti a labdapattogás). A propaganda-film szerint az önkéntes rendőr nem periferikus feladatokat lát el, hanem „hobbiból” segíti a komoly rendőrségi munkát (például segít a tolvajok tettenérésében), hogy ezzel is megvédje a szocialista államot ellenségeitől. Ezenkívül oda is elér, ahová a rendőrség kevésbé: a háztömb lakóinak magánéletébe. Az önkéntes rendőrség szimbolikusan megjeleníti a szocialista állam azon törekvését, hogy a magánélet és a szabadidő-eltöltés helyes formáit is meghatározza. A párhuzamos nyugati film negatív és pozitív példákkal arra oktatja a rendőröket, milyen hangnemből beszéljenek az állampolgárokkal, és azt jelképezi, hogy a rendőrség számos konfliktusa miatt arra törekedett, hogy folyamatosan csökkentse a rendőrök és a lakosság közötti összeütközéseket.

A rendőrséggel szembenállók és az ellenségek problémakörét négy filmrészlet mutatja be. Egy panellakótelep szomszédsági konfliktusainak bemutatása azt a célt szolgálja, hogy az NDK állampolgárai, amennyiben olyan problémát észlelnek környezetükben, mint a filmben: szeméttelés, zajongás, fuszás, részegeskedés, telefon- és parkrongálás, azonnal hívják a rendőrt. A fiatalok nevelésében – például társadalmi munkával – a film szerint különösen fontos feladat, hogy már korán megtanulják a közösségi tulajdon tiszteletét. Az ellenségekép konstruálásában a fiatalok és a tömegkultúra az NSZK-ban is fontos szereppel bírt: ezt mutatja be az a részlet, amelyen a rendőrséget vetik be egy 1966-os hamburgi Beatles-koncerten a „fanatikus” rajongók ellen. A rockzene körül kialakult morális pánik-fenntartásában fontos szerepe volt szerte a világon a rendőrségnek, amely „erkölcsescsöszként” a térhasználat új módját (a rock-koncerteket) folyamatosan rendőrségi problémaként kezelte, ezzel is munkát és ellenséget generálva magának. A film a koncertre összegyűlt fiatalok ellen bevett vízágyút mint a közrend fenntartásának egyik hatékony és polgárbarát módszerét ábrázolja.

Az igazoltatásról készült 1983-as rendőrségi oktatófilm az igazoltatást úgy ábrázolja, mint egy jogilag szigorúan szabályozott, ám a gyakorlatban annál több problémát okozó fontos rendőrségi feladatot. A filmben dramatizált jelenetek és a vonatkozó jogszabályok ismertetései folyamatosan váltják egymást, ezzel is azt sugallva, hogy az NDK jogállam (de a film azt is hangsúlyozza, hogy a gyakorlatban számos váratlan probléma és ennek függvényében megoldás merülhet fel). Az utolsó rendőrségi filmrészlet egy 1973-as hamburgi házfoglalás rendőrségi kezelésével foglalkozik. A hatvanas évek diákmozgalmaiból kiinduló házfoglalók és a rendőrség konfliktusát a film az állam és a szélsőbaloldali mozgalmak konfliktusaként mutatja be. Emellett a házfoglalási mozgalom és a rendőrségi összecsapások egyfajta rituáléként is ábrázolhatóak, amelyekben a fiatalok jelentős része nem politikai okokból vett részt. Emiatt az

ismétlődő összecsapások ábrázolása a háborúról szóló folyamatos, sematikus tudósításokhoz hasonlít, amelyekben a rendőrök (a jók) a házfoglalók (a gonoszok) ellen harcolnak.

A rendőrségi oktatófilmek elemzéseit tartalmazó kísérőkönyv szerzőire számos esetben hatottak azok az interpretatív kultúratörténeti módszerek, amelyek kiutat mutatnak a rendőrségtörténet deskriptív, intézménytörténeti módszereiből, és ennek köszönhetően a témát a társadalomtörténeti és kultúratörténeti, ahol a kultúra nem tudás, hanem a társadalmi gyakorlatok rendszere, diskurzusokra reflektálva közelítették meg. A forráskiadás új módja, a rendőrségi filmek közzététele DVD-n arra is példa, hogy a modern technikai eszközök igénybevétele nemcsak olcsóbbá, de sokkal több irányban felhasználhatóvá teszi a tudományos forráskiadást.

Horváth Sándor

SZÁMUNK SZERZŐI

Ágoston Magdolna, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely

Brandt, Juliane, Ph.D, történész, egyetemi oktató, Berlin

Dragan, Traian, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Halász Iván, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Jogtudományi Intézete

Harsányi Iván, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem

Horváth Sándor, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Kovács Tamás, tudományos munkatárs, Holokauszt Gyűjtemény Közalapítvány, Budapest

Rubint István, középiskolai tanár, mb. egyetemi oktató, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Mitrovits Miklós, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Sashalmi Endre, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

